

TOEKOMST VOOR ISRAËL

**EEN THEOLOGIE-HISTORISCH ONDERZOEK NAAR DE VISIE OP DE
BEKERING DER JODEN EN DE TOEKOMST VAN ISRAËL BIJ ENGELSE
PROTESTANTEN IN DE PERIODE 1547-1670, TEGEN DE ACHTERGROND
VAN HUN ESCHATOLOGIE.**

THEOLOGISCHE ACADEMIE UITGAANDE VAN DE

JOHANNES CALVIJNSTICHTING TE KAMPEN

PROEFSCHRIFT

**ter verkrijging van de titel van doctor in de godgeleerdheid, aan de Theologische
Academie, uitgaande van de Johannes Calvijnstichting te Kampen, op gezag van
de rector dr. A.J. Jelsma, hoogleraar in de Kerkgeschiedenis, in het openbaar te
verdedigen op vrijdag 12 juni 1992 des namiddags te drie uur in de aula van de
Theologische Universiteit, Oudestraat 6 te Kampen**

Door

Reinier Jan van Elderen,

geboren op 4 november 1961 te Rotterdam

DISSERTATIE-UITGEVERIJ MONDISS, KAMPEN - 1992

**Digitale uitgave:
STICHTING DE GIHONBRON, MIDDELBURG, 2011**

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Reinier Jan van Elderen

Toekomst voor Israël: een theologie-historisch onderzoek naar de visie op de bekering der Joden en de toekomst van Israël bij de Engelse protestanten in de periode 1547-1670, tegen de achtergrond van hun eschatologie / Reinier Jan van Elderen. - Kampen: Mondiss

Proefschrift Theologische Academie, uitgaande van de Johannes Calvijnstichting te Kampen. - Met lit. opg., reg. - Met samenvatting in het Engels.

ISBN 90-5337-013-7

NUGI 631

Trefw.: eschatologie / Joodse godsdienst ; geschiedenis; 1547-1670.

Promotor: Prof. dr. G.P. Hartvelt

Copromotor: Prof. dr. A.J. Jelsma

Referent: Dr. E.G.E. van der Wall

VOORWOORD

Met de voltooiing van dit proefschrift komt een einde aan een periode van bijna twaalf jaar, waarin ik, eerst als student, daarna als student-assistent en vanaf 1 december 1987 als assistent-in-opleiding, verbonden ben geweest aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen. Sinds ik mij in 1980 liet inschrijven, zijn zowel de naam als het gebouw vernieuwd, terwijl vele mensen die voor mij daar de sfeer bepaalden, vertrokken zijn. Velen hebben mij onderwezen, gestimuleerd, uitgedaagd en tot tegenspraak geprikkeld. Zonder hen en zonder het in mij gestelde vertrouwen, waardoor ik mij ruim vier jaar aan dit onderzoek kon wijden, zou dit proefschrift niet geschreven zijn.

Mijn hartelijke dank wil ik uitspreken aan Prof. dr. G.P. Hartvelt, onder wie ik vanaf juni 1986 als student-assistent aan het project “Anglicaans kerkblok” werkte. Uw colleges, samen met die van Dr. K. Zwanepol, hebben mij laten zien dat theologie-geschiedenis een uitermate boeiend vak is. U hebt mij ook op het spoor gezet van het thema “Engeland en de Joden”. Als promotor hebt u mij de ruimte gegeven om te zoeken; vanuit uw kennis en belezenheid hebt u vele waardevolle aanwijzingen gegeven. Naarmate het manuscript vorderde, werden uw vragen indringender; daarmee hebt u in belangrijke mate bijgedragen aan het uiteindelijke resultaat. Uw vriendelijkheid heeft het tot een plezier gemaakt om onder uw begeleiding te werken. Ook mevrouw Dr. E.G.E. van der Wall en Prof. dr. A.J. Jelsma wil ik hartelijk danken voor het zorgvuldig lezen, de waardevolle suggesties en de inspirerende vragen. Uw bereidheid om meermalen de niet geringe hoeveelheid tekst door te nemen en van deskundig commentaar te voorzien, hebben mij gestimuleerd.

Graag noem ik ook degenen die verbonden zijn aan het Bureau en de Pedellerie van de Universiteit. Steeds waren zij meer dan bereid om op mijn vragen in te gaan of praktische hulp te verlenen.

Dit proefschrift draag ik op aan allen die mij laten delen in hun vriendschap.

INHOUD

Voorwoord

HOOFDSTUK 1. INLEIDING EN VRAAGSTELLING

- 1.1 Inleiding
- 1.2 Tot nu toe verricht onderzoek
 - 1.2.1 Onderzoek rondom het begrip ‘philosemitisme’
 - 1.2.2 Onderzoek binnen andere kaders
- 1.3 Vraagstelling
- 1.4 Motivatie van de gehanteerde indeling in periodes

HOOFDSTUK 2. DE PERIODE TOT 1589

- 2.1 Inleiding
- 2.2 De opkomst van de bezinning op het einde der tijden
 - 2.2.1 De apocalyptische traditie
 - 2.2.2 De afwijzing van het chiliasme
 - 2.2.3 De eschatologie van de Engelse Protestanten en de bekering der Joden
- 2.3 Werken van buitenlandse theologen
 - 2.3.1 De beoordeling van de Joden en de houding tegenover hen
 - 2.3.2 De bekering der Joden in het kader van de eschatologie
 - 2.3.3 Samenvatting
- 2.4 De werken van Engelse theologen 1547-1589
 - 2.4.1 De beoordeling van de Joden
 - 2.4.2 De bekering der Joden
 - 2.4.3 Samenvatting

HOOFDSTUK 3. DE PERIODE 1589-1639

- 3.1 Inleiding
- 3.2 Profetisch verstaan van het verloop van de toekomst
 - 3.2.1 Een toekomstige heilstijd?
 - 3.2.2 Samenvatting
- 3.3 De beoordeling van de Joden
 - 3.3.1 Naar het Evangelie vijanden om uwentwil ...
 - 3.3.2 De blindheid der Joden ten aanzien van de Schrift en de Messias
 - 3.3.3 Schuld, verwerping, lijden en de blijvende belofte
 - 3.3.4 Joodse ceremoniën en gebruiken
 - 3.3.5 Naar de verkiezing geliefden om der vaderen wil
 - 3.3.6 Samenvatting
- 3.4 De houding ten opzichte van de Joden
 - 3.4.1 Geen verachting, maar voorbede en medelijden
 - 3.4.2 De Christenen als struikelblok voor de Joden
 - 3.4.3 De houding der Christenen als prikkel tot bekering
 - 3.4.4 Samenvatting
- 3.5 De bekering der Joden
 - 3.5.1 Andrew Witlets “De universali et novissima Iudaeorum vocatione”
 - 3.5.2 De verkiezing van Israël en de bekering der Joden
 - 3.5.3 De Tien Stammen
 - 3.5.4 De middelen en de inzet voor de bekering der Joden
 - 3.5.5 Hugh Broughton

- 3.5.6 Samenvatting
- 3.6 De gevolgen van de bekering der Joden
 - 3.6.1 Terugkeer naar Kanaän en herstel van de staat?
 - 3.6.2 Samenvatting
- 3.7 Samenvatting van hoofdstuk 3

HOOFDSTUK 4. DE PERIODE 1640-1670

- 4.1 Inleiding
- 4.2 De discussie over de eschatologie
 - 4.2.1 Profetisch verstaan van de toekomst en berekening der tijden
 - 4.2.2 Het premillennialisme en zijn critici
 - 4.2.3 De polemiek tussen Robert Maton en Alexander Petrie over de juiste interpretatie van profetieën
 - 4.2.4 De Fifth Monarchy Men
 - 4.2.5 Samenvatting
- 4.3 De beoordeling van en houding ten opzichte van de Joden
 - 4.3.1 Beoordeling van de afwijzing van het christelijk geloof door de Joden
 - 4.3.2 Pleidooien voor de toelating van de Joden tot Engeland
 - 4.3.3 Menasseh ben Israel's verzoekschriften
 - 4.3.4 Negatieve reacties op Menasseh ben Israel's verzoeken
 - 4.3.5 Argumenten ten gunste van toelating der Joden tot Engeland
 - 4.3.6 Samenvatting
- 4.4 De bekering der Joden
 - 4.4.1 Bekering en verkiezing
 - 4.4.2 Geheel Israël
 - 4.4.3 De Tien Stammen
 - 4.4.4 De middelen en de inzet voor de bekering der Joden
 - 4.4.5 Samenvatting
- 4.5 De gevolgen van de bekering der Joden
 - 4.5.1 Herstel van Israël als staat en het verkrijgen van de wereldheerschappij
 - 4.5.2 Reacties op het optreden van Sabbatai Zvi
 - 4.5.3 Samenvatting
- 4.6 Samenvatting van hoofdstuk 4

HOOFDSTUK 5. CONCLUSIES

- 5.1 De apocalyptische traditie
- 5.2 De verkiezingsleer
- 5.3 De beoordeling van de Joden
- 5.4 De belangrijkste theologen en groeperingen

APPENDIX: BIOGRAFISCHE GEGEVENS

LITERATUURLIJST

- Bronnen
- Secundaire literatuur

NAAMSREGISTER

SUMMARY

HOOFDSTUK 1. INLEIDING EN VRAAGSTELLING

1.1 INLEIDING

In deze studie willen wij onderzoeken welke opvattingen over de bekering der Joden en de toekomst van Israël door Engelse Protestanten werden ontwikkeld gedurende de periode tussen 1547 en 1670. Dit behandelen wij tegen de achtergrond van hun visies op het verloop van de geschiedenis tot aan de Wederkomst van Christus en het Laatste Oordeel. Deze periode begint met de verschijning van *John Bale's* commentaar op de Openbaring van Johannes in 1547, het eerste geschrift van een Engelse Protestant waarin de verwachte bekering der Joden werd opgenomen in een beschrijving van het verloop van nog voor de Wederkomst van Christus te verwachten gebeurtenissen. Deze periode eindigt kort na de opkomst van de Joodse messiaanse beweging die ontstond rond *Sabbatai Zvi*, die zichzelf in 1665 in Smyrna tot Messias uitriep. Dit was betrekkelijk kort na 1656, het jaar waarin het aan de kleine Joodse gemeenschap in Londen was toegestaan een synagoge in te richten en hun eredienst te houden. Hoewel deze toestemming een officieus karakter droeg en de verbanning uit 1290 niet formeel was herroepen, was dit wel het effectieve einde van de periode waarin het de Joden verboden was in Engeland te verblijven.¹

Aan deze toelating was een intensieve discussie voorafgegaan, vooral in reactie op de verzoekschriften van de Amsterdamse rabbijn *Menasseh ben Israel*. Uit de reacties, of beter gezegd, het grotendeels ontbreken daarvan, op de Joodse messiaanse beweging rondom *Sabbatai Zvi* blijkt dat de bekering en toekomst der Joden nog slechts voor een kleine groep in Engeland onderwerp van theologische discussie waren. Ten gevolge van het vastlopen van de Puriteinse Revolutie en het herstel van het koningschap in 1660, hadden ook de hooggespannen verwachtingen, die voortkwamen uit de eschatologie, hun greep op de Engelse Protestanten verloren.

Wij beperken ons tot de bestudering van die geschriften van Engelse Protestanten, waarin over de bekering der Joden en/of de toekomst van Israël gesproken wordt. Daarnaast gaan wij in op de werken van buitenlandse protestantse theologen, die in de onderzochte periode in het Engels vertaald of in Engeland gepubliceerd zijn en het denken van de bestudeerde Engelsen over Israël en de eschatologie hebben beïnvloed. De Engelse bronnen die in deze studie verwerkt zijn, zijn geselecteerd aan de hand van de *Short Title Catalogue* van zowel *Pollard-Redgrave* als die van *Wing* en aan de hand van bibliografieën in secundaire literatuur. Hierbij zijn wij er van uitgegaan dat geschriften die de verwachtingen ten aanzien van de toekomst van de Joden, of de eschatologie in het algemeen tot onderwerp hebben, dit duidelijk genoeg in hun titel uitdrukken. Alle commentaren op de brief van Paulus aan de Romeinen en op de Openbaring van Johannes, die tussen 1547 en 1670 in Engeland zijn verschenen, zijn geraadpleegd, evenals alle afzonderlijk verschenen geschriften over het Onze Vader. Wij zijn ons ervan bewust dat wij zo niet elke uitspraak over de Joden en hun toekomst, die te vinden is in geschriften van Engelse Protestanten uit deze periode, konden opsporen, maar wij zijn ervan overtuigd, dat wij op deze wijze hooguit een enkel werk dat breder op dit onderwerp ingaat, over het hoofd gezien hebben. Gezien de hoeveelheid theologische geschriften, die in de door ons bestudeerde periode in Engeland verschenen is, zou het werken zonder dergelijke criteria een onmogelijkheid zijn geweest.

¹ Zie voor een korte schets van de geschiedenis van de Joden in Engeland tussen 1290 en het begin van de zeventiende eeuw Hyamson, *Sephardim*, p.1-9.

Om eventueel verwarring te voorkomen, willen wij in deze inleiding een enkele opmerking maken over de in deze studie vaak gebruikte termen ‘Joden’ en ‘Israël’. Met Joden bedoelde men hen die vasthielden aan de Joodse religie en die door geboorte behoorden tot het Joodse volk. ‘Israël’ kon eenzelfde betekenis hebben: het Joodse volk, de Joodse geloofsgemeenschap. Andere betekenis-nuances waren echter nadrukkelijk aanwezig. ‘Israël’ was het volk van Gods, verbond. Meestal dacht men hierbij aan de (uitverkoren rest van de) Joden. Soms echter vatte men het op als het volk van Gods uitverkorenen uit Joden en heidenen, en bij hoge uitzondering als synoniem voor de kerk, die de plaats van de Joden in Gods verbond zou hebben ingenomen. Meer dan eens zullen wij zien, dat in de door ons onderzochte periode de juiste uitleg van de termen ‘Joden’ en ‘Israël’ ter discussie werd gesteld. Wanneer wij spreken over de toekomst van Israël, dan bedoelen wij de toekomst van het Joodse volk.

Voor wat betreft de spelling volgen wij zoveel mogelijk de bronnen, met dien verstande dat het gebruik van de letters. ‘u’ en ‘v’ aangepast is aan de huidige schrijfwijze, dat afgekorte woorden voluit geschreven worden en dat ‘y’, ‘y’ en ‘&’ vervangen zijn door respectievelijk ‘the’, ‘that’ en ‘and’ (Engels), c.q. ‘et’ (Latijn), en ‘æ’ door ‘ae’.

De ordening van het materiaal en de gelegde verbindingen zouden ten onrechte, de indruk kunnen wekken, dat men zich over het algemeen op een vrij systematische wijze bezon op de positie van de Joden en hun toekomst. Daarom is het goed om te beseffen, dat er voor 1590 van de hand van Engelse theologen nauwelijks systematische werken verschenen², en in het geheel geen geschriften, die een brede behandeling boden van de visie op de Joden. Tot aan 1670 waren het slechts enkelingen als *Andrew Willet*, *Thomas Draxe*, *Sir Henry Finch*, *Robert Maton* en *Increase Mather* die een systematisch werk over de bekering en toekomst der Joden schreven. Wat Engelse Protestanten schreven over Joden droeg overwegend een theoretisch karakter, omdat het tot stand was gekomen zonder contact met Joden.³ Slechts bij een enkeling als *Hugh Broughton*, die op het Continent in contact was gekomen met Joden, was kennis uit de eerste hand aanwezig.

In dit inleidende hoofdstuk bieden we een korte weergave van de wijze waarop de aandacht voor de Joden bij de Engelse Protestanten in de zestiende en zeventiende eeuw in tot nu toe verschenen publicaties beschreven en verklaard is. Vervolgens geven wij een overzicht en motivatie van de thema’s en de periodisering in ons eigen onderzoek.

1.2 TOT NU TOE VERRICHT ONDERZOEK

Op het gebied van de positieve verwachtingen ten aanzien van de toekomst van de

² Iserloh, *England*, p.343: van de 349 boeken die tussen 1468 en 1530 in Engeland gedrukt werden, was slechts één werk systematisch-theologisch, 58 waren liturgisch, 106 waren bedoeld voor persoonlijke overdenking.

Het eerste systematische werk van een Protestant was *Sacra theologia sive veritas quae est secundum pietatem ad unice et verae methodi leges descripta* (London 1585), geschreven door Dudley Fenner, die nog geen 30 jaar oud was toen hij in 1587 overleed. *Thomas Cartwright* schreef het voorwoord van dit werk, waarin hij deze poging om de christelijke leer volgens de wetten van de logica weer te geven, verdedigde (Knappen, *Tudor Puritanism*, p.372). De andere systematicus was William Perkins, wiens eerste werk, *Dialogue*, verscheen in 1587; deze was één van de eerste Engelse protestantse theologen, die ook op het continent gold als autoriteit (Collinson, *Movement*, p.434).

³ Cf. Popkin, *Messianism*, p.70; Matar, *Restoration*, p.23.

Joden binnen het Engelse Protestantisme is nog weinig onderzoek verricht.⁴ Het eerste grotere werk in deze eeuw was David S. Katz' *Philo-semitism and the readmission of the Jews to England 1603-1655*, dat in 1982 verscheen. Vóór Katz moeten we meer dan een eeuw teruggaan voor een poging een summier overzicht te bieden van de visies op de bekering der Joden en hun terugkeer naar Kanaän. In het historisch overzicht dat David Brown in 1861 gaf in *The Restoration of the Jews: the History, Principles, and Bearings of the Question*, citeerde hij *Thomas Brightman, John Prideaux, Joseph Mede, James Durham* en *Increase Mather*. Zijn conclusie luidde, dat men in Engeland aan deze vraag weinig aandacht besteed leek te hebben.⁵ De overige studies over de aandacht voor de Joden bij Engelse Protestanten richten zich vaak op de ontwikkeling van meer positieve beoordelingen van de Joden en verdwijnt het zicht op tegenstemmen, afwijkende meningen en de blijvende invloed van traditionele visies. Bovendien beschrijven zij meestal een korte periode, waardoor de ontwikkelingen die zich over een langere periode uitstrekken, niet duidelijk zichtbaar worden.

Door een kleine groep onderzoekers is een poging gedaan om de houding en wijze van denken van niet-Joden, die een positieve uitwerking hadden op de wijze waarop men de Joden beoordeelde, of op de positie die men de Joden in de samenleving toedacht, te beschrijven en te verklaren. Voor deze opstelling gebruiken zij de term *philosemitisme*. In de nu volgende paragraaf zullen wij de conclusies die zij getrokken hebben, weergeven. Daarna besteden wij aandacht aan de uitkomsten van onderzoek binnen andere kaders.

1.2.1 ONDERZOEK RONDOM HET BEGRIP 'PHILOSEMITISME'

Door het standaardwerk van H.J. Schoeps uit 1952, *Philosemitismus im Barock. Religions- und geistesgeschichtliche Untersuchungen*, dat handelt over de tweede helft van de 17e eeuw, is de term 'philosemitisme' ingeburgerd geraakt.⁶ Tegen de achtergrond van het antisemitisme of antijudaïsme, dat in de geschiedenis meestal overheerste, profileert het philosemitisme zich en krijgt het kleur.⁷

De verscheidene pogingen die gedaan zijn om te komen tot een beschrijving van het begrip 'philosemitisme' hebben echter nog niet geleid tot eenstemmigheid. *Schoeps* stelt dat in de zeventiende eeuw in plaats van een polemische benadering 'adversus Judaeos' voor het eerst christelijke stemmen 'pro Judaeis' gingen klinken.⁸ Hij maakt een onderverdeling in vijf typen en onderscheidt het christelijk-missionaire type, dat in meerdere of mindere mate het Jodendom positief beoordeelt en toenadering tot de Joden zoekt vanuit missionaire motieven; het Bijbels-chiliastische type, dat aandacht voor de Joden heeft, omdat deze een rol zullen spelen in de laatste acte van de wereldgeschiedenis; het utilitaristische type, dat zich omwille van het verwachte (materiële) voordeel inzet voor de vestiging van de Joden in een land; het liberaal-

⁴ Cf. Katz, *Philo-semitism*, p.90. De enige ons bekende grotere studies voor wat betreft het Engelse Protestantisme zijn: Katz, *Philo-Semitism*, Scult, *Expectations*, Toon (ed.), *Puritans, the Millennium and the Future of Israël*. De meeste publicaties tot nu toe beperken zich tot detailstudies, of geven een beknopt overzicht en zijn gepubliceerd als artikelen in tijdschriften of verzamelbundels, zoals Ettinger, *Change*; Healey, *Jew*, Hill, *Conversion*; Op 't Hof, *Pamflet*; Katz, *Redemption*, Jessey en *Quakers*; Kobler, *Finch*; Levy, *Barlow en Dury*; Matar, *Restoration*; Osterman, *Controversy*; Popkin, *Aspects en Messianism*; Williamson, *Latter-Day Judah* en *Jewish Dimension*.

⁵ Brown, *Restoration*, p. 47.

⁶ Kantzenbach, *Brenk*, p.85. Hij vermeldt ook dat deze term vòòr de publicatie van deze studie van *Schoeps* niet te vinden is in de lexica en grote standaardwerken (p.86 noot 6).

⁷ Kantzenbach, *Brenk*, p.85; cf. Jansen, *Theologie I*, p.147.

⁸ Schoeps, *Barocke Juden*, p.7.

humanitaire type, dat door zijn inzet voor de Joden zijn streven naar tolerantie en gelijkberechtiging van alle mensen bewijzen wil; en tot slot het religieuze type, dat, aangetrokken tot de Joodse religie, toenadering zoekt tot het Jodendom, of zich er zelfs toe bekeert.⁹ Hierbij moet echter wel opgemerkt worden, dat de door *Schoeps* besproken personen, wier opvattingen hij in de bovenstaande beschrijving weergeeft, bepaald niet representatief zijn voor Engeland: onder hen bevindt zich geen enkele Engelsman, de meesten van hen zijn Zweden.

Ook *Cecil Roth* hanteert de term philosemitisme en concentreert zich daarbij op Engeland, waar dit verschijnsel volgens hem sterker was dan elders.¹⁰ Hij noemt het philosemitisme een psychologische en politieke houding, die herkenbare vorm begon aan te nemen in de zeventiende eeuw.¹¹ Uit wat *Roth* schrijft, blijkt dat de aandacht voor de terugkeer van de Joden naar Palestina voor hem het centrale element vormt in wat hij philosemitisme noemt.¹² Als bewijzen voor zijn opvatting noemt hij pleidooien voor de toelating van de Joden tot Engeland, in het bijzonder waar zij toelating zagen als een vergoeding voor de onderdrukking, uitbuiting en de verbanning van de Joden uit Engeland.¹³ In zijn beschrijving stelt *Roth*, dat het hierbij gaat om een belangeloze en spontane sympathie voor de Joden.¹⁴ Het gaat echter te ver om het handjevol geschriften waarnaar hij verwijst, te beschouwen als representatief voor de opstelling van de Engelsen in de zestiende en zeventiende eeuw, zoals wij nog zullen zien.

Een uitvoeriger beschrijving van het begrip philosemitisme vinden we bij *Alan Edelstein*. Volgens hem is het gebruik van de term philosemitisme beperkt tot diegenen die schrijven over de geschiedenis van de Joden (in de ruimste zin van het woord); men geeft volgens hem echter zelden een definitie en de term legt men niet uit.¹⁵ Zelf ziet hij philosemitisme variëren van een ‘historische identificatie’ of een gevoel van ‘lotsverbondenheid’ met de Joden, tot anti-antisemitisme als zwakste variant.¹⁶ Zijn omschrijving van philosemitisme als ‘belief system’ omvat de volgende elementen: een positieve visie op de Joden, of op een bepaalde groep Joden, maar dan met tenminste een ‘tolerante’ houding tegenover andere groepen Joden; het uit zich zowel in denken als doen; het verzet zich tegen elke vorm van antisemitisme en is nooit nadelig voor welke groep Joden dan ook. Philosemitisme kan volgens hem bestaan om vele redenen, zoals eigenbelang en religieuze, politieke, economische of humanistische motieven.¹⁷ Het duidelijkst wordt zijn definitie, wanneer hij het philosemitisme afzet tegen het antisemitisme. In deze omschrijving valt de nadruk op

⁹ Schoeps, *Philosemitismus Im Barock*, p.1; hij merkt hierbij nog op dat het 4e type zich in zuivere vorm pas in de achttiende eeuw, onder invloed van de Verlichting, manifesteerde. Hij vermoedt dat een combinatie van het 2e en 3e type het vaakst voorkwam (p.1v); cf. *Barocke Juden*, p.7v.

¹⁰ Roth, *England*, p.3v.

¹¹ Roth, *England*, p.3, 4. Hij onderscheidt drie kenmerkende aspecten: “a sympathy for Hebraic idealism as expressed in the Bible, the fundamental religious document of both Christian and Jew: an intense sympathy and even shame for Jewish sufferings, both past and present: and a fervid hope for the fulfilment of prophecy in the restoration of the Jews to Palestine, and of Palestine to the Jews.”

¹² Roth, *England*, p.8.

¹³ Roth, *England*, p.5v; als voorbeeld noemt hij Nicholas’ *Apology* en Cartwright’s *Petition*. Volgens *Roth* waren dergelijke opvattingen slechts in Engeland te vinden. Verder verwijst hij naar D.L., *Israels Condition* en Finch, *Restoration* (p.8).

¹⁴ Roth, *England*, p.7. Ook Jansen, *Theologie I*, p.147, 183, spreekt in dergelijke termen: volgens hem is er sprake van philosemitisme, wanneer er voor de Joden een bijzondere voorliefde aan de dag wordt gelegd.

¹⁵ Edelstein, *Harmony*, p.10.

¹⁶ Edelstein, *Harmony*, p.12.

¹⁷ Edelstein, *Harmony*, p.19.

het zich persoonlijk aangetrokken voelen tot de Joden en de erkenning van de Joden vanwege hun bijdrage aan het algemeen belang.¹⁸

Volgens *F.W. Kantzenbach* is het philosemitisme een van het christendom en de Bijbelse fundering daarvan onafhankelijke idee of beweging.¹⁹ Hij kritiseert de benadering van *Schoeps* door te stellen dat bij Christenen die uit Bijbels-religieuze motieven de heilshistorische betekenis van Israël erkennen niet gesproken kan worden van philosemitisme.²⁰ Zelf legt hij de nadruk op de toenadering tot Israël omwille van Israël zelf, een houding die volgens hem reeds aanwezig is in de humanistische traditie, bij onder anderen *Bodin*, *Casaubon* en *Postel* en in de foederaal-theologie, met name bij de leerlingen van *Coccejus*.²¹ Zo zou er dus volgens *Kantzenbach* een scherp onderscheid gemaakt dienen te worden tussen belangeloze aandacht en sympathie voor de Joden en pogingen om hen te betrekken bij de vervulling van bepaalde verwachtingen en belangen, uit welke bron deze ook mogen komen.

Ernestine G.E. van der Wall gaat nog verder in haar kritiek door te stellen dat het begrip philosemitisme zelf misplaatst is, omdat er meestal geen sprake was van bijzondere vriendelijkheid of genegenheid jegens de Joden en ook philosemiten de Joden wilden 'ontjoodsen', door hen te bekeren tot het Christendom.²²

Uit het bovenstaande blijkt duidelijk dat een algemeen erkende en duidelijke beschrijving van het begrip philosemitisme nog niet bestaat. Ook de conclusies die *Herbert Schöffler*, *Schoeps*, *Wolfgang Philipp* en *Edelstein* getrokken hebben uit hun onderzoek, blijken niet erg overtuigend te zijn, met name door het feit dat zij slechts naar een zeer gering aantal Engelse geschriften verwijzen.

Volgens *Schoeps* en *Philipp*, die zich beroepen op *Schöffler*, identificeerden de Engelsen zich met de tien verloren stammen van Israël. De basis hiervan zou liggen in een voorliefde van de Calvinisten voor het Oude Testament. Puriteinse geschiedenistheologie zou de Engelsen hebben aangewezen als lijfelijke nakomelingen van de Tien Stammen, van wie de verblijfplaats onbekend was nadat zij door de Assyriërs in ballingschap waren gevoerd; voor *Oliver Cromwell* zou dit een belangrijk motief geweest zou zijn om de Joden weer tot Engeland toe te laten. Deze Tien Stammen hadden; doordat zij in ballingschap leefden, geen aandeel gehad aan de kruisiging van Jezus, waardoor alle (positieve) profetieën en beloften van het Oude Testament op hen en hun nakomelingen, de Engelsen en nog enkele West-Europese volkeren, zouden zijn overgegaan.²³ *Philipp* stelt dat op grond van deze bijzondere situatie in Engeland de zending onder de Joden, afgezien van enige uitzonderingen, tot aan het einde van de achttiende eeuw geen weerklank vond.²⁴

¹⁸ Edelstein, *Harmony*, p.3: "Just as anti-Semitism has traditionally seen the Jew as unique and therefore malevolent, philo-Semitism has traditionally seen the Jew as possessing qualities that are unique but either personally attractive or socially good.."

¹⁹ Kantzenbach, *Brenk*, p.87v.

²⁰ Kantzenbach, *Brenk*, p.87: "Wer die Missionsaufgabe ausführt, ist damit noch kein Philosemit, sondern er nimmt auf reine Weise das Neue Testament ernst, so daß es ihm um das Wort Gottes, nicht aber um den Semiten geht."

²¹ Kantzenbach, *Brenk*, p.88: "Diese Männer lieben Israel, sie rühmen seine geistige und religiöse Eigenart. Ihnen imponiert u.a. das konsequente Festhalten Israels an der Messias Hoffnung."

²² Van der Wall, *Serrarius*, p.733 noot 226.

²³ Schoeps, *Barocke Juden*, p.9; Philipp, *Werden*, p.120. In Spätbarock, p.40, verbindt Philipp dit zelfs met tradities die teruggaan op Keltisch-Ierse koningsgenealogieën, zoals die beschreven worden door Winterhager, *Volk*. Deze verbinding van de Engelsen met de Tien Stammen vinden we in de door *Richard Brothers* (1757-1824) gestichte British Israel Movement, die sinds 1919 een World-Federation is.

²⁴ Philipp, *Spätbarock*, p.41.

Schöffler noemt ter verklaring van de aandacht voor Israël in Engeland in de eerste plaats de door de Reformatie veranderde waardering van het Oude Testament: dat werd nu, doordat de Schrift alleen de hoogste theologische autoriteit werd, veel belangrijker dan in de rooms-katholieke traditie het geval was.²⁵ De hoogste waardering van het Oude Testament ziet hij bij *Calvijn*, bij wie volgens hem elk innerlijk onderscheid tussen Oude en Nieuwe Testament, tussen Wet en Evangelie, verdween, omdat ze beide samengevat werden onder het begrip ‘Foedus Dei’. Deze aandacht voor het Oude Testament verklaart *Schöffler* daaruit, dat bij *Calvijn* de Schrift minder dan bij Luther de basis zou zijn voor de gelovige hoop, maar meer het geheel van de christelijke levensordening naar Gods wil, waarbij de voorschriften en gebruiken van het Oude Testament door hun toepasbaarheid op het dagelijkse leven eigenlijk als vanzelf de boventoon gingen voeren.²⁶ De invloed van het Oude Testament op de Engelse cultuur was volgens hem (en velen herhalen deze bewering, zonder echter bewijs te leveren²⁷) groter dan op enige andere cultuur en werd mede bevorderd door de grote invloed van het Calvinisme op het Anglicanisme. *Schöffler* ziet dit onder andere tot uiting komen in de toename van oudtestamentische doopnamen vanaf ±1540, de Engelse nadruk op het houden van de Sabbath²⁸ en de spijswetten, en de invoering van de besnijdenis in extreme groepen.²⁹ Deze ontwikkelingen kwamen volgens hem vanaf 1560 op in groepen die zich afzetten tegen de staatskerk; hun niet-universitair geschoolde predikers zouden geijverd hebben voor een letterlijke uitleg van de Bijbel, een term die Schöffler niet toelicht. Het Oude Testament sloot volgens hem dichter aan bij hun dagelijkse ervaringen dan het Nieuwe.³⁰

De appendix met biografische gegevens van de door ons behandelde Engelse Protestanten, die op hoofdstuk 5 volgt, toont echter zonneklaar aan dat de bezinning op de Joden en hun toekomst in de door ons onderzochte periode gedragen werd door universitair opgeleide theologen. Tot aan 1640 behoorden slechts zeer weinigen van hen tot een groep, die zich had losgemaakt van de staatskerk, ook al stelden de meesten zich meer of minder kritisch op ten aanzien van de kerkelijke hiërarchie en de vormen van de eredienst.

Verder betoogt *Schöffler*, evenals *Philipp*, dat deze openheid voor het Oude Testament alleen te verklaren is uit de afwezigheid van een Joodse gemeenschap in de periode dat men zoveel aandacht voor het Oude Testament had, zodat men niet afgeschrikt kon worden door contact met de Joodse religie, zoals die in de praktijk functioneerde. In Engeland konden daardoor niet alle beschuldigingen, vervolgingen en conflicten naar voren komen, die tijdens de Middeleeuwen op het continent de relatie met de

²⁵ Schöffler, *Abendland*, p.14v

²⁶ Schöffler, *Abendland*, p.20v.

²⁷ Dit bezwaar tegen een onbewezen voorkeur voor het Oude Testament vinden we ook bij Knappen, *Diaries*, p.13 noot 17: “Nor ... is it beyond challenge that the Puritans were influenced more in their outlook by the Old Testament than the New. ... This is a common characterization, but I have never seen any clear substantiation of it. ... With the exception of the topic of political theory, where the Old Testament afforded precedents more suitable to their purpose, it is open to argument that the Puritans were at least equally influenced by the New Testament.” Cf. *Tudor Puritanism*, p.376: “It is quite unfair to say that the Puritans were an Old Testament group who cared little for the teachings or attitude of the new dispensation. As we have seen, their standard of authority was a New Testament one, and they were prolific in their output of commentaries on the epistles and apocalypse.”

²⁸ Parker, *Sabbath*, passim, heeft echter onomstotelijk aangetoond, dat dit aansluit bij de middeleeuwse traditie. Cf. ook Knappen, *Tudor Puritanism*, p.447

²⁹ Schöffler, *Abendland*, p.40-64; cf. Philipp, *Spätbarock*, p.39; *Werden*, p.120; Schoeps, *Barocke Juden*, p.10.

³⁰ Schöffler, *Abendland*, p.26-31, 32v, 71; cf. Parkes, *Relations*, p.152.

Joden beheersten. Het element van haat tegen de Joden ontbrak volgens *Schöffler* in Engeland, zodat er ruimte was voor sympathie voor de Joden en openheid naar alles wat in het Oude Testament geschreven stond, een houding die hij philosemitisme noemt.³¹ Een dergelijke argumentatie vinden we ook bij *Léon Poliakov* en *James Parkes*.³²

Ook noemt *Philipp* de invloed van de studie van het Hebreeuws, dat vanaf 1549 door *Paul Fagius* in Oxford in Engeland werd gedoceerd, hoewel paus *Clemens V* reeds in 1312 in een bul de instelling van leerstoelen in het Hebreeuws had gedecreteerd. Na Fagius waren het tot het Christendom bekeerde Joden als *Immanuel Tremellius* die Hebreeuws doceerden. Ondanks het feit dat het Joden verboden was zich in Engeland op te houden, werd onderricht in het Hebreeuws vanaf het begin van de 17e eeuw ook gegeven door Joden, die vasthielden aan hun geloofsovertuiging; blijkbaar werd het hun wel toegestaan om in Engeland te verblijven. Het formaat van hun leerlingen is onder andere af te lezen aan de ‘King James Version’, de officiële Bijbelvertaling uit het begin van de 17e eeuw.³³

Een andere factor was volgens *Philipp* de herontdekking van de futuristische eschatologie van zowel Oude als Nieuwe Testament en het weer opnemen van de verwachting van een duizendjarig rijk op aarde.³⁴ Overigens plaatst *Philipp* het philosemitisme in de late Barok, na 1669, met wortels in de voorgaande decennia; hij beschrijft daarbij over het algemeen andere opvattingen dan wij in deze studie zullen ontmoeten.³⁵

Edelstein staat buiten de invloed van *Schöffler*, die zelfs niet in zijn literatuurlijst is opgenomen. Hij laat zien waarom er volgens hem reeds vroeg in de kerkgeschiedenis van philosemitisme gesproken kan worden. Een specifiek theologische basis voor philosemitisme was volgens hem reeds aanwezig in het midden van de vierde eeuw, in de uitspraak van *Hieronymus*, dat de Joden door God bewaard werden met het oog op een doel dat God waardig was. Bovendien waren de Joden volgens *Hieronymus* te beschouwen als bibliothecarissen van het christelijk geloof, omdat zij het Oude Testament bewaard hadden. Dit argument werd door pauselijke bullen vaak herhaald.³⁶

De bijzondere positie van het Jodendom werd aan het begin van de zevende eeuw vastgelegd door paus *Gregorius de Grote*, (A.D. 590-604) in een brief aan de bisschop van Palermo uit juni 598. In bijna ieder pauselijk edict aangaande de Joden zouden zijn woorden geciteerd of geparafraseerd worden. *Gregorius* gebruikte twee argumenten: ten eerste dat van de medemenselijkheid; ten tweede dat de Joden juist in hun ellende als bewijs dienen van de waarheid van het Christendom, die zij verwerpen. Want hoewel de Schrift de komst van de Messias voorspelde, bleven zij bij hun weigering Jezus als zodanig te erkennen. Hun lijden was de straf voor deze verwerping.³⁷

³¹ *Schöffler*, *Abendland*, p.75vv, p.81; cf. *Philipp*, *Spätbarock*, p.34. Bij deze bewering moet echter wel de vraag gesteld worden of de aanwezigheid van Joden op zich een voldoende reden kan zijn om de oudtestamentische geboden niet na te volgen, of dat een bepaalde, negatieve, visie op de Joden nodig is om op hen te wijzen als reden voor het afwijzen van een nauwgezette vervulling van deze geboden. liet feit dat *Schöfflers* geschrift in 1941 in Duitsland een herdruk beleefde, is in dit verband een veeg teken.

³² *Poliakov*, *Anti-Semitism*, p.205; *Parkes*, *Relations*, p.151v.

³³ *Philipp*, *Spätbarock*, p.34.

³⁴ *Philipp*, *Spätbarock*, p.34.

³⁵ *Philipp*, *Werden*, p.56, 59, 121.

³⁶ *Edelstein*, *Harmony*, p.62.

³⁷ *Edelstein*, *Harmony*, p.28v.

De lagere geestelijkheid deelde meestal in het algemeen verbreide en gewelddadige antisemitisme, of zette daartoe zelfs aan. Pausen, bisschoppen en wereldlijke heersers waren de enigen die aan de Joden bescherming konden bieden; de kerkleiders ondernamen geen pogingen om de Joden uit te roeien, hoewel de bescherming, die zij de Joden boden, meestal weinig energiek en effectief was. Maar zonder hen zou het Jodendom in Europa opgehouden zijn te bestaan.³⁸

Edelstein noemt vier fundamentele theologische redenen, waarom de Pausen de Joden beschermden en tolereerden. In de eerste plaats beschouwde men het voortbestaan van de Joden als een bewijs van de waarheid van de Bijbel. In de tweede plaats beschouwde men de Joden als de bewakers van de Schrift, ook al begrepen ze deze niet. In de derde plaats had Jezus hun bekering voorzegd en daarop moest geduldig gewacht worden. In de vierde plaats verwachtte men dat ook vòòr die algemene bekering sommige Joden Christen zouden worden. Daarbij komen volgens hem nog twee factoren: ten eerste het gebod om de vijanden lief te hebben, dat in ieder geval de sociale ethiek van sommige christelijke denkers beïnvloedde; in hoeverre dezen echter de algemene opinie konden vormen, is moeilijk te bepalen. Ten tweede de Paulinische leer dat God de Joden niet had verlaten, ongeacht hun weigering om Jezus als de Messias te erkennen: Gods verbond met hen kon niet verbroken worden. De uiteindelijke bekering van een rest van de Joden zou de afsluiting betekenen van de geschiedenis.³⁹

Deze officiële acceptatie van de Joden bleef volgens *Edelstein* ook na de Reformatie gehandhaafd.⁴⁰ Specifieke gevolgen van de Reformatie voor de beoordeling van de Joden ziet hij in de herleefde interesse voor de studie van het Oude Testament en het Hebreeuws, die leidde tot een verschuiving van de visie op de Joden. Hierdoor begon men hen te beschouwen als afstammelingen van de aartsvaders en zag men hen niet langer als Godsmoordenaars. Dit gebeurde volgens hem in het bijzonder in Engeland, waar groepen Puriteinen zich begonnen te identificeren met het Israël uit het Oude Testament.⁴¹ Daarmee komt hij voor de tijd na de Reformatie tot conclusies die vergelijkbaar zijn met die van *Schöffler*, *Schoeps* en *Philipp*; nieuwe gezichtspunten draagt *Edelstein* voor deze periode niet aan.

Concluderend kunnen we stellen, dat noch wat betreft de term philosemitisme, noch wat betreft de achtergronden ervan een algemeen aanvaarde en aanvaardbare beschrijving blijkt te bestaan, terwijl bovendien het onderzoek nog zeer fragmentarisch is. Zoals uit het door ons gevonden bronnenmateriaal zal blijken, gaan de tot nu toe bestaande beschrijvingen van het philosemitisme slechts in op enkele elementen uit een groter geheel, zonder dat de verschillende visies op de Joden en de houding die ten opzichte van hen werd aangenomen, is onderzocht. Een dergelijke geïsoleerde behandeling kan moeilijk een aanvaardbare analyse opleveren. Tenslotte geeft het feit dat in de bovengenoemde publicaties geen Engelsman ten tonele wordt gevoerd, die een theologie-historisch belangrijke plaats inneemt, geen aanleiding om met ons onderzoek in te zetten bij wat men philosemitisme noemt. Al met al wekken de bovengenoemde verklaringen voor de aandacht voor de Joden in Engeland, zoals gegeven door *Schöffler*, *Schoeps* en *Philipp*, niet de indruk resultaat van diepgravende studie te zijn; *Schöffler* lijkt vooral te zoeken naar mogelijke wortels van excentrieke opvattingen als die van de British Israel Movement. In de schaarse verwijzingen naar

³⁸ Edelstein, *Harmony*, p.37, 65, 201.

³⁹ Edelstein, *Harmony*, p.63.

⁴⁰ Edelstein, *Harmony*, p.34.

⁴¹ Edelstein, *Harmony*, p.109.

bronnen noemt men voornamelijk werken van radicale sectariërs en dromers, zodat de gegeven beschrijving nauwelijks onderbouwd, laat staan representatief is. Hun verklaring van de aandacht voor de Joden in Engeland zullen wij dus slechts in de vraagstelling van ons onderzoek gebruiken, in zoverre deze ondersteund wordt door ander en beter onderbouwd onderzoek.

Ook bij anderen treffen we de bewering aan, dat er in Engeland sprake zou zijn van identificatie met Israël, met name in de kringen der Puriteinen.⁴² William Haller's *Nation*, dat door Viggo Norkov Olsen's *John Foxe* overigens op dit punt afdoende weerlegd is⁴³, heeft een belangrijke rol gespeeld in het verbreiden van de opvatting, dat *John Foxe* de grondlegger was van de overtuiging dat Engeland het nieuwe uitverkoren volk zou zijn. Volgens ons heeft men mogelijk teveel afgeleid uit de niet altijd even doordachte en voorzichtige (s)preekstijl, die welbewust parallellen tussen de situatie van Engeland en de Engelse kerk en die van Israël in het Oude Testament uitwerkte, om de eigen boodschap kracht hij te zetten en van argumenten te voorzien. Concrete toepassing van de boodschap van het Oude Testament op de eigen situatie is echter nog iets anders dan identificatie met het volk van God in het Oude Testament. Zo hanteerde bijvoorbeeld de Reformator *Martin Bucer* Israël als 'typos' van de kerk. Hierbij ging hij ervan uit dat het volk van God zich zowel in het Oude als in het Nieuwe Testament in dezelfde positie tegenover God bevindt, zodat het Oude Testament ook Christenen leert op welke wijze God met vromen en goddelozen omgaat⁴⁴. Ook volgens *John Foxe* was de geschiedenis van het volk der Joden niets anders, dan een 'typos' van de gebeurtenissen, die later in de geschiedenis van de kerk zijn voorgevallen.⁴⁵ Deze typologische toepassing van het Oude Testament op de eigen situatie blijft echter van een andere orde dan een identificatie van het eigen volk met het oude Israël of de nakomelingen daarvan.⁴⁶ Bewijzen van een Identificatie van Engeland met Israël, c.q. de Tien Stammen, hebben wij in de door ons onderzochte periode niet gevonden.

⁴² Een zeer negatieve, maar evenmin onderbouwde, weergave biedt Matar, *Restoration*, p.22.

Hij beweert dat de Engelsen zich gingen beschouwen als het nieuwe uitverkoren volk, waarmee de geschiedenis der Joden nauw verbonden was: "England would now direct the Jews' destiny in the way of Christ; indeed, and since the Jews' conversion was associated with the second coming, then the English, in controlling the Jews' conversion, were in control of global history. By their kindness to the Jews, they would bring to realization Christ's English-sponsored second coming." (p.22) Volgens hem beschouwden de Engelsen zich ook als in het bijzonder geroepen om de Joden te bekeren (p.31-35).

⁴³ Cf. Firth, *Tradition*, p.106-109; Collinson, *Protestant Nation*, p.14vv; Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.87: "If the 'elect nation' theory is absent from Foxe's work it is equally absent from Tudor apocalyptic exegesis in general. By and large patriotism was tempered rather than aggravated by the apocalyptic element in contemporary religious thought. The effect was not that England was given a special role in the divine purposes, but that in the universal dimensions of biblical apocalyptic ideas the sufferings and triumphs of the faithful in England could be understood in terms of purpose in the world."

⁴⁴ Müller, *Hermeneutik*, p.212: "das alttestamentliche Gottesvolk ist der Types der neutestamentlichen Gemeinde, an dem Gottes Urteil und Handeln in einer paradigmatischen Weise sichtbar wird."

⁴⁵ Foxe, *Eicasmī*, p.384: "Nec dissimilis conditio Christianae etiam ecclesiae existit: In que externa Resp. Israelitarum nihil aliud, quam typus quasi quidam videri possit eorum, quae postea in ecclesia sunt consecuta, tam expresse utrinque convenit similitudo."

⁴⁶ Burroughs, *A Glimpse of Sions Glory: or, The Churches Beautie specified en Jerusalems Glory Breaking forth into the World, Being a Scripture Discovery Of the New Testament Church, In the Latter Days Immediately before the Second Coming of Christ* zijn slechts een voorbeeld van talloze titels waarin men sprak over de glorie, het herstel of de herbouw van Sion, c.q. Jeruzalem, daarbij doelend op de verdere reformatie van de kerk in Engeland.

1.2.2 ONDERZOEK BINNEN ANDERE KADERS

Naast de bovenvermelde pogingen om onder de noemer ‘philosemitisme’ de veranderende aandacht voor Israël en de Joden te beschrijven en verklaren, heeft men ook binnen andere kaders onderzoek gedaan naar factoren die in de zestiende en zeventiende eeuw in Europa hebben bijgedragen aan een herbezinning op de positie van de Joden. Volgens *Salo W. Baron* leverde de Reformatie op zich geen verbetering op in de houding ten opzichte van de Joden; hij suggereert dat er zeker in de eerste decennia van de zestiende eeuw eerder over een achteruitgang gesproken moet worden.⁴⁷ Anderen hebben zich meer met de periode daarna beziggehouden; zij concluderen dat er wel degelijk veranderingen ten goede optraden.

Jonathan I. Israel heeft gepoogd een verbinding te leggen met veranderingen in het intellectuele klimaat. Hij is van mening dat de christelijke fundamenteën van de Westeuropese cultuur scheuren begonnen te vertonen gedurende de laatste dertig jaren van de zestiende eeuw. Dit viel samen met het vastlopen van zowel de Reformatie als de Contrareformatie en was het begin van de sindsdien voortdurend teruglopende invloed van het Christendom op de westerse cultuur. Intellectueel hing dit volgens hem samen met de opkomst van het radicale scepticisme, dat zich in deze periode in het westerse denken begon te verspreiden.⁴⁸ Het zoeken naar waarheid kreeg het karakter van een ontdekkingsreis, waarbij de uitkomsten niet reeds tevoren bekend waren. In dit kader ontstond er, met name in Frankrijk en de Nederlanden, een opbloei in de studie van Hebreeuws en Aramees en een systematische bestudering van Talmoedische en rabbijnse literatuur. De houding van waaruit dit gebeurde was volgens *Israel* aarzelend en zoekend, in tegenstelling tot de zelfverzekerdheid uit de begintijd van de Reformatie.⁴⁹ Dit leidde volgens *Ralph Melnick* tot respect voor de Joden in het verleden en hun wijze van leven, wat uitgroeide tot tolerantie voor de Joden van de eigen tijd.⁵⁰

Dit intellectuele klimaat is echter een ander, dan wij in de door ons bestudeerde werken van Engelse Protestantenvindt. Over het algemeen vinden we daarin een groot vertrouwen dat de Rooms-Katholieke kerk overwonnen zou worden, een polemische opstelling tegenover allen die een afwijkende mening verdedigden, een onomwonden vertrouwen in het feit dat men als Protestant de waarheid kende en een grote mate van intolerantie.

Vanuit de economische belangen van de staat maakte ook wat *Israel* noemt het mercantilisme zich breed, dat het bevorderen van de economische belangen van de staat, ongeacht religie, traditie en voorrechten, tot een overheersend ideaal maakte. En aangezien velen overtuigd waren van het belang van de Joden voor de handel, werd hierdoor de positie van de Joodse gemeenschappen in Europa aanzienlijk versterkt.⁵¹ Het is tegen deze achtergrond dat volgens hem het debat over het weer toelaten van de Joden gedurende het derde kwart van de zeventiende eeuw in geheel Europa zijn

⁴⁷ Baron, *Relations*, p.323. Cf. Nijenhuis, *Bucer*, p.38v.

⁴⁸ Israel, *European Jewry*, p.36vv.

⁴⁹ Israel, *European Jewry*, p.54vv.

⁵⁰ Melnick, *Polemics*, p.11. Cf. Ettinger, *Change*, p.196, 198, 203v; specifieke elementen in deze aandacht voor de Joodse traditie waren volgens hem de groeiende aandacht van politieke denken voor het oudtestamentische Israël als voorbeeld voor de eigen tijd en de acceptatie van het concept van de ‘lex naturalis’, waardoor ook het Oude Testament een hogere waardering ontving.

⁵¹ Israel, *European Jewry*, p.56v; een vergelijkbare verklaring voor de aandacht voor de bekering en toelating van de Joden tot Engeland, in combinatie met politiek opportunisme als ander motief, vinden we ook bij Hill, *Conversion*, p.276v, 278-284, 286; cf. Ettinger, *Change*, p.196. Patinkin, *Mercantilism*, gaat exclusief in op de rol van economische argumenten voor de toelating van de Joden.

hoogtepunt beleefde.⁵² In Engeland verzette het grootste deel van de Engelse geestelijkheid, de Londense handelselite en de meerderheid van de bevolking zich tegen *Menasseh ben Israel's* verzoeken om toelating van de Joden. Slechts een kleine groep radicale Puriteinen verdedigde deze toelating vanuit de overtuiging dat dit de bekering der Joden, volgens sommigen een voorwaarde voor de Wederkomst, zou bespoedigen. Doordat de Burgeroorlog in Engeland de vroegere gezagsverhoudingen op politiek, economisch en kerkelijk gebied doorbroken had, had de regering in grote mate de vrije hand en liet de Joden toe, zonder dat overigens formeel vast te leggen. Economische motieven ziet *Israel* als doorslaggevend in dezen. Om dezelfde reden wezen koning *Charles II* en zijn ministers ook na de Restoration in 1660 pogingen om de verbanning van de Joodse gemeenschap te bewerken consequent af.⁵³

Heiko A. Oberman heeft zich erover beklaagd, dat in een groot deel van de literatuur het lijden van de Joden in Europa, dat tot uitdrukking kwam in vervolgingen en het uitgeleverd zijn aan de willekeur van de machthebbers, uitsluitend wordt verklaard uit de economische situatie, zodat een eenzijdig beeld ontstaat van de factoren die de houding tegenover de Joden bepaalden. Daarmee raakt de rol van religieuze overtuigingen uit het zicht.⁵⁴ Wij stippen deze inzet hij de rol van economische belangen in deze inleiding aan als illustratie van het feit dat de beoordeling van de Joden niet alleen door theologische motieven bepaald werd.

Van direct belang voor ons onderzoek is wat men geschreven heeft over de invloed van de verdediging van tolerantie en godsdienstvrijheid. Volgens *S. Ettinger* overheerste er bij de Protestanten in de bezinning op de verhouding kerk-staat het streven naar een kerk die gesteund door de staat de samenleving omvatte. Sommigen zetten zich echter vanaf de begintijd van de Reformatie in voor tolerantie voor andersdenkenden. Volgens hem kwam de erkenning van de noodzaak van religieuze tolerantie voort uit de overtuiging dat de worsteling van de tegenover elkaar staande Rooms-Katholieken en Protestanten en van de verschillende protestantse groepen onderling niet met geweld opgelost kon worden. Maar pas in de zeventiende eeuw trok men hieruit de ideologische en praktische conclusies, waarvan volgens *Ettinger* de scheiding van kerk en staat de belangrijkste was, die leidden tot een verdediging van tolerantie van de Joden.⁵⁵ Bij zijn poging om de mogelijke drijfveren achter de beweging voor het weer toelaten van de Joden tot Engeland in kaart te brengen, noemt *Robert M. Healey* in de eerste plaats de pleidooien voor tolerantie voor de Joden, zoals die vanaf 1614 bij de General Baptists als *Leonard Busher* en *John Murton* te vinden zijn.⁵⁶ *Melnick* stelt dat het verdwijnen van de homogeniteit binnen het Europese Christendom een geleidelijke verdwijning van de oude identificatie van de Joden met de Antichrist bewerkte.⁵⁷ Dit hing volgens hem samen met de typering van Rome als de Antichrist door de Protestanten, zoals die algemeen aanvaard was in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Engeland. Volgens hem was het vooral de onmacht van de Reformatie om het gehele Christendom te verenigen en de opkomst van vele groepen en stromingen, die uiteindelijk dwong tot een tolerantie van de verschillen en nieuwe ruimte bood voor de Joden.⁵⁸ Wij hebben een dergelijke visie op tolerantie in

⁵² *Israel, European Jewry*, p.145v.

⁵³ *Israel, European Jewry*, p.159v; cf. Katz, *Philo-Semitism*, p.225-229; Healey, *Jew*, p.70v.

⁵⁴ *Oberman, Antisemitismus*, p.16v.

⁵⁵ *Ettinger, Change*, p.193v, 196, 201.

⁵⁶ *Healey, Jew*, p.72v.

⁵⁷ *Melnick, Polemics*, p.2; cf. *Scult, Expectations*, p.13.

⁵⁸ *Melnick, Polemics*, p.10v.

Engeland bijna uitsluitend gevonden in de kring van de Baptisten, zoals in de paragrafen 3.4.3 en 4.3 zal blijken.

Sommigen hebben de aandacht voor het Oude Testament en het Hebreeuws genoemd als aanleiding voor een hernieuwde bezinning op de plaats en de toekomst van de Joden. Volgens *Ettinger* heeft de nadruk op de Schrift als de voornaamste bron van godsdienstige autoriteit de aandacht voor het Oude Testament en voor Joodse tradities en commentaren doen toenemen en geleid tot een nauwer contact tussen christelijke en Joodse theologen en geleerden; dit leidde tot een wijziging van het traditionele beeld van de Joden, ook al had de aandacht voor Joodse literatuur een expliciet theologisch en missionair doel.⁵⁹ Hoewel contacten tussen Engelsen en Joden zeldzaam waren, vinden we reeds sinds *Hugh Broughton* bij sommigen een positieve waardering van bepaalde Joodse opvattingen en elementen van hun uitleg van de Schrift. Of daarmee ook het traditionele negatieve beeld van de Joden veranderde, zal uit ons onderzoek moeten blijken.

Ook *Katz* wijdt een hoofdstuk aan de aandacht voor het Hebreeuws en plaatst dit in het kader van het zoeken naar een universele taal in de zeventiende eeuw. Sommigen trachtten een dergelijke taal te construeren; een aantal anderen echter beschouwde het Hebreeuws als de oorspronkelijke taal van de mensheid, de taal die God gesproken met Adam, en daarom de bron voor een universele taal. Volgens *Katz* was dit een krachtige motivatie om de Joden in een positief licht te zien.⁶⁰ In Engeland speelden hierin onder anderen *John Dury* en *Samuel Hartlib* een duidelijke rol; zij leverden ook een bijdrage aan het debat rond de toelating van de Joden tot Engeland, met name door hun contacten met *Menasseh ben Israel*.⁶¹ Ideeën omtrent het Hebreeuws als goddelijke taal spelen echter in de door ons bestudeerde bronnen geen rol.

Healey echter betwijfelt of de vaak genoemde intense aandacht van de Puriteinen voor het Oude Testament en het Hebreeuws ook maar enige directe invloed had op hun houding tegenover hun Joodse tijdgenoten. Sinds *Roger Bacon* in de dertiende eeuw waren de motieven voor het bestuderen van het Hebreeuws volgens hem ten diepste ongewijzigd: een ongehinderde toegang tot wijsheid en kennis, bekering van de ongelovigen en weerlegging van hen die niet bekeerd konden worden. Ook de aandacht voor na-Bijbelse Joodse geschriften kwam voor en na de Reformatie voort uit het verlangen naar een juist verstaan van de christelijke leer.⁶² *G. Lloyd Jones* heeft de opkomst van de aandacht voor het Hebreeuws bij de Engelse Protestantengedurende de zestiende eeuw onderzocht. Hij concludeert dat hierbij de volgende motieven speelden: vertaling van de Schrift, de polemiek met de Rooms-Katholieke kerk, waarin men steun vond bij de Joodse nadruk op de letterlijk-historische betekenis van het Oude Testament en het verlangen om de Joden te bekeren tot het Christendom onder beroep op de juiste, dat wil zeggen, christelijke uitleg van het Oude Testament, zoals bij *Broughton*.⁶³

Healey beschouwt de invloed van het Oude Testament op de puriteinse theologen als indirect: voor hen werd het de lens waardoor zij, binnen het kader van Gods op vrije genade berustende verkiezing, de gehele geschiedenis beschouwden. Volgens zijn interpretatie was in hun ogen het verhaal van de verkiezing van de Joden en hun verbond met God, hun ontrouw en verwerping, en de mogelijkheid van vergeving en

⁵⁹ *Ettinger, Change*, p.195, 204v.

⁶⁰ *Katz, Philo-semitism*, p.43-88.

⁶¹ *Katz, Philo-semitism*, p.87; cf. *Webster, Hartlib*, p.39.

⁶² *Healey, Jew*, p.72v.

⁶³ *Lloyd Jones, Hebrew*, p.268v.

verlossing, van toepassing op alle mensen. Christenen stonden daarin niet boven de Joden: ook zij braken Gods verbond voortdurend, waarna zij door Gods genade via vernedering tot boete en verheerlijking kwamen.⁶⁴

Verklaringen die een belangrijke plaats inruimen voor de invloed van de eschatologie op de veranderingen in de visies op de Joden, zijn ook gegeven. Healey heeft erop gewezen, dat de Engelse Puriteinen uit de Bijbel meenden te kunnen aflezen hoe de toekomst tot aan het Laatste Oordeel zou verlopen, en welke tekenen deze gebeurtenissen zouden vergezellen. De eerste aanzetten daartoe ziet hij reeds bij Luther. Sommige Calvinisten sloten daarbij ook de leer in dat een groot aantal Joden, of misschien zelfs het gehele Joodse volk, zich in het einde der tijden tot het Christendom zouden bekeren, wat een grote geestelijke zegen zou brengen voor de kerk op aarde. Het opkomen van deze leer is af te leiden uit de veranderende uitleg van het behouden worden van ‘geheel Israël’ in Romeinen 11:25v. *Luther* en *Calvijn* interpreteerden dit als de bekering van alle uitverkorenen uit Joden en heidenen gedurende de gehele geschiedenis van de kerk, maar bij *Theodorus Beza* en de uitgevers van de *Geneva Bible* zien we dat dit gelezen werd als de bekering van de uitverkorenen uit het volk der Joden, die nog te verwachten was in het einde der tijden. Ook *Mayir Vreté* heeft de opkomst van deze uitleg van Romeinen 11:25-26 door calvinistische theologen sinds het midden van de zestiende eeuw genoemd als startpunt voor de ontwikkeling van nieuwe opvattingen.⁶⁵

De overtuiging dat het (nabije) einde der wereld te berekenen was, droeg er volgens *Healey* aan bij dat men de bekering der Joden als nabij beschouwde. Tenslotte verbreidde zich door de verwachting van deze bekering ook de opvatting, dat profetieën als Ezechiël 37 het herstel van de staat Israël in het beloofde land beschreven. De overtuiging dat het einde van de wereld nabij was, was volgens hem wijdverbreid. Overall waar de calvinistische theologie haar invloed uitoefende werd deze overtuiging in het midden van de zeventiende eeuw vergezeld door de verwachting van een massale bekering der Joden vör de Wederkomst van Christus. Velen verbonden volgens *Healey* deze bekering met de terugkeer van de Joden naar het beloofde land; volgens velen zou deze bekering een zegen tot gevolg hebben voor de kerken in wier gebied de Joden woonden, of zelfs leiden tot een vrederijk op aarde.⁶⁶ Concluderend stelt *Healey* dat in Engeland het traditionele beeld van de Joden veranderde doordat men hen begon te beschouwen als toekomstige Christenen.⁶⁷

Een overeenkomstige verklaring vinden we bij *Richard H. Popkin*, die verwijst naar een niet-gepubliceerde lezing van *Vreté*. Hierin beschreef deze de opkomst in Engeland van de gedachte van de terugkeer van de Joden naar hun eigen land als één van de resultaten van de pogingen tot interpretatie van de Openbaring van Johannes en de bezinning op het duizendjarige rijk.⁶⁸ In een artikel over de opvattingen van de Engelse Protestanten tussen 1790 en 1840 betreffende de terugkeer van de Joden naar Kanaän, noemt *Vreté* een aantal factoren binnen het Protestantisme, dat de opkomst van het spreken over een dergelijke terugkeer belemmerde. In de eerste plaats was er de kracht van de traditie, waarin gedurende meer dan duizend jaar geen enkele plaats

⁶⁴ Healey, *Jew*, p.73v.

⁶⁵ Popkin, *Introduction*, p.10v; volgens hem kan dit feit helpen om vast te stellen, wanneer het thema van de terugkeer van de Joden naar hun land zijn intrede deed in de chiliastische literatuur, maar blijft de vraag naar het ‘waarom’ nog open: “Like *Vereté*, I think it represents some profound element in the development of Reformation theology.”

⁶⁶ Healey, *Jew*, p.74-76.

⁶⁷ Healey, *Jew*, p.77.

⁶⁸ Popkin, *Introduction*, p.10v.

geweest was voor enige erkenning van een terugkeer der Joden. De voornaamste oorzaak hiervan ziet hij in het feit dat de letterlijke interpretatie van de Schrift verworpen was ten gunste van andere interpretaties. Vooral de allegorische uitleg, die volgens hem gesteund werd door het leergezag van de Rooms-Katholieke kerk, had een grote invloed verworven. Voor de Joden was er binnen deze benadering geen enkele nationale toekomst meer; wel hield men voor iedere individuele Jood de mogelijkheid van verlossing door bekering tot het christelijk geloof open. Hoewel de protestantse exegese meer en meer de symbolische en allegorische uitleg losliet ten gunste van een ‘grammaticale, letterlijke’ benadering, die zocht naar de oorspronkelijke, aan de tekst eigen en ongekunstelde betekenis, bleef vooral in de uitleg van profetieën de kracht van de traditie sterk.⁶⁹ *Vreté*'s voorzichtige conclusie is, dat nog lange tijd een letterlijke uitleg van profetieën betreffende de verlossing en het herstel van Israël beschouwd werd als opzienbarende nieuwlichterij. Dit kwam volgens hem mogelijk voort uit de op religieuze vooroordelen gebaseerde onwil om toe te geven dat de Joodse geloofsovertuiging en theologie op enig punt de christelijke opvattingen zouden kunnen corrigeren.⁷⁰ Bovendien suggereert hij dat het verzet tegen het herstel van Israël samenhangt met het standpunt dat men innam aangaande de Wederkomst en het duizendjarig rijk. De letterlijke verwachting van een duizendjarig rijk op aarde was in de tijd van de Reformatie (en niet alleen toen) voor velen aanleiding voor een radicale sociale en politieke opstelling, zoals bleek bij de Wederdopers te Münster. Om deze en andere redenen hielden de meesten vast aan de traditionele opvatting dat de Wederkomst en het Koninkrijk der hemelen niet fysiek of materieel zouden zijn, maar geestelijk.⁷¹ Voor de acceptatie door Engelse Protestanten van de komende bekering der Joden en hun terugkeer naar Kanaän ziet *Vreté* een ontwikkeling van *Andrew Willet* en *Thomas Draxe* (die volgens hem slechts wilden spreken over de bekering der Joden) via *Thomas Brightman* naar *Sir Henry Finch* en in mindere mate *Joseph Mede*.⁷² Over de meeste andere interpretaties van de opkomst van meer positieve benaderingen van de Joden in de zestiende en zeventiende eeuw oordeelt *Vreté*, dat zij geen aandacht hebben besteed aan de mogelijkheid dat deze houding mede of zelfs voornamelijk het resultaat is van de nieuwe benadering van de profetieën betreffende het einde der tijden en dus geworteld is in de theologie.⁷³

Katz zet met zijn beschrijving van de aandacht voor de Joden binnen het kader van chiliastische visies, in bij de theologen *Brightman*, *Johann Heinrich Alsted* en *Mede*. De aandacht voor de Joden in chiliastische geschriften was volgens hem van groter belang voor de visie op de Joden in de eerste helft van de zeventiende eeuw in Engeland, dan de invloed van de Judaïserende secten en van de hernieuwde belangstelling voor het Hebreeuws.⁷⁴ Ook *Mel Scult*⁷⁵ en *C. Graafland*⁷⁶ leggen het

⁶⁹ *Vreté, Restoration*, p.13v; hoewel het hier om een bepaald niet onbelangrijk punt gaat, geeft *Vreté* geen bewijsplaatsen.

⁷⁰ *Vreté, Restoration*, p.14.

⁷¹ *Vreté, Restoration*, p.14v.

⁷² *Vreté, Restoration*, p.15vv; blijkbaar heeft hij *Draxe' Alarum* uit 1615, waarin deze ruimte liet voor een terugkeer van de Joden naar Kanaän, niet bestudeerd.

⁷³ *Vreté, Restoration*, p.19 n.29.

⁷⁴ *Katz, Philo-semitism*, p.90vv. De plaats van de Joden in de chiliastische verwachtingen beschrijft hij op p.90-107, waarna hij van p.107-126 aandacht besteedt aan meer bizarre figuren als *Thomas Tany* en *John Robins*, die meenden geroepen te zijn om de Joden terug te brengen naar Kanaän en door hun optreden de Joden en hun terugkeer naar het land der vaders onder de algemene aandacht brachten.

⁷⁵ *Scult, Expectations*, p.12. Deze studie naar de relatie tussen chiliastische verwachtingen en aan de Joden geschonken rechten is overigens slecht onderbouwd en berust op zeer incomplete bronnenstudie. Zo rekent hij ten onrechte *Thomas Becon*, bisschop *John Jewel*, *John Foxe*, aartsbisschop *Edwin*

verband tussen de reeds in de Middeleeuwen levende verwachting van een toekomstige bekering der Joden en de apocalyptische interpretatie⁷⁷ die gegeven werd aan de Reformatie, als aanzet tot een hernieuwde aandacht voor de bekering van de Joden. Volgens *Iain H. Murray* was de aandacht voor de Bijbelteksten over de bekering van de Joden één van de eerste ontwikkelingen in de bezinning op de uitleg van profetieën in de Bijbel na de Reformatie. Vanaf het eerste kwart van de zeventiende eeuw was het geloof in de komende bekering van de Joden volgens hem algemeen aanvaard onder de Engelse Puriteinen.⁷⁸ Volgens *Melnick* waren nieuwe en meer wereldse opvattingen aangaande het duizendjarig rijk die aan de Joden een belangrijke rol toedachten in het kader van de verwerkelijking van de verlossing.⁷⁹ *Ignacio Escribano Alberca* ziet in de chiliastische speculaties een bron van toenadering tot en verbroedering met de Joden.⁸⁰ Tot slot is er in dit kader de weinig overtuigende verklaring van *N.I. Matar*, dat men tegen de achtergrond van de Turkse dreiging in Europa de Joden ging beschouwen als degenen die de Turken zouden verslaan, waarna zij zouden terugkeren naar het beloofde land. Vervolgens zouden zij zich bekeren tot het christelijk geloof en aan de zijde van de Protestanten strijden tegen de Rooms-Katholieken.⁸¹

Tot nu toe hebben we reeds enkele malen een verwijzing gevonden naar de invloed van het Calvinisme op de veranderingen in de visie op de Joden. Sommigen hebben gepoogd specifieke aanknopingspunten hiervoor in het Calvinisme aan te wijzen. *Gottfried W. Locher* noemt de nadruk van onder anderen Calvijn op de eenheid van het verbond als mogelijke verklaring van de aandacht voor de Joden; dit moest volgens hem wel leiden tot het erkennen van Israël als fase in de heilsgeschiedenis en van de Joden als voorvaders in het geloof, wat leidde tot eerbied voor hen.⁸² *Léon Poliakov* ziet een duidelijk verband tussen de overheersende invloed van het Calvinisme in Engeland en de positieve aandacht voor de Joden daar; maar het blijft voor hem onduidelijk waar de aanknopingspunten in het Calvinisme precies lagen.⁸³ Volgens *Escribano-Alberca* was de opstelling van het Calvinisme tegenover de Joden in deze periode opener en positiever dan bij de andere kerkelijke groepen en de Rooms-Katholieke kerk.⁸⁴ *Oberman* suggereert een verbinding met het feit dat het Calvinisme vooral invloedrijk was onder de ballingen uit de steden in Zuid-Duitsland, Frankrijk en later de Nederlanden. Volgens hem duiden zij het Evangelie van genade en geloof tegen de ervaringshorizon van verbanning. De rechtvaardiging der goddelozen werd beleefd als de redding van thuislozen. Daardoor zouden deze

Sandys en *John Knox* tot de 'millennialists' (p.18, noot 5).

⁷⁶ Graafland, *Toekomstverwachting*, p.69.

⁷⁷ Met *Firth*, *Tradition*, p.247vv, gebruiken wij het woord 'apocalyptisch' ter aanduiding van die benadering van de relatie tussen de geschiedenis en de Schrift, die in het verloop van de geschiedenis de vervulling zag van profetieën uit de Schrift.

⁷⁸ *Murray*, *Hope*, p.41vv.

⁷⁹ *Melnick*, *Polemics*, p.10v. Volgens *Matar*, *Restoration*, p.27-31, was er zelfs een direct verband tussen de mate waarin men chiliastische opvattingen huldigde en de mate waarin men aandacht had voor de terugkeer van de Joden naar Kanaän.

⁸⁰ *Escribano-Alberca*, *Eschatologie*, p.34.

⁸¹ *Matar*, *Restoration*, p.24vv; op p.26 stelt hij: "The Jew was the cornerstone of the religious military strategy against the Turk and the Catholic. He was the spearhead of Protestantism into the land of unbelief and heresy, and thus his conquest of Palestine was necessary for the defence of England's faith."

⁸² *Locher*, *Calvin*, p.187.

⁸³ *Pollakov*, *Anti-Semitism*, p.204v.

⁸⁴ *Escribano-Alberca*, *Eschatologie*, p.34.

Protestanten de eveneens in ballingschap levende Joden anders beoordelen: ballingschap was niet meer slechts een straf voor de Joden, maar werd verstaan als de bestaansvorm van de ware gelovigen in alle tijden.⁸⁵ Theologisch leidde dit tot het spreken over het ene verbond van God waarin zowel Joden als Christenen deelden, een wijze van spreken die volgens *Oberman* in de christelijke traditie tot aan *Luther* nog ondenkbaar was. Nieuwe nadruk viel er op de onveranderlijkheid van Gods trouw, die vasthoudt aan Zijn belofte en zich daarvan niet laat afbrengen door de ongehoorzaamheid van Zijn volk; ook op deze wijze werden Joden en Christenen op één lijn gesteld.⁸⁶

Met uitzondering van Katz' *Readmission*, dat de periode 1603 tot 1655 behandelt, vinden we bij geen van de geciteerde auteurs zelfs maar een representatieve selectie van het beschikbare bronnenmateriaal, zodat wij geen van hun conclusies op voorhand kunnen overnemen. Van de genoemde studies geven alleen die van *Healey*, *Katz* en *Vreté* een weergave waarin duidelijke overeenkomsten liggen met de beschrijving die wij zullen bieden. Voor het overige worden veelal bepaalde aspecten min of meer geïsoleerd behandeld en overgewaardeerd.

In de volgende paragraaf zullen wij een kort overzicht geven van de thema's die in ons onderzoek aan de orde zullen komen, mede tegen de achtergrond van de hierboven beschreven opvattingen.

1.3 VRAAGSTELLING

In de hoofdstukken 2, 3 en 4 zullen de volgende vijf aandachtspunten achtereenvolgens aan de orde komen:

I. Wij openen met een inleiding op de betreffende periode, waarin wij aandacht besteden aan de opkomst en ontwikkeling van de voor ons onderzoek relevante groeperingen binnen en buiten de Engelse staatskerk. Vervolgens gaan wij nader in op ontwikkelingen op het gebied van de eschatologie. De specifieke vormen van de eschatologie in de door ons onderzochte periode hadden hun wortels in de interpretatie van de plaats van de Reformatie in Gods plan en in het verloop van de geschiedenis, zoals die door Engelse Protestanten gegeven werd. Aan de orde komen de volgende vragen: welke opvattingen huldigde men aangaande de kenbaarheid van het verloop van de toekomst en de dateerbaarheid van toekomstige gebeurtenissen? Welke ontwikkelingen verwachtte men nog in de periode tot aan de Wederkomst van Christus en het Laatste Oordeel? Verwachtte men op aarde nog een heilstijd of duizendjarig rijk, hoe werkte men deze verwachting uit en hoe verbond men de bekering der Joden en de toekomst van Israël hiermee?

2. Vervolgens beschrijven we de hoofdthema's in de beoordeling van de Joden die in de eigen tijd leefden, in samenhang met de verwachtingen die men had ten aanzien van hun toekomst. Wij geven weer hoe men dacht over de veronderstelde haat van de Joden voor Christus en de Christenen; hoe Engelse Protestanten het feit interpreteerden dat de Joden Jezus niet als Messias erkenden en de Schrift anders lazen dan de Christenen; hoe men, meestal slechts terloops, de omstandigheden waaronder de Joden leefden, beoordeelde; tenslotte welke opvattingen men verdedigde betreffende de blijvende positie van de Joden als door God uitverkoren volk.

3. Daarna gaan wij in op de houding die men ten opzichte van de Joden aanbeval (meestal beperkte dit zich tot een wijze van denken over de Joden) en de gevolgen die men vermoedde, hoopte, of constateerde van het gedrag en de houding van Christenen

⁸⁵ Obeman, *Antisemitismus*, p.187vv.

⁸⁶ Oberman, *Antisemitismus*, p.189vv.

ten opzichte van de Joden, met het oog op de bekering der Joden. Hierbij komt ook het verdedigen van tolerantie voor de Joden aan de orde.

4. Aansluitend beschrijven wij hoe men zich de bekering der Joden voorstelde en welke rol Christenen hierbij zouden moeten of kunnen spelen. Hierbij zal ook blijken dat binnen het Engelse Calvinisme openheid voor de toekomst van het Joodse volk gevoed werd door de nadruk op Gods trouw aan zijn verbond met en beloften aan Israël, een nadruk die de bezinning op de positie van Israël verbond met de verkiezingsleer.

5. Tot slot stellen wij de verwachte gevolgen van de bekering der Joden aan de orde, in relatie tot de eventuele heilstijd op aarde, c.q. het duizendjarig rijk en de positie die men voorzag voor de herstelde staat Israël temidden van de volkeren na de terugkeer der Joden naar Kanaän. Met de term 'staat' bedoelen wij nationale autonomie op eigen grondgebied.

In de samenvattingen die na de verschillende paragrafen volgen, geven wij aan welke theologen een belangrijke invloed hebben gehad op de ontwikkeling van de behandelde thema's, en welke relaties er bestaan tussen de door ons gevonden opvullingen en de belangrijkste groeperingen binnen het Engelse Protestantisme tot aan 1670. Gezien het aantal genoemde auteurs kunnen wij slechts uiterst summier ingaan op ieders theologie-historische plaats. Bovendien is van velen van hen slechts weinig bekend. Een beknopt overzicht van de belangrijkste biografische gegevens is te vinden in de na hoofdstuk 5 opgenomen appendix.

In het vijfde hoofdstuk vatten wij tenslotte samen wat naar onze mening de theologie-historische plaats was van de bezinning op de bekering der Joden en de toekomst van Israël bij de Engelse Protestanten tussen 1547 en 1670.

Wij besluiten dit inleidende hoofdstuk met het geven van een motivatie van de indeling in periodes, die wij in onze studie hanteren.

1.4 MOTIVATIE VAN DE GEHANTEERDE INDELING IN PERIODES

In de periode vòòr 1589, die in hoofdstuk 2 centraal staat, bevinden we ons nog in de ontwikkelingsfase van het Engelse Protestantisme. Volgens de indeling van *Katherine R. Firth* is dit ook de eerste fase van de ontwikkeling van de protestantse apocalyptische traditie in Engeland, die in de geschiedenis de vervulling van profetieën uit de Schrift zag. In deze eerste fase werd deze traditie in Engeland (en Schotland) gevestigd door het werk van *John Bale*, *John Foxe* en *John Knox*. Met *Firth* kiezen wij voor een inzet bij *Bale*, omdat hij de eerste Engelse Protestant was die een geschiedenisvisie ontwikkelde op basis van de Openbaring van Johannes en daarbij aandacht besteedde aan de plaats van de bekering der Joden in het einde der tijden, en de eerste Protestant die een commentaar op het gehele boek publiceerde. Karakteristiek voor zijn geschiedenisvisie waren de beschrijving van de geschiedenis van de pauselijke Antichrist en een indeling van de geschiedenis in periodes, gebaseerd op de opeenvolging van de in de Openbaring beschreven gebeurtenissen.⁸⁷

Hoofdstuk 3 beslaat de periode 1589-1639. Er zijn meerdere redenen om 1589 te kiezen als het begin van een nieuwe periode in ons onderzoek naar de ontwikkeling van de bezinning op de bekering en de toekomst van de Joden. In de eerste plaats werd in het laatste decennium van de 16e eeuw een aantal werken geschreven, dat blijk gaf van een nieuwe belangstelling voor de toekomst van de Joden, zoals Andrew

⁸⁷ Firth, *Tradition*, p.247vv.

Willet's *De universali et novissima Iudaeorum vocatione* (1590) en Thomas Brightman's *Apocalypsis Apocalypseos* (in de Engelse vertaling: *A Revelation of the Revelation*), dat in 1609 posthuum verscheen maar rond 1600 geschreven was.⁸⁸ In deze periode begon ook *Hugh Broughton* zijn campagne voor de vertaling van het Nieuwe Testament in het Hebreeuws en de ontplooiing van andere zendingsactiviteiten ten bate van de Joden, nadat hij enige tijd in Duitsland gewoond had.

In de tweede plaats heeft de ondergang van de Spaanse Armada in 1588 grote invloed gehad op het zelfbewustzijn van de Engelse Protestanten. Hoewel de overtuiging dat het einde spoedig zou komen en dat de macht van de Antichrist zou blijven bestaan tot aan de Wederkomst, zeker niet plotseling verdween en gedurende de gehele door ons onderzochte periode verdedigers bleef vinden, ontstond er ruimte voor de ontwikkeling van andere, meer hoopvolle verwachtingen aangaande de toekomst. Binnen het kader hiervan kwam er ruimte voor de opkomst van chiliastische visies, die het in Openbaring 20 genoemde duizendjarige rijk in de toekomst plaatsten, zoals we dit zullen zien bij *Brightman* en *Mede*.

Volgens *Firth* is de periode van ±1590 tot ±1640 de tweede fase in de ontwikkeling van de protestantse apocalyptische traditie in Engeland. In deze fase werd deze traditie, op de basis die door mensen als *Bale* en *Foxe* gelegd was, uitgebouwd met behulp van vele vormen van kennis en wetenschap, zoals chronologie, astrologie, historisch onderzoek, wiskunde, filosofie en taalkunde.⁸⁹ Tenslotte was het ook in deze periode dat het verzet tegen het Calvinisme, dat tot dan toe een overheersende invloed had op het Engelse Protestantisme, de kop opstak.

De laatste periode, die wij in hoofdstuk 4 bestuderen, begint in 1640, het jaar waarin het Parlement nadrukkelijk het verlangen naar hervormingen onderstreepte en het verzet tegen de leiding van de staatskerk leidde tot de gevangenneming van aartsbisschop *William Laud*. Tevens zien we gedurende deze periode in de eschatologie nieuwe accenten naar voren komen, die volgens *Firth* de derde en laatste fase van de protestantse apocalyptische traditie kenmerken. Zij dateert het begin van deze derde fase na de dood van *Mede* in 1638, maar ziet de aanzetten reeds in een nieuwe golf van continentale invloed vanaf ± 1620. In deze periode van sociale, politieke en religieuze omwentelingen was de aandacht voor de profetieën uit de Schrift groter en diverser dan ooit tevoren.⁹⁰ Ook in de ogen van vele Puriteinen was het jaar 1640 een keerpunt in de Engelse geschiedenis⁹¹, vooral doordat de macht van de Arminianen in de Engelse staatskerk gebroken werd en de hoop oplaaide, dat nu eindelijk de verdere hervorming van de kerk in Engeland doorgevoerd zou kunnen worden. Het vastlopen van de Puriteinse Revolutie, en het herstel van het koningschap en de oude Engelse staatskerk in 1660 gaven de genadeslag aan de grote verwachtingen die op grond van de overheersende eschatologie gedurende de voorgaande decennia in Engeland de boventoon hadden gevoerd.

Gedurende deze periode geven meerdere gebeurtenissen een stimulans voor de bezinning op de plaats van de Joden in het heilshandelen van God nu en in de toekomst. In 1655 werd de vraag acuut, of en onder welke voorwaarden de Joden tot Engeland mochten worden toegelaten, naar aanleiding van de verzoekschriften, die de Amsterdamse rabbijn *Menasseh ben Israel* tijdens zijn bezoek aan Engeland aan Lord

⁸⁸ Brightman, *Revelation*, p.A3^v-A4^r: "this new hundred of the ages which we are entred into".

⁸⁹ Firth, *Tradition*, p.247.

⁹⁰ Firth, *Tradition*, p.247; volgens Webster, *Instauration*, p.6, was de Puriteinse Revolutie één van de periodes in de geschiedenis, waarin het chiliasme een brede aanhang verwierf.

⁹¹ Webster, *Instauration*, p.2.

Protector *Oliver Cromwell* overhandigde. Door meerdere Engelsen was reeds bepleit de Joden weer toe te laten tot Engeland. De door de Council of State in december 1655 bijeengeroepen Whitehall-conferentie, die een antwoord moest geven op de vraag of de toelating van de Joden wettelijk mogelijk was en onder welke voorwaarden dit dan zou moeten gebeuren, leverde geen eenduidig resultaat op. Rondom deze conferentie kwamen de oude anti-Joodse sentimenten voor een korte tijd weer duidelijk naar voren. Hoewel er geen officiële toestemming gegeven werd voor de vestiging van de Joden, werd het de in Londen verblijvende Joden van Spaanse afkomst toegestaan een synagoge in te richten en grond te kopen voor een eigen begraafplaats. Tot dan toe hadden deze Joden zich voorgedaan als Spaanse Rooms-Katholieken, maar in 1656 erkenden zij officieel dat zij naar afkomst en overtuiging Joden waren. Dit deden zij om hun bezittingen te redden, die als oorlogsbuit dreigden te worden geconfisceerd ten gevolge van de uitgebroken oorlog tussen Spanje en Engeland.

De volgende gebeurtenis die duidelijk de aandacht had kunnen vestigen op de aspiraties van de Joden was het feit dat *Sabbatai Zvi* zich op 31 mei 1665 te Smyrna tot Messias der Joden uitriep. Zeker de helft van de Europese Joodse gemeenschappen hechtte geloof aan deze claim. Het is echter verbazingwekkend te moeten constateren dat slechts een enkeling in Engeland deze gebeurtenissen aangreep om in te gaan op de Joodse Messiasverwachtingen. Het merendeel van de eigentijdse publicaties in Engeland rond *Sabbatai Zvi* en de door zijn volgelingen verwachte terugkeer van de Joden naar Kanaän hield zich bezig met de weergave van berichten en geruchten. Blijkbaar was de (theologische) betrokkenheid bij de vragen rond de toekomst van Israël zodanig verminderd, dat de gebeurtenissen rond *Sabbatai* geen noemenswaardige reactie opriepen bij Engelse Protestanten. John Evelyn's *History* (1669) was het eerste boek over *Sabbatai Zvi* dat in Engeland verscheen.⁹²

In datzelfde jaar verscheen ook Increase Mather's *Mystery* dat een systematische beschrijving gaf van de komende bekering der Joden en als het ware een samenvatting vormde van de in de voorafgaande periode ontwikkelde eschatologie, zonder verder originele gedachten te ontwikkelen. De afname van het aantal geschriften waarin over de toekomst van de Joden gesproken werd in de periode die volgde op de Restauratie, maakte duidelijk dat de bezinning op de toekomst van Israël in Engeland voorlopig over zijn hoogtepunt heen was.

Bovendien kan veilig gesteld worden, dat de periode van opkomst, vestiging en ontwikkeling van het Protestantisme in Engeland als een zelfstandige grootheid met een eigen karakter in 1670 afgesloten was.

⁹² Scholom, *Sabbatai*. p.548.

HOOFDSTUK 2. DE PERIODE TOT 1589

2.1 INLEIDING

In 1547 begon in Engeland de regeringsperiode van *Edward VI*. Diens vader *Henry VIII* had in 1534 de Engelse kerk losgemaakt van het gezag van Rome: voortaan zou de kerk in Engeland een staatskerk zijn, onderworpen aan de koning. Leerstellige veranderingen traden nauwelijks op.⁹³ Geschriften van *Luther* en diens geestverwanten oefenden in kleine kring hun invloed uit.⁹⁴ Tijdens het kortstondige bewind van *Edward VI* (1547-1553) kon protestants gedachtengoed zich voor het eerst met officiële steun in Engeland verbreiden, mede door de aanwezigheid van continentale protestantse theologen, vooral uit Zuid-Duitsland en Zwitserland, die door aartsbisschop *Thomas Cranmer* waren uitgenodigd om naar Engeland te komen, waardoor Engeland voor korte tijd een internationaal centrum van het Protestantisme werd.⁹⁵ Doordat zich onder deze buitenlandse theologen, ondanks de uitnodigingen van *Cranmer*, geen vooraanstaande Lutheranen bevonden, nam de invloed en het aanzien van *Luther* af ten gunste van met name *Martin Bucer*⁹⁶, *Petrus Martyr Vermigli*⁹⁷, *Heinrich Bullinger*⁹⁸ en *Johannes Calvijn*.⁹⁹ *Bucer* werd hoogleraar in Cambridge, *Martyr* in Oxford.

In 1549 werd het *Book of Common Prayer*¹⁰⁰ ingevoerd dat zowel naar vorm als inhoud een protestants karakter droeg, maar op meerdere punten voor tweeerlei uitleg vatbaar was; in 1552 volgde, mede onder invloed van *Bucer*, een herziene versie die de mogelijkheid van een rooms-katholieke interpretatie de pas afsneed.¹⁰¹ Dit Prayer Book bood voor het gehele land dezelfde reformatorische liturgieën en formulieren in de landstaal in een kerkboek voor zowel geestelijken als leken. Daarnaast bood het een rooster voor de doorgaande lezing van de Bijbelboeken.

De Engelse Protestanten besteedden veel aandacht aan de controverse met Rome. Hoofdpunten waren de verdediging van het feit dat de koning het hoofd van de Engelse kerk was, en het beroep op de Schrift als primaire autoriteit inzake de leer, als criterium voor de hervorming van de kerk.¹⁰² Naast de Schrift beriep men zich op de traditie van de ongedeelde kerk uit de eerste vijf eeuwen als secundaire autoriteit. Op deze basis kon het drievoudig ambt van bisschop, priester en diaken, en het handhaven van een vaste liturgie verdedigd worden, zonder een compromis te sluiten met Rome.¹⁰³

⁹³ Iserloh, *England*, p.343-351

⁹⁴ Gaßmann, *Anglikanismus*, p.361; Cremeans, *Calvinistic Thought*, p.27.

⁹⁵ Iserloh, *England*, p.351; Wallace, *Doctrine*, p.209; Firth, *Tradition*, p.67.

⁹⁶ Collinson, *Grindal*, p.49-56, beschrijft diens invloed in Engeland.

⁹⁷ Collinson, *Calvinism*, p.214, stelt: "if we were to identify one author and one book which represented the centre of theological gravity of the Elizabethan Church it would not be Calvin's *Institutes* but the *Common Places* of Peter Martyr".

⁹⁸ Collinson, *Calvinism*, p.214v.

⁹⁹ Dickens, *Reformation*, p.197-201, 231vv. Volgens Cremeans, *Calvinistic Thought*, p.65, waren van de werken van *Calvijn* en *Beza* in Engeland meer uitgaven beschikbaar dan van enig ander protestants theoloog. Op p.82 wijst hij erop dat Calvijns *Institution* Bullingers *Decades* verving als handboek voor de geestelijken en als tekstboek voor de theologiestudenten in Oxford en Cambridge.

¹⁰⁰ Dickens, *Reformation*, p.218vv. Zie voor de geschiedenis van de verschillende edities van het Prayer Book: Davies *Worship*, p.165-226.

¹⁰¹ Gaßmann, *Anglikanismus*, p.365; Dickens, *Reformation*, p.247-249; Davies, *Worship*, p.94.

¹⁰² Davies, *Worship*, p.5-15.

¹⁰³ Davies, *Worship*, p.15-17, 30v. "In short, the Anglican theologians were true to the Fathers as long as the latter followed Scripture as their primary authority." (p.17).

John F.H. New heeft erop gewezen, dat de theologische positie van de Engelse kerk bepaald werd door het streven de invloed van Rome en de Paus, die men beschouwde als de Antichrist, terug te dringen. Waar men er ten tijde van *Henry VIII* in politiek opzicht in geslaagd was dit te bereiken, deed men dit ten tijde van *Edward VI* in theologisch opzicht. De theologische afwijzing van de pauselijke suprematie werd ondersteund door andere leerstellingen. De rechtvaardiging door het geloof alleen verminderde de invloed van de kerk als heilsbemiddelend instituut; de verwerping van de transsubstantiatieleer ondermijnde de magische kracht van de Mis, en het terugbrengen van het aantal sacramenten tot twee verminderde het geestelijke gezag van het priesterschap. Concluderend stelt hij, dat het Protestantisme werd ingevoerd voor zover dit in de bestaande situatie nodig was, maar dat van officiële zijde het streven om het geheel van de organisatie, leer en liturgie van de kerk te hervormen, ontbrak.¹⁰⁴

Juist tegen wat overbleef aan traditionele elementen richtte zich het verzet van hen, die een verdergaande reformatie wensten.¹⁰⁵ Vooral in hun kring beschouwde men de zich voltrekkende reformatie en het verzet van de Rooms-Katholieke hiërarchie daartegen als het beslissende en laatste conflict tussen de ware en de valse kerk.

In de uitwerking van de eschatologie kwam dit ook duidelijk naar voren, zoals we in § 2.2 zullen zien. In Engeland zou de visie van *Calvijn*, die de gang van de kerk door de geschiedenis verstond in termen van groei, voortgang, toename en opbouw, en sprak van de werking van het Rijk door middel van de kerk, in de voortgang van de tijd¹⁰⁶, van groter invloed blijken op de ontwikkeling van de eschatologie dan de visie van *Luther*, die benadrukte dat de kerk op aarde geen uiterlijk teken van kracht of waardigheid bezat, maar in de ogen der mensen zwak en door God verlaten leek. Voor hem stond het leven van de kerk op aarde onder het voorteken van de ‘Anfechtung’. Voor hem was de vreugdevolle eschatologie van het Nieuwe Testament meer een troost in de ‘Anfechtung’, dan een anticipatie van de uiteindelijke overwinning van de Zoon des Mensen, zoals bij *Calvijn*.¹⁰⁷ *Luther* beschouwde het Koninkrijk van God niet zozeer als actief betrokken op het verloop van de geschiedenis, maar meer als het abrupte einde daarvan.¹⁰⁸ De Engelse Protestanten zouden zich steeds nadrukkelijker gaan bezinnen op de mate waarin Gods heil zich in de geschiedenis zou openbaren, zoals we in deze studie zullen zien.

De ontwikkelingen die onder *Edward VI* op gang gekomen waren, werden door diens vroegtijdige dood en de troonsbestijging van de katholieke *Mary Tudor* (1553-1558), die in 1554 in het huwelijk trad met *Philips II* van Spanje, abrupt afgebroken. De Paus werd weer officieel erkend als hoofd van de kerk in Engeland. Veel protestantse leiders en hun volgelingen werden gevangengenomen en meer dan 300 van hen stierven de martelaarsdood.¹⁰⁹ Vele vooraanstaande Protestanten gingen in ballingschap.

¹⁰⁴ New, *Anglican*, p.108; cf. Collinson, *Calvinism*, p.198.

¹⁰⁵ Cf. Knappen, *Tudor Puritanism*, p.63-66.

¹⁰⁶ Torrance, *Kingdom*, p.142v; *Eschatology*, p.55: “Calvin’s eschatology was activist, stressing the mighty acts of God in Christ and therefore the work of the Church in obedience and joy”.

¹⁰⁷ Torrance, *Kingdom*, p.66v, 72. Op p.139-164 bespreekt hij de verschillen tussen *Luthers* en *Calvijns* eschatologie; cf. *Eschatology*, p.59-62. Ook Bakker, *Prediking*, p.86v, benadrukt dat volgens de opvatting van *Luther* Gods handelen in de geschiedenis verborgen was en pas achteraf, na het einde van de geschiedenis, gekend kon worden.

¹⁰⁸ Torrance, *Eschatology*, p.43. Maier, *Johannesoffenbarung*, p.287, stelt het zo, dat *Luther* weinig ruimte had voor een spreken in termen van heilsgeschiedenis.

¹⁰⁹ Dickens, *Reformation*, p.264-272.

Het was onder de halfzuster van *Mary, Elizabeth*, die 45 jaar zou regeren (1558-1603), dat de Reformatie van de Engelse kerk een definitieve vorm kreeg.¹¹⁰ De door *Cranmer* in 42 artikelen samengevatte leer van de Engelse kerk was in 1553 aanvaard als de officiële geloofsbelijdenis; in 1563 volgde een revisie waaruit de ‘39 Articles’ voortkwamen, die het officiële leerdokument van de Anglicaanse kerk zouden blijven vormen.¹¹¹ Onder de door *Elizabeth I* benoemde bisschoppen bevonden zich velen, die gedurende hun ballingschap op het continent contacten hadden gelegd met vele reformatoren, niet alleen in Genève, maar ook in Straatsburg en Zürich.¹¹² Ook nu bleef voor de Engelse kerk noodzakelijk om zich duidelijk te profileren ten opzichte van de Rooms-Katholieke kerk, die middels een pauselijke bul uit 1570 *Elizabeth I* excommuniceerde en haar onderdanen opriep haar van de troon te stoten. In vele preken nam de aanval op de Rooms-Katholieke kerk een belangrijke plaats in.¹¹³ De invloed van de Zuidduitse en Zwitserse Reformatoren, die wij gemakshalve zullen aanduiden als ‘Calvinisten’, ter onderscheiding van hen die op *Luther* en *Melanchthon* georiënteerd waren, bleek bij de Engelse Reformatoren ook duidelijk uit de opname van de predestinatie-leer. Omdat de aan mensen geschonken verlossing uitsluitend op genade berust, en niet op menselijk streven of menselijke verdienste, is Gods wil alleen aan te wijzen als oorzaak voor het feit dat mensen zich in geloof tot Hem wenden en gerechtvaardigd worden. Het spreken over uitverkiezing had dus als functie om de belijdenis dat rechtvaardiging en verlossing uit Gods genade alleen voortkomen, te beschermen en te garanderen. Bovendien hanteerde men deze leer polemisch in de verwerping van de rol die goede werken in de rooms-katholieke theologie speelden.¹¹⁴ Met de bezinning op de uitverkiezing hing de nadruk op de heiliging samen. De heiliging, opgevat als het doen van gerechtigheid, zowel individueel als collectief, voortkomend uit de vernieuwende kracht van de genade, werd verstaan als het voor-laatste, aardse doel van de verkiezing; het uiteindelijke doel was de hemelse zaligheid, de verheerlijking. Daarmee werd de verkiezing opgenomen in een groter, samenhangend geheel van begrippen. Deze ‘ordo salutis’, vooral ontwikkeld door *Martin Bucer* en *Peter Martyr*, zette in bij verkiezing (electio), en leidde via roeping (vocatio), rechtvaardiging (justificatio) en heiliging (sanctificatio) naar de uiteindelijke verheerlijking (glorificatio). Het hanteren van deze ordening werd kenmerkend voor de Calvinistische theologie, in het bijzonder in Engeland; afwijkende visies van Rooms-Katholieken en Separatisten die verdedigden dat de menselijke wil vrij was om het goede te kiezen, werden als Pelagianisme, gerechtigheid op grond van eigen verdiensten, van de hand gewezen.¹¹⁵

Vanaf 1564, gedurende de ‘Vestiarian Controversy’, werd van officiële zijde steeds

¹¹⁰ Haigh, *Historiography*, p.29; op p.32 wijst hij erop, dat het ongeveer 15 jaar duurde voordat de bisschoppen van *Elizabeth I* het merendeel van de geestelijkheid en de gemeenteleden zover hadden, dat zij het Book of Common Prayer gebruikten.

¹¹¹ Gaßman, *Anglikanismus*, p.362; Iserloh, *England*, p.351vv. Bij de opstelling van deze artikelen had *Cranmer* gebruik gemaakt van de ‘13 Articles’ uit 1538. Via deze weg kwam de inhoud van bijna alle leerstellige artikelen van de Confessio Augustana in de 42 Artikelen terecht. Opvallend is aandacht die in de ‘42 Articles’ besteed werd aan de bestrijding van de opvattingen van de Anabaptisten (cf. Dickens, *Reformation*, p.252).

Gaßmann, *Anglikanismus*, p.370-375, bespreekt de ‘39 Articles’; cf Dickens, *Reformation*, p.251- 253.

Cremeans, *Calvinistic Thought*, p.74-76, bespreekt de overeenkomsten met calvinistische opvattingen, hoewel volgens hem de invloed van *Bullinger* op de ‘39 Articles’ groter was dan die van Calvin (p.75).

¹¹² Dickens, *Reformation*, p.283-289; Iserloh, *England*, p.353.

¹¹³ Blench, *Preaching*, p.292.302.

¹¹⁴ Wallace, *Predestination*, p.6.

¹¹⁵ Wallace, *Predestination*, p.13v, 27.

grotere nadruk gelegd op eenvormigheid in prediking, eredienst en ambtsgewaad.¹¹⁶ In Londen, waar de meer radicale hervormingsgezinden het sterkst vertegenwoordigd en georganiseerd waren, werden door sommigen de eerste stappen naar afscheiding van de staatskerk genomen.¹¹⁷ In deze periode werd het beroep op de oud-kerkelijke traditie door een groeiend aantal van de radicalere Protestanten ter discussie gesteld. Hieruit ontwikkelde zich het Puritanisme, dat ervan overtuigd was, dat verdere hervormingen van de Engelse kerk, met het ‘zuivere’ Woord van God als richtsnoer, noodzakelijk waren.¹¹⁸ In deze studie gebruiken wij een algemene definitie van het Puritanisme, als beweging binnen de Engelse staatskerk, die verdergaande hervormingen nastreefde dan van officiële zijde werd voorgestaan.¹¹⁹ De breuk met Rome mocht dan op het gebied van de officiële leer afdoende zijn, maar wat de liturgie en het kerkbestuur betrof, was er volgens hen nog veel te wensen overgebleven: de door *Calvijn* en diens medestanders in Genève ontwikkelde vormen werden door velen genoemd als een alternatief, dat voldeed aan de Bijbelse norm.¹²⁰ De radicale Puriteinen, bij wie zowel congregationalistische opvattingen voorkwamen als presbyteriaanse¹²¹, behoorden evenals de Separatisten tot de tweede generatie Calvinisten. Deze dachten meer wettisch en beschouwden het verbond meer en meer als voorwaardelijk, mede afhankelijk van de gehoorzaamheid van de uitverkorenen aan de wet. Dergelijke opvattingen weerspiegelen de invloed van *Theodore Beza*, *Calvijns* opvolger in Genève. Deze was één van de eersten, die claimden dat het Presbyterianisme de enige legitieme, schriftuurlijke vorm van kerkbestuur was, omdat het zo nauw aansloot bij de praktijk van de apostelen.¹²² Binnen het kader van de nadruk op de empirisch vaststelbare gehoorzaamheid aan de leer en de morele wet van de Schrift, een ontwikkeling waarin *William Perkins* een zeer belangrijke rol speelde, werd ook de vraag of men zich al dan niet hield aan de ware, Bijbelse kerkorde één

¹¹⁶ Davies, *Worship*, p.47. Zie voor de Europese context van de ‘Vestiarian Controversy’: Triuterud, *Puritanism*, p.67-81.

¹¹⁷ White, *Separatist*, p.22v; Collinson, *Reformers*, p.51; Davies, *Worship*, p.48: “The importance of the Vestiarian Controversy was that it polarised Puritan and anti-Puritan opinion and once and for all put the Puritans on notice that they could expect no further moves on the part of the queen in a more Reformed church direction.” Volgens White, *Separatist*, p.6, waren er reeds tijdens het bewind van Mary groepen Protestanten in Engeland, die zich afscheidten van de staatskerk, waarvan zij de leer, de vormen en de eredienst als vals afwezen.

¹¹⁸ Gaßmann, *Anglikanisme*, p.377v. Collinson. *Mirror*, p.292, waarschuwt tegen een benadering, die Puritanisme en Anglicanisme tegen elkaar uitspeelt: “much of what we call puritanism at this time was nothing but authentic Protestantism”. Met betrekking tot het Anglicanisme stelt hij: “the distinctive and coherent body of divinity implied by that title had no apparent existence in the days of the Elizabethan Calvinist consensus.” (*Anglicanism*, p.244).

¹¹⁹ Cf. Tyacke, *Anti-Calvinists*, p.7v: “until the 1620s Puritan, as a technical term, was usually employed to describe those members of the English Church who wanted further Protestant reforms in liturgy and organization.”; Rogers, *Westminster*, p.58, n.1, noemt drie centrale elementen: “dissatisfaction with the state of the reformation within the Church of England; commitment to the Scriptures as the necessary basis of that reformation; unwillingness to separate from the national Church.”; Trinterud, *Puritanism*, p.9: “Puritanism was the Protestant form of dissatisfaction with the required official religion of England under Elizabeth.”; Cremeans, *Calvinistic Thought*, p.67; Davies, *Worship*, p.41vv; Sprunger, *Dutch Puritanism*, p.457.

¹²⁰ Watts, *Dissenters*, p.18; Davies, *Worship*, p.41, 48v; Lake, *Presbyterianism*, p.4,17. Cremeans, *Calvinistic Thought*, wijdt een hoofdstuk aan ‘The Calvinist Discipline in England’ (p.83-102); op p. 122 stelt hij: “The nonconforming Calvinists developed the only complete system of English Calvinism.”

¹²¹ Clements, *Kongregationalismus*, p.1384v; Huxtable, *Kongregationalismus*, p.452. Brachlow, *Communion*, p.271v, is van mening dat, gezien de vele overeenkomsten in ecclesiologie, de verschillen tussen deze stromingen in deze periode nog overwegend impliciet waren.

¹²² Lake, *Presbyterianism*, p.3; Brachlow, *Communion*, p.36 (onder *Elizabeth I*), 42vv (onder *James I*).

van de beslissende criteria voor de zekerheid dat men verlost was.¹²³ Hierin week men af van *Calvijn*, die van mening was dat de mens het ware geloof slechts kon ontvangen en daarom in dit opzicht passief was tegenover de genade van God. Wie twijfelde aan zijn verlossing, spoorde hij aan om in geloof te zien op Christus, de enige bron van zekerheid. Voor hem was Gods verbond diens genadige en onverdiende belofte van verlossing, waarvoor God zelf garant stond en die vervuld was in Christus.¹²⁴

De Separatisten gingen vanaf ±1570 zover dat zij eigen bijeenkomsten organiseerden en braken met de staatskerk.¹²⁵ Hoewel de Puriteinen het met hen eens waren, dat de staatskerk anti-christelijke elementen bevatte, hielden zij staande, dat desondanks de Engelse kerk een ware kerk was.¹²⁶ In de zestiende eeuw waren staat en kerk nog zo nauw met elkaar verbonden, dat een zich losmaken van de staatskerk bijna onherroepelijk moest leiden tot een theologische verdediging van de volledige scheiding van kerk en staat. Expliciet zou dit pas in het midden van de zeventiende eeuw gebeuren door *Roger Williams*.¹²⁷

Thomas Cartwright, de belangrijkste exponent van de Presbyteriaanse beweging, voerde in 1570 als hoogleraar theologie te Cambridge in zijn colleges over de Handelingen der Apostelen een pleidooi voor een presbyteriaanse kerkstructuur, waarin de hiërarchische ambtsstructuur van diaken, priester en bisschop zou worden afgeschaft ten gunste van gelijkwaardigheid van de voorgangers en de autonomie van de plaatselijke gemeente. In deze opzet was er een duidelijke onderscheiding van kerk en staat, tegenover de koninklijke suprematie in de staatskerk. Aan de vorst werd nog wel het recht toegekend een door ‘popery’ of innerlijk verval van haar bestemming vervreemde kerk te hervormen, maar elke andere invloed op het bestuur van de kerk werd hem ontzegd.¹²⁸ *Cartwright* vond gehoor bij radicale geestelijken, die zich niet van de staatskerk wilden losmaken.¹²⁹ Voor hen werd mede onder *Cartwrights* invloed de vraag naar de ware kerkorde de centrale vraagstelling in de jaren die volgden.¹³⁰ In 1572 werd in de *Admonition to the Parliament* het volledige programma van de Presbyterianen gepresenteerd. *Cartwright* en anderen radicale Puriteinen wilden het lidmaatschap van de kerk beperken tot de bewuste, toegewijde en aan hun leer en levenswandel te herkennen gelovigen, voor wie een actief en gehoorzaam lidmaatschap van de kerk tevens een bewijs vormde van hun verkiezing door God.¹³¹ Naar aanleiding van *Cartwrights* opvattingen ontspoon zich de klassieke controverse tussen de Puriteinen en verdedigers van de staatskerk, die in *John Whitgift*, vanaf 1583

¹²³ Brachlow, *Communion*, p.23, 26, 32v, 35v, 39; op p.269 vat hij het als volgt samen: “the puritan commonplace that a scriptural polity was ‘necessary ... to our salvation’ provided the theological rationale for the militant posture of each party whenever they opposed those less radical than themselves.”

¹²⁴ Brachlow, *Communion*, p.31vv.

¹²⁵ Yule, *Independents*, p.6; Watts, *Dissenters*, p.24.

¹²⁶ Collinson, *Reformers*, p.89; Davies, *Worship*, p.44, noemt de Separatisten “non-conforming Puritans”, te onderscheiden van de “conforming Puritans”, die een door de staats gesteunde verdere reformatie verwachtten.

¹²⁷ Yule, *Independents*, p.7.

¹²⁸ Lake, *Presbyterianism*, p.1vv; Loetscher, *Presbyterianer*, p.314; Schmidt, *Presbyterianer*, p.542; Weerda, *Presbyterialverfassung*, p.304vv.

¹²⁹ Watts, *Dissenters*, p.25; cf. Collinson, *Movement*, p.111vv. Lake, *Presbyterianism*, p.1, verbindt het opkomende presbyterianisme vooral met de jongere generatie Protestanten.

¹³⁰ White, *Separatist*, p.34. Zie voor de bredere historische achtergrond van het streven naar hervormingen In deze periode: Trinterud, *Puritanism*, p.231-239.

¹³¹ Brachlow, *Communion*, p.119-128 (onder *James I*), 128-136 (bij de Separatisten).

aartsbisschop van Canterbury, hun belangrijkste woordvoerder hadden.¹³² De centrale vraag was die naar het gezag van de Schrift op het gebied van de liturgische en bestuurlijke vormen van de kerk. *Whitgift* verdedigde tegenover de Puriteinen het fundamentele onderscheid tussen vragen betreffende het geloof, die noodzakelijk waren voor het heil en waarin de Heilige Schrift een absoluut gezag had, en vragen betreffende ceremoniën, ambtsstructuren, tucht en bestuur, de zogenaamde ‘adiaphora’, waarin de kerk de bevoegdheid tot het nemen van eigen beslissingen had.¹³³ Dergelijke argumenten waren volgens *Cartwright* een open deur voor Roomse invloeden.¹³⁴

De Puriteinen verdedigden hartstochtelijk de overtuiging dat het gehele leven, de gehele leer en alles wat betrekking had op het bestuur en de eredienst van de kerk, gebaseerd diende te zijn op de uitdrukkelijke voorschriften van de Schrift. Dit hing samen met hun antropologie: door de zondeval was de mens in alle opzichten volkomen verdorven, zodat hij op eigen kracht tot niets goeds in staat was. Alleen de waarachtig bekeerde mens ontving een nieuwe natuur door gehoor te geven aan het gepredikte Woord, in de met Gods heiligende Geest doortrokken gemeenschap van de kerk. Op basis hiervan wisten de Puriteinen zich in alle opzichten gebonden aan de Schrift als gids voor het nieuwe leven, die hen binnenvoerde in een steeds groeiende toewijding aan Christus. Door hun mensvisie onderscheidden zij zich van verdedigers van de bestaande orde in de staatskerk als *Whitgift* en *Richard Hooker*, die de mens zagen als zondaar en als een rationeel wezen, in staat om zijn leven op aarde zelf op een goede manier vorm te geven.¹³⁵ Vandaar het schijnbaar subtiele onderscheid dat *Cartwright* en *Whitgift* voor elkaars argumenten onbereikbaar maakte: de eerste stelde “that all things in the church should be appointed according to the word of God”, de tweede dat “nothing be done against the word of God.”¹³⁶ *Ronald J. Vander Molen* heeft erop gewezen dat deze verschillen reeds aan het licht kwamen in het conflict in de kring van de Engelse ballingen in Frankfurt rondom de vraag of men al dan niet het Engelse ‘Prayer Book’ moest gebruiken of een liturgie. Waar de meer gematigde groep van mening was dat elke keuze voor een bepaalde orde in de kerk historisch bepaald was en zij dus bereid waren te vertrouwen op nationale kerkelijke tradities, wilde de radicalere groep terugkeren tot wat zij beschouwde als de zuiverheid van de begintijd van de kerk en wees zij historische kerkelijke tradities af ten gunste van wat zij beschouwde als schriftuurlijk.¹³⁷

Whitgift eiste toen hij in 1583 aartsbisschop werd, dat alle geestelijken een verklaring zouden ondertekenen, dat het ‘Book of Common Prayer’ “nothing contrary to the word of God” bevatte.¹³⁸ Dit betekende dat de hoop van de Puriteinen op integratie van hun aspiraties in het overkoepelende geheel van de Engelse kerk voorlopig niet in vervulling kon gaan.¹³⁹ Het beleid van *Whitgift* was gericht tegen de gematigde non-

¹³² New, *Anglican*, p.105; Haller, *Rise*, p.5; Cremeans, *Calvinistic Thought*, p.71-74.

¹³³ Collinson, *Mirror*, p.27; Gaßmann, *Anglikanismus*, p.378v; Lake, *Presbyterianism*, p.89.

¹³⁴ Lake, *Presbyterianism*, p.17-22, 25, 42-49.

¹³⁵ New, *Anglican*, p.21, 27vv, 34-36.

¹³⁶ *Whitgift, Works*, vol.I, p.195, 284.

¹³⁷ Vander Molen, *Anglican*, p.50, 56: “The Anglicans were willing to accept what history had given them and to use their religion to account for their complete obedience to the state. The Puritans used their theology as a device for judgment and for returning to a point in history when Christianity was, in their opinion at least, ‘pure’.” Zie voor een beschrijving van het conflict in Frankfurt: Dickens, *Reformation*, p.289-294.

¹³⁸ Watts, *Dissenters*, p.34; Collinson, *Movement*, p.123vv; Trinterud, *Puritanism*, p.384-390, geeft een beschrijving van het beleid van *Whitgift*.

¹³⁹ Collinson, *Movement*, p.159-167, 243; Cremeans, *Calvinistic Thought*, p.69-71.

conformisten binnen de Engelse kerk. Ook dezen moesten nu kiezen tussen aanpassing of protest. Waar zij kozen voor protest, in welke vorm dan ook, bevonden zij zich in een vergelijkbare positie met de meer radicale Puriteinen: de verschillen tussen de gematigde meerderheid en de extreme minderheid werden kleiner.¹⁴⁰ In 1586 werd op aandringen van *Whitgift* censuur ingesteld op alle gepubliceerde geschriften. De Puriteinen, die voordien vrijheid hadden gehad om hun werk in Engeland te laten drukken, gingen weer over tot samenwerking met buitenlandse drukkers.¹⁴¹ Ondanks duidelijk verschillende accenten bewoog de meerderheid van de vooraanstaande theologen en kerkleiders tijdens het bewind van *Elizabeth* zich, evenals de Puriteinen, binnen de kaders van het Calvinisme.¹⁴² Volgens *Wallace* waren de Puriteinen op grond van de verkiezingsleer niet te onderscheiden van de meeste conformisten; hooguit zou gesteld kunnen worden dat over het algemeen de Puriteinen nadrukkelijker aan deze leer vasthielden en haar met meer inzet verdedigden.¹⁴³

2.2 DE OPKOMST VAN DE BEZINNING OP HET EINDE DER TIJDEN

Algemeen leefde bij de Engelse Protestanten de overtuiging dat de tijd, waarin zij leefden, de laatste en zwaarste periode van de geschiedenis was.¹⁴⁴ Zij waren niet de eersten die zo dachten, noch ook de eersten, die poogden inzicht te verkrijgen in het verloop van de kerk- en wereldgeschiedenis.

Volgens de officiële leer van de Rooms-Katholieke kerk viel, met name onder invloed van *Augustinus* en de door keizer *Constantijn* aan de kerk geschonken status, het duizendjarig rijk samen met de tijd van de kerk; met de komst van Christus had de overgang van oud naar nieuw plaatsgevonden, een nieuw tijdperk was niet te verwachten.¹⁴⁵ Men beschouwde de kerk als het ware doordrenkt met het Koninkrijk van God. De aardse structuren van de kerk konden dientengevolge door het kerkelijk leergezag als afschaduwing van de structuren van het Rijk Gods aangeduid worden. Een hervorming van de kerk, een nieuwe, verdere ontwikkeling binnen de geschiedenis, was in deze visie ondenkbaar. De tijd van de kerk was de allerlaatste fase in de geschiedenis, die afgesloten zou worden door het Laatste Oordeel.¹⁴⁶ Zo stelde *Thomas van Aquino* dat de kerk, evenals de geschiedenis, statisch was: geen wezenlijke verandering, geen climax van een zich in de geschiedenis voltrekend plan viel te verwachten; het eschatologische einde viel buiten de geschiedenis.¹⁴⁷ Hij ontkende dan ook de mogelijkheid om de nadering van het einde af te lezen aan de hand van de in de Evangelieën en in de Openbaring van Johannes genoemde tekenen

¹⁴⁰ Collinson, *Movement*, p.246v; cf. p.232, waarbij erop wijst, dat dogmatisch presbyterianisme, samen met de meer extreme en orde-verstorende elementen van het puritanisme in het algemeen, versterkt, zo niet opgeroepen, werd door de onderdrukking van gematigde puriteinse aspiraties.

¹⁴¹ Collinson, *Movement*, p.274v.

¹⁴² Cremeans, *Calvinistic Thought*, p.69; Gaßmann, *Anglikanismus*, p.378v; Lake, *Presbyterianism*, p.24vv, 37-42, 65; Wallace, *Predestination*, p.29; Watts, *Dissenters*, p.7.

¹⁴³ Wallace, *Predestination*, p.28v; op p.54 waarschuwt hij ervoor het aanhangen van deze theologie tot kenmerk van Puritanisme te maken, omdat deze de opvatting van de meerderheid binnen de Engelse kerk vertegenwoordigde.

¹⁴⁴ Cf. Capp, *Godly Rule*, p.107.

¹⁴⁵ Hartvelt, *Gebinte*, p.35: "Het 'novum' als geschiedfactor was sinds Augustinus uitgebannen."; cf. Konrad, *Chiliasmus*, p.734; McGinn, *Visions*, p.26v; Semitsch, *Chiliasmus*, p.809.

¹⁴⁶ Torrance, *Kingdom*, p.2.

¹⁴⁷ Reeves, *History and Eschatology*, p.101; Torrance, *Eschatology*, p.38; *Kingdom*, p.3; Tuveson, *Millennium*, p.20. Wij hebben ons voor *Thomas van Aquino* beperkt tot Engelstalige literatuur; het zou te ver voeren om ons in deze inleiding te verdiepen in eventuele discussies betreffende de interpretatie van diens opvattingen.

der tijden.¹⁴⁸

Daartegenover stond de invloed van *Joachim van Fiore*, die de geschiedenis indeelde in drie tijdperken, die van de Vader, van de Zoon en van de Geest. Volgens deze opvatting zou de overwinning op de Antichrist, die zich volgens *Joachim*, maar vooral volgens zijn leerlingen uit de kring der radicale Franciscanen, manifesteerde in de corrupte kerkelijke hiërarchie, binnen de geschiedenis behaald worden. Hierop zou een periode van recht en vrede volgen, die gekenmerkt zou worden door een zuivere, geestelijke wijze van geloven.¹⁴⁹ In de zestiende eeuw was het Joachimisme de enige invloedrijke theologische traditie, die uitzicht bood op een rijk van vrede en voorspoed op aarde, vòòr het einde van de geschiedenis.¹⁵⁰

De bezinning op de Antichrist ontwikkelde zich reeds in de eerste eeuwen van het Christendom. Twee visies kwamen op: de ene was tegen Rome gericht en sprak in termen van een tweede *Nero*, de vervolger van de Christenen; de andere zag de Antichrist als een valse Messias en sprak over een Joodse Anti-christ, die geboren zou worden uit de stam van Dan en als een valse profeet en Messias zou heersen vanuit een herbouwd Jeruzalem.¹⁵¹ In het gezaghebbende geschrift van de abt *Adso* over de afkomst en het leven van de Antichrist (\pm 950 A.D.) vinden we een beschrijving van diens Joodse afkomst.¹⁵²

In de middeleeuwse bezinning op de laatste dingen had ook de verwachting van de bekering van de Joden, voorafgaand aan het einde der wereld, een plaats. In pessimistische visies was deze bekering slechts een voorbode van de grote beroeringen, die aan het Laatste Oordeel zouden voorafgaan, maar volgens anderen zou deze bekering, samen met die van alle ongelovigen, leiden tot een glorieuze en universele kerk.¹⁵³ Ook na de Reformatie bleef bij zowel Protestanten als Rooms-Katholieken de verwachting van de komende bekering der Joden levend.¹⁵⁴

De Reformatie betekende ook op het gebied van de eschatologie geen allesomvattende breuk met de traditie, maar een herinterpretatie van bestaande opvattingen vanuit nieuwe uitgangspunten.¹⁵⁵ Bij sommige Protestanten kwam de overtuiging op, dat met de Reformatie op unieke wijze een nieuwe tijd was aangebroken, die het doel was waarop heel de geschiedenis gericht was, zodat men terugkijkend in de geschiedenis de tekenen kon zien die hiernaar vooruitwezen. Dit sloot op meerdere punten aan bij ideeën die reeds in de Middeleeuwen leefden. In de eerste plaats bij de meer algemene

¹⁴⁸ Kromminga, *Millennium*, p.150vv; Tuveson, *Millennium*, p.18.

¹⁴⁹ Zie voor een beschrijving van de opvattingen en de invloed van *Joachim*: Hartvelt, *Gebinte*, p.30vv; Kromminga, *Millennium*, p.125-137; Maier, *Johannesoffenbarung*, p.173-192.

McGinn, *Visions*, p.129: "His scheme was in one sense a revival of early Christian millenarianism; but it was also much more, a distinctive form of utopianism that sought not only to give ultimate historical validation to the institutions to which Joachim was most devoted, especially monasticism, but which also represented an original viewpoint on the theme of *reformatio* conceived of as a new divine irruption into history rather than as a return to the past." Cf. King, *Literature*, p.198; Reeves, *History and Eschatology*, p.102.

¹⁵⁰ Hartvelt, *Gebinte*, p.36: "De uitdaging van de conceptie van Joachim van Fiore bestond nu hierin dat er blijkbaar toch nog *binnen-tijdelijke* mogelijkheden waren voor de geschiedenis." Cf. Bauckham, *Chiliasmus*, p.737; *Tudor Apocalypse*, p.212; McGinn, *Visions*, p.130.

¹⁵¹ McGinn, *Visions*, p.17.

¹⁵² Zie voor deze tekst McGinn, *Visions*, p.84v.

¹⁵³ Reeves, *History and Eschatology*, p.102. Volgens Reeves, *Prophecy*, p.6 was de algemene verwachting van de bekering der Joden van bijzondere betekenis voor *Joachim van Fiore*.

¹⁵⁴ Popkin, *Messianism*, p.69: "The Reformation and Counter-Reformation pressed pretty heavily on the theme of converting the Jews (the Jesuits were officially founded to convert Jews and to save fallen women)."

¹⁵⁵ Quistorp, *Last Things*, p.11v.

overtuiging dat de geschiedenis zich volgens een bepaald patroon ontwikkelde naar een dramatische ontknoping, op grond van Gods voorzienigheid. In de tweede plaats bij de opvatting dat het conflict tussen goed en kwaad aan het eind van de geschiedenis op de spits zou worden gedreven. In de derde plaats bij de profetieën van *Joachim*, volgens welke binnen de geschiedenis op korte termijn een nieuwe en laatste fase zou aanbreken.¹⁵⁶

Op een aantal punten tekende zich ook een duidelijke breuk af met middeleeuwse wijzen van denken. Tegenover de scheiding tussen eschatologie en geschiedenis in de middeleeuwse traditie, die uitliep op de verwachting van een transmutatie van de aardse realiteit in de hemelse, analoog aan de transsubstantiatieleer, waren de Reformatoren ervan overtuigd dat het Rijk van God reeds in hun eigen tijd werkzaam was, door de (hernieuwde) verkondiging van het Evangelie¹⁵⁷; evenals in de eerste eeuwen van de kerkgeschiedenis werd het aanbreken van de nieuwe tijd verbonden met de missie van de kerk op aarde. De nieuwe schepping was in hun ogen reeds aanwezig in de geschiedenis; als dit luidde tot rumoer en opschudding in de wereld en in de kerk, dan waren dit de weeën die voorafgingen aan de volle openbaring van de nieuwe schepping.¹⁵⁸ Niet langer was men van mening dat aan de structuren van de kerk op aarde het patroon van Gods wil in de geschiedenis afgelezen kon worden, maar men was ervan overtuigd, dat de gehele geschiedenis van de kerk slechts rustte op de wil van God, die geopenbaard is in Christus, in het Evangelie. Het precieze verloop van de kerkgeschiedenis bleef wezenlijk een geheimenis, dat niet van tevoren gekend kon worden en slechts vanuit het einde openbaar zou worden bij de Wederkomst van Christus.¹⁵⁹

2.2.1 DE APOCALYPTISCHE TRADITIE

Voor de verdediging van de protestantse Reformatie zocht men ook naar een protestantse visie op de kerkgeschiedenis, vanwaaruit men de noodzaak van deze Reformatie kon verdedigen en de periode van afval onder de Roomse overheersing en het zolang uitblijven van het glorieuze herstel van de kerk kon verklaren. Er was grote behoefte aan een nieuw interpretatiekader voor de geschiedenis van de kerk.¹⁶⁰ In deze omstandigheden en onder invloed van reeds bestaande exegetische tradities grepen sommige Protestanten naar apocalyptisch gedachtengoed.¹⁶¹

¹⁵⁶ King, *Literature*, p.198; Reeves, *History and Eschatology*, p.102v; *Prophecy*, p.6v, 84, 96, 105vv, 453vv, 501v; Tuveson, *Millennium*, p.19v.

¹⁵⁷ Torrance, *Eschatology*, p.38v: "By their return to the historical perspective of the Bible, by their emphasis upon the humanity of Christ and upon the Church as His Body in history, they brought back the original expectations of the Apostles and the early Fathers for a new age in which an earthly future figures as prominently as a heavenly." Gezien het materiaal, dat wij in onze studie nog zullen bespreken, lijkt de conclusie hier op zijn plaats, dat *Torrance* meer spreekt over de in de eschatologie van de Reformatie verborgen tendensen dan over de feitelijke eschatologie, zoals die zich bij de Reformatoren en hun navolgers ontwikkelde.

¹⁵⁸ Torrance, *Kingdom*, p.4: "In this way the movement of the Reformation was itself given eschatological interpretation, as an imperfect anticipation of the final movement through which the perfect age was soon to dawn upon the world."

¹⁵⁹ Torrance, *Kingdom*, p.4v; *Eschatology*, p.39v: "the history of the Church is essentially ambiguous, for the perfect face of the new creation while partially disclosed in the Church does not yet fully appear."

¹⁶⁰ Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.234: "The quest for a Protestant understanding of the church history of past centuries was a nearly essential talk of self-understanding to which exegetes and historians turned their attention from the very beginning of the Reformation."; cf. Tuveson, *Millennium*, p.29; Capp, *Godly Rule*, p.112.

¹⁶¹ Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.233: "The medieval background was decisive in providing an accepted context of interpretation within which the biblical apocalyptic was found strikingly relevant to

Avihu Zakai stelt dat het wezenlijke kenmerk van de apocalyptische traditie ligt in de aandacht voor de relatie tussen de in de Bijbel beschreven gebeurtenissen en de profane geschiedenis. Het doel is de volle betekenis van deze laatste te onthullen als uitwerking van het in de Schrift getoonde patroon.¹⁶² Waar wij in deze studie spreken over apocalyptische traditie of apocalyptische exegese, doelen wij op dit verbinden van Bijbelteksten of in de Bijbel beschrijven gebeurtenissen met gebeurtenissen uit de wereld- en kerkgeschiedenis. Voor het woord ‘eschatologisch’ hanteren wij de betekenis: betrekking hebbend op de toekomst, c.q. het einde der tijden. De apocalyptische exegese zouden we ook allegoriserend kunnen noemen, in de zin dat de verbinding van de tekst met de geschiedenis van Israël of de nieuwtestamentische gemeente werd losgelaten, of ten minste sterk gerelativeerd, ten gunste van een verbinding met de geschiedenis van de door de uitlegger gekozen periode.

In de beschrijving die *John F. Wilson* biedt van de wijze waarop men in de zeventiende eeuw in Engeland de Schrift uitlegde, vol vertrouwen in de directe toepasbaarheid van de Bijbeltekst op de eigen situatie en in de mogelijkheid om uit de Schrift het verloop van de toekomst af te lezen, vinden we een vergelijkbare opvatting. Hij noemt deze wijze van uitleg “historical or precedential”. Dit kon volgens hem leiden tot de overtuiging, dat men het toekomstige verloop van de geschiedenis in hoofdlijnen en symbolisch aangeduid in de Schrift kon vinden.¹⁶³

Bryan W. Ball stelt dat men de goddelijke openbaring in de Schrift niet slechts beschouwde als een gezaghebbende beschrijving van het verleden en handleiding voor het huidige leven, maar ook van de grondlijnen van komende gebeurtenissen.¹⁶⁴ Door de gehele geschiedenis op te vatten als vervulling van de Bijbelse profetieën, kon men de belijdenis van de heerschappij van God over de gehele geschiedenis vasthouden en tegenover Rome verdedigen dat het verval van de middeleeuwse kerk en de Reformatie door God gewild en bewerkt was. De lange heerschappij van Rome en de ondergang ervan waren volgens deze benadering een onderdeel van Gods plan, dat niet na te rekenen viel, maar wel rechtvaardig was.¹⁶⁵ Vanuit de aanvaarding van deze hermeneutiek had men nu een hecht fundament voor een herinterpretatie van de geschiedenis van de kerk die de noodzaak van hervorming aan het licht kon brengen. De herschreven kerkgeschiedenis werd een wapen in de polemiek met Rome. Ook het verloop van de toekomst kon nu concreet ingevuld worden; de geboden ontwerpen maakten aanspraak op erkenning als gezaghebbend resultaat van verantwoorde exegese.¹⁶⁶ In de eerste plaats bood deze wijze van exegetiseren een houvast in het

the circumstances of the Reformation.”

¹⁶² Zakal, *Brightman*, p.32; cf. Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.221 en passim. Deze maakt een nadere onderscheiding tussen apocalyptische exegese en de daaraan nauw verwante “historicist exegesis”: het eerste las volgens hem de tekst met als doel de relatie tussen de tekst en het verloop van de laatste periode en het einde der geschiedenis te onthullen, het laatste richtte zich volgens hem op de onthulling van de geschiedenis als geheel. Deze onderscheiding is voor ons onderzoek niet relevant, temeer daar de benadering van de tekst principieel dezelfde was.

¹⁶³ Wilson, *Pulpit*, p.145: “In a manifest sense the precedent lay in the parallelism between the biblical text which gave substance to the ‘doctrine’ and the situation to which it might be applied. In a latent sense the scriptural precedents had been baptized in Christ and transformed by His coming, so that the puritan might understand his age to be simply a living out of divine intentions. This premise gave vitality to the puritan exhortations, for the contemporary application of Old Testament precedents represented in this view, quite literally, new life in Christ.”

¹⁶⁴ Ball, *Expectation*, p.25; cf p.24: “The other fundamental element which underlay the eschatology of the seventeenth century was the complete contemporary acceptance of the Bible as the sole source of faith and doctrine.”

¹⁶⁵ Capo, *Godly Rule*, p.113.

¹⁶⁶ Ball, *Expectation*, p.71v.

diep-ingrijpende conflict met de Rooms-Katholieke kerk: men kon zich zo beroepen op de Schrift tegenover Rome en de traditie. Daarnaast leverde deze exegetische een op de eigen situatie gerichte concretisering van de heilsbeloften van God aan de kerk. De langdurige overheersing van deze hermeneutiek, die ontwikkeld werd vanuit een protestantse interpretatie van de Reformatie, geeft aan hoe diepgaand het zelf-verstaan en de visie op de geschiedenis van de Engelse Protestanten en hun continentale geestverwanten bepaald werden door het conflict met Rome, het grote symbool van alles in de christelijke traditie wat men afwees.¹⁶⁷

Robert G. Clouse onderscheidt een viertal verschillende wijzen van uitleg van de Openbaring van Johannes. Als eerste noemt hij de ‘preteristische uitleg’, die stelt dat het gehele boek betrekking heeft op de tijd van het oude Romeinse rijk. De kerk, die leed onder zware vervolgingen en het mogelijke einde van haar bestaan, werd gesterkt in haar geloof door Johannes’ verzekering, dat God zou ingrijpen en na de verwoesting van Rome de heerschappij van de kerk op aarde zou vestigen.

De ‘idealistische uitleg’ ziet het boek als een symbolische beschrijving van de geestelijke worsteling tussen Gods wil en de machten van het kwaad, in welke vorm dan ook, gedurende de gehele geschiedenis.

De ‘futuristische uitleg’ verklaart Openbaring als een symbolische schildering van de toekomstige gebeurtenissen, die het einde van de wereld zullen aankondigen en vergezellen.

De ‘historische interpretatie’ legt het boek uit als een doorlopende profetie van de geschiedenis van de kerk tot aan de Wederkomst van Christus en het Laatste Oordeel. Volgens deze visie staan de symbolen in Openbaring voor gebeurtenissen en groepen in de Westerse wereld en de christelijke kerk.¹⁶⁸ *Ball* hoeft erop gewezen, dat tot aan 1660 de commentaren op Openbaring, die in Engeland verschenen, bijna unaniem waren in deze uitleg.¹⁶⁹

Volgens *Firth* begon de ontwikkeling van de apocalyptische traditie bij de Engelse Protestanten toen *John Bale* de identificatie van de Antichrist met de Paus en de Rooms-Katholieke kerk in een historisch kader plaatste op basis van de uitleg van de Openbaring van Johannes. Een dergelijke identificatie was reeds te vinden bij mensen als *Hus*, *Wycliffe*, *Luther* en *Calvijn*. Sinds *Bale* waren de twee belangrijkste kenmerken van de Engelse apocalyptische traditie: een historische beschrijving van de opkomst en invloed van de Antichrist en een periodisering gebaseerd op apocalyptische beelden.¹⁷⁰ Deze verbinding tussen de in Openbaring beschreven

¹⁶⁷ *Bauckham, Tudor Apocalypse*, p.236: deze overtuiging “did play a significant role in the Protestant world-view, in the justification of Protestantism against Romanism, and in vivid representation of the contemporary situation and the future in such terms as would facilitate men’s active identification with the cause of the Protestant Gospel.”

¹⁶⁸ *Clouse, Napier*, p.111; hij geeft principiële kritiek op deze benadering, door te stellen: “This method of analysis fails, though, because there are no fixed guidelines as to which historical events are symbolized.”

¹⁶⁹ *Ball, Expectation*, p.71v; hij noemt deze hermeneutiek “historicist exegesis”.

¹⁷⁰ *Firth, Tradition*, p.32-41, 61, 67v, 248. Volgens haar was *Bale* duidelijk beïnvloed door *Joachim van Fiore*; op p.57v schrijft zij: “The reintroduction of Joachim’s belief in the progressive revelation of history under the seven seals provided him with a starting-point for his departure from a purely spiritual and essentially timeless interpretation of the prophecies.” Volgens *King, Literature*, p.198, was *Bale* onder de Engelse reformatoren het meest beïnvloed door de op *Joachim* teruggaande traditie. *Bale* vermeldt *Joachim* wel bij de door hem bestudeerde auteurs: “Joachim Abbas, Calaber, Lib[ri] VIII. Quia profunda libri hujus.” (*Image*, p.256). Expliciet verwijst hij echter slechts zesmaal naar *Joachim* (p.305, 317, 360, 371, 373 tweemaal). De vraag blijft dus open, hoe groot de invloed van

gebeurtenissen en beelden en gebeurtenissen uit de kerkgeschiedenis werd ook door Luther gelegd in zijn voorwoord op de Openbaring van Johannes in de uitgave van zijn vertaling van de Bijbel in 1545.¹⁷¹

2.2.2 DE AFWIJZING VAN HET CHILIASME

In de kring van de eerste Protestanten dacht men in de termen van een zich verhevigend conflict tussen de Rooms-Katholieke kerk en de Protestanten, dat beëindigd zou worden door de komst van Christus om allen te oordelen en de eeuwigheid in te luiden.¹⁷² Op het Continent werd de afwijzing van het chiliasme, aansluitend bij de op Augustinus teruggaande traditie, door de meeste Reformatoren nadrukkelijk gehandhaafd: men beschouwde het chiliasme als het vervangen van de ware hemelse hoop van de Christen door een aardse hoop.¹⁷³

De excessen die in 1534-1535 in Münster de kop opstaken, waren voor zowel de rooms-katholieke als protestantse tegenstanders van het chiliasme voor lange tijd een krachtig argument om elke chiliastisch gekleurde verwachting te verwerpen.¹⁷⁴ Bovendien verzette men zich vanuit de reformatorische 'theologia crucis', volgens welke de kerk op aarde altijd onder het kruis zou leven in gebrokenheid en lijden, tegen dergelijke visies, die men beschouwde als menselijke wensdromen.¹⁷⁵ Over het algemeen stelde men dat Christus spoedig zou terugkomen en de macht van de Antichrist¹⁷⁶, die tot uiting kwam in de Rooms-Katholieke kerk, zou breken en Zijn volk verlossen. Dit zou onmiddellijk voorafgaan aan of samenvallen met het Laatste Oordeel en het begin van de eeuwigheid.¹⁷⁷ Een keerzijde hiervan was echter het feit dat de eschatologie van *Luther* en *Calvijn* grotendeels de kosmische breedte miste die kenmerkend is voor de Bijbelse verwachting van het einde. Zij doet geen recht aan de gedachte van de vervolmaking van de nieuwe mensheid als een geheel, van de kerk in het komende Koninkrijk van God en van de nieuwe schepping in een nieuwe hemel en

Joachim en de Joachimitische traditie op *Bale* in werkelijkheid was.

¹⁷¹ Bakker, *Prediking*, p.87vv, noemt de pogingen om de nabijheid van de Wederkomst aan te tonen "op grond van berekeningen en waarnemingen" een fout van *Luther*, waarmee deze inging tegen de fundamentele gezichtspunten van zijn theologie, die de verborgenheid van Gods werk in de geschiedenis benadrukte. Deze overtuiging van de nabijheid van het einde kwam volgens Bakker niet voort uit berekeningen, maar uit de overtuiging dat het Evangelie weer was gaan schijnen als in de dagen der apostelen. "De geschiedenis heeft een dermate eschatologisch-apocalyptisch karakter aangenomen, dat de oude aeon uit haar voegen gelicht wordt." (p.90). Cf. Torrance, *Kingdom*, p.18; op p.21 noemt hij deze opvattingen "aspects of his eschatology which were rather unfortunate and came to have too great an influence, particularly in England, but after all they are but a minor aspect of his theology."; Tuveson, *Millennium*, p.25.

¹⁷² Firth, *Tradition*, p.252.

¹⁷³ Bauckham, *Chiliasmus*, p.739: "Die Eschatologie des frühen Protestantismus war ebenso strikt außerweltlich wie der Großteil der mittelalterlichen Eschatologie."; Quistorp, *Last Things*, p.11, wijst erop dat de Reformatoren zich op dit punt niet slechts afzetten tegen de Anabaptisten, maar ook tegen de Rooms-Katholieken: "The reformers were somewhat afraid of the doctrine of the last things because they saw that in the hands of the Catholics it was misused in a speculative way, while in the hands of the fanatics it was misused for apocalyptic purposes. They on the contrary showed a marked distrust with regard to eschatological questions." Volgens hem beschouwde Calvijn het chiliasme als "a deceptive fantasy by means of which Satan began to corrupt the Christian hope soon after apostolic times.... Calvin is concerned about the exclusive orientation and concentration, of hope on the ultimate appearance and revelation of the Lord for the general resurrection and the last judgment on all. He sees in chiliasm an impoverishment, not to say a destruction, of the Christian hope." (p.158v).

¹⁷⁴ Bauckham, *Chiliasmus*, p.739; Firth, *Tradition*, p.252.

¹⁷⁵ Meier, *Johannesoffenbarung*, p.278.

¹⁷⁶ Cf. Quistorp, *Last Things*, p.118vv, voor *Calvijns* spreken over de Antichrist.

¹⁷⁷ Bauckham, *Chiliasmus*, p.738; Quistorp, *Last Things*, p.12.

een nieuwe aarde.¹⁷⁸ Illustratief is de afwijzing van het chiliasme in art. 17 van de *Confessio Augustana* (1530, dus nog voor de gebeurtenissen in Münster):

“Damnant et alios, qui nunc spargunt Judaicas opiniones, quod ante resurrectionem mortuorum pii regnum mundi occupatori sint, ubique oppressis impis.”¹⁷⁹

Evenzo in art. 11 van de *Confessio Helvetica posterior* (1566):

“Damnamus praeterea Judaica somnia, quod ante iudicii diem aureum in terris sit futurum seculum, et pii regna mundi occupatori, oppressis suis hostibus impiis.”¹⁸⁰

Ook de door aartsbisschop *Thomas Cranmer* opgestelde *42 Articles* uit 1553 veroordeelden het chiliasme in art. 41:

“Qui Millenariorum fabulam revocare conantur, sacris literis adversantur, et in Judaica deliramenta sese praecipitant.”¹⁸¹

Dit artikel werd overigens niet opgenomen in de *39 Articles* (1563), dat het officiële belijdenisgeschrift van de Anglicaanse kerk werd.¹⁸² Het verwijt dat Christenen, die een duizendjarig rijk op aarde verwachtten, Joodse en vleeselijke verwachtingen koesterden, klonk overigens reeds ten tijde van *Justinus Martyr*, die in de tweede eeuw leefde.¹⁸³

Een van de uitzonderingen op de afwijzing van het chiliasme in het reformatorische kamp vormde *Giacopo Brocardo*, die volgens *Jürgen Moltmann* één van de eerste en beste reformatorische systematici van eschatologische verwachtingen was.¹⁸⁴ Nadrukkelijk beriep deze zich op *Joachim van Fiore* en de Dominicaner monnik *Savonarola* en op *Luther*, *Melanchthon*, *Osiander*, *Bucer*, *Cellarius* en *Capito*.¹⁸⁵ *Moltmann* wijst erop, dat we bij *Brocardo* een nieuwe hermeneutiek en dogmatische opzet vinden, waarin de samenhang van Schrift en wereldgeschiedenis in de plaats komt van de rooms-katholieke verbinding tussen Schrift en Traditie. Ook de protestantse verbinding tussen Schrift en verkondiging (doctrina) moet wijken voor de

¹⁷⁸ Quistorp, *Last Things*, p.12v; volgens hem is het om deze reden dat *Luther* en *Calvijn* niet in staat waren de Openbaring van Johannes een plaats te geven. Terecht heeft De Greef, *Calvijn*, p.124vv, er echter op gewezen dat we hieruit niet mogen concluderen dat de geschapen werkelijkheid door hen slechts negatief beoordeeld werd.

¹⁷⁹ Geciteerd naar Schaff, *Creeds*, Vol. III, p.18.

¹⁸⁰ Geciteerd naar Schaff, *Creeds*, Vol. III, p.257.

¹⁸¹ Geciteerd bij E.F.K. Müller, *Bekentnisschriften*, p.521.

¹⁸² Gaßmann, *Anglikanismus*, p370, noemt dit feit zonder hiervoor een verklaring te geven; volgens Bicknell, *Articles*, p.15, werd dit samen met andere artikelen geschrappt, of omdat de daarin bestreden dwalingen geen grote rol meer speelden, of omdat men van mening was dat op dit punt meer ruimte voor verschillende meningen gegeven moest worden; volgens O'Donovan, *Articles*, p.11, viel art. 41 onder de onnodige of tendentieuze artikelen.

¹⁸³ Maier, *Johannesoffenbarung*, p.278.

¹⁸⁴ Moltmann, *Brocard*, p.117; cf. Bauckham, *Chiliasmus*, p.737; Reeves, *History and Eschatology*, p.105, *Prophecy*, p.494-499.

¹⁸⁵ Moltmann, *Brocard*, p.115; bij *Cellarius* en *Capito* waren volgens hem periodisering van de heilsgeschiedenis, chiliasme en de verwachting van de bekering van de Joden reeds vaste elementen in het spreken over de toekomst.

relatie tussen Schrift en profetische duiding van de eigentijdse gebeurtenissen.¹⁸⁶ Deze hermeneutiek, die overigens niet door *Brocardo* ontwikkeld werd, maar terugging op middeleeuwse tradities¹⁸⁷, vinden we ook duidelijk terug in het werk van *John Bale* en de Engelse Protestanten die in diens voetsporen traden. In Engeland, waar in 1582 een vertaling van *Brocardo's* commentaar op de Openbaring van Johannes verscheen¹⁸⁸, blijkt de vrees voor het chiliasme in deze periode niet zo groot geweest te zijn als op het continent. Met uitzondering van het bovengenoemde artikel 41 van de '42 Articles' vinden we vòòr 1588 geen expliciete afwijzing van het chiliasme¹⁸⁹; bij sommigen vinden we integendeel een voorzichtig spreken in chiliastische termen, zoals nog zal blijken.

2.2.3 DE ESCHATOLOGIE VAN DE ENGELSE PROTESTANTEN EN DE BEKERING DER JODEN

Voor wat betreft de eschatologie van de vroege Engelse Protestanten is er in de laatste decennia een viertal gedegen studies verschenen.¹⁹⁰ Aan *John Bale*¹⁹¹ en *John Foxe*¹⁹² zijn afzonderlijke studies gewijd. Voor een nadere beschrijving van de methode van uitleg, die met name in de commentaren op de Openbaring van Johannes gehanteerd werd, verwijzen wij naar deze werken; in onze studie nullen wij ons beperken tot de inhoud van de voorstellingen betreffende het verloop van het einde der tijden en de plaats van de bekering der Joden daarin.

Zowel hij *John Wycliffe* in de 14e eeuw, als bij *William Tyndale* in de 16e eeuw, leefde de overtuiging dat Gods uitverkorenen steeds te lijden zouden hebben onder de vervolgingen door de afvallige kerk - voor hen de Rooms-Katholieke, met het pausdom als centrum, die door hen werd gelijkgesteld aan de Antichrist -, totdat het ware Evangelie uiteindelijk zou overwinnen.¹⁹³ De dreiging van Rome gold in Engeland, nadat *Henry VIII* zich in 1534 had laten uitroepen tot 'Supreme Head and Governour' van de Engelse kerk, zowel de hervormingsgezinden als de staat; daarom paste het apocalyptische denken met mijn gepolariseerde geschiedenisvisie goed in de Engelse situatie ten tijde van de Tudors.¹⁹⁴ *Firth* heeft erop gewezen, dat de belangstelling voor profetie in deze periode in geheel Europa algemeen verbreid was, zowel bij Protestanten als bij Rooms-Katholieken. Er ontwikkelde zich echter een duidelijk onderscheiden protestantse versie, met een eigen inhoud en methode, die in Engeland een grotere aanhang had en meer aanzien genoot dan op het Continent. Meerdere Engelse Protestanten besteedden veel aandacht aan het uitwerken van de chronologie van Gods plan in verleden en toekomst aan de hand van Daniël en de Openbaring van Johannes.¹⁹⁵ Een apocalyptische interpretatie van de zich voltrekkende reformatie was gemeengoed onder hen: zij beschouwden de Reformatie niet

¹⁸⁶ Moltmann, *Brocard*, p.119, cf. p.117vv. *Moltmann* wijst erop, dat deze hermeneutische methode dicht staat bij die van Coccejus (p.119).

¹⁸⁷ Reeves, *History and Eschatology*, p.119; Semitsch, *Chiliasmus*, p.810. Maier, *Johannesoffenbarung*, p.317, is van mening dat *Moltmann* de invloed van *Brocardo* overschat.

¹⁸⁸ Zie over dit werk Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.218-221; Reeves, *Prophecy*, p.494-499.

¹⁸⁹ De Jong, *As the waters*, p.13, stelt dat ten tijde van *Elizabeth I* chiliasten werden vereenzelvigd met Anabaptisten, wier chiliastische visies anathema waren. Zijn bewijsmateriaal is echter uiterst mager; gezien het materiaal dat wij gevonden hebben, is een heroverweging van deze stelling op zijn plaats.

¹⁹⁰ Ball, *Expectation* (1975); Bauckham, *Tudor Apocalypse* (1978); Christianson, *Reformers* (1978) en *Firth, Tradition* (1979).

¹⁹¹ Fairfield, *Bale*.

¹⁹² Mozley, *John Foxe*; Nørskov Olsen, *John Foxe*.

¹⁹³ Nørskov Olsen, *John Foxe*, p38v.

¹⁹⁴ Christianson, *Reformers*, p.5.

¹⁹⁵ *Firth, Tradition*, p.1v; cf. Knappen, *Tudor Puritanism*, p376.

de hernieuwde verkondiging van het Evangelie tegenover de leringen van de rooms-katholieke Antichrist¹⁹⁶ als een duidelijk teken van de nabijheid van de Wederkomst van Christus en het Laatste Oordeel.

John Bale (1495-1563)¹⁹⁷ was de eerste Engelsman, die zich de letterlijk-historische interpretatie van profetie, zoals die zich op het Continent ontwikkelde, eigen maakte. Zijn opleiding had hij vanaf 1507 genoten in het Carmeietenklooster te Norwich, vanwaar hij in 1514 naar Cambridge werd gezonden. In 1531 behaalde hij de doctorsgraad in de theologie. Sinds 1530 was hij prior in een aantal kloosters, maar reeds in 1534 was hij een overtuigd Protestant. Overeenkomstig zijn karakter stelde hij zich radicaal op en preekte tegen heiligenverering en de transsubstantiatieleer. In 1536 verlaat hij het klooster en wordt dorpsgeestelijke. Na de val in 1540 van de eerste minister *Thomas Cromwell*, die zijn beschermheer was, verbleef *Bale* in ballingschap op het continent. In 1548, tijdens het bewind van *Edward VI* keerde hij terug naar Engeland; in 1553 werd hij benoemd tot bisschop van het Ierse Ossory, een post die hij vanwege de troonsbestijging van *Mary Tudor* slechts korte tijd bekleedde. Met achterlating van zijn bibliotheek moest hij halsoverkop vluchten, waarna opnieuw jaren van ballingschap volgden.

Het Reformatorische ‘sola Scriptura’ betekende voor hem niet alleen dat de Bijbel de norm was voor de beoordeling van leer, moraal en kerkelijke organisatie, maar ook de sleutel voor het verstaan van verleden, heden en toekomst.¹⁹⁸ De oude, op Paulus teruggaande, drieslag ‘vòòr de wet, onder de wet, onder de genade’ bood geen aanknopingspunt voor een onderverdeling van de tijd tussen de Hemelvaart en de Wederkomst van Christus, evenmin als het patroon van de vier rijken uit Daniël, of de via de Brief van Barnabas aan Joodse tradities ontleende indeling in zes tijdperken, verbonden met de scheppingsdagen.¹⁹⁹

In 1545 verschenen - in Antwerpen? - de delen I en II van *Bale's* hoofdwerk, *The Image of bothe churches*, zijn commentaar op de Openbaring van Johannes, waarin hij veel elementen uit de traditie verwerkte en zich beriep op vele oude en recente theologen.²⁰⁰ Door de toevoeging van deel III werd de uitgave van 1547 het eerste protestantse commentaar op het gehele boek²⁰¹; tevens was dit werk het begin van zelfstandige publicaties van de Engelse hervormers in het kader van de apocalyptische traditie. *Bale's* werk en Bullingers *Decades* waren de meest populaire geschriften over

¹⁹⁶ De Identificatie van de Paus met de Antichrist was gemeengoed in de overtuiging van de Engelse Protestanten: Knappen, *Tudor Puritanism*, p.377; Hill, *Antichrist*, p.9. Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.59, nuanceert dit door te stellen: “More accurately, they meant that the church of the Pope by its behaviour and its doctrine was taking the devil’s side in the dualism of history”.

¹⁹⁷ Voor biografische gegevens en een beschrijving van zijn denken zie Fairfield, *John Bale*, p.I- III, Bauckham, *Tudor Apocalypse* en Firth, *Tradition*, p.32-60. Volgens King, *Literature*, p.59v, genoot hij door zijn vele Latijnse werken een groter internationaal aanzien dan enig ander van zijn Engelse tijdgenoten.

¹⁹⁸ Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.58.

¹⁹⁹ Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.58v; Hartvelt, *Gebinte*, p.25-29.

²⁰⁰ In zijn ‘A smalt preface unto the Christen reader’, dat vooraf gaat aan het tweede deel van *Image* (de hoofdstukken 10 t/m 17), schreef *Bale*: “I did nothing therein without authority.” Hij noemt meer dan 75 commentaren en geschriften van *Justinus Martyr* tot de Reformatoren. Van de reformatorische schrijvers verwees *Bale* onder meer naar: *Luther*, *Sebastian Meyer*, *Georgius Aemilius*, *Franciscus Lambertus*, *Zwingli*, *Oecolampadius*, *Johannes Brentz*, *Calvijn*, *Melchior Hofman*. Over de wijze waarop hij hun werken gebruikte, schreef hij: “Of these commentaries have I taken both example to do this thing, and also counsel to understand the text, to none of them wholly addict, but as I perceived them always agreeing to the scriptures.” (A Preface unto the Christian Reader, voorafgaand aan het eerste deel, *Image*, p.258).

²⁰¹ King, *Literature*, p.61.

Openbaring en de meest gedrukte werken in Engeland na de terugkeer van de ballingen, die onder *Mary Tudor* uitgeweken waren.²⁰²

De drijfveer achter dit werk was voor *Bale* de overtuiging dat het in de strijd tussen Protestanten en Rooms-Katholieken niet slechts ging om persoonlijke overtuigingen, maar dat het delen in het heil afhing van de keuze die men op dit punt maakte.

“He that knoweth not this book, knoweth not what the church is whereof he is a member. For herein is the estate thereof from Christ’s ascension to the end of the world under pleasant figures and elegant tropes decided, and nowhere else throughly but here, the times always respected. ... either we are citizens in the New Jerusalem with Jesus Christ, or else in the old superstitious Babylon with antichrist the vicar of Satan.”²⁰³

Volgens hem was een dergelijk verstaan van dit Bijbelboek door de Reformatie en de hernieuwde verkondiging van het Evangelie mogelijk geworden.²⁰⁴ Volgens *J.W. Blench* stond *Bale* met zijn nadruk op hervorming en felle aanvallen op Rome geheel in de atmosfeer van Engelse hervormers ten tijde van Edward VI.²⁰⁵

Bale toonde hoe de geschiedenis van de kerk de profetieën van de Openbaring van Johannes vervulde en hoe de eigentijdse reformatie het begin was van de uiteindelijke overwinning van het goede op het kwaad.²⁰⁶ Volgens hem vulden de beide aspecten van zijn werk, uitleg van profetie en historisch onderzoek, elkaar aan: waar Openbaring het goddelijke plan voor de geschiedenis van de kerk beschreef, kon door historische studie de vervulling hiervan worden aangetoond. Volgens *Bale* beschreef Openbaring het lijden en de vervolgingen waaronder de kerk in verleden, heden en toekomst gebukt ging. In zijn ogen was het een profetisch boek par excellence, dat inzicht gaf in de structuur van de geschiedenis, zodat de kennis van de geschiedenis die uit kronieken en historische studie verkregen werd, op de juiste wijze verstaan en geïnterpreteerd kon worden.

“A prophecy is the Apocalypse called, and is much more excellent than all the other prophecies. ... It is a full clearance to all the chronicles and most notable histories which have been wrote since Christ’s ascension, opening the true nature of their ages, times, and seasons. ... For in the text are they only proponed in effect, and promised to follow in their seasons, and so ratified with the other scriptures; but in the chronicles they are evidently seen by all ages fulfilled. Yet is the text a light to the chronicles, and not the chronicles to the text.”²⁰⁷

Deze apocalyptische exegese las de Bijbeltekst als maatstaf ter identificatie en interpretatie van gebeurtenissen in de wereld- en kerkgeschiedenis, zodat duidelijk werd waar men stond in de ontwikkeling van de geschiedenis op weg naar de

²⁰² Firth, *Tradition*, p.57, 122.

²⁰³ Bale, *Image*, p.252.

²⁰⁴ Bale, *Image*, p.629: “The cause why many writers have erred in expounding this revelation hath been the ignorance of other scriptures, the pleasing of prelates for dignity and lucre, and most of all the horrible blindness of soul, which hath long continued in the world among the fleshly hypocrites.”

²⁰⁵ Blench, *Preaching*, p.263.

²⁰⁶ Christianson, *Reformers*, p.14, 21.

²⁰⁷ Bale, *Image*, p.253. Zijn leerling en medewerker *John Foxe* legde de nadruk op de historische vervulling als uitlegging van de profetie: “there can bee no better interpreter of the propheticall scriptures then time, and approved experience of the succomon thereof.” (*Sermon*, p.Li¹).

toekomst. De expliciete claim dat historisch onderzoek en apocalyptische exegese hand in hand moesten gaan om de geschiedenis aan de hand van Openbaring te kunnen verstaan, was nieuw en invloedrijk.²⁰⁸ *Bale* verbond in zijn werk de twee manieren waarop de Openbaring van Johannes in de jaren '40 van de zestiende eeuw door Protestanten benaderd werd: enerzijds als gids voor het op morele of leerstellige gronden onderkennen van de kenmerken en de historische manifestatie van de Antichrist; anderzijds als chronologische handleiding voor het geheel van de menselijke geschiedenis in verleden en toekomst.²⁰⁹ Door de opname van *Bale's* gedachtengoed in de kanttekeningen van Bijbel-vertalingen in de tijd van *Edward VI*, de kanttekeningen van de *Geneva Bible*²¹⁰ en de *Acts and Monuments* van John Foxe, kregen de gedachten van *Bale* een zeer grote verbreiding. Zijn apocalyptische verklaring van de Reformatie was reeds vòòr zijn dood in 1563 algemeen aanvaard onder de Engelse Protestanten.²¹¹ Apocalyptisch gedachtengoed was wijd verbreid onder de protestantse geestelijkheid, onder leden van de hiërarchie, universitaire theologen en populaire predikers, onder critici van de stand van zaken in de staatskerk zowel als onder conformisten.²¹²

Dit betekende overigens niet, dat er geen verschillende benaderingswijzen opkwamen. In de volgende hoofdstukken zullen we nog meermalen de verschillen waarnemen, waarvan wij hier een beknopte samenvatting geven. Met uitzondering van de Arminianen in het begin van de zeventiende eeuw rechtvaardigden de Anglicanen en de meerderheid van de Puriteinen die binnen de staatskerk bleven en afscheiding daarvan afwezen, hun breuk met Rome door het laatste gelijk te stellen met het Babylon uit Openbaring en het corrupte pausdom met de Antichrist.²¹³ De Puriteinen bleven met hun kritiek op de bestuursvorm en de praktijken van de protestantse staatskerk, zoals die onder *Elizabeth I* gestalte kreeg, binnen hetzelfde historisch-apocalyptische interpretatiekader en wezen op de restanten van de leer en de liturgie van het anti-christelijke Rome binnen de Engelse kerk.²¹⁴ Separatisten keerden zich tegen de Engelse kerk en veroordeelden haar als deel van Babylon en haar leiders als vertegenwoordigers van de Antichrist. Zij maakten zich los van de staatskerk, omdat zij van mening waren, dat Engeland nog geen reformatie had gezien. Radicale Puriteinen in het begin van de zeventiende eeuw namen een tussenpositie in door onder invloed van *Thomas Brightman* de Engelse kerk te identificeren met Laodicea, dat lauw was: herstel was mogelijk, maar de dreiging van verwerping was reëel

²⁰⁸ Christianson, *Reformers*, p.9: "For the first time, the history of the Christian church and society were employed systematically to elucidate the prophecies of St. John and unlock the mysteries of Revelation. Bale's interpretation seems to have acted as a paradigm. He framed his insight to the nature of reality into a coherent system or framework of thought with its own inner logic and vocabulary. ... Bale took the nebulous implicit historical thrust of apocalyptic thought and made it explicit."; cf. King, *Literature*, p.407.

²⁰⁹ Firth, *Tradition*, p.67v.

²¹⁰ Hoewel de vertalers van de Geneva Bible zich volgelingen van *Calvijn* wisten, lieten ze zich niet leiden door diens terughoudendheid betreffende het boek Openbaring (Firth, *Tradition*, p.123). Een eerste complete editie van de *Geneva Bible* kwam uit in 1560; deze Bijbelvertaling zou alleen al ten tijde van *Elizabeth I* 70 drukken beleven, naast nog eens 30 drukken van het afzonderlijke Nieuwe Testament (Christianson, *Reformers*, p.38). Zie voor een korte beschrijving en geschiedenis van de *Geneva Bible*: Greenslade, *English Versions*, p.155-159; Trinterud, *Puritans*, p.202-208.

²¹¹ King, *Literature*, p.61v; cf. Christianson, *Reformers*, p.9, 36, 46.

Parry, *Protestant Vision*, beschrijft de visie op geschiedenis en chronologie ten tijde van koningin *Elizabeth I*.

²¹² Bouckham, *Tudor Apocalypse*, p.136.

²¹³ Cf. Lake, *Antichrist*.

²¹⁴ Capp, *Millennium*, p.159.

Sommige radicale Puriteinen gingen later nog een stap verder door de episcopale structuur te beschouwen als anti-christelijk en een volledige afschaffing ervan te eisen. Zo bleek het raamwerk van *Bale's* uitleg bruikbaar voor de verdediging van uiteenlopende ecclesiologische posities.²¹⁵ Volgens *Bernard Capp* liet de Engelse staatskerk de overtuiging dat het einde nabij was en Rome de Antichrist, niet los, maar werd, door de groeiende nadruk op de handhaving van de status quo als eindprodukt van de Reformatie in Engeland, de aandacht voor de eschatologie meer en meer geïdentificeerd met die groep Protestanten die nog verdergaande hervormingen verlangden, de Puriteinen en de Separatisten.²¹⁶ Voor hen was het feit dat zij vervolgd werden door vertegenwoordigers van de kerkelijke hiërarchie een aansporing om te volharden in hun oppositie en hervormingspogingen, omdat zij in deze vervolgingen de laatste stuiptrekkingen zagen van de macht van de Antichrist, die op het punt stond ten onder te gaan.²¹⁷

Het visioen van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde en het nieuwe Jeruzalem, zoals beschreven in Openbaring 21, duidde *Bale* als betrekking hebbend op zowel de voorspoed van de ware kerk hier op aarde, als op de eeuwige Sabbat. Hier op aarde zou de heerlijkheid van de kerk nog niet voor ieder zichtbaar zijn, omdat zij innerlijk was.²¹⁸ Over de opening van het zevende en laatste zegel, zoals beschreven in Openbaring 8, sprak *Bale*, die geloofde te leven in de tijd van de opening van het zesde zegel (Openbaring 6:12vv)²¹⁹, in de toekomstige tijd: na de val van Babylon en het binden van Satan door de prediking van het zuivere Woord van God, maar vòòr de Wederkomst van Christus²²⁰, zou een heilstijd, die *Bale* zelf verbond met het duizendjarig rijk uit Openbaring 20, op aarde aanbreken.

“Then shall wretched Babylon fall, then shall the great antichrist with his whole generation come altogether to nought, then shall the fierce dragon be tied up for a thousand years. Then shall reign peace and concord, the truth shall be beloved, God’s word shall be had in estimation, and his servants shall live without check. Happy are they that shall see those days. This silence shall endure but half an hour space, which may be the thousand years that are spoken of here afore, considering that all the age after Christ is but the last hour.”²²¹

In deze periode zou de kerk haar volle omvang bereiken, mede door de bekering van de Joden.

“In the time of this sweet silence shall Israel be revived, the Jews shall be converted, the heathen shall come in again. Christ will seek up his lost sheep and bring him again to his fold, that they may appear one flock, like as they have one shepherd.”²²²

²¹⁵ Christianson, *Reformers*, p.10, 48.

²¹⁶ Capp, *Millennium*, p.159.

²¹⁷ Brachlow, *Communion*, p.80, 112.

²¹⁸ Bale, *Image*, p.581 vv, 587, 622.

²¹⁹ Bale, *Image*, p.365.

²²⁰ Bale, *Image*, p.575v.

²²¹ Bale, *Image*, p.341. Reeves, Joachim, p.154, ziet hier de invloed van Joachim van Fiore, die op dezelfde wijze sprak over deze tekst; Bale verwees voor de uitleg van de opening van het zevende zegel en de periode van vrede op aarde in de marge alleen naar Beda Venerabilis, Psalm 126, Openbaring 20, 1 Johannes 2, 2 Petrus 3 en Psalm 90.

Deze tijd van vrede zou niet tot aan de Wederkomst duren, want de kerk van Christus zou op aarde nooit een lange periode kennen, waarin zij niet vervolgd werd. Het lijkt daarom onwaarschijnlijk dat deze periode volgens *Bale* letterlijk duizend jaar zou duren.²²³ Gezien de aard van de door *Bale* geschetste bloeitijd van de kerk op aarde, kan hij onzes inziens een gematigd chiliast genoemd worden.

Hoewel alleen aan God bekend was, wanneer deze tijd zou komen²²⁴, was *Bale* van mening, dat deze gebeurtenissen spoedig konden plaatsvinden.²²⁵ In de Engelse situatie was volgens *Bale* deze periode van vrede, waarin het Evangelie vrijuit verkondigd kon worden, reeds begonnen; hij hield het voor waarschijnlijk dat dit nog maar het begin was en dat er nog grotere dingen verwacht mochten worden.²²⁶ Hieruit spreekt duidelijk zijn positieve waardering van de maatregelen die onder *Edward VI* genomen werden ter bevordering van het Protestantisme in Engeland. Na deze tijd van vrede zou er een nieuwe vervolging door de duivel en diens trawanten losbarsten, die beëindigd zou worden door de plotselinge Wederkomst van Christus en het Laatste Oordeel, waarna voor de uitverkorenen van Christus de eeuwige sabbat van vrede zou aanbreken.²²⁷ De bekering van de rest der Joden en een verschrikkelijke vervolging van de ware gelovigen door de Antichrist zouden de zekerste tekenen van de nabijheid van het Laatste Oordeel zijn.²²⁸

Volgens *Leslie P. Fairfield* verwierp *Bale* bij zijn exegese van Openbaring 20 de opvatting dat er binnen de geschiedenis een heilstijd zou aanbreken, en betrok hij het duizendarig rijk daar op de innerlijke vrede, die de uitverkorenen in het verleden genoten hadden. Voor de toekomst zou *Bale* slechts een toename in het conflict tussen de Antichrist en het Evangelie voorzien, dat slechts door de (spoedige) Wederkomst van Christus beëindigd zou worden.²²⁹ Deze opvatting bestrijden wij. Hoewel *Bale* bij Openbaring 20 slechts over het duizendarig rijk in het verleden sprak en het heersen van de gelovigen met Christus gedurende deze periode uitlegde als geloven in Christus²³⁰, stemmen wij in met *Paul Christianson*, die stelt dat *Bale*, zij het voorzichtig, een tijd van glorie, een geestelijk rijk, dat wil zeggen, een gezuiverde en herstelde kerk, op aarde verwachtte. In deze zuivere kerk zou het Rijk van Christus zich als het ware reeds baan breken in de oude wereld.²³¹ Volgens *Bale* zou er binnen

²²² *Bale, Image*, p.341; als bewijsplaats noemde hij slechts Rom. 11. Cf. p.365, 370.

²²³ *Bale, Image*, p.401 (bij 12:1vv): "Long may not Christ's church be unpersecuted: but yet this peace for the time shall not only be an inward peace in the conscience (as is always among the faithful), but an outward quiet also, or a season without persecution abroad."; cf. p.449: deze beperkte tijd, "a sabbath of peace in the freedom of God's word", zou beter zijn dan alles wat de kerk vanaf het begin had meegemaakt. De invloed van de 'theologia crucis' is duidelijk, cf. *Image*, p.567: "after none other sort reigneth his church here than he reigned afore them, whose triumph was greatest upon the cross."

²²⁴ *Bale, Image*, p.374: "Of the thing we are certain and sure, but the time of it is evenmore in God's hand."

²²⁵ *Bale, Image*, p.564, na een opsomming van degenen die zich tegen de corrupte Rooms-Katholieke kerk verzetten: "I doubt not but within few days the mighty breath of his mouth, which is his living gospel, shall utterly destroy him [=the antichrist] with his whole generation of shavelings by their faithfull administration in the word."

²²⁶ *Bale, Image*, p.450: "The second sabbath here, or liberty of God's truth, hath had his shew in England already, if ye mark it well. And whether it will yet appear more open or nay, it is in the Lord's hands: let us pray and hope, for it hath great likelyhood of a much further appearance."

²²⁷ *Bale, Image*, p.449v.

²²⁸ *Bale, Examynacion*, p.137.

²²⁹ *Fairfield, Bale*, p.79-81.

²³⁰ *Bale, Image*, p.565vv.

²³¹ *Christianson, Reformers*, p.17v; *Bale, Image*, p.581vv. Ook in het laatstverschenen, derde deel van zijn commentaar noemt *Bale* expliciet deze verwachting, zoals onder andere blijkt uit het hierboven in

de geschiedenis een periode aanbreken, waarin de ware kerk zou triomferen over de macht van de Paus en de Islam, die groot geworden was na het loslaten van Satan, die gedurende duizend jaar na de komst van Christus gebonden was geweest. Dit triomferen zou geschieden door de kracht van Gods Woord, die zich zou doen gelden door zuivere prediking van het Evangelie, voorafgaand aan de Wederkomst van Christus en het Laatste Oordeel.²³² Bovendien gaf *Bale* geen enkele maal af op Joodse of christelijke verwachtingen van een aards vrederijk. En dat terwijl hij, als één van de eerste Engelse Protestanten die duidelijk beïnvloed werd door de Duitse Hervormers, ongetwijfeld op de hoogte zal zijn geweest van hun afwijzing van dergelijke opvattingen.²³³

De *Matthewe Bible* uit 1551 nam deze verwachting van een komende heilstijd op onder expliciete verwijzing naar *Bale*.²³⁴ Een vergelijkbare visie vinden we ook in uitgaven van de *Geneva Bible*.²³⁵ Ook de vooraanstaande leke-theoloog *Thomas Palfreyman* verwachtte wereldwijd een tijd van voorspoed als vrucht van het zuivere belijden van Christus.²³⁶ Zo vinden we dus in een klein aantal geschriften reeds duidelijk chiliastisch gekleurde verwachtingen van een heilstijd op aarde, gebaseerd op een optimisme aangaande de kracht van het Evangelie, zonder dat dit overigens in details werd uitgewerkt.²³⁷ In de volgende hoofdstukken zullen wij verdere ontwikkelingen hiervan zien.

De opzet van *Bale* werd in de zestiende eeuw met name uitgewerkt door *John Foxe* (1517-1577).²³⁸ Deze had zijn opleiding genoten in Oxford, waar hij van 1538-1545 Fellow was. Vervolgens werkte hij een aantal jaren als privé-onderwijzer in Londen. In 1554 vluchtte hij naar het continent, waar hij vanaf 1556 in Basel samenwerkte met *Bale*. In 1559 verscheen daar diens *Commentarii*, een werk waarin de geschiedenis van de martelaren sinds *Wycliffe* centraal stond. *Foxe*, die naar Engeland teruggekeerd was na de troonsbestijging van koningin *Elizabeth I*, werd een man van aanzien na de verschijning in 1563 van de eerste Engelse versie van *Acts and Monuments*, een verdere uitwerking van zijn geschiedenis van de martelaren, die uitgroeide tot een omvattend werk over de geschiedenis van de valse en de ware kerk.²³⁹ Dit werk van *Foxe* en de *Geneva Bible* waren de populairste boeken ten tijde van *Elizabeth I*.

noot 226 gegeven citaat.

²³² *Bale, Image*, p.401, 449v, 575vv.

²³³ *Tuveson, Millennium*, p.34.

²³⁴ *Matthewe Bible* (hij Openb. 8:1): "This seale is not yet opened, but shalbee when the tyme shal come, that God hath appointed for the silence, that shall followe the same. Which silence is the greate quitnes of Goddes kyngdome, when al Antichristes souldiours shalbe overthrowne and slayne. ... Looke more of this, in the Image of both the churches gathered by John Bale."

²³⁵ *Bible 1569*, bij Romeinen 11:15: "The Iewes now remaine, as it were, in death for lacke of the Gospel: bot when bothe they and the Gentiles shal embrace Christ, the worde [*Bible 1562*: worlde] shalbe restored to a newe life". Een soortgelijke interpretatie vinden we in de annotatie bij Romeinen 11:15 in *Bible 1587*: "It shall come to passe that when the Jewes come to the Gospel, the world shall as it were quicken againe, and rise up from death to life."

Dit was een nuance-verschil met *Bale*, volgens wie de bekering van de Joden in de heilstijd zou vallen, terwijl deze annotaties deze heilstijd zou volgen op de bekering van de Joden.

²³⁶ *Palfreyman, Romanes*, p.45¹.

²³⁷ Voor deze Protestanten lijkt ons de analyse van *Reeves, History and Eschatology*, p.103, juist: "Although their Christology taught [Protestants] that there was only one turning point in history - the Incarnation - and therefore only two dispensations, the tremendous sense of happening in the Protestant Revolution almost created a second turning point and so a third dispensation."

²³⁸ Voor biografische gegevens en een beschrijving van zijn denken, zie *Norskov Olsen, John Foxe*, p1vv; *Firth, Tradition*, p.69-110.

²³⁹ *Norskov Olsen, John Foxe*, p.36.

Samen zorgden zij voor de wijde verspreiding van het apocalyptische raamwerk van *Bale*.²⁴⁰

Bale's systematisch-chronologische uitleg van de Openbaring van Johannes werd door *Foxe* met een overweldigende hoeveelheid materiaal tot leven gebracht.²⁴¹ In zijn onvoltooid gebleven commentaar op Openbaring, dat in 1587 posthuum in Londen verscheen, werkte *Foxe* dit schema verder uit. Centraal bleef voor hem de overtuiging dat het einde zeer nabij was.²⁴² In dit commentaar benadrukte *Foxe* dat er van elk apocalyptisch beeld slechts één specifieke vervulling was. *Bale* dacht meer in termen van parallelle vervulling van de profetie, zodat gelijksoortige gebeurtenissen, die op verschillende plaatsen en in verschillende tijden plaatsvonden, correspondeerden met hetzelfde beeld. Voor zover maar enigszins mogelijk, behandelde *Foxe* Openbaring als een chronologisch opeenvolgende geschiedenis van de schepping tot het Laatste Oordeel. Hij ging in zijn uitleg meer historiserend te werk dan wie ook voor hem. Hij was de eerste Britse auteur die vanuit de apocalyptische traditie een protestantse geschiedenis schreef in een poging om de veranderingen in de tijd te duiden als een zich ontvouwende en reeds van tevoren vaststaand patroon van gebeurtenissen.²⁴³ Waar *Foxe* de toepassing van profetie op de indeling en beschrijving van de geschiedenis verder uitwerkte, hielden zijn tijdgenoten zich voornamelijk bezig met het zoeken van bewijzen voor de identificatie van de Paus als Antichrist.²⁴⁴ De aanpak van *Foxe* werd in het laatste decennium van de 16e en het eerste van de 17e eeuw gevolgd door commentatoren als *John Napier*²⁴⁵ en *Thomas Brightman*²⁴⁶, die met behulp van een overvloed aan historisch materiaal en een diepgravende analyse de tekst uitlegden. In deze commentaren bereikte de onderlinge verbinding van profetie en geschiedenis een hoogtepunt, dat zich tot in de 19e eeuw in Engeland zou laten gelden.²⁴⁷

In de jaren na 1570 was er een groeiende overtuiging dat het einde nabij was, die ten dele voortkwam uit het verstaan van de Reformatie als de laatste en beslissende worsteling met de Antichrist, die de ware gelovigen vervolgde. De uiteindelijke overwinning op de Antichrist en de verlossing van de kerk van diens vervolging zou

²⁴⁰ Christianson, *Reformers*, p.38: voor wat betreft de Openbaring van Johannes waren de kanttekeningen in de meeste edities ontleend aan *Bale* en *Bullinger*; vanaf 1599 waren er ook edities die hun kanttekeningen ontleenden aan het commentaar van *Franciscus Junius (Du Jon)*. Cf. Lupton, *Geneva Bible*, p.562-570.

²⁴¹ Firth, *Tradition*, p.68: “*Bale*'s *The image of bothe churches* identified by their moral characters and actions the churches of Christ and Antichrist; *Foxe* undertook to write the history of both churches.”; cf. Levy, *Historical Thought*, p.104.

²⁴² Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.84v; Norskov Olsen, *John Foxe*, p.75.

Reeves, *Joachim*, p.154, stelt: “[*Foxe*] leaves us with a sense of history rising to a positive climax before the end, rather than dissolving into failure. This hope centres on the new preaching of the Gospel.” Hiermee staat zij tegenover Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.85v, die er terecht op wijst, dat *Foxe* een parallel trok tussen de eerste periode van vervolgingen, die 294 jaren duurde, tot aan keizer *Constantijn*, en de tweede periode, volgens *Foxe* beginnend in A.D. 1300, zodat het einde in 1594 te verwachten was (*Foxe*, *Sermon*, p.Miiiiib¹-c¹). Deze tweede periode van vervolging, die slechts beëindigd zou worden door de Wederkomst van Christus en het Laatste Oordeel, is voor *Foxe* de laatste periode van de geschiedenis; voor de kerk op aarde verwachtte hij geen periode van vrede meer.

²⁴³ Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.86v, 139; Firth, *Tradition*, p.91, 110.

²⁴⁴ Firth, *Tradition*, p.87. Volgens Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.164, was *John Foxe* in zijn tijd de belangrijkste Engelse schrijver die zich met het probleem van de datering van het einde bezighield.

²⁴⁵ Napier, *Plaine discovery*. Dit werk had grote invloed in Engeland en droeg bij aan het streven naar analytische en chronologische precisie in de exegese (Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.140).

²⁴⁶ Brightman, *Apocalypsis Apocalypseos*. Londen 1609, 1612³; de Engelse vertaling verscheen onder de titel *A Revelation of the Revelation* in 1611 en werd herdrukt in 1615, 1616 en 1644.

²⁴⁷ Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.70, 87, 139v.

geschieden door de Wederkomst van Christus.²⁴⁸ Deze overtuiging resulteerde in pogingen om de komst van het einde te berekenen. De belangrijkste data waren 1583, 1588 en 1593. Volgens *Bauckham* lagen de wortels hiervan waarschijnlijk in Andreas Osianders *Conjecturae de ultimis temporis, ac de fine mundi* (1544) dat vertaald en uitgebreid werd door *George Joye* en onder de titel *The conjectures of the ende of the worlde* in 1548 verscheen.²⁴⁹ Dit was één van de eerste werken in het Engels, dat profetie gebruikte voor het opstellen van een chronologie en als middel voor periodisering en voorspelling.²⁵⁰ In de benadering van *Bale* en *Foxe* was er door de nauwe verbinding tussen profetie en het verleden principieel weinig ruimte voor voorspelling; in het werk van latere auteurs als *Napier* en *Brightman* zou ook het voorspellen van de toekomst deel worden van de algemeen aanvaarde uitleg van profetisch geachte Schriftgedeelten.²⁵¹

Uit William Perkins' *Dialogue* en John Harvey's *Prophesies*²⁵² blijkt dat de overtuiging dat het einde in 1588 zou komen, in Engeland wijdverbreid was. *Perkins* citeerde een vers dat volgens hem op ieders lippen was, waarvan de strekking was, dat in 1588 òf de wereld zou vergaan, òf een ingrijpende verandering in de machtsverhoudingen zou optreden, vergezeld van een algehele verwarring.²⁵³ Zelf stond *Perkins* daar afwijzend tegenover: volgens hem was het voor een mens onmogelijk om te weten te komen wanneer het einde van de wereld zou komen. Het was ten enenmale verboden dergelijke berekeningen te maken, zelfs als ze mogelijk zouden zijn.²⁵⁴ *Bale* had geschreven dat de tijd van de Wederkomst onbekend was, evenals wanneer een mens zou sterven, dit om te voorkomen dat mensen pas op het laatste moment ernst zouden maken met het geloof.²⁵⁵ Ook bisschop *Hugh Latimer* had gesteld dat het onmogelijk was te bepalen wanneer de Wederkomst zou plaatsvinden; het doel van deze verborgenheid was volgens hem om de gelovigen voortdurend waakzaam te houden.²⁵⁶

Perkins wees, evenals *Harvey*, ook het 'dictum Eliae'²⁵⁷ af, de op rabbijnse bronnen teruggaande uitspraak, die de wereldsgeschiedenis verdeelde in 3 periodes van 2.000 jaar: vòòr de wet, onder de wet, onder de Messias, waarbij de laatste periode ingekort zou worden vanwege de vele zonden van de mensen.²⁵⁸ Deze 'profetie' was algemeen bekend, zoals blijkt uit de vermeldingen ervan bij *Foxe*²⁵⁹, *Joye*²⁶⁰, *Latimer*²⁶¹,

²⁴⁸ Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.149.

²⁴⁹ Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.162 vv; cf. Ball, *Expectation*, p.19v.

²⁵⁰ Firth, *Tradition*, p.61vv, 68.

²⁵¹ Firth, *Tradition*, p.105.

²⁵² Het tweede deel (p.87-132) was gewijd aan de weerlegging van profetieën aangaande 1588.

²⁵³ Perkins, *Dialogue*, p.467. Cf. Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.162-184.

²⁵⁴ Perkins, *Dialogue*, p.467.

²⁵⁵ Bale, *Image*, p.625.

²⁵⁶ Latimer, *Remains*, p.44v.

²⁵⁷ Deze profetie vond een plaats in de protestantse traditie via de vertaling van de Babylonische Talmoed door *Johannes Reuchlin* (Wenen 1520-1523). *Melanchthon*, zijn vroegere leerling en bovendien een verre verwant, nam het Dictum Eliae op in de uitgave van 1532 van *Carions* kroniek. Samen met het boek Daniël en de Openbaring van Johannes behoorde deze profetie tot de hoofdbronnen van de protestantse apocalyptische traditie (Hartvelt, *Gebinte*, p.18-24; Firth, *Tradition*, p.5v). De invloed ervan deed zich met name gelden in de kringen van de lutherse reformatie. *Calvijn* kende dit 'Dictum Eliae' wel, maar was er niet van onder de indruk (Hartvelt, *a.w.*, p.63v).

²⁵⁸ Perkins, *Dialogue*, p.469. Over Psalm 90: 4 (NBG: "Want duizend jaren zijn in Uw ogen als de dag van gisteren"), die ook in 2 Petrus 3: 8 geciteerd wordt, waarop men zich voor deze theorie beriep, stelde hij: "his meaning is this, that the greatest time, and the smallest, differ not in respect of God, to whom all times are present." Harvey, *Prophesies*, p.10-15.

²⁵⁹ Foxe, *Sermon*, p.iii¹-iiii¹. Hierbij verwees hij naar *Bibliander*, *Calvijn*, *Melanchthon*, *Munster* en *Rhegius*.

*Martyr*²⁶², *Osiander*²⁶³ en *Sheltco a Geveren*.²⁶⁴

Perkins zelf noemde zes tekenen die aan de Wederkomst van Christus vooraf zouden gaan: de prediking van het Evangelie over de gehele wereld, die volgens hem in volle gang was; de verspreiding van dwalingen, ketterijen en scheuringen, een teken dat volgens hem vervuld was; een algemeen, maar vals gevoel van zekerheid, waardoor men meende het zonder God te kunnen stellen, een houding die volgens *Perkins* in zijn tijd wijder verbreid was dan ooit tevoren; geloofsafval en het openbaar worden van de Antichrist, zoals volgens hem geschied was sinds du Paus en de Rooms-Katholieke kerk als zodanig waren onthuld; rampen als aardbevingen, oorlogen, epidemieën en hongersnoden. Het zesde teken was de bekering van de Joden, waarvoor hij zich beriep op Romeinen 11. Deze bekering moest nog plaatsvinden, onmiddellijk voorafgaand aan de komst van Christus ten oordeel.²⁶⁵

Reeds eerder had de aartsbisschop van York, *Edwin Sandys*, de overtuiging uitgesproken, dat het einde nabij was, op grond van een soortgelijke morele beoordeling. De berekening van het einde wees hij af, maar het feit dat de meeste tekenen van het einde, die in de Schrift genoemd werden, vervuld waren, toonde volgens hem aan, dat het einde nabij was.²⁶⁶

Daar nog niet alle tekenen vervuld waren, zag *Perkins* geen enkele reden om het einde van de wereld reeds in 1588 te verwachten; hij liet zich niet uit over de vraag wanneer het einde volgens hem dan wel zou komen.²⁶⁷ Dit was voor het eerst dat een theologische stem klonk, die op basis van schriftuurlijke gegevens stelde dat het einde nog niet onmiddellijk voor de deur stond, omdat de geschiedenis nog niet voltooid was.²⁶⁸ Volgens *Bauckham* zien we hier de invloed van Wolfgang Musculus' *Commonplaces*, dat in 1578 in Engelse vertaling verscheen. In dit werk maakte *Musculus* onderscheid tussen tekenen die waargenomen zouden worden lang voor Christus' Wederkomst en tekenen die onmiddellijk aan de Wederkomst zouden voorafgaan. De bekering van de Joden plaatste hij in de laatste categorie.²⁶⁹ Ook *Bale* had de bekering van de Joden als één van de meest zekere tekenen voorafgaand aan de Wederkomst genoemd²⁷⁰; *Foxe* ging uit van de bekering van de Joden direct voorafgaand aan de Wederkomst, op de tijd die aan God alleen bekend was.²⁷¹ Op dit punt stemde ook de geestelijke en vertaler *Thomas Tymme* met *Musculus* in, door over de bekering van de Joden te stellen dat deze direct vooraf zou gaan aan de Wederkomst; tijd en wijze hiervan waren voor hem echter duister.²⁷² Ook voor *Palfreyman* was de bekering van de Joden de laatste gebeurtenis in de wereldgeschiedenis; slechts de algemene opstanding der doden was daarna nog te ver-

²⁶⁰ Joye, *Daniel*, p.9¹.

²⁶¹ Latimer, *Sermons*, p.364v, *Remains*, p.52.

²⁶² Martyr, *Common Places*, p.386 (III, 17, §3).

²⁶³ Osiander, *Coniectures*, p.A.5¹, met positieve waardering.

²⁶⁴ Sheltco a Geveren, *Ende*, p.5¹-8¹, waar hij deze uitspraak als betrouwbaar opnam.

²⁶⁵ Perkins, *Dialogue*, p.470. Ball, *Expectation*, p.96-114, behandelt het functioneren van het spreken over de tekenen der tijden sinds *Perkins*.

²⁶⁶ Sandys, *Sermons*, p.172: "Christ hath set down certain tokens of the end, which all are fulfilled. ... Never more iniquity; never less charity; the gospel never so liberally taught: behold the end."; p.388.

²⁶⁷ Perkins, *Dialogue*, p.470.

²⁶⁸ Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.171 v; Ball, *Expectation*, p.22v.

²⁶⁹ Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.172; Musculus, *Commonplaces*, p.1064-1066.

²⁷⁰ Bale, *Examynacion*, p.137.

²⁷¹ Foxe, *Sermon*, p.Miiiic¹: "This onely wee learne most assured out of S. Paul, that God hath decreed upon an infallible certaintie of time, wherein the Gentiles shall mount to their fulnes, and the Iewes also after that fulnes of time shall returne unto the faith."

²⁷² Tymme, *Antichrist*, p.D2¹.

wachten.²⁷³ Volgens *Bauckham* waren dit dissidente geluiden²⁷⁴, die afweken van de algemene overtuiging dat alle geprofeteerde tekenen van het einde reeds vervuld waren.²⁷⁵ Maar zoals uit de volgende hoofdstukken zal blijken, zou de overtuiging dat er voor het einde nog belangrijke gebeurtenissen zouden plaatsvinden, meer en meer aanvaard worden. Met evenveel recht kunnen we dus stellen dat zich hier een nieuwe traditie begon te ontwikkelen, die met name door de Puriteinen zou worden opgenomen en uitgewerkt.

Met betrekking tot de belangrijkste hierboven besproken personen is duidelijk dat zij gerespecteerde leden waren van de Engelse staatskerk: *Bale* werd in 1553 benoemd tot bisschop van Ossory in Ierland, *Foxe* genoot veel aanzien, *Palfreyman* was een vooraanstaand leke-theoloog, *Perkins* één van de meest invloedrijke Engelse theologen. Van sommigen is duidelijk dat zij tot de meer radicale Protestanten behoorden: *Foxe* steunde *John Knox* in Frankfurt en *Perkins* sympathiseerde met de Presbyterianen. Maar een duidelijke verband tussen hun opvattingen en hun relaties met een bepaalde groep of stroming in de Engelse staatskerk is niet aan te wijzen.

2.3 WERKEN VAN BUITENLANDSE THEOLOGEN

2.3.1 DE BEOORDELING VAN DE JODEN EN DE HOUDING TEGENOVER HEN

In hun beoordeling van de Joden stonden de Reformatoren tegen de achtergrond van een lange geschiedenis. In de late Middeleeuwen was er een aantal standaardelementen in de beoordeling van de Joden ontstaan. De weigering der Joden om Jezus als de in de Schrift beloofde Messias te aanvaarden, werd hun als schuld aangerekend, temeer daar het voor de Christenen zonneklaar was, dat de oudtestamentische beloften betreffende de komende Messias in en door Jezus Christus vervuld waren. Zolang zij Jezus niet als de Messias aannamen, stelde *Thomas van Aquino* de Joden in zijn eigen tijd op één lijn met hen die voor Jezus' dood verantwoordelijk waren geweest. De opvatting dat de Joden door hun eigen schuld uit het verbond waren gestoten, werd door de meeste middeleeuwse theologen gedeeld. De verwoesting van Jeruzalem en de tempel en de verstrooiing der Joden over de aarde werden geduid als straf voor hun schuld. Vanwege het feit dat de Joden doof bleven voor hun argumenten, beschuldigden de middeleeuwse theologen hen van hardnekkige verstoktheid en kwam er een groeiend wantrouwen op tegen de tot het Christendom bekeerde Joden, temeer daar er vele gedwongen bekeringen waren. De stelling dat de Joden verstokt waren, werd tot basis voor discriminatie op grond van afkomst.²⁷⁶ Volgens *Thomas van Aquino* was het geoorloofd de Joden wegens hun schuld aan de kruisiging van

²⁷³ Palfreyman, *Romanes*, p.43°.

²⁷⁴ Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.156: "A few dissenting voices, notably these who believed in the future conversion of the Jewish people before the End, held that one or two signs still awaited fulfilment. But the implication of a necessary delay before the End was rarely drawn."

²⁷⁵ Cf. Latimer, *Sermons*, p.364v (in een serie preken over het Onze Vader, gehouden in 1552, gedrukt in 1562): "The world was ordained to endure, as all learned men affirm and prove it with scripture, six thousand years.... all these excellent learned men, which without doubt God hath sent into this world in these letter days to give the world warning, all those men do gather out of scripture that the last day cannot be far off.... for all things which ought to come before [het Laatste Oordeel] are passed now."; *Remains*, p33 (preek uit 1552); "It may come in my days, as old as I am; or in our children's days.", omdat de laatste tijd verkort zou worden: Bullinger, *Sermons*, p.IIii¹; Luther, *Sermon*, p.III¹; Chardon, *Sermon*, p.9¹.

²⁷⁶ Eckert, *Antisemitismus*, p.137vv.

Jezus tot eeuwige slavernij te veroordelen; ze mochten slechts bezitten wat ze voor hun directe levensonderhoud nodig hadden.²⁷⁷ Een diepgeworteld wantrouwen tegen de Joden bleek ook uit de legenden die in de Middeleeuwen opkwamen over vergiftiging van bronnen, rituele moord op kinderen van Christenen en hostieschending.²⁷⁸ Aan het einde van de Middeleeuwen werden de geruchten dat de Antichrist reeds geboren en in Jeruzalem besneden was, veelvuldiger. Deze verbinding tussen de Joden en de Antichrist in het einde der tijden ging terug op de aanzienlijke invloed van de kerkvader *Hieronymus*.²⁷⁹ Daarnaast leefde ook bij meerderen, zoals bij *Augustinus*, de verwachting van een bekering van het Joodse volk in het einde der tijden.²⁸⁰ Volgens *Franz Kobler* behoorden de Franciscanen *Duns Scotus* en *William van Occam*, die in de dertiende en veertiende eeuw leefden, tot de eersten die in de late Middeleeuwen over deze verwachting schreven.²⁸¹ Volgens *Bernard McGinn* en *Marjorie Reeves* ging *Joachim van Fiore* in de twaalfde eeuw uitvoeriger dan de meeste anderen in op deze bekering.²⁸²

De wijze waarop *Luther* de Joden beoordeelde is reeds zo vaak beschreven, dat wij (pdf blz. 32) hiervan zelfs geen selectie kunnen geven. Wij sluiten ons aan bij de beschrijving van *Oberman*, die *Luthers* opvattingen over de Joden plaatst in het kader van diens visie op de opstelling die in het einde der tijden voor de ware kerk van levensbelang was. De basis van *Luthers* denken was dat de Joden geen heil meer te verwachten hadden, behalve dan degenen die zich zouden bekeren tot Jezus als de Messias. Omwille van hun godslastering, de verwerping van Jezus waren de Joden gestraft met geestelijke blindheid en verstrooiing. Hun eigen land zouden ze nooit meer bezitten.²⁸³ Door de her-ontdekking van het Evangelie kon Christus nu op zuivere wijze verkondigd worden, zodat ook de bekering van individuele Joden, de rest van de Joden, nu verwacht kon worden.²⁸⁴ In *Luthers* visie stond de kerk in de slotfase van de geschiedenis, waarin het Evangelie openlijk verkondigd, in belijdenisgeschriften geformuleerd en tot hoeksteen voor de opbouw van een zuivere kerk geworden was, bloot aan het slotoffensief van de duivel, waarbij de aanhangers van Rome, ketters, Turken en Joden diens handlangers waren.²⁸⁵ Volgens hem wezen de tekenen der tijden erop dat het einde snel dichterbij kwam. Reformatie was voor hem geen voorbereiding op een betere tijd, maar adempauze en (korte) tijd van genade voorafgaand aan het einde.²⁸⁶ Zijn oordeel over de Joden was onlosmakelijk verbonden met dat over de Paus en de Turken: tegenover hen moest temidden van de

²⁷⁷ Jansen, *Theologie II*, p.106.

²⁷⁸ Eckert, *Antisemitismus*, p.141v; Baron, *History*, Vol. XI, p.124, stelt over de late Middeleeuwen: "the idea of the Jew as Christianity's great antagonist became an integral part of the average man's outlook on the world."

²⁷⁹ Oberman, *Antisemitismus*, p.53.

²⁸⁰ Augustinus, *De civitate Dei* 20:30 (vertaling volgens McGinn, *Joachim*, p.106): "And at or in connection with that (Last) Judgment the following events shall come to pass, as we have learned: Elias the Tishbite shall come; the Jews shall believe; Antichrist shall persecute; Christ shall judge; the dead shall rise; the good and wicked shall be separated; the world shall be burned and renewed."

²⁸¹ Kobler, *Finch*, p.105.

²⁸² McGinn, *Joachim*, p.33: "Joachim was one of the few medieval authors who really made much of Paul's statement about the salvation of all Israel after the fullness of the Gentiles had come into the Church"; cf. p.34v; Reeves, *Prophecy*, p.6.

²⁸³ Oberman, *Antisemitismus* p.57, 59.

²⁸⁴ Oberman, *Antisemitismus*, p.147v.

²⁸⁵ Oberman, *Antisemitismus*, p.138.

²⁸⁶ Oberman, *Antisemitismus*, p.150vv.

verwarring van de eindtijd het Evangelie verdedigd worden.²⁸⁷ Hoe meer hij het einde zag naderen, hoe meer *Luther* zijn aandacht richtte op het afwijzen van allen, die het Evangelie weerspraken: alle aandacht was nodig voor het verdedigen van de ware kerk. Steeds harder werd zijn polemieek tegen de Paus, de Turken en de Joden. Buiten deze samenhang kan volgens *Oberman Luthers* spreken over de Joden onmogelijk goed worden verstaan.²⁸⁸

Sommige volgelingen van Luther legden andere accenten in hun benadering van de Joden, die een andere wijze van denken weerspiegelden. Zo zette *Urbanus Rhegius* zich in Braunschweig in voor de bekering van Joden, verwierp *Andreas Osiander* in 1529 de tegen Joden gerichte beschuldiging van rituele moord en wees hij op de samenhang tussen Jodenvervolgving en financiële problemen van Christenen²⁸⁹ en zette de Hebraïst *Sebastian Münster* zich tot het uiterste in voor de bekering van de Joden. Theologen als *Zwingli*, *Bullinger* en *Calvijn* hadden in de Zwitserse context nauwelijks met Joden te maken, omdat Joden zich niet in Zwitserland mochten vestigen.²⁹⁰ De Zuidduitse Reformator *Bucer* drong als raadgever van *Philip van Hessen* aan op een streng optreden tegen de Joden, een raad die overigens niet opgevolgd werd²⁹¹; overigens was hij de eerste onder de Reformatoren, die zich actief inzette voor de bekering van de Joden.²⁹² *W. Nijenhuis* concludeert, dat *Bucers* erkenning van Israëls plaats binnen de heilsgeschiedenis als het uitverkoren volk, waarmee God Zijn verbond gesloten had, slechts betrekking had op het Israël, dat beschreven wordt in het Oude Testament en het Israël in het einde der tijden. Waar hij sprak over het Jodendom in zijn eigen tijd, gebruikte *Bucer* totaal andere begrippen: de Joden als vijanden van Christus en het Christendom en daarom verworpen door God.²⁹³

Ten aanzien van de negatieve beoordeling van de Joden op theologische gronden zijn er aan de geschriften van de continentale protestantse theologen die in de tweede helft van de zestiende eeuw in Engeland verschenen, sprekende voorbeelden te ontlenu. Zo noemde *Bullinger* de Joden:

“the singular enemies of the faith, whom he [Johannes] calleth the Sinagoge of Sathan. For their teacher was none other but the Devill, as in dede they have no better at this daye. He calleth them false Iewes and liars. For neyther they confessed the Lorde, nor glorified God, nor beleaved in Christ their Messias.”²⁹⁴

Als leden van de ‘church of the devil’ behoorden zij hij allen die slecht en ongelovig waren en zich afscheidten van de ware kerk, die spotten met God en diens Woord en

²⁸⁷ *Oberman, Antisemitismus*, p.152, 162.

²⁸⁸ *Oberman, Antisemitismus*, p.155.

²⁸⁹ Zie ook *Nijenhuis, Bucer*, p.40vv.

²⁹⁰ Zie voor een beknopte weergave van hun denken en activiteiten en literatuurverwijzingen: *Gerhard Müller, Antisemitismus*, p.146-149 en 154v.

²⁹¹ *Nijenhuis, Judenratschlag* en *Bucer*, p.42 vv; *Bucers* theologische ideeën over de Joden bespreekt hij op p.49-72.

²⁹² *Frick, Mission*, p.41-50.

²⁹³ *Nijenhuis, Judenratschlag*, p.70.

²⁹⁴ *Bullinger, Hundred Sermons*, p.115, The xvii.Sermon (Openb. 3: 9).

Vergelijk *Calvin, Institution*, 1, 8, 10: “the most cruelly bente enemyes of Christe, the Jewes” en *Romanes*, p.133¹v: “there is none of us can excuse the Iewes, that they crucified Christe, that they cruelly raged against the Apostles, that they went about to destroy and extinguish the Gospel.”

Christus en de kerk lasterden en vervolgdten.²⁹⁵ Op dezelfde toon sprak *Zacharias Ursinus*, die de Joden samen met de Moslims en vroeg-kerkelijke ketteren als de Arianen en anderen die dwaalleren verdedigden, tot de vijanden van Gods koninkrijk rekende.²⁹⁶ Volgens *Calvijn* waren de Joden trots en beroemden ze zich dwaselijk op hun voorrechten en waren ze hardnekkig in hun verzet tegen het Evangelie.²⁹⁷ Op grond van hun Jood-zijn hadden ze niets meer te verwachten; alle Joden waren verloren, totdat zij tot geloof in Christus zouden komen.²⁹⁸

De negatieve klank van de naam 'Jood' blijkt uit ook uit het feit dat deze naam kon worden gebruikt als aanduiding van vervolgers, hier vooral rooms-katholieke kerkleiders.²⁹⁹ *Augustine Marlorat* stelde de rooms-katholieke eredienst en gebruiken, bijgeloof en Joodse ceremoniën op één lijn, waaruit zijn geringe achting voor de Joodse eredienst blijkt.³⁰⁰

Het feit dat de Joden de Schrift niet verstonden, dat wil zeggen, dat ze deze niet lezen op dezelfde manier en vanuit hetzelfde uitgangspunt als de Christenen, namelijk dat de Christus reeds gekomen was, duidde *Rhegius* als uiting van kwaadwilligheid, hardheid van hart en blindheid.³⁰¹ Deze blindheid, die zij volgens *Peter Martyr* door hun eigen schuld verdiend hadden, zou pas eindigen hij hun bekering: dan zou God hen de ogen ontsluiten. Maar tot die tijd zou hun blindheid alleen maar toenemen.³⁰²

²⁹⁵ Bullinger, *Decades*, Vol. IV, p.11 (Fifth Decade, First Sermon): "Such in these days are the heathen, Turks, Jews, heretics, schismatics, and generrdly all such as are professed enemies to christian religion."

Dit werk, dat in 1552 voor het eerst compleet in het Latijn werd uitgegeven, is driemaal in Engelse vertaling verschenen, en wel in 1577, 1584 en 1587. Het behoorde tot de standaarduitrusting van de meeste Engelse geestelijken. De Convocation van het aartsbisdom Canterbury van 1586 bepaalde in de door aartsbisschop *Whitgift* ingediende 'Orders for the better increase of learning in the inferior Ministers': "Every minister having cure, and being under the degrees of master of arts, and batchelors of law, and not licensed to be a public preacher, shall before the second day of Februari next provide a Bible, and Bullinger's Decades in Latin or English". Dagelijks moest een hoofdstuk uit de Bijbel gelezen worden en wekelijks een preek uit de 'Decades'. Hiervan moesten aantekeningen gemaakt worden, die per kwartaal moesten worden voorgelegd aan een daarvoor aangewezen predikant in de eigen regio. (Thomas Harding in de introductie op de *Decades*, Vol. I, p.viii).

²⁹⁶ Ursinus, *Summe*, p.1109. De eerste Latijnse uitgave van dit werk in Engeland verscheen in 1585; de eerste Engelse vertaling in 1587.

²⁹⁷ Calvin, *Romanes*, p.30¹, 115¹; *Institution*, IV, 16, 14.

²⁹⁸ Calvin, *Harmonie*, p.268 (hij Mt. 10:6): "The Iewes, which were neare, and in covenant with God, and so heires of the eternall lyfe, are yet accounted lost, untill they recover salvation in Christ."

²⁹⁹ Brocardo, *Revelation revealed*, p.46¹ (bij Openb. 2: 9): "Iewe ... seemeth to be put for all professing Religion, which under the name of religion doe persecute him that professeth the true Religion."; cf. Bullinger, *Hundred Sermons*, p.66v (The ninth Sermon, bij Openb. 2: 9).

³⁰⁰ Marlorat, *Revelation*, p.119¹ (hij Openb. 9: 2): "For what else is Poperie, than a certaine filthy sinke of all divelish superstitions. For of the Jewes it hath borrowed holydays, choyces of meates, anointings, halowings, fastings, sumptuous Church vessels and apparell ... and brought them into Gods Church to the preiudice of Christian libertie." Cf. Calvin, *Institution*, IV, 10, 13: de Rooms-Katholieke kerk vertoont door haar vele inzettingen een soort Jodendom.

Marlorat (1506-1562) was predikant in verschillende Franse steden. Hij was bevriend met *Beza*, met wie hij op wetenschappelijk gebied samenwerkte.

³⁰¹ Rhegius, *Sermon*, p.68¹, 138¹; p.76¹: "surely mans tong can not utter the miserable darknes, that their harts are wrapped in, and the incurable hardness of hart, and lamentable captivity of their errors, in which Satan mightily holds them." *Rhegius* (1481-1541) was Lutheraan; vanaf 1530 was hij superintendent in het vorstendom Lüneburg in Noord-Duitsland.

³⁰² Martyr, *Romanes*, p.332^r; Rhegius, *Sermon*, p.138^v: "But when they shalbe converted unto the Lord, then the vale shalbe taken away: and as soone as they shall beleve the gospel, they shall plainely understand all the prophecies concerning Christ, so that they may very easily knowe them, although now they understand no title thereof.... every day [they] are more and more wrapped in

Dit hing samen met de overtuiging, dat de Heilige Geest, die de ware betekenis van de Schrift onthulde en zonder wie de geheimenissen van de Schrift verborgen bleven, alleen gegeven was aan de kerk van Christus. Om deze reden hadden de Joden geen juist inzicht in de Bijbel, noch ook in theologische vragen.³⁰³ Dit ontsloeg de Joden echter niet van hun schuld: niet verstaan van de Schrift was in *Martyrs* ogen geen verontschuldiging voor ongeloof.³⁰⁴ Door deze blindheid ontging de Joden ook de wezenlijke inhoud van de hun gegeven Schrift, die wel duidelijk was voor de Christenen. Zowel in het Oude als in het Nieuwe Testament werd hetzelfde heil in Christus verkondigd, een overtuiging die ook volmondig door *Calvijn* werd gedeeld.³⁰⁵ Het aan de Joden beloofde heil, waarin zij (nog) niet deelden door hun ongeloof, maar dat hun krachtens Gods belofte nog steeds toekwam, was niet anders dan het door de Christenen ontvangen heil; door hun blindheid zagen de Joden dit echter niet. Door te stellen, dat de houding van de Christenen een rol speelde in de aanvaarding van het christelijk geloof door anderen, gaf *Martyr* aan, dat het ongeloof der Joden niet geheel en al aan hun eigen schuld kon worden toegeschreven. Hij was van mening, dat, indien de verkondiging van de zuivere leer zou samengaan met een zuivere levenswandel, de Christenen door hun voorbeeld veel meer zouden bijdragen aan de bekering van Joden, Turken en Rooms-Katholieken. Nu echter ontbrak dit er nog aan; door hun leer en leven stootten de Christenen eerder anderen af, dan dat zij hen aantrokken.³⁰⁶

Het lijden van de Joden dat tot uiting kwam in de ballingschap, de vervolgingen en de ellendige omstandigheden waaronder zij moesten leven, werd waar het genoemd werd in verband gebracht met straf voor hun ongeloof en ongehoorzaamheid, geconcentreerd rond de kruisiging van Christus. Zo stelde *Marlorat*, in overeenstemming met *Calvijn*:

“But as God woulde never have suffered this execrable voyce [i.e. ‘Crucify Him’] to come out of the mouthe of the people, excepte their impiety hadde been first desperate: even so afterwarde, he punished the same iustely, by horrible and straunge meanes”³⁰⁷

Rhegius beschouwde het lijden van de Joden zelfs als de wraak van de opgestane Christus.³⁰⁸ Volgens *Bullinger* zou dit lijden voor de Joden een aansporing tot

blindnes, untill it shall please God to take mercy upon them.” Elders stelde hij echter dat de Joden tot geloof zouden komen, doordat hun de ogen geopend zouden worden: “Then shall the Iewes have their eyes opened, and be gathered to the true Messias, Iesus Christ, and embrace the gospel.” (p.184^f).

Blijkbaar vielen bekering en de opening der ogen voor hem samen.

³⁰³ *Rhegius, Sermon*, p.41^f.

³⁰⁴ *Martyr, To the Church of straungers at London*. (From Zurick the 15. of Februarie, 1561) in: *Another Collection*, p.130: “we a saie with Iohn that they be antichrists which say that Christ is not come in the flesh. A blindnesse in those tbinges which the scripture teacheth concerning the mediatour removeth not damnation from the unfaithfull.”

³⁰⁵ *Martyr, Romanes*, p.253^f [=353^f]: “the substauce, thing, and spirite are in either testament one and the name, onely there is found some difference in qualities, and certayne circumstances.”; *Calvin, Institution*, II, 10, waar hij breuduit inging op de wezenlijke overeenkomsten van inhoud tussen het Oude en Nieuwe Testament.

³⁰⁶ *Martyr, Romanes*, p.348^f.

³⁰⁷ *Marlorat, Mathewe*, p.710 (bij 27: 25; volgens de vermelding in de marge ontleende hij deze opvatting aan *Bucer*); *Calvin, Harmonie*, p.740.

³⁰⁸ *Rhegius, Sermon*, 157^f: “[Christ] punished (with the horrible plague of captivity, hardnes of hart, and apostacy) the Iewes in all the world, whersoever they be, for this horrible, and cruel act of sheding of

bekering moeten zijn. Voor hem was hun lijden zelfs een overtuigend bewijs van de waarheid van het evangelie, daar Christus reeds voorzeggd had dat dit lijden over hen zou komen als zij niet in Hem zouden geloven. Het was hem een raadsel hoe de Joden, ondanks zulke overtuigende bewijzen, hun afwijzing van Jezus als Messias konden volhouden.³⁰⁹

Hoewel men sprak over de schuld van de Joden en de terechte straf van God die op hen rustte, zagen de meesten daarin geen aanleiding om de Joden te bechouwen als definitief door God verworpen. *Calvijn* en *Rhegius* wezen het verachten van de Joden af met een beroep op wat Paulus schreef over het feit dat God hen weer met Zich zou verzoenen en dat zij zich zouden bekeren.³¹⁰ Bovendien wees *Calvijn* erop dat de neiging tot afval en afgoderij ieder mens eigen was. Men moest oppassen dat men niet, door de schuld voor een aan alle mensen eigen verderf op de Joden te schuiven, zelf door de zonde ten onder zou gaan.³¹¹ Zowel heidenen als Joden werden door Paulus vanwege hun ongerechtigheid veroordeeld en de Christen kon zich op grond van zijn doop tegenover de Jood niet op een voorrangspositie beroemen.³¹² De Spaanse Reformator *Antonio del Corro* (Corranus), die zich in Engeland vestigde, veroordeelde onomwonden de overheersende negatieve houding ten opzichte van de Joden, voor wie ook hij overigens nog negatieve benamingen gebruikte.³¹³ Verder onthield hij zich in dit werk van negatieve uitspraken over de Joden. Het is mogelijk dat zijn ervaringen met de wijze, waarop de Joden in Spanje behandeld werden, de achtergrond vormden van deze opstelling.³¹⁴

Een positief oordeel over de Joden vinden we niet vaak in de in Engeland verschenen werken van de continentale Protestanten. Wanneer het voorkwam, stond het in verband met de door God aan Israël gedane beloften en het door God met hen gesloten verbond, in overeenstemming met het spreken van Paulus in de brief aan de Romeinen. Met name in het spreken over de toekomstige bekering van de Joden werd de blijvende trouw van God aan dit volk onderstreept.

Calvijn benadrukte de blijvende geldigheid van het verbond dat God met Abraham en diens nageslacht gesloten had: de Joden waren en bleven de eerste en natuurlijke

innocent blood.”

³⁰⁹ Bullinger, *Decades*, Vol. III, p.25-26 (The Fourth Decade, The First Sermon).

³¹⁰ Calvin, *Romanes*, p.153^v; *Institution*, IV, 16, 14: “Neither ought they to be despised of us: if we consider that for the promises sake, the blessing of God doth yet stil remain among them: as verely the Apostle testifieth that it shall never utterly departe from thence: because the giftes and calling of God are without repentance.”; Rhegius, *Sermon*, p.184^f.

³¹¹ Calvin, *Institution*, I, 11, 3.

³¹² Calvin, *Institution*, III, 17, 13; II, 10, 5.

³¹³ Corranus, *Dialogue*, p.101: “*Roman*. Truly Paule you speake very modestly, even of your most deadly adversaries, and you hope well of them. And would God that we followed this example of your. For there are many of us, who bicause they have obtained mercy of God, do triumph over the Iewes that held scorne of Gods grace, despising them, and counting them as forlorne and castawayes, and by all meanes seeke to do them mischeefe.

Paul. You therefore my brother beware that you follow not the untowarde maner of dealing of such men.”

³¹⁴ De ex-monnik *Corranus* kwam in 1568 naar Engeland; hij werd voorganger van een groep Spaanse Protestanten in Londen. Hij doceerde van 1579-1586 in Oxford en daarna in Cambridge, waar zijn opvattingen overeenkwamen met die van *Peter Baro* en *Richard Hooker*. Reeds kort na zijn aankomst in Engeland was hij verwickeld in een controversie over de predestinatieleer: volgens zijn opvattingen ging geloof of ongeloof vooraf aan verkiezing of verwerping. Collinson, *Grindal*, p.146-152; Tyacke, *Anti-Calvinists*, p.58vv; Trevor-Roper, *Laudianism*, p.44vv.

erfgenamen van het Evangelie.³¹⁵ En dit niet zozeer op grond van hun trouw aan God, maar op grond van Gods trouw aan zijn verbond met hen, een verbond waarvan Christus het fundament was.³¹⁶ Tegelijk hield hij er aan vast dat zonder geloof in Christus ook dit verbond de Joden geen voordeel bracht; slechts door hun bekering tot Hem zouden zij weer deel krijgen aan het heil.³¹⁷ *Martyr* sprak niet zozeer positief over de Joden op zich, als wel over hun blijvende positie in Gods ogen. Hij stelde dat God, die de Joden vroeger gunstig bejegende, hen nu niet haatte. Ook al leefden ze nu onder Zijn straf, God had niets tegen de Joden op grond van hun Jood-zijn. Hij had niet vergeten dat hij hun zo vele en zo grote gaven geschonken had.³¹⁸

Hoewel hij geen Protestant was, willen we hier *Erasmus* niet onvermeld laten, die blijkens het feit dat zijn *Paraphrase* reeds in 1548-49 in een Engelse vertaling verscheen, aanzien genoot bij de vroege Engelse Protestanten. In zijn parafrase van Matteüs 27: 25, een klassieke tekst voor het spreken over de verwerping van de Joden omwille van hun verwerping van Jezus als de Messias, benadrukte hij dat Christus ook voor de Joden genadig bleef en zo de mogelijkheid van bekering voor hen openhield.³¹⁹ Hij stelde dat van de Joden die Jezus' kruisiging geëist hadden, later velen tot geloof in Hem gekomen waren.³²⁰ Ook *Marlorat* verbond een positief oordeel met het blijvende karakter van Gods beloften en de unieke positie die de Joden in de heilsgeschiedenis innamen, als degenen door wie God ook de andere volken in het heil wilde doen delen.³²¹ Verder vinden we in de commentaren op de brief aan de Romeinen van *Martyr*, *Calvijn* en *Johannes Piscator* een erkenning van de eigen positie van de Joden gebaseerd op hun verkiezing tot volk van God, bij de teksten waarin Paulus inging op hun voorrechten, zoals Romeinen 3: 2 en 9: 4-5. Aan de wijze waarop zij omgaan met de boven beschreven spanning tussen het spreken over de huidige verwerping en de blijvende kracht van het verbond, voegt dit geen nieuwe elementen toe.

2.3.2 DE BEKERING DER JODEN IN HET KADER VAN DE

³¹⁵ Calvin, *Institution*, IV, 16, 14. Volgens Krüger, *Calvin*, p.14, was dit het centrale punt in *Calvijns* spreken over de Joden: "Die Juden verdenken ihre Stellung vor Gott und der Menschheit allein der Setzung Gottes, die ein für allemal gilt und unumstößlich ist. Diese Stellung, gekennzeichnet als Vorrang und Aussonderung, ist einzigartig end in gewissem Sinne unwiederholbar." Cf. Brienen, *Israël*, p.113v, Graafland, *Verbond*, p.103-111 en De Greef, *Calvijn*, p.199vv: ondanks zijn spreken over de verwerping van Israël, hield *Calvijn* vast aan de onverbreekelijkheid van het verbond dat God met Israël gesloten had.

³¹⁶ Calvin, *Institution*, IV, 2, 11; II, 10, 4.

³¹⁷ Calvin, *Harmonie*, p.268 (bij Mt. 10: 6).

³¹⁸ *Martyr*, *Romanes*, p.333^f. In de marge staat: "The Jews as touching their kinde are not even at this day odious unto God." Voor antisemitisme liet *Martyr* dus geen theologische ruimte.

³¹⁹ Erasmus, *Paraphrase*, Vol. I, p.Ciiv^f: "They wysshed destruction to them and to theyr successours. But Christe more gentyll towarde them, than they were them selves, hath repelled none from pardon and forgivenes, so that they do repente."

³²⁰ Erasmus, *Paraphrase*, Vol.I, p.Ciiv^v. Deze uitleg gaat terug tot *Johannes Chrysostomos* en werd ook herhaald door *Thomas van Aquino*, zoals blijkt uit Jansen, *Theologie II*, p.104; cf. Marlorat, *Revelation*, p.107^f: "we learne, that that nation is not so cast awaye, but that a great sorte of them imbraced the promised Saviour Christ by faithe, according as Paule witnesseth at large, Rom. 11.1." Overigens heeft Oberman, *Antisemitismus*, p.50v, erop gewezen, dat het gehele denken van Erasmus doortrokken was van een krachtig theologisch anti-judaïsme: 'Joods' was voor hem hetzelfde als 'legalistisch' en 'veruiterlijkte godsdienst' tegenover ware, innerlijke vroomheid. Wel verwachtte hij dat uiteindelijk de Joden zich zouden bekeren, een opvatting die hij deelde met vele tijdgenoten (p.74, noot 76).

³²¹ Marlorat, *Revelation*, p.108^v (bij 7: 7v): "salvation was too come of the Jewes, according as Christ himself witnesse John 4.22.... it is that holy stocke whereinto we wylde olives are greffed. Rom. 11.17."

ESCHATOLOGIE

In de geschriften die een poging deden om het einde van de wereld te berekenen³²², werd niet ingegaan op de eventuele plaats van de Joden, c.q. Israël, in de gebeurtenissen aan het einde der tijden. *Martyr* wees dergelijke berekeningen resoluut af, omdat hij ze als onzinnig en nutteloos beschouwde.³²³ Bij anderen echter treffen we een opstelling die niet in berekeningen werd uitgewerkt, maar wel berustte op de overtuiging dat de samenhang tussen Schrift en geschiedenis het mogelijk maakte om te verstaan hoever de geschiedenis reeds gevorderd was. *Luther* was ervan overtuigd dat uit de vervulling van de door Christus genoemde tekenen, die zouden voorafgaan aan de laatste dag, met zekerheid de nabijheid daarvan viel af te lezen.³²⁴ Voorwaarde voor het verstaan van deze tekenen was een oprecht geloof in het Woord van God.³²⁵ *Melanchthon* schreef in ‘Thepistele dedicatorye’ van George Joyes *Daniel*, dat God in de Schrift allerhande profetieën had gegeven over de aardse koninkrijken, die door hun vervulling een bewijs vormden van de goddelijke oorsprong van de Schrift en van de waarheid van het christelijk geloof. Bovendien maakten deze profetieën duidelijk wanneer Christus terug zou komen en wanneer het einde van de wereld zou zijn. Daar de geschiedenis de vervulling toonde van al de profetieën, moest ook geloof gehecht worden aan de vervulling van de nog niet vervulde profetieën: de Schrift maakte ook de toekomst bekend.³²⁶ *Marlorat* verbond dit met de geloofszekerheid³²⁷ en was ervan overtuigd dat de Openbaring van Johannes

“conteyneth a mysticall discoverie of the whole state of the Church, from the first setting foorth a[n]d preaching of the Gospell, even unto the ende of the worlde.”³²⁸

Hoewel hij de mogelijkheid van een nauwkeurige berekening uitsloot, was ook *Wolfgang Musculus* ervan overtuigd dat God zijn getrouwen niet geheel onwetend wilde laten van de tekenen die aan de Wederkomst vooraf zouden gaan, opdat zij er niet onvoorbereid door overvallen zouden worden. Door de tekenen werden zij van te voren gewaarschuwd en gesterkt in waakzaamheid en bemoedigd tegen vervolgingen door tegenstanders, in het bijzonder de Antichrist.³²⁹ De tekenen die lang tevoren zouden optreden, waren zorgeloosheid en afval van de zuivere leer en de ontmaskering van de Antichrist, gebeurtenissen die reeds hadden plaatsgevonden. Kort voor de Wederkomst zou de bekering van de Joden plaatsvinden.³³⁰ Duidelijk

³²² Cf. Shelco a Geveren, *Ende*; het jaar 1588 wordt in dit werk vaak genoemd als jaar van het einde; Osiander, *Coniectures*. Zie over A. Geveren: Tuveson, *Millennium*, p.43-47.

³²³ *Martyr*, *Common Places*, III, 17, §3, p.386.

³²⁴ *Luther*, *Sermon*, p.Avii^v (een preek over Mat. 24: 29vv): “our Saviour reckoneth the signes in order which go before the last day, which being fulfilled, we may know for a certaintny that the day is even hard at hand.”

³²⁵ *Luther*, *Sermon*, p.Aviii^v, Bii^v: “he that will not beleve the word of God, will not beleve the signes, nor take them for signes, but will contemne them, and tread them onder hys foote ... But true Christians do both see them, and marke them well”.

³²⁶ Dit werk was volgens de titel ‘gathered oute of Philip Melaachtton / Iohan Ecolampadius / Chonrade Pellicane and out of Iohan Draconite. etc.’ en dateerde uit 1545.

³²⁷ *Marlorat*, *Revelation*, p.Aii^v: Christus “hath armed us ageinst all temptations, harbytings and stumblingblocks, by warning us aforehand what thinges should happen to kis Churche from tyme to tyme too the ende of the worlde”.

³²⁸ *Marlorat*, *Revelation*, p.Aiii^f.

³²⁹ *Musculus*, *Commonplaces*, p.1063.

³³⁰ *Musculus*, *Commonplaces*, p.1064-1066. Hij beriep zich voor de bekering van de Joden op Rom. 11:25v.

sprak hieruit de overtuiging dat de Schrift het goddelijke plan voor de geschiedenis openbaarde en dat omgekeerd uit het verloop van de geschiedenis de vordering van dit plan af te lezen viel, een overtuiging die ook door *Bullinger* gedeeld werd.³³¹ Met de ontwikkeling van de geschiedenis zou de waarheid van het christelijk geloof steeds duidelijker en onweerlegbaarder aan de dag treden. *Ball* stelt dan ook terecht dat deze houding van verwachting met betrekking tot de nabijheid van het Rijk van Christus de voedingsbodem is geweest voor de meer uitgewerkte eschatologie van de zeventiende eeuw.³³²

Het belangrijkste argument om over een toekomst voor de Joden te spreken, lag in de overtuiging van Gods trouw aan Zijn verbond, de vastheid van Zijn verkiezing en de overmacht van Zijn genade. Soms echter onderstreepte men dat slechts een minderheid uitverkoren was, zodat de meeste Joden niet zouden delen in enig heil. De ondoorgrondelijkheid van Gods wil en verkiezing werd daarbij steeds impliciet voorondersteld. Het verbond benadrukte meer het collectieve aspect, de verkiezing de individuele uitwerking daarvan. Belangrijker dan deze onderscheiding is echter de fundamentele overtuiging dat Gods genade de enige bron was waaruit heil voor de Joden voortkwam, zoals bijvoorbeeld blijkt bij *Marlorat*:

“Who woulde not say, that all the nation is plucked up by the rootes, as it were, from the kyngdome of God? But God in their wickednes declareth the constancy and fyrmenes of his promise: and to the ende he myght shewe, that he made not a covenaut in vaine with Abraham, he delivereth those whome he chose freely of his grace, from generall destruction. Evenso his trueth wyll alwayes have the upperhande of all the letts and stayes of humane incredulity.”³³³

Calvijn benadrukte dat God zich door Zijn verbond zo nadrukkelijk verbonden had met Israël, dat Hij zijn geloofwaardigheid en betrouwbaarheid zou verliezen, als dit verbond verbroken zou worden:

“God by his covenant had so highly advanced them, that if they fel, the fayth and truth of God should fayle or decay in the world. For the covenant had been voyde, whose stablenes is sayd to indure, so long as the Sun and Moone shall shine in heaven (Ps. 12.1) So that it were more absurde the same shoulde be abolished, then that the whole worlde should be turned upside downe.”³³⁴

Corranus legde de nadruk op de genade en de blijvende kracht van Gods beloften.

³³¹ *Bullinger, End*, p.113^v: “the Prophecyes of the last time are now all ready fulfilled, and that therefore the day of our Lord is at hand, and our redemption approacheth neer.”

³³² *Ball, Expectation*, p.15^v; in de verbinding tussen het geloof in de Wederkomst van Christus en de eigen beleving van de gelovige ziet hij een belangrijke bijdrage van Calvijn aan het geloofsleven binnen de Engelse kerk.

³³³ *Marlorat, Mathewe*, p.710 (bij Mt. 27: 25). Hij wees ondermeer op de duizenden Joden in Jeruzalem die behoorden tot de oudste christelijke gemeente. Zij waren de rest die God voor Zichzelf bewaard had, opdat Zijn verbond niet verloren zou gaan door de ondergang van het volk (cf. *Calvin, Harmonie*, p.740). Maar voor de Joden die Christus niet als Messias erkenden, gold dat de vloek die zij over zich hadden afgeroepen nog steeds op hun nageslacht rustte.

³³⁴ *Calvin, Romanes*, p.116^t; cf. p.114^v, 147^t: “let this bee thorowly printed in us, that although ungodlinesse rage every where, and horrible confession doeth thrust it selfe in all abroad: yet the salvation of manie abydeeth shut up under the seale of GOD.”; *Institution*, IV, 16, 14.

Hoewel het ongeloof en de verharding van hart van de Joden terecht gestraft werd, was hun verharding niet het gevolg van enige haat die God tegen hen zou koesteren. Integendeel, het doel van hun verharding en afwijzing van het Evangelie was de roeping van de heidenen. De Joden moesten door deze genade jaloers gemaakt worden en door geloof mede-deelgenoten worden van deze voorrechten, zodat het overduidelijk zou worden, dat zowel de heidenen als de Joden die Gods beloften geloofden, uitsluitend door de genade van God gered werden.³³⁵

Volgens *Martyr* was de belofte van God aan de Joden niet vervallen; telkens weer riep God sommigen van hen tot geloof in Jezus als de Messias en de bekering van een groter aantal van hen mocht nog verwacht worden. Hij was ervan overtuigd dat God de Joden bewaarde voor een toekomstige verlossing.³³⁶ Hij gaf een centrale plaats aan de verkiezing; hij stelde dat Paulus in Romeinen 11 wilde aantonen dat er in het Joodse volk nog steeds uitverkorenen waren.³³⁷ *Bucer*, die zijn commentaar op de brief aan de Romeinen had opgedragen aan aartsbisschop *Thomas Cranmer*, sprak over de uitverkorenen uit de Joden en heidenen die behouden zouden worden³³⁸ en benadrukte de overmacht van de genade: slechts weinigen zouden buiten de verlossing vallen.³³⁹ *Piscator* daarentegen benadrukte dat slechts de uitverkoren minderheid van de Joden door genade toegang hadden tot het heil.³⁴⁰

Bullinger ontkende een aparte positie van Israël en relativeerde zo het onderscheid tussen de ware gelovigen uit de Joden en die uit de heidenen. De ware gelovigen uit de tijd voor de komst van Christus, zoals Jozua en David, bestempelde hij als Christenen.³⁴¹ Dit gold ook voor de 'ware Joden' sinds de komst van Christus: zij waren Christenen.³⁴² De kerk was nu het 'ware Israël' geworden.³⁴³ *Bullinger* stelde nadrukkelijk dat de Joden die niet tot geloof in Jezus als de Messias kwamen, slechts eindeloze rampspoed te wachten stond en dat zij voor eeuwig verloren zouden gaan.³⁴⁴

Voor hem had Israël als verbondsvolk afgedaan: aan de bijzondere positie van Israël was na de verwerping van Jezus als Messias een definitief einde gekomen. *Bullinger* zag het herstel van het ware Israël plaatsvinden in drie fasen: van de terugkeer uit de Babylonische ballingschap onder Cyrus tot aan Pompeius; van de komst van Christus tot aan de vernietiging van de Antichrist; vanaf het hernieuwde geloof in het Evangelie en het Laatste Oordeel voor eeuwig. Voor een algemene bekering der Joden aan het eind van de geschiedenis was in deze opvatting geen plaats.³⁴⁵ Wel stelde

³³⁵ Corranus, *Dialogue*, p.103.

³³⁶ Martyr, *Common Places*, IV, 16, §31v, p.599.

³³⁷ Martyr, *Romanes*, p.358^r (bij Rom. 11:25).

³³⁸ Bucer, *Ad Romanos*, p.379, 416, 417: "populus eius ii sunt, quos ipse in hoc elegit, non quicumque nati ex iis sunt".

³³⁹ Bucer, *Ad Romanos*, p.445: "ut paucissimi ex Gentibus extra Ecclesiam maneant, et rarissimus ex Iudaeis expers salutis sit."

³⁴⁰ Piscator, *Analysis*, p.84: "eos [mensen in het algemeen] ideò credere non possunt, quòd sunt a Deo reiecti et reprobati atque ad exitium destinati."; p.101: "In hoc capite Apostolus floret, Iudaeis non esse in totem reiectos: sed reliquias aliquas electas et vocatas esse, idque ex gratia."

³⁴¹ Bullinger, *Decades*, Vol. I, p.326 (The Second Decade, The Sixth Sermon).

³⁴² Bullinger, *Hundred Sermons*, p.115 (The xvii. Sermon): "The power of God constreyned many of them, forsaking their Iewishenesse, to goe to the Christian religion."

³⁴³ Bullinger, *Decades*, Vol. III, p.25 (The Fourth Decade, The First Sermon): "All the glory of God's people is now translated unto the Christians. ... All the promises touchiug the calling of God's people have been hitherto most abundantly fulfilled, and are even at this day. Now are we the chosen flock." Cf. Marlorat, *Revelation*, p.107: "forasmuch as they yeelded not themselves too Gods grace, he begat too himselfe a newe Israell."

³⁴⁴ Bullinger, *Decades*, Vol. III, p.25-26 (The Fourth Decade, The First Sermon).

³⁴⁵ Bullinger, *Hundred Sermons*, p.222v (The .xxxv. Sermon). Volgens Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.226, sprak *Bullinger* niet over een dergelijke algemene bekering van de Joden om de nadruk op de

Bullinger nadrukkelijk dat er niet te gering gedacht mocht worden over het aantal Joden dat nog tot het christelijk geloof zou komen, mede om de vanuit de kerk ondernomen pogingen om hen te bekeren niet te ontmoedigen.³⁴⁶ Met zijn stelling, dat de kerk de positie van het historische Israël had overgenomen, is hij bepaald niet representatief; slechts zeer zelden zullen wij een dergelijke visie in onze studie ontmoeten. Van de hier besproken continentale Protestanten komt *Bullinger* op het punt van de nog te verwachten bekering der Joden nog het dichtst bij *Calvijn*, zoals we hieronder zullen zien.

Musculus voelde zich niet in staat om iets naders over de bekering van de Joden te zeggen: deze kon wel gewenst, maar niet nader beschreven worden. Ook *Calvijn* deed geen uitspraken over de wijze waarop de Joden bekeerd zouden worden, behalve dat deze ongewoon zou zijn.³⁴⁷ Hij was overigens van de in deze paragraaf bestudeerde theologen de enige die het behoud van ‘geheel Israël’ (Romeinen 11: 26) uitlegde als het tot geloof komen van alle uitverkorenen gedurende de periode tussen de Hemelvaart en de Wederkomst.

“Many understand this of the people of the Iewes, as though Paul said, that religion should be restored againe amongst them as before: but I extend the name of Israel unto all the people of God ... yet so that the Iewes have the first place, as the first borne in the house of God.”³⁴⁸

Hij legde weinig nadruk op een nog komende bekering van de Joden als volk tot het christelijk geloof. Een conclusie die *Graafland* trekt uit *Calvijns* spreken over Israël, is dat deze “in het midden laat, wat er precies onder het behoud van Israël moet worden verstaan. Enerzijds beklemtoont hij de persoonlijke verkiezing van eeuwigheid die zich openbaart in het persoonlijk geloof in Christus. Anderzijds legt hij er de nadruk op dat het volk Israël als volk door alle diepten heen door God als zijn uitverkoren volk werd vastgehouden.”³⁴⁹ Volgens *W. de Greef* liet *Calvijn* in zijn commentaar op Romeinen 11 “duidelijk merken dat Gods trouw jegens Israël ook in de toekomst aan het licht zal treden. Het accent valt daarbij echter veel meer op de uiteindelijke rest die behouden wordt dan op Israël dat als volk weer door God in genade aangenomen wordt. *Calvijns* gedachten zijn echter in het bijzonder gericht op het ene volk van God dat uit Joden en heidenen bestaat.”³⁵⁰ Duidelijk is dat *Calvijn* niet de grote inspirator was van de verwachting van een massale bekering der Joden. Nadrukkelijk werd de uitleg van *Calvijn* bestreden door *Martyr*:

“I knowe there are some whiche by all *Israell*, ... understande the people of God gathered both out of the Gentils and also out of the Jewes, which people is

nabijheid van de Wederkomst en het Laatste Oordeel niet te relativieren.

³⁴⁶ Bullinger, *Hundred Sermons*, p.223 (The .xxxv. Sermon): “after our iudgement, of a thousand Iewes, there semeth scarsely one or two to be saved: but where by the testimony of our saviour him selfe, so great a numbre is saved: there is lefte verely, of this numbre certayne, an infinite multitude of this stifnecked people to be gathered, which shal be saved.”

³⁴⁷ Musculus, *Commonplaces*, p.1066v. Calvin, *Romanes*, p.155^v: “let us remember the name of mysterie: whereby Paule clearly admonisheth, that the maner of their conversion, shall neyther be common nor usuall.”

³⁴⁸ Calvin, *Romanes*, p.156^r.

³⁴⁹ Graafland, *Verbond*, p.110v.

³⁵⁰ De Greef, *Calvijn*, p.260. Dit accent op de rest blijkt ook in Calvin, *John*, p.429 (bij Joh. 19: 37): “God shall at lengthe gather unto salvation the reliques of the lost and desperate nation”.

daily gathered together unto the ende of the world, neither thinke they that there is to be looked for any greater abundance of the Jewes to be converted.”

Volgens *Martyr* had het behoud van ‘geheel Israël’ betrekking op de nog komende bekering van het volk der Joden. Dat was voor hem de inhoud van het ‘geheimenis’, waarover Paulus spreekt in Romeinen 11:25: zonder een toekomstige massale bekering van de Joden zou er volgens hem in het geheel geen sprake zijn van enig geheimenis.³⁵¹ Ook *Bucer* verwachtte een dergelijke grootschalige bekering der Joden.³⁵² Algemene overeenstemming was er over het feit dat Paulus hier sprak over het volk als geheel, maar niet over ieder afzonderlijk lid daarvan: niet iedere Jood zou Christen worden.³⁵³ Het is vrij zeker dat de invloed van *Martyr* en *Bucer*, die door aartsbisschop *Cranmer* benoemd werden als hoogleraar in Oxford en Cambridge, deze uitleg van Romeinen 11: 25-26 in Engeland tot de algemeen aanvaarde heeft gemaakt.³⁵⁴

Een aantal andere geschriften ging nader in op de wijze waarop de Joden tot bekering zouden worden gebracht. *Erasmus* verwachtte de bekering der Joden door het voorbeeld van de Christenen³⁵⁵ en door de groei en bloei van de kerk, waaruit de Joden op den duur de conclusie zouden trekken dat Jezus de Messias was.³⁵⁶ Hij onderstreepte dat Gods beloften aan Israël van kracht bleven: zodra de Joden ophielden Christus af te wijzen, zou God zich van Zijn kant zijn belofte herinneren en hen weer aannemen.³⁵⁷ *Bucer* was van mening dat de bekering der Joden zou volgen na het tot geloof komen van de uitverkorenen uit de heidenen.³⁵⁸ Hij drong ook aan op een positieve inzet van de Christenen voor de hun bekering.³⁵⁹ Dit was volgens hem een zaak die zowel de overheid als de afzonderlijke Christenen aanging: zij dienden zich met Christus in te zetten voor wat verloren dreigde te gaan. Daarom pleitte hij voor een humane behandeling van de Joden.³⁶⁰

³⁵¹ *Martyr, Romanes*, p.360^{f-v}.

³⁵² *Bucer, Ad Romanos*, p.442: “Iisrael omnis, hoc est, gens tota, salvabit”; p.444: “maxima populi huius tum superstitis pars”.

³⁵³ Zie voor de algemene opvatting *Piscator, Analysis*, p.114: “Totus Israël ... hoc est totum populi Israëlitici corpus, seu ipsa Israëlitum plenitudo intelligendum de maxima parte.”

³⁵⁴ *Bauchham, Tudor Apocalypse*, p.225; *De Jong, As the waters*, p.9; *Op ’t Hof, Pamflet*, p.37. *Murray, Hope*, p.42, wijst erop dat *Martyr*’s vertaalde commentaar het eerste werk in het Engels was, dat de verwachting van de bekering van de Joden uiteenzette.

³⁵⁵ *Erasmus, Paraphrase, Vol.2*, p.xxx^v (bij Rom. 11): “through your example agayne the Jewes at the ende of the world myght be moved to godly religion.”

³⁵⁶ *Erasmus, Paraphrase, Vol.2*, p.xxxi^v-xxxii^f (bij Rom. 11: 26): “But when after long tyme they shall see all the whole worlde to florish in the fayth of Christ, that they in vaine looke for theyr Messias, and that theyr cytie, theyr temple, theyr sacrifices, and all theyr whole nacion is dispersed and scatered abroad, through the light of understandyng, they wyll at the last begyn to knowledge theyr errour and wil understande that Christ is the very true Messias. So that albeit some of them are now grown out of kinde, yet shall then the whole numbere of the Israelites be saved.”

Zie ook de parafraze bij *Openb. 7: 4*, geschreven door *Leo Jud* uit Zürich, vertaald door *Edmond Allen (Paraphrase, Vol.2, tweede paginering, p.ix^f)*.

³⁵⁷ *Erasmus, Paraphrase, Vol.2*, p.xxxii^f.

³⁵⁸ *Bucer, Ad Romanos*, p.442.

³⁵⁹ *Bucer, Ad Romanos*, p.443: “Expectendam itaque ut totus Iisrael salvus fiat, eoque nomine gens ista nunc quoque nobis ad salutem observanda et demerenda est... Debemus ... et nos hactenus Iudaeos vera charitate amplecti, et studere eis ad hanc futuram eorum salutem.”

³⁶⁰ *Bucer, Ad Romanos*, p.448: “orandum igitur, ... ut omni cum mansuetudine et humanitate Iudaeos recipiamus et tractemus, ut illis vivere bene apud nos liceat, male non liceat.” Deze uitspraken staan overigens op gespannen voet met het eerder genoemde advies tot streng optreden tegen de Joden dat *Bucer* aan *Philip van Hessen* gaf; cf. *Nijenhuis, Judenratschlag* en *Bucer*, p.42vv.

Bij de aandacht voor het einde van de wereld, de Wederkomst van Christus en de bekering der Joden, die sommigen als nabij beschouwden³⁶¹, vinden we geen uitgewerkte beschrijving van de gebeurtenissen die aan deze verwachte toekomst vooraf zouden gaan. Wel ging *Martyr* in op de gevolgen van de bekering van de Joden voor de heidenen, die reeds tot geloof gekomen waren. Hij schreef dat de tot het christelijk geloof bekeerde Joden door hun duidelijk verstaan van de leer, vurigheid van geest en de heiligheid van hun gedrag zo duidelijk een sieraad voor de kerk zouden zijn, dat de gelovigen uit de heidenen hun eigen inspanningen tot dan toe gering zouden achten.³⁶² Ondanks dit voorbeeldige geloof van de bekeerde Joden zou er volgens *Martyr* geen bloeiende kerk zijn aan het einde der tijden. Volgend op de bekering van de Joden zou de Antichrist zich volgens hem des te meer inspannen om alles te verdraaien. En door diens inspanningen of door een vals gevoel van zekerheid dat de geloofsijver van velen zou verwoesten, zou het aantal ware gelovigen aan het eind slechts klein zijn.³⁶³ *Bucer* was optimistischer; volgens hem zou het rijk van God weer openlijk bloeien in het midden der Joden na hun massale bekering. De bekering der Joden zou vervolgens een zeer overvloedige bekering van de overige mensen tot Christus bewerken.³⁶⁴

Het valt op dat men sprekend over de bekering van de Joden een concreet-aardse invulling van de toekomst een aantal malen nadrukkelijk afwees³⁶⁵ en deze soms een Joodse dwaling noemde. *Bullinger* verwachtte geen toekomst op aarde, maar richtte zijn verwachting op de hemel.³⁶⁶ Hij veroordeelde dan ook de ketterij der chiliasten.³⁶⁷ *Martyr* hield vast aan de tot *Augustinus* teruggaande opvatting, dat het duizendjarig rijk uit Openbaring 20 samenviel met de tijd van de kerk, gedurende welke Christus zijn kracht tot verlossing uit de zonde toonde. Het heersen van de heiligen met Christus gedurende duizend jaar legde hij uit als hun leven in geloof.³⁶⁸ Hiermee hing samen zijn stelling, dat de profetieën van het Oude Testament dienden te worden opgevat als metaforisch, betrokken op het Rijk van Christus, niet op een aards rijk.³⁶⁹ *Martyr* verwees, anders dan *Bullinger*, niet naar eigentijdse chiliasten. Tegenover hen

³⁶¹ Cf. Sheltco a Geveren, *Ende*, p. 16; Rhegius, *Sermon*, p.184^v: “God graunt, that they may shortly be plentifully converted. Amen.”

³⁶² *Martyr*, *Romanes*, p.349^v.

³⁶³ *Martyr*, *Romanes*, p.360^v.

³⁶⁴ *Bucer*, *Ad Romanos*, p.442: “Ubi ... Iisrael omnis, hoc est, gens tota, salvabit, publice iterum regnum Dei apud eos florebit”, en p.432: “Plene restitutio Iudaeorum salutem reliquis mortalibus adferet consummatissimam ... ut reliqui mortales maxima copia ad Christum venirent.”

³⁶⁵ Cf. Wallmam, *Reich*, p.187: “In der Auseinandersetzung mit dem ‘Schwärmertum’ hatten die Reformatoren jeder innergeschichtliche, irdischen Reichgotteshoffnung, wie sie im Gefolge der mittelalterlich-chiliastische Tradition von Thomas Müntzer bis zu den Münsteraner Täufern vertreten wurde, widersprochen. Reich Gottes war nicht das Thema der reformatorischen Theologie, schon gar nicht das Reich Gottes auf Erden.”

³⁶⁶ *Bullinger*, *Hundred Sermons*, p.631 (The .xci. Sermon): “And I suppose that these things concerning the renewing of heaven and earth ar not therfore spoken, that so ther shuld any place be prepared for us, which we shuld inhabite again in these inferiours partes under heaven (for we beleve that we shal flie up into heauen, and go mete the lord in the clowdes, according to the doctrine of thapostle. 1. Thess. 4.)”

³⁶⁷ *Bullinger*, *Hundred Sermons*, p.593 (The .lxxxvii. Sermon); cf. p.221 (The .xxxv. Sermon).

³⁶⁸ *Martyr*, *Common Places*, p.358 (III, 15, §57).

³⁶⁹ *Martyr*, *Common Places*, p.379 {drukfout voor 397} [III, 17, §22]); *Romanes*, p.88^f: “The prophtetes have oftentimes expressed this promise of the kingdome of Christ by the propertyes and conditions of a worldly kingdome, and of carnall felicity. For spiritual things can not by any other meanes be understood of gros wittes.” Cf. Rhegius, *Sermon*, p.41^v: “The Prophets with their spirituall eyes looked farre above the world, up into heaven, where we shall need neither perle, gold, mout, nor other necessaries of this mortall lyfe, but inherite everlasting life with celestiaall ioy, and felicitie.”

die benadrukten dat de beloften van de profeten met betrekking tot het herstel van Israël nog niet vervuld waren, stelde deze laatste geen argumenten, maar noemde hun opvatting een dwaling, die reeds eerder was afgewezen.³⁷⁰ *Rhegius* zag, evenals *Calvijn* en *Martyr*, in de verwachting van heil, dat zich binnen de geschiedenis op aarde zou verwerkelijken, een dwaling van de Joden.³⁷¹ Opvallend daarentegen was *Musculus*' uitgebreide weergave van het chiliasme van *Lactantius*; deze verwachtte een duizendjarig rijk op aarde na het Laatste Oordeel. Doordat *Musculus* geen commentaar gaf bij deze opvatting, wekt hij de indruk dat hij deze deelde.³⁷²

2.3.3 SAMENVATTING

Voor de belangrijkste elementen in de bezinning op de bekering van de Joden werd in de werken van continentale Protestantenvan, die in de periode 1547-1588 in het Engels of in Engeland verschenen, veelvuldig verwezen naar de hoofdstukken 9-11 van de brief van Paulus aan de Romeinen, die ook in andere opzichten voor de Reformatoren van groot belang was.

Met uitzondering van *Bullinger* en *Calvijn* sprak men over de bekering der Joden, die men verwachtte op grond van de trouw van God aan Zijn verbond en beloften, als een gebeurtenis die nog zou plaatsvinden in de meer of minder nabije toekomst, ondanks de overwegende (sterk) negatieve beoordeling van de Joden in de eigen tijd.

Het feit dat men de bekering van de Joden verwachtte, gaf geen aanleiding om uitgebreid in te gaan op wijze waarop deze bekering zou plaatsvinden, evenmin als op de gebeurtenissen in het einde der tijden. Bij *Martyr* en sterker nog bij *Bucer* zien we een aanzet tot bezinning op de gevolgen van de bekering der Joden binnen het kader van de geschiedenis. Chiliastische verwachtingen werden, voor zover al genoemd, resoluut afgewezen; slechts *Musculus* lijkt voor dergelijke verwachtingen enige ruimte gelaten te hebben.

2.4 DE WERKEN VAN ENGELSE THEOLOGEN 1547-1589

2.4.1 DE BEOORDELING VAN DE JODEN

Het feit dat er sinds 1290 officieel geen Joden meer in Engeland woonden, verhinderde de Engelse Protestantenvan niet hen in scherpe bewoordingen te veroordelen.³⁷³ Dit blijkt met name uit het meest uitvoerige geschrift van een Engelse theoloog uit deze periode over de Joden. Dit was de preek over Romeinen 11 die *John Foxe* in 1577 in Londen hield bij de doop van een Jood.³⁷⁴ In deze preek stelde *Foxe* de fundamenten van het christelijk geloof, de ware kerk van Christus en de glorie van Diens koninkrijk aan de orde, met een weerlegging van de 'hardnekkige Joden' en een beschrijving van hun uiteindelijke bekering.³⁷⁵ In dit werk, dat ware scheldkanonnades

³⁷⁰ Bullinger, *Hundred Sermons*, p.222 (The .xxxv. Sermon).

³⁷¹ Rhegius, *Sermon*, p.41^v: "The Iewes devise and dreame onely of the earthly land of promise. But the Scripture speaketh of much more excellent, high, and glorious things"; Martyr, *Romanes*, p.336^v: "They sought a *Messias*, which in glory ond pompe should raigne over the whole world, which should curiche them, and subdue all nations unto their Empire."; Calvin, *Institution*, I, 10, 23; volgens hom konden de Joden slechts tot een dergelijke opvatting komen, omdat God hen met blindheid geslagen had.

³⁷² Musculus, *Commonplaces*, p.1067^v.

³⁷³ Volgens Healey, *Jew*, p.66^{vv}, week het algemene beeld dat men van de Joden had in Engeland ten tijde van *Elizabeth I* niet wezenlijk af van het beeld dat men in Frankrijk, Portugal of Spanje van de Joden had.

³⁷⁴ Cf. Mozley, *John Foxe*, p.94. Volgens Baron, *History*, Vol. XV, p.127, heette de betreffende Jood Nathaniel Judah Menda.

³⁷⁵ Foxe, *Sermon*, The Contentes of this present booke. Van p.Ciiiii^v-Eii^v hield *Foxe* zich bezig met de Joodse Messiasverwachting, die hij resoluut afwees.

bevatte, toonde *Foxe* zich vol vooroordelen tegen de Joden en schilderde hij hen af als naar geloof en gedrag verwerpelijk. Toen hij sprak over de houding van de Joden tegenover Christus en diens volgelingen verweet hij hen:

“your reprochfull tauntes, contumelious mockeries, and furious madnes, your excerable iniuries, and horrible tyrannies provoked by no defect of his; your unquenchable malicious crueltie, in deriding, scorning, and murthuring that most milde sonne of God Christ Jesu ... that unspeakable madde outrage ... when you cryed out, Crucifie him ... your unappeaceable disorder without all remorse of mercie in persecuting his disciples: your intolerable Scorpionlike savagenes, so furiously boyling against the innocent infants of the Christian Gentiles and the rest of your haynous abominations, insatiabie butcheries, treasons, frensies, and madnes ... O ye generation of vipers, and children of the devil”.

Hoe sterk de oude vooroordelen en het geloof in de legenden over de Joden bij hem nog waren, blijkt ook uit het feit dat hij de beschuldiging van rituele kindermoord, zoals die in de Middeleeuwen ontstaan waren, als waarheid vermeldde.³⁷⁶ De Joden van zijn eigen tijd beschouwde hij als even schuldig aan de dood van Christus als de Joden die bij de kruisiging aanwezig waren geweest, omdat zij van harte instemden met de daad van hun bloeddorstige voorouders.³⁷⁷ Al hun vroegere voorrechten en instellingen, zoals de tempeldienst en de offers, waren hun nu ontnomen als straf voor deze schuld.³⁷⁸ *Foxe* beschuldigde de Joden ervan dat zij dagelijks in hun synagoge Christus vervloekten³⁷⁹ en noemde hun beroep op de patriarchen en de beloften van God blinde arrogantie.³⁸⁰ De Joden in zijn eigen dagen beschouwde hij als:

“a fewe wretched roages, and contemptuous runnagates, true monuments of the outragious insolencie, and miserable calamitie of their forlorne forefathers”.

Dat zij nog bestonden, hadden zij volgens hem te danken aan de aanbeveling van Paulus en de ‘zachtmoedige verdraagzaamheid’ van de Christenen.³⁸¹

Uit de uiterst negatieve visie van *Foxe* op de Joden van zijn dagen blijkt dat er in Engeland een traditie van negatief denken over de Joden in stand was gebleven.³⁸² Dit blijkt ook uit een preek van aartsbisschop *Thomas Cranmer*, die werd opgenomen in het eerste boek van de *Homilies* (1547), de officiële prekenbundel voor het gebruik van die voorgangers die niet in staat of gerechtigd waren om zelf preken te schrijven,

³⁷⁶ *Foxe, Sermon*, p.Eiii^{r-v}: “Christen mens children here in Englande crucified by the Iewes Anno. 1189 and anno. 1142 at Norwiche etc.” (in de marge van het bovenvermelde citaat). Deze kindermoord-legende was de enige verwijzing naar de Joden in zijn *Acts and Monuments* (1583) (Firth, *Tradition*, p.94). *Foxe* stelde: “every year commonly their custom was, to get some Christian man’s child from the parents, and on Good Friday to crucify him, in despite of our religion.” (*Acts*, Vol. II, p.277; cf. II, p.188, 271, 534; IV, p.755.)

³⁷⁷ *Foxe, Sermon*, p.Liii^r: “And therefore (thou cursed Iewe) thou art duly charged with the guilt of innocent blood: englut therefore thy greedie guts with goare.”

³⁷⁸ *Foxe, Sermon*, p.Eii^v.

³⁷⁹ *Foxe, Sermon*, p.Liiii^r.

³⁸⁰ *Foxe, Sermon*, p.Cii^v.

³⁸¹ *Foxe, Sermon*, p.Liii^v.

³⁸² *Glassmam, Stereotypes*, p.9, 21, noemt preken, toneelstukken, geschriften en verhalen als verantwoordelijk voor het instandhouden van stereotype negatieve beelden van de Joden.

over de afgoderij, ongehoorzaamheid en ontrouw der Joden. Dit was echter volgens hem geen aanleiding voor Christenen om te verwachten dat God hun ontrouw minder streng zou straffen dan die der Joden.³⁸³ Ook bisschop *Hugh Latimer*, die alleen negatief over de Joden sprak, en *Thomas Becon* gebruikten de Joden als afschrikwekkend voorbeeld voor de Christenen.³⁸⁴ Ditzelfde vinden we ook in wat de aartsbisschop van York, *Edwin Sandys*, schreef over de huichelachtigheid van de Joden, na aan de hand van Romeinen 9: 4 de voorrechten van de Joden opgesomd te hebben.³⁸⁵ Omdat de Joden het bloed van Christus over zich hadden afgeroepen, rustte Gods straf blijvend op hen, en waren zij het toonbeeld van Gods wrekende gerechtigheid.³⁸⁶ De Christenen konden volgens hem hieruit leren, dat zij de zonde moesten mijden als zij wilden voorkomen dat ook zij door Gods straf getroffen zouden worden. Omdat God aan hen meer had geschonken dan aan de Joden, konden de Christenen zich ook aan een grotere ondankbaarheid schuldig maken en een zwaarder oordeel over zich afroepen.³⁸⁷

In deze periode vinden we bij sommigen echter ook een beoordeling van Joden en Joodse gebruiken, waarin deze als positief voorbeeld aan de Christenen werden voorgehouden. Zo stelde bisschop *John Hooper* dat de Joden een veel grotere kennis van de Schrift hadden dan in het algemeen de Christenen.³⁸⁸ In de het tweede boek van de *Homines* (1563) werden de Joden ook geprezen, en wel voor hun aandacht voor de Schrift en de prediking op de Sabbat.³⁸⁹ In de vergelijking tussen de ijver en de toewijding van de Joden in het komen naar de Tempel en de nalatigheid van de Christenen in het kerkbezoek werd gesteld dat de Christenen wel op de Joden neerzagen, maar dat de grotere trouw van de Joden op dit punt de Christenen zou veroordelen op de dag des Oordeels.³⁹⁰ Ook *Thomas Becon* stelde de Joden aan de

³⁸³ Cranmer, *An Homily or Sermon of Good Works Annexed Unto Faith*, in: *Writings*, p.144v: “their hearts within being full of malice, pride, covetousnes, and all iniquity.”; p.198: “Thus the Apostle St. Paul charging the Jews, chargeth us also, which with our mouths say that we have received the word of God, and yet our conversation is contrary and ungodly.... For God useth first to begin and correct his own family”.

³⁸⁴ Latimer, *Sermons*, p.118 (een preek, gehouden op 15 maart 1549 voor koning *Edward VI*): “How like are we Englishmen to the Jews, ever stubborn, stiffnecked, and walking in by-ways! ... O Lord, what pity is this, that we should be worse than the Jews!”; cf. p.139, een preek, die hij een week later hield; *Remains*, p.46v (een preek uit 1552). Becon, *Flower*, p.9.

³⁸⁵ Sandys, *Sermons*, p.346v: “But this ungracious and unthankful nation was unworthy of such worthiness: they worshipped God with lips, and not with heart; outwardly in shew, but not inwardly in hearty and sincere truth”.

³⁸⁶ Sandys, *Sermons*, p.346v, 349: “even to this day the remnant of that elect and chosen people is scattered far and wide, and doth live in all contempt, hatred, and slavery; marked like Cain to be known as a murdering vagebond upon the earth, to be a bye-word, and an example of God’s justice to all the world, throughout all succeeding ages.”

³⁸⁷ Sandys, *Sermons*, p.159: “If our faults be like, we may look for like punishment. ... For these examples are written for us, that we should not offend as they did, lest the like fall upon us, as fell upon them, knowing that, if God spared not the branches of the true live, he wilt not spare the twigs of the wild olive.”; p.349: “And as the benefits we have received do at the least equal theirs, so their unthankfulness is much behind ours, if it be rightly and duly considered.”

³⁸⁸ Hooper, *Answer*, p.189: “A thousand times more ignorant are the Christians of the gospel, and of the whole scripture, than the Jews. Never met I with one Jew, but he could reason familiarly in any book of the old testament ...: yes, and likewise, some in the new testament also; ... And no marvel; for every Jew is able to instruct his own family in the bible, and beginneth to teach his child the XXth chapter of Exodus as soon as he can speek *Aleph*.”

³⁸⁹ A Homily of the Right Use of the Church or Temple of God. The first part. (Griffiths, *Homilies*, Vol. II, p.156). A Homily of Good Works: and first of Fasting (Griffiths, *Homilies*, Vol. II, p.280) sprak lovend over het vasten van de Joden.

³⁹⁰ A Homily of the Right Use of the Church or Temple of God. The first part. (Griffiths, *Homilies*, Vol.

Christenen ten voorbeeld: hij wees op de afschuw die Joden toonden wanneer zij een godslastering hoorden, tegenover het nauwelijks reageren van Christenen hierop.³⁹¹ Zelfs als we in rekening brengen, dat deze positieve uitspraken over de Joden geen deel uitmaakten van een pleidooi voor de Joden, maar in dienst stonden van kritiek op de Christenen, toch blijft het feit dat hier op een positieve wijze elementen van de Joodse geloofsopvoeding en geloofsbeleving belicht werden.

De *Geneva Bible* uit 1569 sprak zeer negatief over de Joodse godsdienst: deze zou samen met de kerk van Rome, “that great whore of Rome”, en de Islam te gronde gaan en gefolterd worden in eeuwige pijn.³⁹² Ook *Bale* was onomwonden in zijn negatieve beoordeling van de Joden sinds de tijd van de apostelen. Voor *Bale* waren de Joden van zijn eigen tijd nog steeds even trots, hypocriet en wreed in hun afwijzing van de waarheid als de Joden in de tijd van Jezus en de apostelen.³⁹³ Elders stelde hij hen gelijk aan ‘geestelijke tyrannen’, daarmee doelend op de rooms-katholieke geestelijkheid, die ook de ware gelovigen vervolgde.³⁹⁴ Een zelfde negatieve toon vinden we bij *William Fulke*.³⁹⁵

In een deel van de kritiek op de Joden werd gesteld dat zij slechts gericht zouden zijn op het aardse, in tegenstelling tot het Christendom dat op het geestelijke gericht was. *William Tyndale*, die in zijn werken een aantal terloopse en consequent negatieve opmerkingen over de Joden maakte³⁹⁶, verweet in een bespreking van de sacramenten de Rooms-Katholieken, dat zij er vleeselijke, Joodse opvattingen, op na hielden; hij beschouwde de Joden als slechts gericht op het materiële.³⁹⁷ Volgens hem hadden zij elk geestelijk inzicht verloren³⁹⁸, waardoor zij zich concentreerden op de uiterlijke vormen van de eredienst en daarvan hun heil verwachtten, een houding die was overgegaan op de Roomse kerk.³⁹⁹ *John Bradford* noemde, evenals *Latimer*, de verwachting van een Messiaans rijk op aarde een dwaling van de Joden en de Wederdopers.⁴⁰⁰ Ook in de *Homilies* uit 1563 werden de christelijke en de Joodse opvattingen aangaande de Messias tegenover elkaar gezet.

II, p.158).

³⁹¹ Becon, *Invective*, p.367v (in de marge).

³⁹² *Bible 1569*, bij Openbaring 16: 19.

³⁹³ *Bale, Image*, p.290v (bij Openb. 3: 9). Direct hierop liet hij, in aansluiting bij de tekst, volgen dat de Joden zich tot het Christendom zouden bekeren. Hij wekt niet de indruk dat hij zich diepgaand bezonnen heeft op de dialectiek van verkiezing en verwerping.

³⁹⁴ *Bale, Image*, p.277 (bij Openb. 2: 9); cf. p.640: de kerk van Rome wordt gekenmerkt door “all kinds of Jewish ceremonies and heathenish superstitions.”

³⁹⁵ *Fulke, Revelation*, p.13^r (bij Openb. 2: 9): “the wicked, which falsely called them selves Iewes, that is the Church of God, when as there wickednes did bewray them, not to be the holy sede of Abraham, but the prophane synagog of Sathan”; cf. p.21^v (bij Openb. 3: 9): “by all meanes they persecuted the Church of God”.

³⁹⁶ Op welke wijze hij hen noemde, blijkt uit de ‘Index or table’, s.v. ‘Iewes’: “require signes to confirme their belefe; committed Idolatry; their obstinate blyndness; accused Christ falsely; procured their owne vengeannce, and how; rebuked of incredulitie; rebuked of Christ and why; enforced by Scripture to acknowledge Christ; their hearts how hardned; locked from the understanding of scripture” (Tyndale, *Workes*, p.EEiiii^v).

³⁹⁷ Tyndale, *Answer*, p.227.

³⁹⁸ Tyndale, *Treatises*, p.473: “the Jews have lost the spiritual knowledge of God, and of his commandments. and also of all scripture, so that they can understand nothing godly. And the door is so locked up, that all their knocking is in vain, though many of them take great pain for God’s sake.”

³⁹⁹ Tyndale, *Answer*, p.66^{vv}, 70^v.

⁴⁰⁰ Bradford, *Meditation*, p.359: “the Kingdom of Christ ... is no corporal thing, as the Jews and anabaptists do feign”; Latimer, *Remains*, p.124 (in een preek uit 1552); cf. *Sermons*, p.360.

“But here is a great controversy between us and the Jews, whether the same Jesus which was born of the Virgin Mary be the true Messias and true Saviour of the world, so long promised and prophesied of before. They, as they are, and have been always, proud and *stiffnecked*, would never acknowledge him until this day, but have looked and gaped for another to come. They have this fond imagination in their heads, that Messias shall come, not, as Christ did, like a poor pilgrim and simple soul, riding upon an ass, but like a valiant and mighty king, in great royalty and honour ... with a great army of strong men ... that he shall stoutly conquer and manfully subdue all his enemies, and finally obtain such a kingdom on earth as never was seen from the beginning. While they feign unto themselves after this sort a Messias of their own brain, they deceive themselves, and account Christ as an abject and fool of the world.”⁴⁰¹

Hier kwam de veronderstelde tegenstelling met het ware, geestelijke Christendom naar voren, die vooral bij de radicale continentale Protestanten zoveel aandacht kreeg en bij hen vaak leidde tot het poneren van een scherpe tegenstelling tussen het Oude en het Nieuwe Testament.⁴⁰²

Voor *Thomas Palfreyman* verklaarde de blindheid der Joden hoe het mogelijk was dat zij Mozes en de profeten lazen, maar de Messias over wie deze boeken profeteerden, niet erkenden.⁴⁰³ De annotatie in *Bible 1569* bij Romeinen 10: 18 verbond de blindheid van de Joden met kwaadwillig ongelooft.⁴⁰⁴ De annotatie in *Bible 1587* kwam in andere woorden op het zelfde neer en suggereerde dat de Joden moedwillig weigerden te geloven, ondanks het feit dat ze door God geroepen waren.⁴⁰⁵ *Foxe* stelde dat het verstaan van de Schrift gegeven moest worden door Christus. Zonder deze gave van het verstaan droeg het bestuderen van de Schrift niets bij tot verlossing, omdat men dan slechts de letterlijke betekenis en de uiterlijke voorschriften zocht, die niet in staat waren het ware leven en de ware kennis te geven.⁴⁰⁶ De ware uitleg was volgens hem typologisch-allegorisch:

“under the ... historicall truth, as under a vaile, or curten lyeth hid other matter of higher misteries”.

Zonder dit diepere inzicht, dit geestelijke verstaan, bleef de ware betekenis van het Oude Testament verborgen. Met andere woorden: zonder de kennis van Christus bleef het Oude Testament een gesloten boek. Daarom was voor hem de kennis van de Joodse exegese voor het verstaan van de profetische geschriften van het Oude Testament van geen belang, want het verloop van de geschiedenis toonde op onovertreffbare wijze aan wat daarin precies voorspeld was.⁴⁰⁷ Elders beschuldigde hij

⁴⁰¹ A Homily or Sermon concerning the Nativity and Birth of our Saviour Jesus Christ. (Griffiths, *Homilies, Vol. II*, p.403v).

⁴⁰² Cf. Reveatlow, *Bibelautorität*, p.89-134.

⁴⁰³ Palfreyman, *Romanes*, p.45^v, cf. p.42^v: “they are so manifestly blinded, they are bereft of their senses, they be twofolde crooked, and are utterly dubbed and amased in their braines.”

Volgens de titelpagina van dit werk was Palfreyman een ‘royal chaplain’.

⁴⁰⁴ “Then seing all the worlde knewe God by his creatures, the Iewes colde not be ignorant, and so sinned of malice.”

⁴⁰⁵ “An obiection: If calling be a testimonie of election, were not the Iewes called? why should I not graunt that that, sayth the Apostle, seeing that there is no nation which hath not bene called? much less can I say, that the Iewes were not called.”

⁴⁰⁶ Foxe, ‘To the Christian Reader’, in: Rhegius, *Sermon*.

⁴⁰⁷ Foxe, *Sermon*, p.Li^f.

de Joden zelfs van opzettelijke verdraaiing van de Schrift, zodat zij zichzelf afsloten voor het ware verstaan.⁴⁰⁸ Het was voor deze Engelse Protestanten, evenals voor de christelijke traditie waarin zij stonden, onmogelijk te accepteren dat het Oude Testament niet onherroepelijk en onvermijdelijk verstaan werd als vooruitwijzend naar het Nieuwe.

Slechts een enkele maal werd aandacht besteed aan het lijden van de Joden, tot uiting komend in hun ballingschap en tweederangs-positie in de samenleving. Een nadere omschrijving van dit lijden gaf men niet: het was blijkbaar algemeen bekend dat de Joden leden. Bovendien onderstreept dit ontbreken van aandacht voor de omstandigheden waaronder de Joden leefden, dat men zich niet zozeer bezighield met de Joden in hun feitelijke situatie, als wel met ideeën over hen. *Foxe* schreef het lijden van de Joden toe aan de noodzaak om hen wakker te schudden uit hun onwetendheid, maar ook aan de wraak van God voor hun ongelof, een opvatting die we ook bij continentale Protestanten gevonden hebben.⁴⁰⁹ Ook *Becon* legde een directe verbinding tussen hun lijden en de straf van God voor hun ontrouw en ongehoorzaamheid.⁴¹⁰

Thomas Tymme en *Foxe* bestreden overlevering volgens welke de Antichrist geboren zou worden in Babel als lid van de stam Dan. Dit bestempelden zij als een dwaasheid die de gelovigen veel schade had berokkend, omdat zo het onderkennen van de pauselijke macht als de Antichrist belemmerd werd. Hoewel dit geen direct argument was voor een positiever beoordeling van de Joden, verdient het vermelding, omdat zo de traditionele verbinding van de Joden met de duivel verzwakt werd en er dus een element van de traditionele negatieve beoordeling van de Joden werd ontkracht.⁴¹¹ Na 1590 zou deze opvatting als onderdeel van de anti-Roomse polemieken door meerderen worden uitgedragen, zoals we zullen zien in §§ 3.3.1 en 4.3.

In deze periode hield men zich nog niet bezig met praktisch uitgewerkte voorstellen voor de houding ten opzichte van de Joden. Paulus' vermaning om de Joden niet te verachten, werd dan ook betrokken op de wijze waarop men over de Joden dacht of behoorde te denken en niet op gedrag tegenover hen.⁴¹²

De spanning tussen een positieve beoordeling van de toekomst der Joden en kritiek op hen in hun huidige situatie, tussen de erkenning van hun verkiezing en plaats in Gods verbond en de constatering van hun verwerping ten gevolge van het afwijzen van Jezus als de Messias, maakte een éénduidig spreken over hen moeilijk. Enerzijds kon de verwachting van hun bekering direct volgen op sterk negatieve uitspraken over hen, anderzijds kon er hoog opgegeven worden van hun historische voorrangpositie in Gods handelen, terwijl men deze positie voor de eigen tijd als niet van toepassing beschouwde, maar voor de toekomst een herstel in meerdere of mindere mate verwachtte. De omslag van de erkenning van de positie der Joden als volk van God naar een negatieve beschrijving van hun verworpen staat kon snel plaatsvinden; positieve uitspraken over hen waren meestal voorwaardelijk, verbonden met de

⁴⁰⁸ *Foxe, Sermon*, p.Fii^v: “iugling after your wounted guise and determind malice, ye wyll corrupt and deprave those places, as you doe all other for the moste parte.”

⁴⁰⁹ *Foxe, Sermon*, p.Liiiii^f.

⁴¹⁰ *Becon, Flower*, p.9.

⁴¹¹ *Tymme, Antichrist*, p.E4^f; *Foxe, Eicasm*, p.113. Zie Trachtenberg, *The Devil and the Jews*, voor een beschrijving van de relatie tussen de Joden en de duivel, zoals die in de traditie werd verondersteld.

⁴¹² Cf. *Palfreyman, Romanes*, p.45^v (cursief van ons, RvE): “that in no case you be proud or vaine glorious among your selves, that you seemeat this time to be thus preferred before the Iewes.”; cf. p.46^f: “ye ought not to iest uppon the miserable Iewes that be fallen from God”.

verwachting van hun bekering tot het christelijk geloof. Een voorbeeld hiervan vinden we bij *Palfreyman*:

“verily, the Iewe hath great preheminance. First, he may reioyce, in that he is by nature called a Iewe ... Surely, it is an honourable thing, to be of that nation, which God so highly esteemed. And further, the Iewe hath preheminance, bicause the same, by reason of the saide instructors [i.e. God’s] goodnesse, may be the readier to the truc faith in Jesus Christ.”⁴¹³

Dat een toekomst voor de Joden slechts verwacht kon worden als gevolg van hun bekering tot het christelijk geloof, was voor allen zonneklaar.

2.4.2 DE BEKERING DER JODEN

In de *Matthewe Bible* uit 1551 stond als opschrift boven Romeinen 11:

“Al the Iewes are not cast away, ther fore Paul warneth the Gentylys that be called, not to be hie mynded, nor to despyse the Iewes, for the iudgementes of God are depe and secrete.”

Daarmee vergeleken sprak uit de *Geneva Bible* uit 1569 een veel grotere verwachting; deze stelde in de kanttekening bij Romeinen 11: 26 – “And so all Israel shalbe saved” -, dat de tijd zou komen dat de gehele natie der Joden, zij het niet ieder individu, met de kerk van Christus verenigd zou worden.⁴¹⁴ Een dergelijke wijze van formuleren zullen we tot diep in de 17 eeuw vinden bij de Engelse Protestanten. Bij geen van de bestudeerde Engelsen uit de periode voor 1589 hebben we een andere uitleg van deze tekst gevonden, in de zin dat het behoud van ‘geheel Israël’ opgevat werd als betrekking hebbend op het tot geloof komen van alle uitverkorenen uit Joden en heidenen gedurende de gehele kerkgeschiedenis, zoals we dat bij *Calvijn* zagen. De Engelse Protestanten volgden dus *Bucer* en *Martyr*, die bij deze tekst spraken over de nog komende bekering van de Joden.⁴¹⁵

Bale legde in zijn uitleg van Openbaring 7: 4vv de volle nadruk op de nog komende en zeer nabije bekering van de Joden:

“This set number of twelve thousand for every tribe of the Israelites betokeneth a notable multitude in every kindred of them, certainly appointed of God unto salvation. And it is not to be understood upon them that are past, but rather upon them whom it shall please God to call in this latter age under the sixth seal opening; whom Paul calleth the remnant which shall be saved according to the election of grace. Not for nothing hat God given so much knowledge in the Hebrew tongue. The Jews must be sealed with the word of verity.”⁴¹⁶

Naast deze impliciete erkenning van de medewerking van de kerk aan de bekering der

⁴¹³ Palfreyman, *Romanes*, P.7^{r-v}.

⁴¹⁴ *Bible 1587* had hier als annotatie: “there shall bee a time wherein they also (as the Prophetes have forewarned) shall effectually embrace that, which they nowe so stubburnely for the most part reiect and refuse.” Hier blijkt duidelijk de spanning tussen een positieve toekomstverwachting en een negatieve beoordeling van de Joden in het heden.

⁴¹⁵ Zie ook Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.225; De Jong, *As the waters*, p.9; Murray, *Hope*, p.42; Op ’t Hof, *Pamflet*, p.37. Zij noemen ook de invloed van Beza in dezen.

⁴¹⁶ Bale, *Image*, p.334v.

Joden door verkondiging van het Evangelie met gebruikmaking van de kennis van het Hebreeuws, benadrukte *Bale* dat de bekering van de Joden Gods eigen werk zou zijn, dat Hij in de Joden van binnen uit zou bewerken en dat voltooid moest worden door het onderwijs van de kerk.⁴¹⁷ Hun bekering zou zijn als leven uit de doden; *Bale* verbond deze bekering ook met het feit dat Israël vanouds Gods eigen volk was, zijn oudste zoon.⁴¹⁸ Hij sprak over een rest der Joden, die door “the only election of grace” uitverkoren was en door het geloof in Christus tot God zou terugkeren.⁴¹⁹ Ook bij hem blijkt dus de verkiezingsleer een rol te spelen in zijn visie op de komende bekering der Joden. Zoals in het begin het Evangelie van de Joden naar de heidenen gegaan was, zou nu het Evangelie terugkeren van de heidenen naar de Joden, zodat binnen enkele jaren Gods glorie gezien zou worden over de gehele aarde.⁴²⁰ Opmerkelijk is dat *Bale* bij Openbaring 6: 4 sprak over de

“sure peace of God and Christian unity, which made of the Jews and Gentiles one people, and knit us all together through faith and baptism, as members of one body in Christ Jesu. This peace have they [i.e. de dwaalleraars uit de na-apostolische tijd, RvE] broken, this unity of faith have they torn”.⁴²¹

Uit zijn formulering blijkt, dat hij deze breuk betreurde. Zijn beschrijving van de heilstijd aan het einde van de geschiedenis vermeldt nadrukkelijk het herstel van deze eenheid door de bekering der Joden.⁴²² In de periode tot 1589 hebben wij deze verwachting in geen enkel ander geschrift gevonden. *Bale* was er, mede door zijn contacten met bekeerde Joden in Duitsland, van overtuigd dat de bekeerde Joden voorbeeldige Christenen zouden zijn.⁴²³ Daarmee was hij één van de zeer weinige door ons bestudeerde auteurs, die persoonlijke contacten met Joden hadden.

Bradford, die de verwachting van een Messiaans rijk op aarde als Joodse dwaling afwees⁴²⁴, was er wel van overtuigd dat het herstel van Israël door de bekering tot Christus zou plaatsvinden, ook al werd deze bekering in het Nieuwe Testament slechts eenmaal genoemd door Paulus.⁴²⁵ Ook *Thomas Paynell* geloofde dat uiteindelijk de Joden zich tot Christus zouden bekeren.⁴²⁶ *Foxe* deelde deze mening.⁴²⁷

⁴¹⁷ *Bale, Image*, p.291 (bij Openb. 3: 9): “Be sure that these will I so inwardly move and effectually provoke, that they shall come unto thee to be of thy congregation. They shall gladly submit themselves to thy doctrine, they shall worship God not in outward shadows with bondage, but in spirit and truth with liberty, at thy feet, after thy wholesome instructions and godly admonitions.”

⁴¹⁸ *Bale, Image*, p.332vv, bij Openb. 7: 4vv, waar gesproken wordt over hen die met Christus zullen delen in de hemelse erfenis: “Israel is mine eldest son, saith the Lord. After them followed in course the Gentiles as the younger son”.

⁴¹⁹ *Bale, Examynacion*, p.137v.

⁴²⁰ *Bale, Image*, p.370: “And last of all it shall return again to the Jews, as now very apt also to receive it, that Christ’s prophecy may be found true, the last to be the first, and the first last. For he that hath dispersed Israel shall bring him again to his fold, as Jeremy recorded. Thus shall the glory of God be within few years seen the world over, to the comfort of many.”

⁴²¹ *Bale, Image*, p.315.

⁴²² *Bale, Image*, p.341: “Christ will seek up his lost sheep and bring him again to his fold, that they may appear one flock, like as they have one shepherd.”; cf. p.365, 370.

⁴²³ *Bale, Examynacion*, p.137: “concerning the Israelites or Jews, I have both seen and known of them in Germany most faithful christian believers.”

⁴²⁴ *Bradford, Meditation*, p.359.

⁴²⁵ *Bradford, Restoration*, p.364. Dit geschrift was in grote lijnen een vertaling van een deel van *Bucers* commentaar op Romeinen 8 (*Ad Romanos*, p.339-346).

⁴²⁶ *Paynell, Pauls Epistles*, Dit werk was een thematische ordening van de brieven van Paulus op onderwerp, zonder verdere toelichting. Onder de titel “Of the vocation of the gentyles, and of the

Palfreyman ging, in nauwe aansluiting bij Paulus' argumentatie in Romeinen 11, als eerste na *Bale* uitgebreider in op de komende bekering der Joden en op de argumenten waarop deze verwachting gebaseerd was. Centraal stond zijn vertrouwen in de onverbrekelijkheid van het verbond en de beloften Gods.

“shall their unfaithfulnesse make the promise of God frustrate and of non effecte. Or think you that God (in unconstancie) wilf breake his fidelitie and promise as men do, and not performe that in deede, which he hath universally promised to all men?”⁴²⁸

Slechts weinigen van de Joden leek hij te beschouwen als ongelovig; twijfel aangaande de bekering van het volk der Joden wees hij af, met als argument dat de heidenen die eens verre waren van elke vorm van ware eredienst, nu tot de kerk behoorden; zo konden ook de Joden weer geroepen worden, temeer daar ze vrome voorouders hadden.⁴²⁹ Waar *Palfreyman* echter de bekering der Joden behandelde in termen van de individuele uitverkiezing, leek hij te denken aan een beduidend kleiner aantal en sprak hij over sommigen van de Joden, die door God uitverkoren waren.⁴³⁰ De spanning tussen deze twee benaderingen loste *Palfreyman* niet op, zodat bij hem deze twee lijnen, de ene inzettend bij Gods trouw aan zijn verbond met Israël als geheel en de andere bij de individuele verkiezing, naast elkaar bleven staan. Israël had toekomst omdat het het verbondsvolk was, maar waar het oog gericht werd op de individuele Joden kwam er een grotere nadruk te liggen op het onderscheid tussen de verkorenen en de verworpenen.

Foxe beschouwde de verkondiging van het Evangelie, inclusief zijn eigen preek, als een middel dat zou bewerken dat de Joden hun trots zouden opgeven en zouden leren Christus te erkennen als de enige Messias, de Heer van vrede, zachtmoedigheid en nederigheid.⁴³¹ *Palfreyman* riep de Christenen op de Joden tot het christelijk geloof te trekken door hun deugdzame voorbeeld en vruchtbaar geloof.⁴³² Bij *Thomas Wilcox* en *Dudley Fenner* vinden we de aansporing te bidden voor de bekering van de Joden. Zij ontleenden deze aansporing aan Hooglied 8: 8, uitgelegd als uiting van het verlangen naar en de zorg voor de bekering van de heidenen van de kant van de Joden.⁴³³ Deze uitleg, verbonden met de oproep tot voorbede voor de bekering der Joden, zullen we in de §§ 3.4.1 en 4.4.3 nog in meerdere commentaren op het

excecation and blindnes of the Iewes, and also of their finall convertyon untoo Christ” citeert hij ondermeer een deel van Rom. 9 en geheel Rom. 11.

⁴²⁷ Foxe, *Sermon*, p.Aiiid^f, zij het meer gematigd: “no such thought enter into any our minds, as though the Iewes are so altogether forsaken of god, and disloyed of ghostly consolation, as that no sparkle of mercie is reserved in store for them to hope upon.”

⁴²⁸ *Palfreyman, Romanes*, p.7^v, p.41^{r-v}; cf. p.45^v: “God once made a covaunant with the same nation: which, bicause he hath in deede made it, he will not suffer it to be done in vaine, or for no purpose.”

⁴²⁹ *Palfreyman, Romanes*, p.43^v.

⁴³⁰ *Palfreyman, Romanes*, p.41^v-42^f: “God for his benignities sake, reserved some of his owne people to him selfe entirely bicause he chose them out from all the reste, to bestow upon them his good graces, blessings and benefites: in as much as it came by the election and the benefite of God, and not of any their deservings”.

⁴³¹ Foxe, *Sermon*, p.I.iiiia^f.

⁴³² *Palfreyman, Romanes*, p.42^v.

⁴³³ Wilcox, *Canticles*, p.260, 262vv; Fenner, *Song*, p.F^f. (in zijn indeling is dit hoofdstuk 8: 1): “the care of the Church of the Iewes, who longed, wayted, and prayed for [the Church of the Gentiles], is set downe, so as it may be a fruitfull admonition unto us, to praye for their generall calling, as they have done for ours.”

Hooglied aantreffen.

In de *Homilies* uit 1563 werd de zuivering van het christelijk geloof van de verering van beelden genoemd als een voorwaarde voor de bekering van de Joden. Zolang deze beeldendienst nog bestond, zouden de Joden de waarheid van het christelijk geloof niet erkennen.⁴³⁴ Ook *Foxe* benadrukte het belang van de reformatie van de kerken, zodat alles wat de Joden tot dan toe had afgehouden van het aannemen van het christelijk geloof uit de weg geruimd zou worden.⁴³⁵ Deze reformatie was voor hem zelfs een absolute voorwaarde. Hij riep ieder op om zich volledig in te zetten, zodat voortaan het christelijk geloof op geen enkele wijze in diskrediet gebracht en gelasterd zou worden onder de Joden, Turken, heidenen en ongelovigen, opdat men het zo bij hen een innerlijk verlangen naar de Zoon van God zou uitlokken.⁴³⁶ Hierin zou zelfs een impliciete erkenning van de schuld van de kerk tegenover de Joden gelezen kunnen worden: door de vele vormen van bijgeloof in de kerk was het christelijk geloof voor de Joden onaanvaardbaar.⁴³⁷ *Foxe* hanteerde echter de verwachte bekering van de Joden vooral om af te geven op de Rooms-Katholieke kerk en als een aanvullend argument om aan te dringen op een hervorming van de Engelse kerk. Tevens zien we een glimp van een bredere missionaire visie, die verstond dat het Evangelie bestemd was voor alle volken.

Voor de bekering der Joden was het wachten voor *Palfreyman*, evenals voor *Foxe*⁴³⁸, op de tijd dat de volheid der heidenen zou zijn binnengegaan, dat wil zeggen tot geloof in Christus gekomen zou zijn, want tot die tijd zouden de ongelovige Joden volharden in hun geestelijke blindheid.⁴³⁹ *Palfreyman* verwachtte ook, in navolging van *Bale*, wereldwijd een tijd van voorspoed, een bloeitijd van de kerk, als vrucht van het zuivere belijden van Christus. Daardoor zouden de Joden ervan worden overtuigd, dat zij tevergeefs hadden uitgezien naar hun Messias, de terugkeer naar Jeruzalem⁴⁴⁰ en het herstel van de tempeldienst, maar dat de Messias, Jezus Christus, reeds gekomen was.⁴⁴¹ Ook hier blijkt weer *Palfreymans* positieve verwachting betreffende

⁴³⁴ The Third part of the Homily against Images and the worshipping of them (Griffiths, *Homilies*, Vol. II, p.221): “truth it is that the Jews and Turks, who abhor images and idols as directly forbidden by God’s word, will never come to the truth of our religion, whiles these stumblingblocks of images remain amongst us, and lie in their way.”

⁴³⁵ *Foxe*, *Sermon*, p.Miiii^v: “For speedy and good successe whereof this one thing doth minister plentiful matter of good hope, that our Lord Jesu Christ hath vouchsafed to cleanse his Churches every where almost so happily in these our daies, and purged from al offences and stumbling blocks, which occasioned the Iewes to withdraw themselves so long from the participation of our faith.” Hij was er overigens niet van overtuigd, dat ieder zijn aandacht voor de bekering van de Joden deelde: “if we will not do this for the Iewes sake, let us yet at the least have due regard to our owne estate.” (p.Ni^v).

⁴³⁶ *Foxe*, *Sermon*, p.Miiid^v-Ni^v.

⁴³⁷ Dit laatste zien we ook bij *Becon*, *Mass*, p.281v: een verhaal over een Jood, die welwillend stond tegenover het christelijk geloof, totdat hij een Katholieke misviering meemaakte. Deze kwam, door het knielen uit eerbied voor de elementen, op hem over als afgoderij. “Certes ye shall redress these great evils, ... before I become one of your order.”

⁴³⁸ *Foxe* vroeg zich hierbij af, wanneer de volheid der heidenen zou komen. Volgens hem was dat onbekend, tenzij “peradventure we will interprete this fulnes in this wise: that the Iewes shall continue so long in blindenes, as the Gentiles did in unbeliefe”, i.e. “from the first institution of Iewes common wealth, unto the utter subversion of the same .. 1564 [years]”. (*Sermon*, p.Miiib^v-c^f)

Dan zou rond 1594 de uiteindelijke bekering van de Joden te verwachten zijn. Maar, afziende van speculaties, stelde *Foxe*: “This onely wee learne most assured out of S. Paul, that God hath decreed upon an infallible certaintie of time, wherein the Gentiles shall mount to their fulnes, and the Iewes also after that fulnes of time shall returne unto the faith.” (*Sermon*, p.Miiic^f). Volgens hem bestond er geen consensus over de vraag wanneer de bekering der Joden te verwachten was. (*Sermon*, p.Mvi^v).

⁴³⁹ *Palfreyman*, *Romanes*, p.45^v.

⁴⁴⁰ *Palfreyman*, *Romanes*, p.45^v; cf. *Foxe*, *Sermon*, p.Kiiib^v.

⁴⁴¹ *Palfreyman*, *Romanes*, p.45^v.

het herstel der Joden, doordat hij stelde dat ze na hun bekering tot Christus weer hun eigen naam weer waardig zouden zijn. Gezien de duidelijke overeenkomsten in opvattingen over de bekering van de Joden door het goede voorbeeld van de Christenen en door de bloei van de kerk, lijkt de conclusie gerechtvaardigd, dat *Palfreyman* op dit punt mede beïnvloed was door Erasmus.⁴⁴² De overige auteurs deden geen poging om de leer van de bekering der Joden te plaatsen in de ruimere context van de eschatologie.⁴⁴³ Hooper was nog wel van mening dat de Joden na hun bekering meer zouden doen voor de verbreiding van het Evangelie en het woord van God meer zouden eren, dan de Christenen in zijn eigen tijd.⁴⁴⁴ Daarmee lijkt hij nog een periode te veronderstellen tussen de bekering der Joden en de Wederkomst van Christus, maar uitspraken hierover vinden we niet bij hem.

Duidelijk is dat men wel de bekering der Joden verwachtte, maar deze nauwelijks tot onderwerp van verdere bezinning maakte. Over een eventuele terugkeer van de Joden naar Kanaän werd gedurende deze periode slechts éénmaal, en wel in afkeurende zin gesproken, door *Latimer*. Deze wees erop dat de Joden verstrooid en overal tot slaven gemaakt waren; nooit zouden zij meer samenkomen en Jeruzalem en Kanaän bewonen.⁴⁴⁵ Onduidelijk is of *Latimer* zich hiermee afzette tegen ons onbekende meningen uit zijn eigen tijd, of dat hij slechts een traditionele opvatting herhaalde.

2.4.3 SAMENVATTING

In het theologische spreken van de Engelse Protestanten in de periode tot 1589 tekent zich duidelijk een driedeling af waar het de beoordeling van de Joden betreft. De Joden uit de periode van het Oude Testament werden erkend als het volk van Gods verbond, dat door Hem bijzonder begenadigd was. Sinds de komst van Christus en tot aan de bekering van de Joden tot Jezus als de Messias beschouwde men Israël als verworpen. De Joden die Hem niet als Messias erkenden, leefden in de ogen van de Engelse Protestanten onder de terechte straf van God voor hun ongelooft. Tegelijkertijd beschouwden degenen die schreven over de Joden, Gods verbond en Diens belofte van bekering en herstel voor Israël als onverminderd geldig. De toekomstige aanvaarding van Jezus als de Messias door de Joden zou dit volgens de verwachting van de Engelse Protestanten doen blijken. Men was zich bewust van de spanning tussen het spreken over de verwerping van de ongelovige Joden en de erkenning van Gods blijvende belofte aan Israël; reeds in Romeinen 11: 28 werd deze spanning verwoord: “Zij zijn naar het evangelie vijanden om uwentwil, naar de verkiezing zijn zij geliefden om der vaderen wil.”

Ook bij de Engelse protestantse theologen treffen we de grote invloed aan van wat Paulus schrijft de hoofdstukken 9-11 in de brief aan de Romeinen; dit was één van de belangrijkste bronnen voor de aandacht voor de bekering der Joden. Bij sommigen komt deze bekering ter sprake binnen het kader van de bezinning op het verloop van de gebeurtenissen in het einde der tijden. Op geen enkele wijze wordt de indruk gewekt dat we hier te maken hebben met een omstreden onderwerp. De verwachting van de bekering der Joden mocht dan niet in het centrum van de aandacht staan, onbekend was deze zeker niet.

⁴⁴² Een intrigerende vraag in dit verband, die wij in deze studie niet kunnen beantwoorden, is of ook *Bale* op dit punt beïnvloed is door *Erasmus*.

⁴⁴³ Zie ook Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.226.

⁴⁴⁴ Hooper, *Answer*, p.189: “God of his mercy turn them to his faith! and then I doubt not they will more advance God’s gospel than we, and better keep the word of God in honour, without false glances, than we.”

⁴⁴⁵ *Latimer, Remains.*, p.46v (een preek uit 1552).

Daartegenover staat dat de negatieve beoordelingen die van de Joden gegeven werden aan duidelijkheid niets te wensen overlieten en tonen dat het algemene beeld dat in Engeland van de Joden bestond bepaald niet positief was. De verwachting van hun bekering verhinderde dat men hen als voorgoed door God verworpen beschouwde. De overtuiging dat Gods verbond met Israël van kracht bleef, maakte het negatieve oordeel over de Joden wel tijdelijk, maar leidde voor de eigen tijd niet tot een matiging ervan.

Voor wat betreft de middelen die zouden kunnen bijdragen tot de bekering van de Joden zien we de eerste aanzetten van een nadere bezinning in de aandacht voor de rol die de verkondiging van het Evangelie, de levenswandel van de Christenen en de zuivering van het Christendom daarin zouden kunnen spelen. Waar volgens *Palfreyman* de Joden tot 'naijver' (Romeinen 11: 14) zouden worden opgewekt, doordat het christelijk geloof zijn kracht toonde in het gedrag van Christenen, haar zuivere eredienst en de voorspoed die daardoor zou ontstaan, zien we bij *Foxe* een nadruk op een polemische benadering die de Joden met argumenten wilde overtuigen van wat hij als hun dwalingen beschouwde.

Opvallend is tenslotte het feit dat er openlijk over een heilstijd op aarde gesproken kon worden, en dat gedurende deze periode de veroordeling van chiliastische verwachtingen slechts éénmaal voorkomt in de door ons bestudeerde literatuur. Het ligt voor de hand dat opvattingen als die van *Bale* en *Palfreyman* gefunctioneerd hebben als aanknopingspunt voor het chiasmisme, dat vanaf *Thomas Brightman* zijn invloed zou gaan uitoefenen op het Engelse Protestantisme (zie § 3.2.1).

Wanneer wij letten op de theologen, wier werken wij hebben geciteerd, valt op dat velen van hen behoorden tot de vooraanstaande leden van de Engelse staatskerk, die uitgesproken Protestant waren. Bisschop *John Bale*, *Thomas Becon*, 'chaplain' van *Cranmer*, *John Bradford*, aartsbisschop *Thomas Cranmer*, *John Foxe*, bisschop *John Hooper*, bisschop *Hugh Latimer* en aartsbisschop *Edwin Sandys* waren zo uitgesproken Protestant, dat zij onder *Mary* in ballingschap gingen of hun overtuiging met de dood moesten bekopen. Allen hadden zij contacten met vooraanstaande Protestanten op het Continent. *William Fulke* behoorde tot een jongere generatie; hij was één van de leiders van de Presbyterianen, evenals *Dudley Fenner* en *Thomas Wilcox*. *Thomas Tymme* was voorganger in de Engelse kerk en actief als vertaler; hij had weinig formele opleiding genoten. *Thomas Palfreyman* was één van de invloedrijke leken en 'royal chaplain'.

Wanneer wij letten op de omvang van de bezinning, dan komen alleen *Bale*, *Foxe* en *Palfreyman* naar voren als degenen, die zich meer dan terloops hebben verdiept in de vragen rond de bekering der Joden en de toekomst van Israël. De eerste twee behoren tot de grondleggers van de apocalyptische traditie in Engeland.

Dit alles maakt duidelijk dat degenen die voor 1589 hun opvattingen over de Joden publiceerden, niet behoorden tot de randfiguren in de Engelse kerk, maar beschouwd kunnen worden als min of meer representatief voor de Engelse Protestanten. Hierbij valt op dat een groot deel van hen tot de meer radicale Protestanten gerekend moet worden: naast de Presbyterianen zijn dat *Becon*, *Foxe*, *Hooper* en *Latimer*; *Sandys* stond bekend om zijn sympathie voor de Puriteinen. Zoals we in de volgende hoofdstukken zullen zien, was het voornamelijk in de kring der Puriteinen dat de bezinning op de bekering der Joden en de toekomst van Israël voortgezet zou worden.

HOOFDSTUK 3. DE PERIODE 1589-1639

3.1 INLEIDING

Gedurende deze periode matigden de meeste Puriteinen hun ecclesiologische opvattingen en accepteerden zij het concept van de ‘adiaphora’. Zij verlegden hun aandacht naar de ‘interne reformatie’ van de individuele gelovigen, de opbouw van persoonlijke vroomheid en moraal, de leer van de verlossing en de weg waarlangs de ziel zich deze verlossing toeëigende.⁴⁴⁶ Daarbij kwam duidelijk hun onafhankelijke opstelling tegenover de vormen van de staatskerk naar voren.⁴⁴⁷ *Patrick Collinson* heeft erop gewezen dat het Puritanisme vaak negatief gedefinieerd wordt als een minderheidspositie en als ‘Nonconformity’ tegenover de Anglicaanse kerk. Hij stelt dat het echter ook mogelijk is en gedurende de eerste decades van de zeventiende eeuw zelfs wenselijk, het Puritanisme te beschouwen als representant van de hoofdstroom van het Engelse Protestantisme, dat een aantal van de eigen structuren en vormen van de staatskerk niet zozeer afwees, maar irrelevant vond.⁴⁴⁸

Samen met de overgrote meerderheid van de Engelse protestantse geestelijkheid waren de Puriteinen Calvinisten en legden zij de nadruk op de soevereiniteit van God en de verkiezing van de mens òf tot verlossing òf tot verwerping, op grond van de wil van God en niet op grond van het geloof van de mens. Zij voelden zich verbonden met de Calvinisten in Genève, Schotland, de Nederlanden en de Franse Huguenoten.⁴⁴⁹

Daarnaast begon zich in deze periode een meer optimistische eschatologie te ontwikkelen. Door de ondergang van de Armada in 1588 viel de Spaanse dreiging op wonderbaarlijke wijze weg. Een groeiend aantal Engelse Protestanten begon een overwinning van het Evangelie binnen het kader van de geschiedenis te verwachten. Volgens *Paul Christianson* werd deze gebeurtenis binnen het kader van de apocalyptische traditie geïnterpreteerd als symbolisch voor de omgang van God met Engeland als protestantse natie.⁴⁵⁰ *Bernard Capp* stelt dat voor de hervormers in de zestiende eeuw de Openbaring van Johannes betrekking had op verleden en heden; weinigen dachten dat de wereld nog toekomst had.⁴⁵¹ Het materiaal dat wij in hoofdstuk 2 verwerkt hebben, ondersteunt deze conclusie. De ondergang van de Armada leidde echter volgens zowel *Capp* als *Richard Bauckham* tot hooggespannen verwachtingen en het opkomen van een nadruk op de (militaire) rol van de Protestanten in het omverwerpen van de macht van Rome, tegenover de oudere visie, dat slechts het Evangelie zelf deze antichristelijke macht kon breken.⁴⁵² Volgens *Capp*

⁴⁴⁶ Brachlow, *Communion*, p.38, 40,156; Collinson, *Movement*, p.465; Trevor-Roper, *Laudianism*, p.44; White, *Separatist*, p.168; Yule, *Independents*, p.31. Haller, *Rise*, p.116-27, geeft een overzicht van de puriteinse literatuur over de opbouw van de individuele vroomheid.

⁴⁴⁷ Collinson, *Dissenting Tradition*, p.539, stelt: “The theological achievement of the Puritans, from William Perkins onwards, can be roughly interpreted as the adaptation and domestication of Calvinism to fit the condition of voluntary Christians, whose independence of the orderel, disciplined life of the Church Calvin would have found strenge and disturbing.”

⁴⁴⁸ Collinson, *Dissenting Tradition*, p.534v; cf. Tyacke, *Arminianism*, p.121: “the point needs making that it is extremely artificial to start drawing hard and fast lines between Puritans and ‘Anglicans’ in the Elizabethan and Jacobean periods.”

⁴⁴⁹ Watts, *Dissenters*, p.7, 14; Tyacke, *Arminianism*. p.120v; Tyacke, *Anti-Calvinists*, p.1, 3: “it is not an exaggeration to say that by the end of the sixteenth century the Church of England was largely Calvinist in doctrine”.

⁴⁵⁰ Christianson, *Reformers*, p.246v; cf. Bauckham, *Chiliasmus*, p.739v; lirth, *Tradition*, p.150vv.

⁴⁵¹ Capp, *Political dimension*, p.93.

⁴⁵² Capp, *Political dimension*, p.97-101; *Godly Rule*, p.114. Hij noemt als voorbeeld *Dents Ruine* (1604), dat gedurende de 17^e eeuw zeer populair was en de rol van militaire macht benadrukte;

vond de verschuiving van de overtuiging, dat de Wederkomst spoedig zou plaatsvinden, naar het geloof in een nog komende gouden tijd op aarde, geleidelijk plaats, mede gestimuleerd door de politieke successen, die de Protestanten in het einde van de zestiende eeuw boekten.⁴⁵³ Hoewel de opvatting dat het einde spoedig zou komen en de macht van de Antichrist zou blijven bestaan tot aan de Wederkomst gedurende de gehele door ons onderzochte periode verdedigers bleef vinden, ontstond er ruimte voor de ontwikkeling van andere, meer optimistische eschatologische ontwerpen. Binnen het kader hiervan kwam er ruimte voor de opkomst van chiliastische visies, als die van *Thomas Brightman* en *Joseph Mede*, volgens welke het in Openbaring 20 genoemde duizendjarige rijk nog moest komen. Dit hield een breuk in met de vòr 1589 in Engeland overheersende opvatting die dit rijk in het verleden plaatste en tevens een breuk met de oudere, tot *Augustinus* teruggaande traditie, die dit rijk beschouwde als samenvallend met de tijd van de kerk op aarde. Deze laatste traditie werd gedeeld door de meeste middeleeuwse commentaren, met uitzondering van die van *Joachim van Fiore* en diens volgelingen.⁴⁵⁴ De opkomst van het chiliasme betekende een duidelijke breuk met de gerichtheid op de hemel die we in de Middeleeuwen vinden: de aarde kreeg nu een veel belangrijker plaats in de geloofsvisie.⁴⁵⁵ Volgens *Bauckham* bleef ten tijde van *Elizabeth I* - en voor zover wij gevonden hebben nog langer, tot aan 1640 - de invloed van het chiliasme gering. De obstakels die overwonnen moesten worden, waren dan ook groot. Naast de traditionele protestantse exegese die het duizendjarig rijk in het verleden plaatste in een polemische, anti-Roomse verklaring van het verloop van de (kerk)geschiedenis der Middeleeuwen, was er de sterke eschatologische traditie van de Reformatie die benadrukte dat het einde spoedig zou komen. Daarnaast was er in de protestantse theologie, zowel in Engeland als daarbuiten, de invloed van de 'theologia crucis', zodat men het als een wezenskenmerk van de ware kerk beschouwde dat zij leed en vervolgd werd; pas door de Wederkomst zou zij in het gelijk gesteld worden.⁴⁵⁶ In de volgende paragraaf zullen wij nader ingaan op de eschatologie en de positie van de Joden daarin.

In de laatste decade van de zestiende eeuw vinden we binnen de Universiteit van Cambridge het eerste verzet tegen de Calvinistische leer van de dubbele predestinatie in de personen van *Antonio del Corro*, *William Barrett* en *Peter Baro*; naar aanleiding van de controversie die hieruit voortkwam, werden in 1595 door aartsbisschop *Whitgift* en anderen de *Lambeth Articles* opgesteld, waarin officieel werd vastgelegd wat in Cambridge als orthodoxe opvatting van de uitverkiezing diende te gelden; onomwonden werd de calvinistische visie op de uitverkiezing verdedigd.⁴⁵⁷ Dit

Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.174.

⁴⁵³ Capp, *Political dimension*, p.101.

⁴⁵⁴ Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.180, 209. Volgens De Jong, *As the waters*, p.1, was een dergelijke verwachting als die van *Joachim* diep geworteld in de traditie van de Reformatie; op p.7 stelt hij, dat in de zestiende eeuw de meeste Protestanten optimistisch waren over het toekomstig verloop van de geschiedenis. Dit is strijd met de conclusies die wij op grond van het in het vorige hoofdstuk weergegeven materiaal trekken. Met *Bauckham*, *Capp*, *Christianson* en *Firth* dateren wij de opkomst van een dergelijk optimisme na 1588.

⁴⁵⁵ Cf. Sanford, *Paradise*, p.79: "The new Protestant concept of the millennium signaled a marked change in emphasis from the otherworldliness of the Middle Ages to its fresh interest in the physical world as the stage, and possibly even the prize, of the spiritual drama."

⁴⁵⁶ Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.210v; cf. p.212: "Millenarianism was not so much a feature of Tudor apocalyptic thought itself as a potent legacy bequeathed by a few advanced thinkers in the later years of Elizabeth to the apocalyptic writers of the early Stuart period."

⁴⁵⁷ Tyacke, *Anti-Calvinists*, p.4v, 29-35.

opkomend verzet tegen de algemeen aanvaarde verkiezingsleer, dat parallellen had in de Nederlanden en andere Europese landen, werd mede gevoed door hernieuwde humanistische invloeden die in Europa opkwamen, evenals door een opleving van de aandacht voor de kerkvaders.⁴⁵⁸ De kritiek op de predestinatieleer droeg bij aan de versterking van de polarisatie binnen de Engelse kerk, die reeds door de Vestiarian Controversy ontstaan was.

Reeds gedurende het begin van de regering van *Elizabeth I* (1558-1603) was er een proces van scholasticering begonnen, waarin de theologie van de uitverkiezende genade verhardde tot een scholastische theologie van de goddelijke decreten. Hierin werd de predestinatieleer tot het centrum van een theologisch systeem; het feit dat deze theologie bleef wortelen in een levende vroomheid moet echter niet vergeten worden.⁴⁵⁹ Men plaatste de verkiezing in de Godsleer, onder de goddelijke decreten, nauw verbonden met de goddelijke voorzienigheid. Daarmee week men af van de benadering die in aansluiting bij *Calvijn* tot dan toe in Engeland overheerst had. Hierin kwam de predestinatie bij de verzoeningsleer ter sprake, in samenhang met de vraag naar de geloofszekerheid.⁴⁶⁰ Op het continent was deze meer scholastieke benadering met name tot uiting gekomen in het werk van *Martyr*, *Beza*, *Zanchius* en *Ursinus*; de belangrijkste exponenten in Engeland waren *William Perkins* en *John Owen*.⁴⁶¹ Zij besteedden meer aandacht aan de verdediging van in hun ogen logische consequenties van de verkiezingsleer, zoals de verwerping, de beperking van de uitwerking van de door Christus bewerkte verzoening tot de uitverkorenen en de stelling dat de uitverkorenen hun verkiezing niet zouden verliezen.

Polemisch werd dit theologische systeem gebruikt tegen de Rooms-Katholieke kerk, als verdediging van het 'sola gratia' en afwijzing van elke vorm van Pelagianisme, en tegen het opkomende Arminianisme binnen de Engelse kerk.⁴⁶² Buiten de kring van de Arminianen was dit nog te vinden bij de weinig talrijke 'General Baptists', waarvan de wortels volgens *Michael R. Watts* teruggingen tot de Engelse Lollarden en de continentale Anabaptisten. Hun eerste gemeente werd in 1612 in Londen gesticht.⁴⁶³ Hun leiders waren *John Smyth*⁴⁶⁴, *Thomas Helwys*, *John Murton* en *John Robinson*.⁴⁶⁵

Door de deelname van een officiële Britse delegatie aan de Synode van Dordrecht (1618-19), die van het grootste belang was voor de op calvinistische leest geschoeide

⁴⁵⁸ Wallace, *Predestination*, p.72v. Volgens Lake, *Presbyterianism*, p.245, waren alle ideologische elementen die het Engelse Arminianisme zouden bepalen, reeds in de laatste decade van de zestiende eeuw aanwezig binnen het Engelse Protestantisme. Dat waren: "The sacrament-centred piety, the emphasis on ceremony and the beauty of holiness, the rabid anti-puritanism, which equated Calvinism with puritanism and both with subversion, the necessary conceptual tools for a direct assault on Calvinist predestinarianism".

⁴⁵⁹ Wallace, *Predestination*, p.43, 55-61.

⁴⁶⁰ Wallace, *Predestination*, p.57v.

⁴⁶¹ Wallace, *Predestination*, p.55v.

⁴⁶² Wallace, *Predestination*, p.60, 61-65.

⁴⁶³ Watts, *Dissenters*, p.7; *Smyth* was in 1612 de eerste Engelsman die onomwonden pleitte voor godsdienstvrijheid voor alle Christenen (p.49). *Helwys* betrok in *Mystery*, ook in 1612 gepubliceerd, hierin ook de Joden.

⁴⁶⁴ Zie voor hem White, *Separatist*, p.116-141.

⁴⁶⁵ *Thomas Helwys* was de opvolger van *John Smyth* en keerde in 1612 met groep volgelingen uit Holland terug naar Londen; na zijn gevangenneming volgde *John Murton* hem op (Miller, *Rise*, p.186). *Helwys* was een grootgrondbezitter, *Smyth* en *Robinson* waren Fellow geweest in Cambridge (Watts, *Dissenters*, p.72).

kerken in Europa⁴⁶⁶, kwamen de tot dan toe meestal impliciete verschillen tussen de Engelse theologen aan het licht.⁴⁶⁷ Op deze synode werden de Nederlandse Arminianen met instemming van Engelse zijde veroordeeld. Koning *Charles I*, die in 1625 *James I* opvolgde, steunde echter openlijk de Arminianen; het Calvinisme vond weinig steun meer bij de kerkelijke hiërarchie. Calvinistische opvattingen werden meer en meer als puriteins verworpen.⁴⁶⁸ Het verdedigen van de calvinistische visie op de predestinatie werd officieel verboden. Dit riep ook in het Parlement veel verzet op: in 1629 was het opkomende Arminianisme één van de belangrijkste grieven die naar voren werden gebracht. De meerderheid in het Parlement beschouwde de calvinistische verkiezingsleer als de officiële leer van de Engelse kerk; het Arminianisme zag men niet slechts als nieuwlichterij, maar als een terugkeer naar het Rooms-Katholicisme, in de somberste visies zelfs uitlopend op een Spaanse overheersing en het einde van de Engelse vrijheden.⁴⁶⁹ Doordat *Charles I*, mede naar aanleiding van deze kritiek, van 1629 tot 1640 zonder Parlement regeerde, viel voor de Calvinisten ook dit platform om zich tegen het Arminianisme te verzetten, weg.⁴⁷⁰

De Arminianen, onder aanvoering van *William Laud*, aartsbisschop van Canterbury van 1633 tot 1641, verdedigden nadrukkelijk de positie van de bisschoppen als leidlieden krachtens goddelijk en apostolisch recht ('*iure divino*'). Dit was een frontale aanval op de presbyteriaanse opvattingen.⁴⁷¹ Samenhangend hiermee kwam een nieuwe aandacht voor de waardigheid van het priesterambt op; vele Engelse Arminianen zagen het bewust als hun taak om de schade die de protestantse reformatie had aangericht, te herstellen.⁴⁷² Zij benadrukten het gemeenschappelijk en liturgisch karakter van de eredienst, tegenover de vroegere nadruk op het individuele antwoord op de prediking of lezing van de Schrift, die voor de Calvinisten het middel was, waardoor de uitverkorenen geroepen werden tot de kennis van het heil.⁴⁷³

Tot dan toe was de ecclesiologie het voornaamste geschilpunt geweest in de Engelse kerk, nu werd ook de soteriologie omstreden. Met de verwerping van de slechts voor de uitverkorenen beschikbare genade, verbonden de Arminianen een nadruk op de voor allen beschikbare genade in de sacramenten.⁴⁷⁴

Zij verzetten zich tevens tegen de anti-Katholieke polemiek, daarmee ingaand tegen een van de basiselementen van het protestantse bewustzijn in Engeland, en verwierpen

⁴⁶⁶ Trevor-Roper, *Laudianism*, p.58, stelt deze Synode qua betekenis op één lijn met het Concilie van Trente.

⁴⁶⁷ Tyacke, *Anti-Calvinists*, p.100vv; Wallace, *Predestination*, p.79-83; Trevor-Roper, *Laudianism*, p.60: "It polarized the parties in the English Church and thereby so weakened the comfortable consensus of Elizabethan and Jacobean Protestantism that it could never be restored."

⁴⁶⁸ Tyacke, *Arminianism*, p.121, 139; *Anti-Calvinists*, p.138, 186, 223; Wallace, *Predestination*, p.101vv; "for the first time since the Protestant Reformation, Puritan theological views could be distinguished from a regnant "Anglicanism", though many non-Laudian Anglicans agreed with the Puritans."

⁴⁶⁹ Collinson, *Dissenting Tradition*, p.535; Wallace, *Predestination*, p.88vv.

⁴⁷⁰ Tyacke, *Arminianism*, p.132,137; op p.182v vermeldt hij dat in 1630 de verkoop van werken van *Perkins* en *Ursinus* verboden werd in het gebied dat viel onder het gezag van de aartsbisschop van York; zie voor de controverse rond het Arminianisme in Engeland gedurende deze periode Wallace, *Predestination*, p.83vv.

⁴⁷¹ Lake, *Presbyterianism*, p.93-97; Lamont, *Godly Rule*, p.59, 65.

⁴⁷² Tyacke, *Arminianism*, p.140; *Anti-Calvinists*, p.221.

⁴⁷³ Tyacke, *Anti-Calvinists*, p.246.

⁴⁷⁴ Tyacke, *Arminianism*, p.130,138; *Anti-Calvinists*, p.176,199-209; Trevor-Roper, *Laudianism*, p.94; Wallace, *Predestination*, p.99. New, *Anglican*, p.59-76, gaat dieper in op de verschillen in sacramentsopvatting.

de geschiedenisvisie, zoals die in de apocalyptische traditie leefde.⁴⁷⁵ Ook wekte het feit dat een aantal van hen weigerden de Paus te identificeren met de Antichrist diepe ongerustheid bij hen die een verdere uitzuivering van Roomse overblijfselen in kerkbestuur en eredienst zagen als de enige weg voorwaarts. Voor de Engelse Puriteinen bleef de identificatie van de Rooms-Katholieke kerk met de Antichrist onverminderd van kracht; men bleef de ondergang van Rome verwachten, voorafgaand aan de bekering der Joden, zoals we nog zullen zien in §§ 3.2 en 3.5.4. Velen beschouwden de door *Laud* doorgevoerde veranderingen als een stap op de weg terug naar Rome.⁴⁷⁶

De tegenstanders van de Arminianen bestonden uit zowel de Puriteinen als de Calvinisten die een episcopaal geleide staatskerk acceptabel achtten en die de meerderheid vormden binnen de Engelse kerk. Tot deze laatsten behoorden onder andere aartsbisschop *James Ussher* van Armagh in Ierland, bisschop *Joseph Hall* en *John Prideaux*, hoogleraar theologie in Oxford en de grote verdediger van het Calvinisme tegen de Arminianen. Zij verweten de Arminianen dat zij de verlossing mede lieten berusten op menselijke verdienste; dit stond voor hen gelijk aan Rooms-Katholicisme en een volledige ontkrachting van de reformatorische verkondiging. Zo raakten ook de aanhangers van de staatskerk onderling verdeeld en ontstond er een religieuze tegenstelling in Engeland die even fel was als in het begin van de Reformatie. Het is dan ook geen overdrijving om het conflict rond het Arminianisme te beschouwen als een van de belangrijkste factoren die leidden tot de Engelse Burgeroorlog.⁴⁷⁷

Het besef dat het Calvinisme niet langer de officiële leer van de Engelse kerk was, droeg in belangrijke mate bij aan de groei van Non-conformisme en zelfs Separatisme; dit zou ertoe leiden dat na 1640 de voorstanders van afschaffing van de episcopale structuur veel steun zouden vinden.⁴⁷⁸ De vervolging door vertegenwoordigers van kerk en staat van hen die Puriteinse overtuigingen aanhingen nam sterk toe, wat leidde tot een grootschalige emigratie naar New Engfand. Het Puritanisme werd over het algemeen militanter.⁴⁷⁹

Hoewel de controverse betreffende de verkiezingsleer de theologische discussie in Engeland tussen 1589 en 1639 in belangrijke mate beheerste, vinden we daarvan weinig terug in de voortgaande bezinning op de bekering der Joden en de toekomst van Israël. Arminianen mengden zich nauwelijks in deze bezinning. Hun geschiedenisvisie werd niet bepaald door de apocalyptische traditie, zoals bij de Puriteinen het geval was: de tegenstelling tussen Protestanten en Rooms-Katholieken was in hun ogen niet zo fundamenteel en omvattend als voor de Puriteinen. Wat de eschatologie betrof, bleven de Arminianen zich bewegen binnen het kader van de opvattingen die sinds *Augustinus* overheersten. De door ons in het kader van ons onderzoek gevonden werken uit hun kring stonden dan ook kritisch tegenover de nieuwe visies op de eschatologie. Slechts *Henry More*, die wij in het volgende hoofdstuk zullen ontmoeten, was een gematigd chiliast. Het verzet van de Arminianen

⁴⁷⁵ Tyacke, *Anti-Calvinists*, p.186, 202; Trevor-Koper, *Introduction*, p.x; *Laudianism*, p.96vv.

⁴⁷⁶ Capp, *Millennium*, p.160; Christianson, *Reformers*, p.177v; Clifton, *Popery*, p.152; Collinson, *Reformers*, p.234.

⁴⁷⁷ Wallace, *Predestination*, p.100vv, 104.

⁴⁷⁸ Tyacke, *Anti-Calvinists*, p.186; *Arminianism*, p.129; Collinson, *Movement*, p.60; Watts, *Dissenters*, p.66; Solt, *Saints in Arms*, p.27.

⁴⁷⁹ Tyacke, *Arminianism*, p.139.

tegen de calvinistische predestinatieleer en hun verdediging van de voor allen beschikbare genade, was voor hun tegenstanders juist een bevestiging van hun overtuiging dat Roomse invloeden ook in Engeland nog steeds leidden tot bederf van de kerk. Bovendien ontbrak in de arminiaanse genadeleer elke noodzaak om afzonderlijk aandacht te besteden aan de bekering der Joden. Bekering was immers ook voor hen mogelijk, mits zij daartoe bereid waren.

Calvinisten waren echter juist op grond van hun opvattingen betreffende genade en verkiezing gedwongen een antwoord te geven op de vraag hoe Gods verbond met Israël te rijmen was met de huidige verwerping van de Joden. De verwachting van de komende bekering der Joden maakte het hun mogelijk zowel de blijvende kracht van Gods verbond te verdedigen als de centrale positie van Christus, zonder wie niemand toegang had tot Gods heil. De nadruk op de blijvende kracht van Gods verbond met Israël vormt dan ook het centrale element in hun aandacht voor de bekering van de Joden in de periode van 1589 tot 1639.

3.2 PROFETISCH VERSTAAN VAN HET VERLOOP VAN DE TOEKOMST

De aandacht voor de eschatologie was wijdverbreid in alle groepen en stromingen die te vinden waren binnen en buiten de Engelse staatskerk, met uitzondering van de Arrinianen.⁴⁸⁰ De overtuiging dat de gebeurtenissen die aan de Wederkomst van Christus vooraf zouden gaan uit de Bijbel af te lezen waren, vormde een gemeenschappelijk element in het pogen greep te krijgen op het verloop van de geschiedenis, zoals we dat vinden bij de Engelse Protestanten.

Een duidelijke verwoording van deze overtuiging vinden we in het geheel aan de tekenen van de Wederkomst gewijde geschrift van de Conformist *Anthonie Marten*:

“in all the holie Bible, there is not anie one thing that the mercie and goodnesse of our God hath set downe more amplie, taught more plainlie, and set foorth more expreslie, for the assurance of our faith, than the tokens of Christs comming.”⁴⁸¹

Het centrale element in deze tekenen was het feit dat het Evangelie vrijuit werd verkondigd; wanneer dit wereldwijd zou geschieden, zou dat het allerlaatste teken vòòr de Wederkomst zijn.⁴⁸² De overtuiging dat het verloop van de toekomst uit de Bijbel kon worden afgeleid, vinden we verder met name in door Puriteinen

⁴⁸⁰ Ball, *Expectations*, p.230v. In noot 15 noemt hij als voorbeelden aartsbisschop *James Ussher* van Armagh in Ierland; bisschop *Patrick Forbes* van Aberdeen; *William Twisse*, de voorzitter van de Westminster Assembly; *William Guild*, voorganger in de Schotse staatskerk sinds 1608 en Presbyteriaan sinds 1640; *John Trapp*, schoolmeester en later voorganger in de staatskerk, die tijdens de Burgeroorlog de zijde van het Parlement koos; *Christopher Love*, een Presbyteriaan die wegens contacten met *Charles II* in 1651 als landverrader werd terechtgesteld; de Congregationalisten *Jeremiah Burroughs*, *Nathanael Holmes*, *William Strong*, *John Cotton*, *John Goodwin* en *John Owen*, van wie de laatste drie ‘High Calvinists’ waren; *Henry Jessey*, Congregationalist en later Particular Baptist; *Robert Maton*, voorganger in de staatskerk met puriteinse opvattingen, die later sympathiseerde met de Fifth Monarchists; de gematigde Calvinist en Presbyteriaan *Richard Baxter*; de puriteinse voorman *Richard Sibbes*. Ball stelt dan ook dat eschatologische verwachtingen tot de orthodoxe leerstellingen behoorden (p.233).

⁴⁸¹ Marten, *Sound*, p.1^v-2^f. Hij stelde dit op één lijn met de profetieën aangaande de Messias in het Oude Testament, die op onmiskenbare (maar door de Joden niet erkende) wijze hun vervulling vonden in Jezus (p.1^f).

⁴⁸² Marten, *Sound*, p.15^r. Dit hield geen oproep tot activiteit in; hij noemde slechts de “continual hope that in short space it shalbe more sincerely and more universally published than hitherto it hath bin”(p.18^v).

geschreven commentaren op de Openbaring van Johannes.⁴⁸³ Zoals we in de vorige paragraaf reeds beschreven, was de ondergang van de Spaanse Armada een stimulans voor een meer optimistische eschatologie.

Een belangrijk element in deze visie op profetie en het verloop van de geschiedenis was de stelling dat door de steeds voortschrijdende vervulling van de profetie het inzicht in het verloop van de geschiedenis steeds verder toenam: volgens *Thomas Brightman* werd in het licht van de openbaring de ware betekenis van gebeurtenissen duidelijk.⁴⁸⁴ Deze visie op de relatie tussen openbaring en geschiedenis komt overeen met die van *Bale*, die wij in het vorige hoofdstuk besproken hebben. Op grond van deze visie kon men ook de stand opmaken met betrekking tot de vervulling van de profetieën, zodat duidelijk was wat reeds geschied was en wat men nog kon verwachten.⁴⁸⁵ Voordat profetieën echter vervuld waren, bleven ze duister.⁴⁸⁶ Naast dit groeiende verstaan door de voortgang der geschiedenis achtten sommigen het ook mogelijk dat aan individuele personen een bijzondere inspiratie geschonken werd, die inzicht gaf in de profetieën.⁴⁸⁷

Over een preciese datering van de bekering van de Joden en van de Wederkomst, c.q. het Laatste Oordeel, werd zeer uiteenlopend gedacht. Een aantal theologen, zowel Puriteinen als Conformisten in vele schakeringen, ging niet verder dan te stellen dat de bekering der Joden vòòr de Wederkomst zou plaatsvinden.⁴⁸⁸ Daarmee tekende zich een op *Bale*, *Musculus* en *Perkins* teruggaande traditie af die de bekering der Joden noemde als één van de laatste tekenen, zo niet het allerlaatste dat vooraf zou gaan aan de Wederkomst van Christus, meestal zonder enige tijdsbepaling te geven of een beeld te schetsen van het verwachte verloop van de toekomst. Een aantal andere theologen, die overigens niet ontkenden dat de bekering der Joden een teken van de nabijheid van de Wederkomst zou zijn, beperkte zich tot de opvatting dat deze bekering voor de deur stond, zonder een relatie te leggen met het verloop van de toekomst.⁴⁸⁹ Volgens

⁴⁸³ Dent, *Ruine*, p.A4^r: “For it is the Prophesie of this age, and the Prophesie of all ages since Christ: wherein is fully shewed what shall be the estate and condition of the Church in the severall ages thereof, unto the ende of the worlde.”; Mason, *Revelation*, p.1v; Sibbes, *Eccho*, p.535: “This book of the Revelation is an history of the state of the church, from the first coming of Christ to his second coming.”; Goodwin, *Revelation*, p.l. Van *Mason* is niet bekend tot welke stroming hij behoorde.

⁴⁸⁴ Cf. de ondertitel van *Brightman Revelation*: “Wherein the sense is opened by the Scripture, and the event of things fore-told, shewed by Histories.”

⁴⁸⁵ Cf. Bent, *Ruine*, p.A4^r: “we live in an age wherein the most of the things prophesied in this booke are fulfilled.”; Harrison, *Messiah*, p.55: “All of which prophecies we see accomplished: except ... the finall destruction of Babylon, and the calling of the Iewes”.

⁴⁸⁶ Sweeper, *Redemption*, p.2: “observe with me, that *Prophecies ... are most usually darke before the time of their fulfilling comes ...* These prophecies at the first are like the dayes dawning; when they come to be fulfilled, they are like the Sunne in it[s] strength.”

⁴⁸⁷ *Brightman, Revelation*, p.A2^r: “the *Lord* hath not only spoken by dreames and visions of old, but he speaketh also every day, even as often as he inlighteneth the minds of bis servants, that they may be able to search out the hidden truth of his word, and to bring it forth info the open world.” Sweeper, *Redemption*, p.4: “It pleaseth God sometimes to raise up men of propheticall spirits to point out these things as they are a doing. ... At other times when these extraordinary means do cease giveth to his Church excellent instrumento of his glorie, to make plaine the darke mysteries of the Prophets, being men mighty in the Scriptures”.

⁴⁸⁸ Deios, *Antichrist*, p.13; Dove, *Sermon*, p.B3^v-B4^v; Danaeus, *Small Prophets*, p.1100; Gifford, *Revelation*, p.146; Dent, *Ruine*; Perkins, *Galatians*, p.159, *Symbole*, p.423; Harrison, *Messiah*, p.55v; Prideaux, *Expectation*, p.26; Baker, *Meditations*, p.85. Volgens Mayer, *Catechisme*, p.84, Byfield, *Rule*, p.514 en Smith, *Creed*, p.403, moest Rome nog vallen vòòr de bekering der Joden.

⁴⁸⁹ Zo de titel van hoofdstuk V van Willet, *De vocatione*, p.21^v: “Iudaica nationis saluten iam appropinquare et prope adesse”; volgens zijn *Romanes*, p.511, zou onbekend zijn hoe en wanneer de Joden zich zouden bekeren, totdat deze bekering plaatsvond; Draxe, *Signes*, p.L^v: “This generall

Rollock was deze bekering reeds begonnen.⁴⁹⁰ Deze nabijheid van de bekering der Joden werd afgeleid uit de overtuiging dat men de juiste sleutel voor de interpretatie van profetieën en het uitvoeren van berekeningen had gevonden, zodat men uit de Schrift het verloop van de toekomst kon aflezen; men beriep zich niet op eigentijdse gebeurtenissen of eventueel bekende ontwikkelingen in de contacten met Joden.

Een aantal auteurs ging een stap verder door te pogen een nauwkeuriger tijdsbepaling te geven.⁴⁹¹ Zo meende de Puritein *Hugh Broughton* dat er vele argumenten waren om te veronderstellen dat de volledige ondergang van het pausdom en het einde der wereld nog vele honderden jaren op zich zouden laten wachten⁴⁹², maar hij was er blijkens zijn verlangen om zendingsactiviteiten onder de Joden te ontplooiën en de door hem genoemde mogelijkheden daartoe (zie § 3.5.5) van overtuigd, dat de bekering van de Joden binnen afzienbare tijd kon worden verwacht. *Elnathan Parr*, Calvinist en voorganger in de staatskerk, ging ook uit van een dergelijke periode.⁴⁹³ Voor de Schotse wiskundige *John Napier* was de Openbaring van Johannes bovenal een boek dat onder de vormen en uitdrukkingen van profetische uitspraken data en gebeurtenissen verborg.⁴⁹⁴

Hij stelde dat de dag van Gods Oordeel zou vallen tussen 1688 en 1700.⁴⁹⁵ *Brightman* verwachtte het begin van de roeping der Joden rond 1650.⁴⁹⁶ Deze roeping zou rond 1690 voltooid worden na de ondergang van Rome en de Turken; na de val van Rome zouden de bekeerde Joden optrekken naar Kanaän.⁴⁹⁷ De jurist *Sir Henry Finch* nam deze berekening van *Brightman* over en verwachtte het begin van het herstel van Israël rond 1650 en de onderwerping van al hun vijanden vòòr 1695. Hij haalde zich hiermee de spot van de Arminiaan *William Laud*, toen nog bisschop van Londen, op

conversion of them wee daily expect to come to passe"; Cooper, *Blessing*, p.54v; Burton, *Vials*, p.86.

⁴⁹⁰ Rollock, *Analysis*, p.257 (bij Rom. 11: 12): "de universa gente, quae paulatim restituta est, atque etiamnum quotidie restituitur."

⁴⁹¹ Volgens Collinson, *Reformers*, p.94, deed aan het einde van de zestiende eeuw de passie voor het berekenen van het tijdsverloop van de toekomst zijn intrede in de apocalyptische traditie; Ball, *Expectation*, p.115-125, bespreekt de verschillende berekeningen die het einde in het midden van de zeventiende eeuw verwachtten. Draxe, *Alarum*, p.111v, twijfelde er niet aan dat "The age wherein Christ shall come may bee knowne because our Lord onely excepteth the day and houre."

⁴⁹² Broughton, *Revelation*, p.21. Doordat hij vasthield aan een volle periode van 6.000 jaar, verwachtte hij het einde niet voor A.D. 2073; de geschiedenis zou volgens hem echter moeten uitwijzen, of dit correct was. Zie voor dit werk van Broughton: Collinson, *Reformers*, p.107vv.

Zie Ball, *Expectations*, p.131-141, voor een bespreking van de rol van de verwachte val van Rome. In de eschatologie van de Engelse Protestanten in de zeventiende eeuw.

⁴⁹³ Parr, *Exposition*, (Chap. XI), p.121: de bekering van de Joden zou nog wel 100 of 200 jaar op zich laten wachten; op p.94 stelde hij dat hun bekering nabij was. Principieel verzette hij zich echter tegen berekeningen (p.103).

⁴⁹⁴ Firth, *Tradition*, p.138v; over *Napiers* benadering schrijft zij op p.252v: "Only after the possibility of prediction had been fully accepted could the future figure in the tradition as history. The veil that surrounded the time after the defect of Rome and the Turk could then be penetrated. When Napier wrote, he was able to incorporate a more hopeful vision of the future: the last period of history would be characterized by universal peace and ml unprecedented increase in knowledge. The latter was beginning to happen in his own day. For example, if in the past it had been wrong to search the prophecies for the history of the future, it was wrong no longer: the discovery of prophecy was one of the tasks reserved for the men of the last days."

⁴⁹⁵ Napier, *Plaine Discovery*, p.16. Dit werk werd in 1594 en 1611 ook in Londen uitgegeven. Vòòr *Napier* was dergelijke speculatie over de toekomst in Engeland nog nauwelijks van belang. *Joye* volgde *Osiander* en ook *Foxe* voorspelde het einde van de vervolgingen, maar *Napier* verschaftte deze wijze van voorspellen aanzien. (Firth, *Tradition*, p.132-150; Clouse, *Napier*.

⁴⁹⁶ Brightman, *Revelation*, p.656, 692, 999, 1011; op p.1061 stelt hij dat de roeping der Joden zou spoedig plaatsvinden.

⁴⁹⁷ Brightman, *Revelation*, p.656, 690, 1061, 1068vv.

de hals.⁴⁹⁸ De Congregationalist *Thomas Goodwin* dateerde de bekering der Joden in 1655 of 1656⁴⁹⁹, na de ondergang van Rome; in 1700 zou de regering van Christus met zijn heiligen op aarde beginnen.⁵⁰⁰

Het reeds in § 2.4 genoemde ‘Dictum Eliae’ verloor in deze periode zijn invloed op de berekening van het eind der tijden: het werd slechts een enkele maal genoemd.⁵⁰¹ Meermalen werd deze profetie, samen met andere middelen om de tijd van de Wederkomst en het Laatste Oordeel te berekenen, afgewezen.⁵⁰² *Thomas Draxe* was de eerste die wees op het falen van vroegere berekeningen en de verschillen in dateringen voor de toekomst.⁵⁰³ Ook anderen stelden dat de kennis van de preciese datering van het Laatste Oordeel aan de mens onthouden was. Een al dan niet expliciete verwijzing naar teksten als Mattheus 24: 36 (“Doch van die dag en van die ure weet niemand, ook de engelen der hemelen niet, ook de Zoon niet, maar de Vader alleen.”) en Handelingen 1: 7 (“Het is niet uw zaak de tijden of gelegenheden te weten, waarover de Vader de beschikking aan Zich gehouden heeft”) vormde voor deze opvatting de schriftuurlijke basis.⁵⁰⁴ Daaraan werd dan nog toegevoegd, dat de bedoeling hiervan was de nieuwsgierigheid van de mens in te dammen en de waakzaamheid in stand te houden, want wanneer men ervan uit kon gaan dat het einde nog ver weg was, zou dit slechts laksheid in de hand werken; berekeningen waren dientengevolge hoogmoedig en dwaas.⁵⁰⁵

3.2.1 EEN TOEKOMSTIGE HEILSTIJD?

Hoewel duidelijk omstreden, zien we in deze periode de opkomst van chiliastische verwachtingen betreffende een Rijk van Christus op aarde voorafgaand aan het Laatste Oordeel. *Bauckham* onderscheidt in de verwachting van een duizendjarig rijk voor het Laatste Oordeel twee typen, die hij in de moderne terminologie aanduidt als ‘postmillennialisme’ en ‘premillennialisme’. Het premillennialisme ging over het algemeen uit van een radicale breuk tussen het heden en het duizendjarig rijk op aarde, dat opgericht zou worden na de Wederkomst. In de zeventiende eeuw waren *Johann Heinrich Alsted* en *Joseph Mede* de eersten die een dergelijke opvatting verdedigden.⁵⁰⁶ In § 4.2 zullen we de uitwerking hiervan beschrijven, voorzover deze

⁴⁹⁸ Finch, *Restoration*, p.3, 59v, met een beroep op Daniël 12: 4-7, 11v. Laud, *Works*, Vol. I, p.19v: “I cannot tell here, whether it be Balaam that prophesieth, or the beast he rode on.... I will leave these men to out-dream the Jews.”

⁴⁹⁹ Goodwin, *Revelation*, p.72vv, 157, 195-206; hiervoor beriep hij zich op *Finch*, *Mede* en *Forbes*.

⁵⁰⁰ Goodwin, *Revelation*, p.197v; op p.204 verbindt hij hieraan de waarschuwing: “let an indefinite warning that these things are approaching, and we within the reach of them suffice for to move us to prayer to prepare for them, which is the only use of knowing them.”

⁵⁰¹ Marten, *Sound*, p.14: “we must imbrace the same as a true prognosticate, religiously descended from that holie Author.”; Broughton, *Revelation*, p.21, hield vast aan een totale duur van de geschiedenis van 6.000 jaar.

⁵⁰² Dove, *Sermon*, p.A8^r-B3^r; Perkins, *Symbole*, p.420vv; Byfield, *Rule*, p.504v; Sutton, *Lectures*, p.382; Smith, *Creed*, p.401.

⁵⁰³ Draxe, *Alarum*, p.107v: velen verwachtten het einde in 1588 en hadden ongelijk; *Napier* hield het op 1695, het jaar waarin *Brightman* de voltooiing van de bekering der Joden en het begin van de bloeiperiode van de Joodse kerk verwachtte. Deze verschillen maakten *Draxe* sceptisch ten aanzien van berekeningen.

⁵⁰⁴ Parr, *Exposition*, p.103; Mason, *Revelation*, p.42; Boys, *An Exposition of the Dominicall Epistles and Gospels used in our English Liturgy, throughout the whole yeere*, in: *Works*, p.90, noemde het berekenen der tijden zelfs “a kind of sacrilege”; Sutton, *Lectures*, p.382.

⁵⁰⁵ Draxe, *Signes*, p.L2^v-L3^r; Forbes, *Learned Commentarie*, p.229; Draxe, *Alarum*, p.17, 102.

⁵⁰⁶ Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.210; *Chiliasmus*, p.739. Volgens Clouse, *Influence*, p.1v, zijn er twee periodes in de kerkgeschiedenis geweest, waarin het premillennialisme prominent was: de eerste drie eeuwen en de zeventiende eeuw, en toen met name in Engeland.

voorkwam bij Engelse Protestanten die zich bezonnen op de bekering en toekomst der Joden. Het postmillennialisme verwachtte een specifiek ingrijpen van God ter oprichting van het heilsrijk, maar onderscheidde dit niet al te zeer van andere ingrepen van God in de geschiedenis. Het moest ter verdediging tegen de kritiek het verschil met het door de traditie afgewezen (pre)millennialisme van de kerkvaders en de verafschuwde Wederdopers aantonen; het kon aansluiten bij de Joachimitische traditie.⁵⁰⁷

Bauckham noemt twee factoren voor de toenemende betekenis van het protestantse chiasme vanaf 1590. De eerste was het optimisme aangaande de doorwerking van het Evangelie binnen de geschiedenis. Waar het vroege Protestantisme over het algemeen rekende met een toenemende vervolging en de vernietiging van de pauselijke Antichrist pas met de Wederkomst van Christus verwachtte, kwam aan het einde van de zestiende eeuw de overtuiging naar voren, dat de Antichrist onttroond zou worden door het Evangelie en de militaire macht van de protestantse staten. De ondergang van de Armada stimuleerde dergelijke overtuigingen. Daardoor werd het mogelijk voor de kerk een tijd van vrede en voorspoed op aarde te verwachten voor de Wederkomst.⁵⁰⁸ Dit optimisme behoefde niet zondermeer te leiden tot de verwachting van een komend duizendjarig rijk. In Engeland was in de zeventiende eeuw de verwachting van een periode van glorie voor de kerk aan het eind der tijden, waarin de hoop op de bekering van de Joden een belangrijke rol speelde, meer verbreid dan een specifiek chiasme aan de hand van Openbaring 20.⁵⁰⁹

De tweede factor was volgens *Bauckham* de exegese. De gangbare protestantse uitleg van de Openbaring van Johannes als beschrijving van de gehele kerkgeschiedenis werd steeds nauwkeuriger en met meer geleerdheid voortgezet. *Ball* heeft erop gewezen, dat de verwachting van de realisatie van Gods Koninkrijk binnen de geschiedenis zijn plaats kreeg in het Engelse theologische denken van de zeventiende eeuw vanuit wat hij noemt de ‘historicistische hermeneutiek’, een term die ook door *Bauckham* wordt gehanteerd.⁵¹⁰ Vertegenwoordigers van deze ‘historicistische’ school legden er steeds meer nadruk op, dat de Openbaring van Johannes beschouwd diende te worden als een doorlopende historische vertelling. Voor sommigen zou dit uiteindelijk tot de conclusie leiden, dat het duizendjarig rijk met geen enkele periode uit het verleden bevredigend kon worden verbonden en dat de opbouw van het boek Openbaring een duizendjarig rijk aan het einde van de kerkgeschiedenis vereiste.⁵¹¹ Deze wijze van uitleg valt binnen het kader van de apocalyptische traditie zoals wij deze in § 2.2 beschreven hebben. Een drietal theologen maakte door hun exegetische arbeid het chiasme theologisch respectabel en invloedrijk.⁵¹² Dit waren *Thomas Brightman* (1562-1607), een voormalig Fellow van Queen’s College te Cambridge en voorganger in de staatskerk⁵¹³, die sympathiseerde met de Presbyterianen; de Duitser

⁵⁰⁷ *Bauckham, Chiasmus*, p.739; *Tudor Apocalypse*, p.211. Voor de invloed van de Joachimitische traditie, zie *Tudor Apocalypse*, p.212-221. De vraag, in hoeverre er sprake is van Joachimitische invloed op de door ons beschreven opvattingen, valt buiten het kader van ons onderzoek.

⁵⁰⁸ *Bauckham, Chiasmus*, p.739; een dergelijk optimisme ziet hij bij *Bale* en na 1640 (*Tudor Apocalypse*, p.211v). Volgens *Ball, Expectation*, p.92v, overheerste in de zeventiende eeuw een hoopvolle eschatologie, gekenmerkt door een christologische oriëntatie: de toekomst behoorde toe aan Christus, die binnen afzienbare tijd de gelovigen zou verlossen.

⁵⁰⁹ *Bauckham, Chiasmus*, p.740; *Tudor Apocalypse*, p.211.

⁵¹⁰ *Ball, Expectation*, p.27; *Bauckham, Tudor Apocalypse*, p.221.

⁵¹¹ *Bauckham, Tudor Apocalypse*, p.221.

⁵¹² *Bauckham, Chiasmus*, p.740.

⁵¹³ *Brightman* studeerde aan Queen’s College te Cambridge (M.A. 1584, B.D. 1591), waar hij in 1584 Fellow werd. In 1592 werd hij voorganger in Hawness. Zijn werk werd posthuum uitgegeven en had een grote invloed op de ontwikkeling van het postmillennialisme in Engeland en elders (*Bauckham,*

Johann Heinrich Alsted, hoogleraar te Herborn⁵¹⁴, en *Joseph Mede* (1586-1638), sinds 1613 Fellow van Christ's College te Cambridge, waar hij Grieks doceerde. Deze laatste mengde zich niet in de kerkelijke twisten en conformeerde zich aan de bestaande voorschriften en gebruiken in de staatskerk. *Firth* heeft erop gewezen dat *Brightman* en *Alsted* diep teleurgesteld waren over de resultaten die de Reformatie tot dan toe had opgeleverd. Waar de zestiende-eeuwse verdedigers van de Reformatie zich op het verleden beriepen om het heden te rechtvaardigen, verwachtten deze en andere theologen in de zeventiende eeuw dat in de toekomst de door de Reformatie gewekte verwachtingen, die nog niet waren gerealiseerd in kerk en samenleving van de eigen tijd, zouden worden verwezenlijkt.⁵¹⁵

De claim van *Peter Toon* en *Murray*, dat de verwachting van een nationale bekering van de Joden een beslissende rol gespeeld zou hebben bij de ontwikkeling van het postmillennialisme⁵¹⁶, gaat, zoals *Bauckham* terecht opmerkt, voorbij aan de verbreiding van deze verwachting in de zestiende eeuw en in de Middeleeuwse traditie, met name geworteld in de exegese van Romeinen 11: 25v. Maar ook in de zeventiende eeuw, toen de bekering der Joden een belangrijk element in de postmillennialistische visies geworden was, als de gebeurtenis die het begin van het duizendjarig rijk markeerde, bleven anderen deze bekering beschouwen als de laatste gebeurtenis vòòr de Wederkomst. Slechts binnen de context van een breder optimisme nam de leer van de toekomstige bekering der Joden zijn plaats in binnen de postmillennialistische verwachting. Als bronnen voor dit optimisme noemt *Bauckham* de Joachimitische traditie, de 'historicistische' exegese van de Openbaring van Johannes en de groeiende overtuiging dat God binnen afzienbare tijd de Antichrist zou vernietigen.⁵¹⁷

De Puritein *Arthur Dent* bestreed de opvatting dat in het eind der tijden ongerechtigheid zou overheersen. Niet omdat hij van mening was dat de wereld beter zou worden; integendeel, de wereld en de ongelovigen zouden alleen maar slechter worden.⁵¹⁸ Wel geloofde hij dat het aantal ware gelovigen in het laatst der dagen zeer groot zou zijn: de kerk zou God op zuivere wijze vereren en dagelijks groeien, tot op het allerlaatst.⁵¹⁹ Hij was ervan overtuigd dat de macht van Rome die binnen de geschiedenis tot volle ontplooiing was gekomen, ook binnen de geschiedenis, vaar de Wederkomst van Christus, tot het minimum zou worden teruggebracht.⁵²⁰

Chiliasmus, p.740). Blijkens *Revelation*, p.A3^v-A4^f, 126, werkte hij rond 1600 aan zijn commentaar op de Openbaring van Johannes.

⁵¹⁴ Zie over hem ook Clouse, *Alsted*; *Firth*, *Tradition*, p.209-211.

⁵¹⁵ *Firth*, *Tradition*, p.210. Zo sprak *Alsted*, *Beloved City*, p.7, over de grote Reformatie die gebracht zou worden door komst van het duizendjarig Rijk; op p.80 verzette hij zich tegen de opvatting, dat de kerk voldoende hervormd was; *Cotton*, *Resurrection*, p.18, stelde over de Reformatie van *Luther*, *Calvijn* en *Bucer*: "It is such a reformation as much deadnesse lies upon it to this day. This reformation is not risen to such a resurrection as the holy *Ghost* should call it a resurrection if you speak of the *Churches* ... There are such defects that you may looke for Christianity in the midst of Christendome, and church members in the midst of *Churches*."; *Maton*, *Reigne*, p.131: "where is the Nation shall I say, or the Citie, yea the village amongst us, where cruelty is not practised, where such mischiefs are not to be found, as can scarcely be paralleled in the Common-wealths of the most barbarous heathen?"; zijn verlangingen ging uit naar "the *Churches* rest from sinning" (p.134).

⁵¹⁶ *Toon*, *Introduction*, p.24v; *Murray*, *Hope*, p.41-55.

⁵¹⁷ *Bauckham*, *Tudor Apocalypse*, p.225.

⁵¹⁸ *Dent*, *Ruine*, p.246: "the world will bee alwaies like it selfe, impious and unbelieving."

⁵¹⁹ *Dent*, *Ruine*, p.246.

⁵²⁰ *Dent*, *Ruine*, p.240v: "for otherwise wee could have small comfort in anie of these things, if they should not bee done heere in earth".

De eerste Engelse Protestant die de bekering van de Joden integreerde in een postmillennialistische eschatologie, was *Thomas Brightman*. Zijn opvattingen zouden na 1640 door velen worden opgenomen.⁵²¹ Als eerste verdedigde hij ook de terugkeer van de Joden naar hun eigen land en hun herstel tot een zelfstandige staat. Volgens *Bauckham* kwam *Brightman* tot dit ontwerp door de doordenking van de consequenties van de verwachte bekering van de Joden. Op zich bood deze verwachting nog geen aanleiding tot chiliastische opvattingen. Doordat ze echter slechts moeizaam in te passen was in traditionele eschatologische ontwerpen, droeg ze wel in aanzienlijke mate bij aan de overredingskracht van argumenten voor een postmillennialistische visie.⁵²²

In zijn commentaar op de Openbaring van Johannes werkte *Brightman* een aantal nieuwe inzichten uit, waarvoor hij zich beriep op persoonlijk van God ontvangen inspiratie. Als nieuw noemde hij zijn uitleg van de zeven brieven aan de gemeenten in Klein-Azië in Openbaring 2 en 3 als betrekking hebbend op periodes in de kerkgeschiedenis en de uit de Reformatie ontstane kerken in Europa⁵²³, het herstel van Israël als staat in het eigen land en zijn opvattingen aangaande twee millennia.⁵²⁴

In zijn uitleg van de zeven brieven aan de Kleinaziatische gemeenten stond de kerk van Efeze voor de apostolische kerk tot aan *Constantijn*, die van Smyrna voor de ketters tijdens het bewind van *Constantijn* tot aan dat van *Gratianus* en die van Pergamum voor de in duisternis verzinkende kerk sinds *Gratianus* (A.D. 380-± 1300).⁵²⁵ Daartegenover stonden dan de kerk van Thyatira die het begin van herstel en groeiende vroomheid symboliseerde (±A.D. 1300-1520), die van Sardis als de eerste hervormde kerk, volgens *Brightman* de kerken van de lutherse reformatie, die echter nog slechts ten dele hersteld waren, getuige bijvoorbeeld de leer der consubstantiatie, en tot slot de kerk van Philadelphia, symbool van de kerken van Zwitserland, Zweden, Genève, Frankrijk, Nederland en Schotland, de kerken van de calvinistische reformatie, die volgens hem de apostolische zuiverheid weerspiegelden.⁵²⁶ Een eigen plaats had in deze uitleg de kerk van Engeland, gesymboliseerd door de kerk van Laodicea.⁵²⁷

Volgens *Reeves* had de Engelse kerk in de visie van *Brightman* de unieke mogelijkheid om door een volledige reformatie terug te keren tot de zuiverheid van het Paradijs. Zo zou Engeland de mogelijkheid hebben om een uitverkoren volk te worden dat de weg zou banen voor de vernieuwing van de wereld.⁵²⁸ Dit komt in het geheel

⁵²¹ Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.224; Capp, *Godly Rule*, p.114, stelt dat de hoop dat de Antichrist door de prediking van het Evangelie overwonnen zou kunnen worden, door *Brightman* werd verwerkt tot een academisch eschatologisch systeem. Een beschrijving van zijn toekomstverwachting vinden we bij Firth, *Tradition*, p.164-176; De Jong, *As the waters*, p.16-21.

⁵²² Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.226v: "people already convinced of the doctrine of the conversion of the Jews might well see that they already held a belief which fitted awkwardly into their general eschatological expectations and would fit much better into a postmillennial framework of thought of the Future."

⁵²³ *Brightman*, *Revelation*, p.A2^v: "I that by Gods providence had found these Epistles cast abroad, and understood by the inscriptious to what Churches they were sent, durst not but give them unto you." Dit betekende overigens niet, dat *Brightman* zich niet op de inzichten van anderen beriep; hij kende vele protestantse geschriften en pree's met name *Bullinger* en *Beza*; *Hugh Broughton* was één van zijn favoriete Schriftuitleggers.

⁵²⁴ *Brightman*, *Revelation*, p.A3^v, 687vv, 1051v.

⁵²⁵ *Brightman*, *Revelation*, p.52, 74, 84.

⁵²⁶ *Brightman*, *Revelation*, p.97, 118, 139.

⁵²⁷ *Brightman*, *Revelation*, p.159.

⁵²⁸ *Reeves*, *The Prophetic Future*, p.155v. Zij ziet bij hem een duidelijke invloed van *Joachim van*

niet overeen met de kritische uitlatingen van *Brightman* over de kerk in zijn vaderland.⁵²⁹ Voordat hij zijn uitleg van de brief aan Laodicea gaf, benadrukte hij dat deze uitleg niet voortkwam uit gevoelens van afkeer, die hem tot een onaangename toepassing van deze brief gevoerd zouden hebben.⁵³⁰ Vervolgens oefende hij felle kritiek uit op de kerk van Engeland: ze hinkte nog op twee gedachten en was nog een vermenging van “*pure doctrine and Romish regiment*”. Daarom riep hij, na scherpe kritiek op het hiërarchische kerkbestuur en de macht van de hogere geestelijkheid, op tot zuivering en een definitieve en radicale breuk met de leer en de praktijken van de kerk van Rome.⁵³¹ Zijn sympathie voor de Presbyterianen komt hierin duidelijk tot uiting. De apostolische kerk was voor hem de niet te overtreffen blijvende maatstaf voor elke kerk.⁵³² *Brightman* stelde de Engelse kerk het model van de calvinistische ‘reformed churches’ voor ogen als beantwoordend aan deze maatstaf. Op geen enkele wijze sprak hij over bijzondere mogelijkheden voor de kerk van Engeland.

Zijn kritiek op de kerk van Engeland verklaart ook voor een belangrijk deel, waarom *Brightman* zo geliefd werd bij de radicalere Puriteinen. Volgens *Stephen Brachlow* bewogen de eschatologische opvattingen van de radicale Puriteinen en de Separatisten zich rond de eeuwwisseling in de richting van de eschatologie zoals *Brightman* die verwoordde. Deze radicalen begonnen zich te distantiëren van de verheerlijking van de periode onder keizer *Constantijn* en zijn opvolgers, zoals die bij *Foxe* te vinden was; bij sommigen van hen waren er volgens *Brachlow* indicaties van de verwachting van een naderende tijd van glorie op aarde, die zij overigens niet nader uitwerkten.⁵³³ *Foxe* was van mening geweest dat de goede christelijke vorst een beslissende rol speelde in de vernietiging van de Roomse Antichrist. Deze opvatting was zeer invloedrijk en weerspiegelde de nauwe verbinding tussen staat en kerk in de algemene opinie; het was pas vanaf 1641, met het begin van de Engelse Burgeroorlog, dat dit vertrouwen op de vorst als reformator zijn greep begon te verliezen op de meerderheid van degenen die ieder op hun eigen wijze naar een verdergaande reformatie verlangden, met als doel een herstelde kerk in een herstelde samenleving.⁵³⁴ Volgens *Brightman* begon het verval van de kerk reeds bij de eerste christelijke keizer, *Constantijn*; in zijn visie was de christelijke vorst eerder een belemmering dan een stimulans voor de verwerkelijking van een volledige reformatie. Slechts door zich terug te trekken in afgescheiden groepen kon men het ware geloof zuiver bewaren. Gedurende de Burgeroorlog zouden zowel Presbyterianen als Congregationalisten zich op *Brightman* beroepen; zijn commentaar op Openbaring moedigde echter door de overeenkomsten in de ecclesiologie vooral de laatste groep aan.⁵³⁵

Fiore. Ook volgens *Firth*, *Tradition*, p.167v, was *Brightman* van mening, dat de kerk van Engeland de apostolische kerk kon overtreffen; volgens haar was het echter pas na 1640 dat deze opvatting nationalistisch geïnterpreteerd werd (p.108). Ook *Escribano-Alberca*, *Eschatologie*, p.17, is van mening, zonder overigens enig bewijs aan te dragen, dat *Brightman* de Engelse kerk beschouwde als het nieuwe uitverkoren volk.

⁵²⁹ Ook *Capp*, *Godly Rule*, p.114, wijst erop dat *Brightman* de Engelse kerk in zijn tijd veroordeelde.

⁵³⁰ *Brightman*, *Revelation*, p.123v: “I could not but poure forth teares and sighes from the bottom of my heart, when I beheld in it, Christ himself loathing of us, and provoked extreamly to anger against us.”

⁵³¹ *Brightman*, *Revelation*, p.168, 155: “Purge out all thy Romish leven; hang not any longer in the midst between the reformed Churches and that that is Antichristian.”

⁵³² *Brightman*, *Revelation*, p.138: “the Church which the Apostles founded, was of all others most perfect, and that is not to be perfected with the inventions of those that come after, but that all other are to be examined and squared by the Rule thereof”. Deze kerk was het nieuwe Eden (p.55).

⁵³³ *Brachlow*, *Communion*, p.77-89, 269.

⁵³⁴ *Lamont*, *Godly Rule*, p.23.

⁵³⁵ *Lamont*, *Godly Rule*, p.50v.

Nog twee elementen waren voor *Brightman* van wezenlijk belang: de bekering van de Joden en een vredetijd op aarde.⁵³⁶ Er zou nog een korte tijd van strijd volgen, en daarna zou de Antichrist (Rome en de Turken) worden vernietigd; dan zou op aarde een gouden tijd aanbreken: de kerk zou zuiverder zijn dan ooit tevoren en de gelovigen zouden leven in heilige gelukzaligheid en vreugde, zo groot als op aarde maar mogelijk was.⁵³⁷

Mogelijk had *Lambertus Danaeus*, wiens commentaar op de kleine profeten in 1594 in een Engelse vertaling gepubliceerd was, invloed gehad op *Brightmans* postmillennialisme. *Danaeus* verwachtte dat God alle vijanden van de kerk zou vernietigen; volgens hem zou de kerk in deze strijd meestrijden en een rijke buit verwerven, zodat zij vervolgens op aarde voorspoed zou kennen. De overgebleven heidenen, de uitverkorenen uit de heidenen, zouden zich daarna bekeren.⁵³⁸ Wanneer God zijn kerk zou samenbrengen - waarbij *Danaeus* ook de Joden insloot, wier bekering hij in de laatste periode der geschiedenis verwachtte⁵³⁹ - , zou het ware geloof in de gehele wereld hersteld worden.⁵⁴⁰ Daarnaast is het zeer wel mogelijk dat ook *Bale's* commentaar op Openbaring *Brightman* heeft beïnvloed, ook al wordt *Bale*, evenmin als overigens *Danaeus*, door hem niet genoemd als bron.

Brightman was uniek in zijn opvattingen betreffende twee elkaar opvolgende millennia. Het tweede millennium begon in zijn visie rond A.D. 1300 met het optreden van hervormers als *Wycliffe*, dat hij verbond met de eerste opstanding (Openbaring 20: 4v); het werd gekenmerkt door het voortschrijden van de waarheid. *Brightman* zag geen mogelijkheid om nadere uitspraken te doen over het precieze verloop van dit millennium, dat volgens hem mogelijk langer dan duizend jaar zou duren.⁵⁴¹ Wel was hij van mening dat de eerste berichten over de terugkeer van de Joden als een christelijke natie naar hun eigen land pas in het Westen bekend zouden worden na de verwoesting van Rome in 1690.⁵⁴² Daarna zou Christus eeuwenlang glorieus op aarde heersen door de dienst van Zijn dienaren en zou Hij de kerk tot de allerhoogste eer brengen, zodat zij verheven zou zijn boven welk rijk dan ook; velen uit de heidenen zouden zich bekeren en in oprechte vroomheid leven.⁵⁴³ De heidenen die koppig zouden weigeren de waarheid van het Evangelie te erkennen, zouden geen macht hebben; zij zouden zich in hun gedrag moeten onderwerpen aan het gezag van de kerk. Deze zou ongestoord op aarde regeren, totdat de gelovigen in de hemel

⁵³⁶ *Brightman, Revelation*, p.A3^r.

⁵³⁷ *Brightman, Revelation*, p.155 (hij Openb. 3: 12).

⁵³⁸ *Danaeus, Small Prophets*, p.1105, 1107, 1109.

⁵³⁹ *Danaeus, Small Prophets*, p.1100: "a true and full light shall shine unto the Iewes, because (as Paul saith) the Iewes about the end of the world shall be converted unto Christ Rom.11. ver.25." Op p.1101 verwees hij ook naar Ez. 37: 16vv.

⁵⁴⁰ *Danaeus, Small Prophets*, p.1103: "When as God therefore shall gather together his Church, then also true and pure religion shall be restored, yea and that unto the whole world ... it shall be altogether and in every poynt throughly pure and perfectly sound."

⁵⁴¹ *Brightman, Revelation*, p.1051. Hij beschouwde het als onmogelijk om het Laatste Oordeel te dateren. Wel stelde hij: "The truth as we see is to raigne as yet among some of the Gentiles seven hundred yeares, and how long it shall reigne aftenwards among the Iewes, no computation teacheth us, as farre as I can finde." (p.1053).

⁵⁴² *Brightman, Revelation*, p.656, 690, 1061, 1068vv.

⁵⁴³ *Brightman, Revelation*, p.1051. Cf. p.1052: "For this is the Kingdom of Christ, when he ruleth in the middst of any people, and swayeth them with the scepter of his word. And this is indeed the most true Empire and kingdom of any nation, when it is subiected to Christs Empire alone, and when it is governed by his conduct and command alone."

zouden worden opgenomen en de aarde door vuur zou vergaan.⁵⁴⁴ Hiermee ging *Brightman* veel verder dan tot dan toe levende verwachtingen en was hij de eerste Engelse Protestant die een voluit chiliastische visie ontwikkelde.⁵⁴⁵ Voor deze visie beriep hij zich op de kerkvaders *Papias, Ireneus, Justinus, Tertullianus* en *Lactantius*. Hij noemde in dit verband ook *Augustinus*, hoewel hij zich er van bewust was, dat hij zich slechts op een klein deel van diens opvattingen kon beroepen. *Brightman* benadrukte dat ook zij spraken over een geestelijk rijk, waarvan zij de oneindige zaligheid met aardse beeldspraak beschreven, een wijze van spreken, die zij volgens hem gemeen hadden met de oudtestamentische profeten. Sommigen van hen legden volgens hem teveel nadruk op aardse genietingen, maar dat enkel en alleen omdat zij wisten, dat de kerk in dit rijk van Christus zou delen in zeer groot aards geluk.⁵⁴⁶ Totdat de Antichrist volledig vernietigd zou zijn, zou de kerk op aarde nog met vele tegenslagen te worstelen hebben, maar daarna zou zij triomferen. Volgens hem dwaalden sommige kerkvaders wel ernstig, doordat zij verwachtten dat de voorspoed op aarde genoten zou worden ná de opstanding der doden, waardoor zij aardse zaken verbonden aan de eeuwige gelukzaligheid van de heiligen, die met niets aards vergeleken kon worden.⁵⁴⁷

Hoewel *Brightman* visie in zijn tijd uniek was, was zij aan de andere kant niet meer dan de conclusie uit protestantse visies op de geschiedenis die in de 16e eeuw tot ontwikkeling gekomen waren, zoals bijvoorbeeld de visie van *Bale*.⁵⁴⁸ Vanuit de nadruk op Gods leiding in de geschiedenis en het vertrouwen op de mogelijkheid om op grond van de Schrift en historisch materiaal een samenhangende visie op het verloop van verleden, heden en toekomst te ontwikkelen, was het geen grote stap meer naar het verwachten van een toekomst die het verleden zou overtreffen. Nadat bij de Engelse Protestanten tot dan toe de overtuiging overheerst had dat de Reformatie het laatste hoogtepunt in de geschiedenis was geweest, begon nu de verwachting van een nog verdere doorwerking van het Evangelie meer naar voren te komen.⁵⁴⁹ Hiermee zien wij een accentverschuiving optreden die nog aanleiding zou zijn tot veel discussie en verschillende eschatologische ontwerpen, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien.

Vanaf 1606 zijn er voorbeelden te vinden van een mogelijke invloed van *Brightmans* visie op anderen. *William Symonds*, een voorganger in de staatskerk, die in 1613 de doctorsgraad zou verwerven, stelde in 1606 dat de eerste opstanding in 1364 had plaatsgevonden als gevolg van de verkondiging van *Wycliffe*. Voor duizend jaar zou nu het Evangelie verbreid worden, tot overwinning komen en een bloeitijd beleven.

⁵⁴⁴ *Brightman, Revelation*, p.1120v.

⁵⁴⁵ *Christianson, Reformers*, p.105v. Volgens *Zakai, Brightman*, p.39, bood hij zo een alternatief voor *Augustinus'* dualistische wereldbeeld, "by finding a point in time and history where the heavenly city and the earthly city would coalesce, or when the visible and invisible Church would unite."; cf. *Clouse, Influence*, p.59.

⁵⁴⁶ *Brightman, Revelation*, p.1052.

⁵⁴⁷ *Brightman, Revelation*, p.1053.

⁵⁴⁸ *Firth, Tradition*, p.210 v: "The sixteenth-century reformers had managed to avoid the millenarian heresy inherent in their interpretation of the Apocalypse only by insisting that the emphasis be placed on its application to the past; but they had not built a sufficient defence against its reintroduction, and by the seventeenth century, when new and vocal minorities sought a justification for a future reformation, millenarianism could claim for itself a respectable background in the histories written in the sixteenth century, and needed only the boldness to draw conclusions already implicit in them."

⁵⁴⁹ *Bauckham, Tudor Apocalypse*, p.227.

Tijdens deze duizend jaar zou de strijd tegen de Antichrist echter wel doorgaan.⁵⁵⁰ In 1609 schreef *Henoch Clapham* dat sinds 1333 Satan voor duizend jaar gebonden en de macht van Rome in verval was; na deze duizend jaar zou de kerk onderdrukt worden door Gog en Magog, die door Christus bij Zijn Wederkomst vernietigd zouden worden samen met alle heidenen.⁵⁵¹

Thomas Draxe, voorganger in de staatskerk, verwachtte blijkens zijn geschriften uit 1608 dat het einde der tijden gelukkig zou zijn met het oog op de weldaden van Christus, het licht van het Evangelie en de wereldwijde samenvoeging van Joden en heidenen in één kerk.⁵⁵² Maar met het oog op de ondankbaarheid van de wereld en de verleiding door de Antichrist zou het een ellendige tijd zijn. Het aantal godloochenaars, huichelaars, afvalligen en onverschilligen zou vele malen groter zijn dan het aantal van hen die God oprecht zouden dienen. Toch zou de kerk niet ondergaan, maar ondanks de tyrannie van de Antichrist zouden velen God blijven aanroepen. Alle uitverkorenen, aan wie God het zegel van Zijn verkiezing en aanneming had geschonken, zouden behouden worden. Mogelijkerwijs zou er in de tijd van de bekering der Joden veel geloof en ijver op aarde zijn, maar daarvan zou bijna niets overblijven, omdat vele valse Christussen zeer velen zouden verleiden.⁵⁵³

Voor *Draxe* bleef de kerk tot het einde toe onder het kruis, zonder zichtbare glorie. In 1615 was hij echter optimistischer, mede onder invloed van *Brightman*, wiens opvattingen betreffende de twee millennia hij overigens afwees⁵⁵⁴: de tijd van de bekering der Joden en de periode daaropvolgend zou een grote opleving te zien geven in grote delen van de wereld. Niet wereldwijd, want de verkondiging van het Evangelie over de gehele aarde was reeds geschied in de tijd der Apostelen en zou niet herhaald worden. Maar in Amerika en het Turkse rijk zou dan het licht van het Evangelie opgaan.⁵⁵⁵ Vòòr de bekering der Joden zou Rome verwoest worden en zouden de Paus en al zijn aanhangers, die zouden proberen de ware Christenen uit te roeien, volledig te gronde gaan. Na de bekering der Joden zouden de Turken, die hen zouden aanvallen om hun terugkeer naar Kanaän te verhinderen, verslagen worden. Gedurende een korte tijd na hun bekering zouden de Joden een roemruchte en voorbeeldige kerk vormen.⁵⁵⁶ Op deze periode zou echter weer het optreden van valse profeten en valse Christussen volgen, een tijd van rampen; velen zouden laks worden in het geloof en zich koesteren in een valse zekerheid. Kortom, de verwachting van een “golden world” bleef voor *Draxe* een dwaling.⁵⁵⁷

Volgens *Thomas Sutton*, voorganger in de staatskerk, zou de bekering van de Joden ook de heidenen tot voordeel strekken door de herstelde eenheid, de groei van de kerk en de bevestiging van het geloof van de heidenen door de ijver van de Joden. Ook hij verzette zich echter tegen de opvatting dat het Evangelie voor de tweede maal over de

⁵⁵⁰ Symonds, *Pisgah*, p.203, 208vv.

⁵⁵¹ Clapham, *Discourse*, p.M4^r-N3^v.

⁵⁵² Draxe, *Resurrection*, p.50; cf. p53: “The conversion of the nation of the Iewes, shall be the worlds restauration, and shall wonderfully confirme the faith of the Gentiles, *Rom.* 11.12. *Ioh.*10.16. The reason hereof is, for that they both shall have perfect ioy, when both Iewes and Gentiles shall alike enjoy the common felicitie, and all scruples, doubts and all causes of any pretended separation, shall bee taken away and remooved.”

⁵⁵³ Draxe, *Resurrection*, p.50; cf. *Signes*, p.L^v: volgend op de verleiding zal de meerderheid leven in onverschilligheid voor God en Zijn gebod, zonder zich te bekommeren om de Wederkomst van Christus.

⁵⁵⁴ Draxe, *Alarum*, p.100vv.

⁵⁵⁵ Draxe, *Alarum*, p.A5^r, 29.

⁵⁵⁶ Draxe, *Alarum*, p.62v, 72vv, 75vv.

⁵⁵⁷ Draxe, *Alarum*, p.85-97. *Draxe*' ontwerp van de toekomst vertoont veel gelijkenis met dat van *Bale*, hoewel deze door *Draxe* niet wordt genoemd.

gehele aarde zou worden verkondigd. In de Schrift was volgens hem noch een opdracht, noch een belofte dienaangaande te vinden. In de eerste plaats hadden volgens hem de apostolische roeping en de apostolische gaven reeds eeuwen opgehouden te bestaan. In de tweede plaats zou er bij de Wederkomst van Christus bijna geen geloof op aarde zijn, terwijl deze toch kort na de roeping van de Joden zou plaatsvinden. Misschien mocht er een herleving van het Evangelie verwacht worden in dat deel van de wereld waar de Joden na hun bekering zouden verblijven, maar dit zou volgens *Sutton* niet wereldwijd zijn.⁵⁵⁸

In navolging van *Brightman* publiceerde ook de jurist *Sir Henry Finch* chiliastische verwachtingen. Na de roeping en bekering van de Joden zouden er door het stralende licht van het Evangelie tijden van vrede, vreugde en welzijn aanbreken, in de volle omvang die op aarde mogelijk was. Wanneer de Joden eenmaal de Turkse macht zouden hebben vernietigd, zouden Gods heiligen op aarde het hoogst mogelijke geluk genieten. *Finch* zag geen enkele tegenstelling tussen het christelijk geloof en de verwachting van een heilstijd op aarde: “Christianity and providence in worldly matters stand well together.”⁵⁵⁹ Waar vele critici van het chiasme de afwijzing hiervan verbonden met het vermeende Joodse karakter van deze verwachting, zag *Finch* in de voorspoed van de ene kerk in het laatst der dagen de vervulling van een groot deel van het verlangen van de Joden.⁵⁶⁰ Hiermee was *Finch* de eerste die expliciet een positieve waardering liet blijken van Joodse toekomstverwachtingen.

De Congregationalist *Thomas Goodwin* was van mening dat Gods oordelen de macht van Rome en de Turken zouden breken, waarna er ruimte zou zijn voor de terugkeer van de bekeerde Joden naar Kanaän. Vervolgens zouden Rome en de Turken de handen ineenslaan tegen de ware kerk uit de heidenen en uit de Joden, die groot zou zijn als gevolg van de bekering der Joden. Christus zou dan echter verschijnen en de bedreigde Christenen te hulp komen en eigenhandig hun vijanden vernietigen. De ene kerk uit Joden en heidenen zou vervolgens in vrede op aarde leven gedurende het duizendjarige rijk van Christus.⁵⁶¹

Ook bij *Richard Sibbes*, die gold als één van de leiders van de Puriteinen, leefde de overtuiging dat de bekering der Joden zou leiden tot “golden times” en een glorieuze staat van de kerk, die overigens niets afdeed aan het uitzien naar de Wederkomst van Christus.⁵⁶² De invloedrijke Puritein *Thomas Wilson*, die voorganger was in de staatskerk, was er, evenals bisschop *Patrick Forbes* van Aberdeen en *Thomas Mason*, voorganger in de staatskerk, van overtuigd dat er aan het eind der tijden na de massale bekering der Joden een geheel zuivere kerk uit Joden en heidenen zou bestaan met een zuivere leer, uitblinkend in een zodanige vroomheid en levenswandel dat het zou lijken of de wereld herschapen was.⁵⁶³ Ook wat uiterlijke omstandigheden betrof zou

⁵⁵⁸ Sutton, *Lectures*, p.230, 377v; hij concludeerde: “They therefore that looke for an universall preaching, may sooner see Christ comming on the clouds of heaven.”

⁵⁵⁹ Finch, *Song*, p.125.

⁵⁶⁰ Finch, *Song*, p.72: “she shall herselfe become of the same society, and by the communion of the Spirit, grow up with the Gentiles into one Citie embracing Christ, whom so long they shall have reiected and making one glorious part, both for government and doctrine of the heavenly Tsion, Ierusalem which is above, shee shall then obtaine a great part of her desire, and be in a manner perfected, not being far from that rest and happinesse which she longeth after, to bee received into the perfect communion of her sponse”.

⁵⁶¹ Goodwin, *Revelation*, p.28v.

⁵⁶² Sibbes, *Bride* p.546; *Eccho*, p.535: “There shall be a kind of new world at the conversion of the Jews; but when the church is under that blessed condition, yet it is under desires still of further perfection, till an end be made of all things All the desires of the church are restless till the consummation of all things in the latter coming of Christ.”

⁵⁶³ Wilson, *Romans*, p.970; Forbes, *Learned Commentarie*, p.229; chiliastische verwachtingen wees hij

dit een gezegende kerk zijn, die hoog in aanzien zou staan vanwege haar leer en de wijze waarop zij leefde. Dwalingen en verdorvenheid, zoals onder de regering van de Antichrist, zouden dan afwezig zijn; vervolgingen en kwellingen zouden ophouden, omdat deze vernieuwede kerk gezegend zou zijn met grote zuiverheid en vrede.⁵⁶⁴

Thomas Cooper, voorganger in de staatskerk, verwachtte dat latere generaties tijden zouden beleven, waarin het Evangelie zijn invloed zou uitbreiden, wanneer Joden en heidenen zich zouden verenigen in het geloof in Christus en eenparig de Heere zouden aanbidden.⁵⁶⁵ *John Prideaux*, Regius Professor of Divinity te Oxford (1615-1642) en later bisschop van Worcester (1641-1650), de grote verdediger van het Calvinisme tegen de Arminianen⁵⁶⁶, wees de chiliastische visies, die in zijn tijd de kop opstaken, af⁵⁶⁷, maar verwachtte wel een glorie tijd voor de kerk op aarde na de bekering van de Joden.⁵⁶⁸

Brightman introduceerde het postmillennialistische denken in Engeland; in 1627 kwam er een andere vorm van chiasmie naar voren, die pessimistischer was over het verloop van de geschiedenis. *Alsted* en *Mede* publiceerden toen in het Latijn (Engelse vertalingen volgden in 1642-43) hun overtuiging dat het duizendjarig rijk geheel toekomstig was en spoedig aan zou breken, voorafgegaan door geweldige omwentelingen, zoals de val van Rome en de bekering van de Joden. Dit premillennialisme, dat de huidige situatie sterker onderscheidde van de komende heilstijd, werd in Engeland na 1640 door velen opgenomen, met name door Congregationalisten; we zullen het in het volgende hoofdstuk behandelen. Dergelijke premillennialistische verwachtingen, die wij vòòr *Mede* niet gevonden hebben bij Engelse theologen, waren reeds eerder veroordeeld met een beroep op de verwerping van het chiasmie door de oude kerk. Ook klonk het verwijt dat de chiliasten te letterlijk, te aards, te vleeselijk waren in hun uitleg van teksten die geestelijk verstaan moesten worden; Zo stelde de Schotse wiskundige *John Napier* dat chiliastische gedachten voortkwamen uit het te letterlijk en als directe tijdsaanduiding lezen van Openbaring 20.⁵⁶⁹ De overtuigde Puritein *Dent* verwierp de chiliastische uitleg van deze tekst als een dwaling en stelde dat de tekst betrekking had op de opstanding uit de dood der zonde door de prediking van het Evangelie gedurende de eerste duizend jaar sinds de komst van Christus. Aan de tijd van het woeden van de weer losgelaten Satan middels het Pausdom was sinds de hernieuwde prediking van het Evangelie een eind gekomen.⁵⁷⁰ Volgens *John Mayer*, voorganger in de staatskerk, die commentaren publiceerde op alle Bijbelboeken, waren *Brightman* en *Forbes* de enigen die Openbaring 21 uitlegden als betrekking hebbend op de positie van de kerk op aarde na de vernietiging van de Antichrist en de bekering van de Joden. Alle anderen legden dit volgens hem uit als de staat van de triomferende kerk in de hemel, na het Laatste

af; Mason, *Revelation*, p.96-102; het nieuwe Jeruzalem (Openb. 21: 9vv) beschouwde hij als “a Vision of the glory that the Church then shall have.” (p.96).

⁵⁶⁴ Wilson, *Romans*, p.971.

⁵⁶⁵ Cooper, *Blessing*, p.55.

⁵⁶⁶ Trevor-Roper, *Laudianism*, p.65; deze noemt hem “the most respected figure in Oxford”.

⁵⁶⁷ Prideaux, *Expectation*, p.21: het chiasmie is een “ancient error”.

⁵⁶⁸ Prideaux, *De Mille Annis*, p.213 (2e paginering): “Concedo enim *Iudaeorum vocationem*, et inde *futuram Ecclesiae militantis exoptatissimam foelicitatem*”.

⁵⁶⁹ Napier, *Plaine Discovery*, p.240: “these 1000 yeares of our reigning with Christ, after wee are freed from the second death, must infinitely bee taken for eternity and for the eternall Sabbath. Where note, that by this test literally and definitely taken, resulted the great error of *Cerinthus*, and his secte of Chiliasts or Millenaries.”

⁵⁷⁰ Dent, *Ruine*, p.272, 274v.

Oordeel.⁵⁷¹ Een dergelijke afwijzing van het chiliasme vinden we ook bij *George Gifford*, die sympathiseerde met de Presbyterianen⁵⁷², *Thomas Rogers*, Chaplain van aartsbisschop *Bancroft*⁵⁷³, *Andrew Willet*, een Calvinist die zich conformeerde aan de binnen de staatskerk geldende voorschriften⁵⁷⁴, bisschop *Forbes*⁵⁷⁵, *John Harrison*, die meerdere overheidsfuncties bekleedde⁵⁷⁶, *Prideaux*, overtuigd Calvinist en hoogleraar theologie te Oxford⁵⁷⁷ en *Henry King*, Archdeacon van Colchester. Deze laatste was samen met *Rogers* de enige in deze periode van wie wij gevonden hebben dat hij expliciet de verwachting van een Messiaans rijk op aarde afwees als een ijdele Joodse verwachting.⁵⁷⁸ Zo zien wij dat door hen, die in de periode 1589-1639 schreven over een toekomst voor Israël, chiliastische visies over het algemeen werden afgewezen, hoewel bij velen van hen de overtuiging leefde dat er na de bekering der Joden voor de kerk op aarde een tijd van bloei en/of vrijheid van vervolging zou aanbreken.

Hoewel chiliasten als *Brightman* stelden dat zij geen ‘vleselijk’ heil verwachtten, maar een heilstijd op aarde, was het voor hun critici een onmogelijkheid om het heil als een historische en tastbare realiteit op aarde te denken. Zij benadrukten steeds weer dat het verlangen van de Christen gericht diende te zijn op de hemel; daar lag volgens *Prideaux* de toekomst van de gelovigen en alleen daar zou het heil een tastbare realiteit zijn. De huidige hemel en aarde waren volgens hem niet meer dan de decorstukken van een toneelstuk, die na de voorstelling werden weggegooid.⁵⁷⁹

3.2.2 SAMENVATTING

De plaats die men gaf aan de bekering der Joden in het verloop van de toekomst varieerde. Een deel van de auteurs, zowel Puriteinen als Conformisten, beschouwden deze bekering als het laatste teken voorafgaand aan de Wederkomst van Christus, een opvatting die we reeds in het vorige hoofdstuk aantreffen; sommigen stelden slechts dat deze bekering nabij was. Maar op het verloop van de toekomst ging men niet nader in.

Een ander deel van de bestudeerde Engelse Protestanten verbond de bekering der

⁵⁷¹ Mayer, *Interpretatio*, p.504: “it doth abhorre from all Christian reason, that the faithfull being raised again should wallow in carnall pleasure.”; p.521.

⁵⁷² Gifford, *Revelation*, p.389.

⁵⁷³ Rogers, *Doctrine*, p.68.

⁵⁷⁴ Willet, *Romanes*, p.227v, in een excurs getiteld ‘Against Chiliasts’: “whereas the Scripture speaketh of eating and drinking in the kingdome of heaven, thereby *Ambrose* upon Luke well understandeth *communicationem aeltrnae faelicitatis*, the communicating and participating of everlasting felicitie and happiness: as the Scripture useth by such phrases taken from temporall and earthly delights to expresse spirituall ioyes.”

⁵⁷⁵ Forbes, *Learned Commentarie*, p.213.

⁵⁷⁶ Harrison, *Messiah*, p.28v, waar hij over de inhoud van de prediking van Christus stelde; “what was his doctrine? of this world, or worldly delights, of pleasure, or profite, no, no, (quite contrarie to the humours of this wicked world, and to the corruptions of flesh and blood.”

⁵⁷⁷ *Prideaux*, *De Judeaorum Vocatione*, p.52, 54, 57: “Regale quidam numus in hoc mundo *Sacerdotium*, sed ad *virtutes* ipsius annunciandas, *qui nos e tenebris vocavit in admirabilem hanc suam lucem*, non ut *Anti-Christo* ... nostris crepidis subderemus. ... *Turcarum et Chiliastarum sunt ista deliria, qui Paradisum somniant futurum*”.

⁵⁷⁸ King, *Lords Prayer*, p.105: “no eye so dull, but that discernes this *Kingdome* here specified, not to lye so low as Earth, nor is that Temporall Kingdome of Christ, which the Iewes vainely expect, here meant.”

⁵⁷⁹ *Prideaux*, *Expectation*, p.20v (bij 2 Petrus 3: 13): “These *Heavens* and *Earth* then, which we see, being *utterly* taken away, as a stage removed, when the *Pageant* is *finished*: the *new Heavens* and *new Earth* we are to expect, can be *no other*, but that *Heaven of Heavens*.”

Joden met een kortere of langere bloeitijd van de kerk. De chiliastische visies van *Brightman*, *Finch* en *Goodwin* kunnen beschouwd worden als de meest radicale en meest omstreden vorm, waarin deze verwachting werd uitgewerkt.⁵⁸⁰ Deze drie verwachtten de bekering der Joden in het midden van de zeventiende eeuw en het begin van het rijk van Christus op aarde tussen 1690 en 1700. Door anderen werd de mogelijkheid van dergelijke berekeningen bestreden.

Niemand van hen die zich bezonnen op de toekomst van de Joden en Israël, wees expliciet de verwachting van een nog komende bloeitijd van de kerk op aarde af. Deze verwachting begon gedurende de periode 1589-1639 een eigen plaats op te eisen in het theologische denken van Engelse Protestanten. Tot een duidelijke consensus op het gebied van de eschatologie leidde dit echter niet. De kritiek op een chiliastische invulling van de bloeitijd der kerk op aarde was zowel bij Puriteinen als Conformisten nadrukkelijk aanwezig, maar veranderde in de loop van de tijd wel van karakter: waar men in het begin met name de verwachting van aardse genietingen afwees, kwam later meer het accent te liggen op de afwijzing van de mogelijkheid van een realisering van het heil op aarde, al dan niet vòòr de Wederkomst. Zoals we in het volgende hoofdstuk nog zullen zien, werd dit laatste punt vanaf 1640 steeds meer onderwerp van intensieve discussie.

Optimistische verwachtingen aangaande de toekomst van de kerk op aarde kwamen op in het begin van de zeventiende eeuw, waarin er voor hen die verdere hervormingen van de Engelse kerk als noodzakelijk beschouwden, officieel geen ruimte was binnen de staatskerk. Blijkbaar beschouwden de radicalere Puriteinen in het licht van hun eschatologie het verzet van de zijde van de vorst en de kerkelijke hiërarchie tegen het streven naar verdere hervormingen, slechts als een tijdelijke belemmering en niet als bewijs van het ongelijk van hun eigen verwachtingen, die gedragen werden door de apocalyptische traditie. Voor degenen die zich niet verzetten tegen de liturgische vormen en de bestuursvorm van de Engelse staatskerk, of deze zelfs verdedigden, waren er binnen deze kerk geen blokkades voor het tot volle bloei komen van de kerk. Voor hen was het wachten gericht op het moment dat God de bekering der Joden zou bewerken.

De aandacht voor het verloop van de toekomst en de datering van toekomstige gebeurtenissen is in de periode van 1589-1639 vooral te vinden bij Puriteinen binnen de Engelse staatskerk en in duidelijk mindere mate bij Conformisten; de Congregationalist *Thomas Goodwin* is de enige hier besproken theoloog die buiten de staatskerk stond. Het ontbreken van een positieve bijdrage van Arminianen aan de bezinning op het verloop van de toekomst wijst erop dat zij, sterker nog dan de meeste Engelse Calvinisten, vasthielden aan de traditionele Augustijnse opvattingen betreffende de eschatologie.

3.3 DE BEOORDELING VAN DE JODEN

3.3.1 NAAR HET EVANGELIE VIJANDEN OM UWENTWIL ...

In de door ons bestudeerde geschriften vinden we negatieve uitspraken over de Joden meestal in de vorm van losse opmerkingen, of in de vorm van één of meerdere bijvoeglijke naamwoorden, wanneer er over de Joden gesproken werd. Bij geen van

⁵⁸⁰ Cf. Capp, *Millennium*, p.157: "I believe there was a consensus among English Protestants that current events were the fulfilment of the Biblical prophecies of the latter days; but that this consensus did not extend to agreement on an imminent millennium, a doctrine which remained suspect (though widespread) until the Revolution in the 1640s."

de in dit hoofdstuk besproken Engelse Protestanten, met uitzondering van de Schotse hoogleraar *Robert Rollock*, ontbreken negatieve uitspraken over de Joden. Daarbij moet echter niet vergeten worden dat men ook vaak de Joden noemde zonder daarbij een nadere kwalificatie te geven. Bovendien kwamen negatieve beoordelingen van de Joden voor naast soms glorieuze verwachtingen aangaande hun toekomst en positieve waardering van elementen uit het gedrag en de opvattingen van Joden. Zoals reeds eerder vermeld, ontleende men wat men over de Joden schreef niet aan eigen waarneming, want slechts een enkele Engelsman had vòòr 1640 ooit contact met Joodse gemeenschappen. Een beroep op Joodse bronnen vinden we slechts uiterst zelden. De bronnen die men benutte, waren overleveringen en de geschriften van Christenen.

Een aantal negatieve beoordelingen van de Joden maakt duidelijk dat men het ongeloof van de Joden in Jezus als de Messias niet anders kon duiden dan als een bewuste en weloverwogen afwijzing. Dit blijkt reeds bij de meest voorkomende kwalificaties van de Joden, namelijk dat ze koppig, hardnekkig en kwaadwillig waren.⁵⁸¹ Ook werd als negatieve eigenschap van de Joden de hebzucht genoemd.⁵⁸² Volgens *Thomas Wilson* trof de Joden het verwijt dat zij het de heidenen misgunden te delen in het heil, terwijl henzelf daardoor toch niets werd ontnomen.⁵⁸³ Een sterkere negatieve lading vinden we waar gesproken werd over de haat van de Joden tegen Christus, het christelijk geloof en de Christenen.⁵⁸⁴ In dit kader noemde een enkeling ook de oude legenden betreffende rituele kindermoorden in de Paastijd en hostieschendingen.⁵⁸⁵ In hetzelfde kader staat de uitspraak dat de Joden geïnspireerd waren door Satan. De omwille van het ongeloof verworpen kerk van de Joden had alle voorrechten verloren en was nu volgens sommigen geworden tot een synagoge van Satan.⁵⁸⁶ Opvallend is dat men, ondanks de veronderstelde anti-christelijke instelling van de Joden en de benaming ‘synagoge van Satan’, hen niet in verband bracht met de Antichrist. De verwachtingen betreffende de bekering van de Joden en de in Engeland reeds traditioneel geworden verbinding van de Rooms-Katholieke kerk, c.q. de Paus, met de Antichrist, hebben deze verbinding blijkbaar verhinderd. *Andrew Willet* verwierp de opvatting van *Hippolytus* dat de Joden zeer gehecht zouden zijn aan de Antichrist; *Willet* achtte het onwaarschijnlijk dat de Joden, die tot dan toe geen afgodendienaars waren geweest, zich met de afgoderij van de Antichrist zouden

⁵⁸¹ Broughton, *Seder Olam*, p.3, 14; Boys, *Works*, p.524; Griffith Williams, *True Church*, p.841.

⁵⁸² Willet, *De vocatione*, p.29^f-30^v; Draxe, *Resurrection*, p.1.

⁵⁸³ Wilson, *Romans*, p.810.

⁵⁸⁴ Willet, *De vocatione*, p.17^r; Broughton, *Seder Olam*, p.14; Wilson, *Romans*, p.980; Harrison, *Messiah*, p.15, 17; Draxe, *Resurrection*, p.12^v; cf. p.1, 101; Murton, *Obiections*, p.120; Parr, *Exposition*, p.110 (Chap. XI): “The hatred of the lewes to the Gospell is deadly: as appeared in the crucifying of Christ, in their persecuting the Apostles, and their extreme malice to Christians of all times”; cf. p.152, 154, 162; Gifford, *Revelation*, p.55 (bij Openb. 2: 9); Boys, *Works*, p.919; Mayer, *Interpretatio*, p.271; Page, *Exposition*, p.146; Griffith Williams, *True Church*, p.823; Weemse, *Treatise*, p.338; een dergelijke vijandschap zag hij bij hen die Joden waren naar “birth, religion, and affection”. Volgens hem was er ook een groep Joden die dit slechts was naar geboorte en religie en die zich vreedzaam en zonder aanstoot te geven opstelde.

⁵⁸⁵ Willet, *De vocatione*, p.29^f-30^v. Deze middeleeuwse beschuldigingen vinden wij ook bij Parr, *Exposition*, p.110 (Chap. XI): hij beschouwde dit als één van de (terechte) redenen voor hun verbanning uit Engeland in A.D. 1290, cf. p.69; Griffith Williams, *True Church*, p.842.

⁵⁸⁶ De term is ontleend aan Openbaring 2: 9 en 3: 9. Cf. Broughton, *Require*, p.1; Gifford, *Revelation*, p.55 (bij Openb. 2: 9): “having reiected the Saviour of the worlde, and the worde of life, they are no longer the Church of God, but ... the malignant Church of the divell.”; Perkins, *Chaine*, d35, rekende de Joden tot het rijk der duisternis, de gehele menigte van Christus’ vijanden, waarvan de duivel de vorst was.

inlaten.⁵⁸⁷ *Laurence Deios* beschouwde, evenals *John Welsch*, de schoonzoon van *John Knox*, *Elnathan Parr* en bisschop *Griffith Williams*, de rooms-katholieke opvatting dat de Antichrist een Jood uit de stam van Dan zou zijn als een poging om de aandacht van de Paus als Antichrist af te leiden.⁵⁸⁸ *Robert Shelford*, die sympathiseerde met de Arminianen, was in deze periode de enige door ons gevonden auteur die de door hem negatief beoordeelde Joden nauw verbond met de Antichrist. Volgens hem zou de Antichrist uit de Joden komen: dezen waren de eersten die Christus verworpen hadden, dus lag het volgens hem voor de hand dat zij de eersten zouden zijn die de Antichrist zouden ontvangen.⁵⁸⁹ In zijn opvatting dat de Antichrist nog moest komen, stond hij duidelijk buiten de protestantse consensus, die Paus aanwees als de Antichrist.

3.3.2 DE BLINDHEID DER JODEN TEN AANZIEN VAN DE SCHRIFT EN DE MESSIAS

Vaak sprak men over de blindheid van de Joden voor de waarheid van het Evangelie. Wat men hiermee precies bedoelde, wordt duidelijker uit wat de Calvinist *Willet* stelde over het feit dat het in zowel het Oude als het Nieuwe Testament ging om dezelfde wortel van geloof, met dezelfde wezenlijke inhoud en betekenis, hoewel de sacramenten in uiterlijke vormen en rituelen verschillend waren. De heidenen hadden niet een nieuw geloof ontvangen, maar waren deelgenoten geworden van het geloof van de aartsvaders dat ook de wortel was van Israëls geloof.⁵⁹⁰ Ook bisschop *Lancelot Andrewes*, *Thomas Cooper*, een Calvinist die zich niet verzette tegen het bestuur en de vormen van de staatskerk waarin hij voorganger was, en de Calvinist *Parr* onderstreepten elk op hun eigen wijze de eenheid tussen het - oorspronkelijke - Joodse geloof en het christelijk geloof.⁵⁹¹ Met hun vasthouden aan de vormen van het Oude Testament waren de Joden dus blind voor de vervulling daarvan in het Nieuwe; zij beschouwden het als een ander geloof, terwijl het volgens de christelijke visie slechts de onthulling was van de wezenlijke inhoud van het Joodse geloof. Dit was zonneklaar voor Christenen; dat de Joden dit niet zagen, kon in de ogen van Engelse Protestanten slechts betekenen dat de Joden, vrijwillig of onvrijwillig, blind waren voor de waarheid. Zo was de Conformist *Marten* ervan overtuigd dat het Oude Testament het gehele werk van Christus in ondubbelzinnige termen schilderde, zodat het feit dat de Joden Hem niet erkenden als Messias slechts hun koppig verzet tegen

⁵⁸⁷ Willet, *Romanes*, p.510.

⁵⁸⁸ Deios, *Antichrist*, p.6, 13, 16, 46; Welsch, *Reply*, p.287; Parr, *Exposition*, p.103 (Chap. XI); Griffith Williams, *True Church*, p.834v. Ook in het mogelijk door Thomas Cartwright geschreven *Revelation*, dat in 1622 werd gepubliceerd, vinden we op p39 deze argumentatie.

⁵⁸⁹ Shelford, *Discourses*, p314; zoals Christus uit de Joden was en het eerst tot hen kwam, zo zou ook Antichrist uit de Joden komen en eerst hun steun proberen te verwerven; p.315: "the Jews are a vile kinde of people, disperst like vagabonds amongst all nations ... and among us Christians, whom we detest, we call a Jew."

⁵⁹⁰ Willet, *Romanes*, p.224, 525 (bij Rom. 11: 17); hij vermeldde hierbij, dat dit stond tegenover de leer van Rome die ontkende "that the Sacraments of the old Testament had the same spirituall substance with the Sacraments of the New."; Adams, *Peter*, p.1097, deelde de opvatting van *Willet*.

⁵⁹¹ Andrewes, *Pattern*, p.47: "our religion is the same which the Jews had before Christ; for as the Law is nothing else but the old gospel, so the gospel nothing but the new Law; the Law *evangelium recunditum*, 'the gospel under veil', the gospel *lex revelata*, 'the law unveiled.'"; Cooper, *Blessing*, p.29v: "the Religion of the Iewe was the true Religion ... not onely pointing at Christ to come; But applying Christ as come already, though not in the Flesh, yet in power and efficacy"; Parr, *Exposition*, p.95 (bij Rom.11: 24): "The Church is called the Iewes owne Olive. There is but one Church, and that is the Iewes, into whom we are graffed: and when they shall be called, they shall not bee graffed into us, but into their owne stocke."; p.69: de weg tot verlossing is in het Oude en Nieuwe Testament dezelfde, slechts de vorm der ceremonieën verschilt.

de waarheid toonde.⁵⁹² Ook volgens de Calvinist en vooraanstaande Puritein *Thomas Wilson* bood het Nieuwe Testament geen nieuwe leer ten opzichte van het Oude; in het Oude Testament was niets beloofd, wat niet vervuld was in het Nieuwe.⁵⁹³ Deze laatste stelling, dat het gehele christelijke geloof reeds zonneklaar getekend was in het Oude Testament en dat het Nieuwe Testament ten diepste niets anders bracht dan de onthulling van het Oude, had een duidelijke functie in de pogingen om het gelijk van het christelijk geloof te bewijzen tegenover de Joden. In de door ons bestudeerde bronnen valt in dit verband de nadruk op het feit in Jezus als de Messias alle beloften van het Oude Testament vervuld zijn; de triniteits-leer, vanouds een twistpunt tussen Joden en Christenen, werd niet aan de orde gesteld. Zo stelde *William Guild*, na een aantal voorbeelden gegeven te hebben van oudtestamentische teksten die door de Christenen werden uitgelegd als betrekking hebbend op Christus:

“Let them peruse in like maner, the rest of these Prophecies that are spoken of him ... and (laying aside their stiffe-neckednes, of old upbraided unto them) truely apply, and they shall be forced to come to that conclusion of Apollos, that it is evident by Scripture (Acts 8.28), that Iesus is that Christ, all those things spoken of the Messiah, agreeing to him alone”.⁵⁹⁴

Het feit dat de Joden de Schrift anders verstonden dan de Christenen kon ook hij niet anders duiden dan als gevolg van koppigheid, één van de negatieve karaktertrekken die aan de Joden werden toegeschreven. Inhoudelijk zag hij dit verzet teruggaan op de nederigheid en de geringe status van Jezus, zijn dienstknecht-gestalte en eerloze dood, terwijl de Joden een glorieuze aardse koning verwachtten en een fysieke verlossing.⁵⁹⁵ Een zelfde benadering vinden we bij *John Harrison*, die onderstreepte dat zowel Joden als Christenen zich beriepen op dezelfde Schrift, maar tot een tegengestelde interpretatie en toepassing kwamen. De Joodse uitleg was volgens hem letterlijk en vleeselijk, betrokken op de nog komende Messias en Diens aardse rijk, de christelijke uitleg geestelijk en betrokken op de vervulling van alle beloften en profetieën in en door de reeds gekomen Messias, Wiens rijk niet van deze wereld was.⁵⁹⁶ De tegenstelling tussen ‘letterlijk / vleeselijk / tijdelijk’ en ‘geestelijk’ keerde voortdurend terug in dit geschrift van *Harrison*. Volgens hem was er een in de loop der geschiedenis toenemend verzet van Joodse zijde tegen het christelijke spreken over de Messias aan te wijzen: waar Joden eerst alleen de vervulling van de oudtestamentische beloften en profetieën in Christus ontkenden, begonnen zij later ook te ontkennen dat de Messias God moest zijn. *Harrison* is de enige die deze problematiek aan de orde stelde; hij wilde de goddelijkheid van de Messias in de lijn van de christelijke traditie op grond van de Schrift en Joodse geschriften aantonen. In meerdere opzichte doet

⁵⁹² Marten, *Sound*, p.1’.

⁵⁹³ Wilson, *Romans*, p.973.

⁵⁹⁴ Guild, *Harmony*, p.N7^v-8^f; dit gehele geschrift was volgens de titel bedoeld “To confirme the Christian; and convince the Iew.”

⁵⁹⁵ Guild, *Harmony*, p.N8^f. Cf. Griffith Williams, *True Church*, p.835, 842: de Joden waren zo aardsgezind, dat ze nooit in groten getale een geestelijk rijk zouden zoeken; Andrewes, *Pattern*, p.43; Baker, *Meditations*, p.85: “their King they saw, bul his Kingdome they saw not: for, how could they see that which was spirituall with carnall eyes?”

⁵⁹⁶ Harrison, *Messiah*, p.A3^f; cf. p.20: “all the knowledge they have in the Scriptures, [is] the bare Hebrew letters, and no more. Yet can they not speake one word of the tree spirituall language of Canaan, ... of the celestial Canaan, the heavenly Ierusalem, of the spiritual temple, of the mysticall body of the Messiah, that is to say, his Church, no relish at all of the Spirit of God, or any spirituall worship among them.”

zijn wijze van argumenteren denken aan *Hugh Broughton*, vooral in één van zijn scherpste passages over de profetie van de 70 weken in Daniël 9, die volgens hem zonneklaar de tijd en de omstandigheden van de komst van de Messias voorspelde. De weigering van de Joden om deze profetie op dezelfde wijze te verstaan als de Christenen, tekende hen als “Imps of Sathan, *generation of vipers*”.⁵⁹⁷ Hij was van mening dat met onweerlegbare argumenten en bewijzen, zowel uit de Wet als uit de Rabbijnen, aangetoond kon worden dat de Messias reeds gekomen was. De verblinding van de Joden verklaarde hij zowel uit het oordeel van God, Die hun hart met een sluier bedekt had - een verwijzing naar 2 Korinthe 3: 14 -, zodat zij niet konden verstaan, als uit hun bewuste afwijzing van de christelijke verkondiging.⁵⁹⁸

John Weemse, voorganger in de Schotse staatskerk, die bekendheid genoot vanwege zijn Bijbels-theologische studies, met name over de Pentateuch, gaf de meest uitgebreide opsomming van de belemmeringen die er volgens hem bij de Joden zelf aanwezig waren om de christelijke verkondiging te verstaan. Hij noemde de sluier over hun hart, het neerkijken op Christus' zwakheid, een verkeerde Schriftuitleg, een nadruk op de boeken van Mozes en een verwaarlozing van de profeten, het niet volgen van de letterlijke betekenis van de Schrift, maar vluchten in allegorie en het boven de Schrift plaatsen van de Talmud en tot slot het afwijzen van niet-Joodse kennis en wetenschap.⁵⁹⁹ *Edward Elton* plaatste het Joodse geloof in de rij van dwaalleer, valse leer en bijgeloof.⁶⁰⁰

Niet alle schuld voor deze blindheid van de Joden werd op hen zelf gelegd. Zo beschouwde bisschop *Forbes* deze blindheid als mede bewerkt door de opkomst van de Antichrist, c.q. de Rooms-Katholieke kerk: door het bijgeloof, de afgoderij en de corruptie van Rome hadden de Joden nu een afkeer van het christelijk geloof.⁶⁰¹ Deze opvatting, die soms het karakter aannam van een belijdenis van de schuld van de kerk en de individuele Christenen aan de verwerping van Christus en het Evangelie door de Joden, hebben we meermalen aangetroffen. (Zie verder § 3.4.2).

3.3.3 SCHULD, VERWERPING, LIJDEN EN DE BLIJVENDE BELOFTE

Vaak vinden we in geschriften uit deze periode ook een verwijzing naar de verwerping van de Joden door God en naar hun lijden, dat men over het algemeen niet omschreef, maar waarmee men doelde op hun ballingschap, de onderdrukking en vervolgingen waaronder zij leden en de erbarmelijke omstandigheden waaronder zij leefden. Deze verwerping van de Joden door God en hun lijden werden uitgelegd als straf voor hun verwerping van Jezus als de Messias. Meestal werd daarbij aangetekend, dat deze verwerping tijdelijk was en deel uitmaakte van het alomvattende heilsplan van God, dat ook de uiteindelijke bekering van de Joden omvatte als bevestiging en vervulling van Gods verbond met hen. Het meest uitgewerkt vinden we dit bij *Robert Rollock*, de in Schotland invloedrijke hoogleraar

⁵⁹⁷ Harrison, *Messiah*, p.15; cf. Walter Sweeper, *Redemption*, p.16: "the precise time pointed out by Daniel, Dan.9.24. the evident truth of this place hath wrung a confession from the blind Jewes, that Christ was then borne, but hid himselfe hitherto in a Paradise." Sweeper was er dus van overtuigd, dat ook de Joden Daniël 9 als voorspelling van de tijd van de komst van de Messias lazen, maar weigerden Jezus van Nazareth als zodanig te erkennen.

⁵⁹⁸ Harrison, *Messiah*, p.61v, 15 en passim.

⁵⁹⁹ Weemse, *Treatise*, p.344-349.

⁶⁰⁰ Elton, *Lords Prayer*, p.39; als andere vormen hiervan noemde hij: "Paganisme, Turcisme, ..., Papisme, Arminianisme, Anabaptisme, and such like."

⁶⁰¹ Forbes, *Revelation*, p.163, 169. Dat dit in zijn ogen voor de Joden geen verontschuldiging was, blijkt uit zijn spreken over "the obstinate abiding of Jewes ... in their infidelity" en hun "obstinate blindness and induration" (p.163v).

theologie te Edinburgh, die stelde dat de (tijdelijke) verwerping van de Joden een tweeledig, goed en heilzaam doel had: het heil der volkeren en daaruit voortkomend het heil der Joden. Dit laatste betrok hij niet op de individuele Joden, maar op het volk als geheel.⁶⁰² Daarmee bevinden we ons meteen midden in het spreken over de uitverkiezing van Israël. Als regel kunnen we hier stellen dat de tijdelijkheid van de verwerping sterker benadrukt werd naarmate men nadrukkelijker de toekomst van de Joden behandelde in termen van de verkiezingsleer.

De nadruk leek bij *Andrew Willet* te liggen op de straf van God voor hun weigering te geloven in Christus, waardoor de Joden gebukt gingen onder onderdrukking. Deze straf zou duren tot hun algemene roeping door God, Die hun de ogen zou openen voor de oorzaak van Gods toorn tegen hen, zodat zij zich eindelijk met geloof en berouw tot God zouden keren en Jezus zouden erkennen als de Messias.⁶⁰³ De opvatting dat de Joden door hun lijden tot inzicht en bekering zouden komen, die we ook in het vorige hoofdstuk hebben gevonden, lijkt hier op de achtergrond aanwezig te zijn.

Thomas Draxe behandelde de straf van de Joden in het spanningsveld van verwerping en belofte: nadat hij had gesteld dat de Joden om hun afwijzing van Jezus als de Messias door God verworpen waren, liet hij daarop volgen dat het een verbazingwekkend en te aanbidden mysterie was, dat God gedurende de gehele kerkgeschiedenis een rest van hen tot het geloof in Christus had geroepen als voorlopers van de voor de deur staande algemene bekering. Voorbeelden hiervan noemde hij niet.⁶⁰⁴ Dezelfde spanning treffen we aan bij *Harrison* en *John Boys*: terecht was Gods oordeel over de Joden gekomen, ja, ze hadden dit over zichzelf afgeroepen, maar tegelijkertijd waren zij de kinderen van de belofte en hadden ze voorrechten boven de heidenen.⁶⁰⁵

Door hun verachting van Christus en het Evangelie hadden de Joden volgens *Wilson* al hun kracht verloren, zowel in geestelijk als in tijdelijk opzicht, zodat bij hen elke aandrang ontbrak om het goede te doen. Doordat ze zichzelf en hun kinderen vervloekt hadden, leefden ze nu in een erbarmelijke toestand, zonder eigen regering en staat, die zou duren tot hun roeping en bekering.⁶⁰⁶ *Wilson* was overigens één van de zeer weinigen die iets van ontzetting liet merken over alles wat de Joden was aangedaan, onder andere in Engeland. Hij noemde

“their great and long dispersion, and manifold calamities, desolations, and death in sundry countries, where they have been butchered like sheepe, as in England heere at London and Yorke, (by hundreds and thousands,) and elsewhere in other Countries, knocked downe by heapes, and others cruelly spoyled”.

Hij benadrukte dat de beloften aan de aartsvaders en Gods verkiezing, die niet

⁶⁰² Rollock, *Analysis*, p.257 (bij Rom. 11: 11v): “Finis autem est, non hic ut offensi et reiecti planè conciderent, sed ut per eorum ruinam salus contingeret gentibus, ut Iudaei rursus ad aemulationem provocarentur ac servarentur. Ergo rejectionis duplex finis statuitur. quorum uterque bonus est ac salutaris: prior est sales gentium: posterior ex priore existens, est aemulatio ac salus Iudaeonam ».

⁶⁰³ Willet, *Romanes*, p.524 (bij Rom.11: 10).

⁶⁰⁴ Draxe, *Resurrection*, p.12^v; cf. p.1, 101.

⁶⁰⁵ Harrison, *Messiah*, p.62; Boys, *Works*, p.919. Voor de blijvende plaats van de Joden op grond van Gods keuze voor hen: Harrison, *Messiah*, “yet are they, children of the Promise, and beloved for the fathers sake”. Hij noemde ook “their prerogatives and priviledges above the Gentiles”; cf. Boys, *Works*, p.152.

⁶⁰⁶ Wilson, *Romans*, p.904, 908. Dit is een verwijzing naar Mat. 27: 25. Cf. Harrison, *Messiah*,

ontkracht konden worden door hun huidige ongeloof en verzet tegen het Evangelie, voor de Joden van kracht bleven⁶⁰⁷; door het verbond en de beloften hadden de Joden als volk een aparte status gekregen die blijvend was, tenminste voor zover het het uitverkoren deel betrof.⁶⁰⁸ *Forbes* was van mening dat Gods wonderbaarlijke voorzienigheid bleek uit het feit dat de Joden reeds 1500 jaar een afzonderlijk volk gebleven waren, zonder dat ze ook maar ergens een stukje grond het hunne konden noemen. Hij concludeerde daaruit dat de gehele wereld zich nog zou verbazen over de grootheid van de genade en betrouwbaarheid van God jegens de Joden.⁶⁰⁹ Ook *Sir Henry Finch* beschreef nadrukkelijk de schuld van de Joden, geconcentreerd in de kruisiging van Jezus.

“No nation so contemptible and abhorred in the sight of God and Man.
And that worthily; for in thee is found a sinne of all that ever were in the
world the shamefullest. To murder him that created thee, that by his word and
workes did magnifie thee, and make thee so famous, that came in his owne
person to save thee: the Lord himselfe from Heaven.”⁶¹⁰

Naast het feit dat bij hem missionaire motieven meespeelden en hij poogde de Joden te overtuigen door hun de omvang van hun schuld voor ogen te tekenen en hen zo tot bekering te brengen⁶¹¹, beschouwde hij ook de bekering van de heidenen als een reden achter de huidige verwerping van de Joden. Wij zien dus ook bij hem een samenhang tussen de straf die de Joden door hun ongeloof op zich geladen hadden en Gods alomvattende heilsplan als verklaring voor de verwerping van de Joden, zodat de nadruk niet exclusief gelegd werd op de schuld van de Joden. Dat de verwerping der Joden voor hem inderdaad deel uitmaakte van Gods *heilsplan* wordt bevestigd, doordat hij schreef dat God de Joden niet zonder troost had gelaten; Hij bemoedigde hen in tegendeel met grote beloften.⁶¹²

J.P. sprak wel over het herstel van de Joden, maar beschouwde in de tussentijd de ware Protestanten als het Israël van God en de verschillende volken als de stammen; zo benadrukte hij de ernst van de verwerping van de Joden door God.⁶¹³ Ook *Thomas Sutton* zag een directe lijn lopen van de verachting van het Evangelie door de Joden naar de vijandschap van God tegen hen, die zich uitte in geestelijke en fysieke straf en gevangenschap; desondanks bleef Gods belofte van vergeving der zonden voor hen van kracht, zodat met vertrouwen kon worden uitgezien naar hun verlossing.⁶¹⁴

⁶⁰⁷ Wilson, *Romans*, p.977v (bij Rom. 11: 28v); cf. p.989: “as ye Gentiles were not forsaken of God, when ye were unbeleevvers: so though the Iewes be now unbeleevvers, yet doe not ye thinke that they shall bee forsaken forever, for they are not woorse then you have been.”

⁶⁰⁸ Wilson, *Romans*, p.931v: “they ware separated in *Abraham* to be Gods owne peculiar people, and so from thence to the end of the world”. Dat dit alleen de uitverkorenen betrof, onderstreepte hij door te stellen dat “the rest of the Iewes, whom God had not elected, were hardned by the iust iudgement of God” (p.867), wat betekende dat zij niet zouden delen in enig heil.

⁶⁰⁹ Forbes, *Learned Commentarie*, p.161.

⁶¹⁰ Finch *Restauraton*, p.A2^r.

⁶¹¹ Finch, *Restauraton*, p.A^v.

⁶¹² Finch, *Restauraton*, p.2. Finch, *Restauraton*, p.2-5; alleen de punten 1, 2 en 4 hadden betrekking op respectievelijk de verwerping van Christus door de Joden, de verwerping van Israël als staat en kerk en de lange duur van de verlatenheid van de Joden door God. Punt 3 ging over de bewaring van een rest in de tijd voorafgaande aan de algemene bekering der Joden, waarna in de punten 5-46 de vervulling en de reikwijdte van de heilsbeloften van God aan de Joden, toegespitst op hun algemene bekering en het herstel van hun staat, aan de orde kwamen.

⁶¹³ J.P., *Romes Ruin*, p.39, 46.

⁶¹⁴ Sutton, *Lectures*, p.407, 419v.

Sommigen behandelden de schuld der Joden aan de kruisiging van Christus op een dusdanige wijze, dat deze schuld gerelativeerd werd ten opzichte van die der Christenen. *Marten* die onomwonden was in zijn verwijten aan de Joden, noemde hun verstrooiing, waardoor ze door allen veracht en bespot werden, de straf van God op hun ongeloof. Hij constateerde dat de vervulling van alle beloften en profetieën, het herstel van de ware godsdienst en de overvloed aan geestelijke gaven en zegeningen de Christenen niet gebracht hadden tot een groter vertrouwen in de beloften van de Wederkomst of een grotere zekerheid aangaande de komende verlossing.⁶¹⁵ De Joden waren dus niet de enigen die de gaven en beloften van God niet op waarde wisten te schatten.

Bisschop *Andrewes* stelde in een preek over de kruisiging dat de Joden slechts als uitvoerders aangewezen konden worden, niet als hoofdschuldigen, omdat Christus gekruisigd was omwille van de zonde van alle mensen.⁶¹⁶ *John Frewen* verwierp principieel de opvatting dat de Joden schuldiger zouden zijn dan de Christenen. Hij stelde dat ongeloof de oorzaak was van de verwerping der Joden, maar dat iedere Christen van nature evenzeer aan het ongeloof onderworpen was als zij. Er was dus geen enkele reden voor Christenen om zich in dezen boven de Joden te verheffen of op hen neer te zien.⁶¹⁷ *Harrison* stelde dat de Christenen de Joden haatten en verachtten omwille van de kruisiging van Christus, maar dat zij zelf door hun grote zonden Hem dagelijks kruisigden. Waar de Joden dit slechts éénmaal en in onwetendheid gedaan hadden - een verwijzing naar Handelingen 3: 17 -, deden de Christenen dit dagelijks en willens en wetens. De schuld van de Joden was volgens *Harrison* dus niet groter dan die der Christenen, zodat deze laatsten zich niet tegen de Joden op het eigen onverliesbaar bezit van het heil of op een blijvende verwerping van de Joden konden beroepen.⁶¹⁸ Deze opvatting vinden we ook bij *Parr*.⁶¹⁹ Dit nam overigens niet weg dat *Harrison* het lijden van de Joden, dat hem ter harte ging, beschouwde als het fatale effect van de vervloeking die hun voorvaders door de kruisiging van Christus op hen hadden gelegd en die van kracht zou blijven tot hun oprechte bekering.⁶²⁰ Elders interpreteerde hij hun lijden zelfs als gevolg van de wraak van Christus.⁶²¹

John Mayer stelde dat het voorbeeld dat God door de Joden gesteld had, de heidenen

⁶¹⁵ Marten, *Sound*, p.1^{r-v}.

⁶¹⁶ Andrewes, A Sermon preached at the Court, on the twenty-fifth of March, A.D. MDXCVII. being Good-Friday, in: *Works*, Vol. II, p.127: "ought not we much more justly and deservedly say of this piercing of Christ our Saviour, that we verily, even we, are the cause thereof, as verily we are, even the principals in this murder; and the Jews and others, on whom we seek to derive it, but only accessories and instrumental causes thereof." Deze milde toon zal samenhangen met zijn opvatting, dat de Joden een voorbeeldfunctie hadden tegenover de mensheid: "Jewry was the scene or stage whereon the errors or virtues of all governments were represented to all posterity." (A Sermon preached before the King's Majesty, At Whitehall, on the twenty-fourth of March, A.D. MDCXI, being Easter-Day, in: *Works*, Vol. II, p.273v). Overigens zijn in de verzamelde werken van *Andrewes* nauwelijks verwijzingen naar de Joden te vinden.

⁶¹⁷ Frewen, *Romans*, p.Ee2.

⁶¹⁸ Harrison, *Messiah*, p.A^r.

⁶¹⁹ Parr, *Exposition*, p.45: "The Iewes are recompensed with curses, for crucifying Christ, so shalt thou be which contemneth his Gospell, and dishonorest him by thy wicked life: this is even to crucifie Christ againe. Nay in some respects this is greater then the sine of the Iewes: for they crucified him when he walked upon the earth appearing in weaknesse, but thou despisest him being now in heaven at the right hand of glory."

⁶²⁰ Harrison, *Messiah*, p.62, 65. Zo was het altijd met het volk van God gegaan: wanneer zij zondigden, gaf God hen over aan hun vijanden; wanneer zij zich bekeerden, verlost Hij hen onmiddellijk uit hun nood (p.68).

⁶²¹ Harrison, *Messiah*, p31.

tot vrees zou moeten brengen; de Joden waren in de genade opgenomen door het oude, plechtige verbond van God met Abraham, waardoor God zich met hen nauwer verbonden had dan met de heidenen, die er pas later op een buitengewone wijze waren bijgekomen. Heidenen die zich misdroegen liepen dus een groter gevaar door God verworpen te worden dan Joden.⁶²²

Het is opvallend dat wij in deze periode slechts eenmaal een voluit negatieve visie op de Joden en hun toekomst gevonden hebben. *Griffith Williams*, voorganger in de staatskerk⁶²³, was de enige die sprak van de eeuwigdurende vloek van God over de gehele natie der Joden, die haar eerstgeboorterecht voorgoed verloren had. De Christenen waren volgens hem nu de ware Israëlieten. Nu leefden de Joden volgens hem wegens verachting van God en wreedheid tegen mensen onder Gods voortdurende straf en vergelding; hij vergeleek hen met Kain, die vervloekt was vanwege zijn schuld, maar als teken van Gods straf bleef leven als een opgejaagde.⁶²⁴

3.3.4 JOODSE CEREMONIËN EN GEBRUIKEN

Ten aanzien van Joodse ceremoniën werd niet vaak een uitgesproken mening gegeven. Slechts een enkele keer werd dit onderwerp ter sprake gebracht. Er is geen enkele reden om aan te nemen dat hierbij dan opvattingen te berde werden gebracht, die afweken van de algemene opinie. Integendeel: het was voor de Engelse Protestanten zo vanzelfsprekend dat de Joodse vorm van eredienst zijn geldigheid verloren had, dat men het over het algemeen niet nodig achtte om hierop nader in te gaan.

Volgens *Broughton* was de Joodse eredienst door God ingesteld, maar had deze zijn geldigheid verloren door de komst van Christus. Bovendien hadden de Joden er zelf vele dwaze en overbodige opvattingen en gebruiken aan toegevoegd.⁶²⁵ Volgens *Brightman* was de Joodse eredienst, die voordien de ware vorm was geweest om God te vereren, sinds de komst van Christus afgeschaft. Het vasthouden eraan was sindsdien een aantasting van de glorie van Christus.⁶²⁶ *Thomas Mason* stelde Joodse ceremoniën gelijk aan menselijke tradities die stonden tegenover de zuiverheid van de apostolische kerk. In de herstelde kerk van de toekomst zou geen plaats meer zijn voor paapse of Joodse wetten die strijdig waren met het Woord van God.⁶²⁷

Tegen deze achtergrond is het felle verzet tegen groepen die terug wilden keren naar een Joodse Sabbatsviering, begrijpelijk. Bekend is de secte rond *John Traske*, die strikt de Sabbatswetgeving uit het Oude Testament naleefde. Rond 1617 werd *Traske* door één van zijn medewerkers overtuigd van de noodzaak om de Sabbat op zaterdag en niet op zondag te vieren; de secte nam deze opvatting over en werd als gevolg daarvan vervolgd.⁶²⁸ *Traske* werd in 1618 tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld, maar in 1620 vrijgelaten, nadat hij zijn ideeën herroepen had. In zijn

⁶²² Mayer, *Paul*, p.110.

⁶²³ Blijkens het artikel over *Williams* in *DNB* botste deze op het punt van de ecclesiologie regelmatig met de Puriteinen. Hij behoorde echter evenmin tot de Arminianen en had een slechte relatie met aartsbisschop *Laud*.

⁶²⁴ Griffith Williams, *True Church*, p.840vv, 845.

⁶²⁵ Broughton, To the Right Honorable, the Temporal Lords of the Queen of Englands most Excellent privy Councill (1599), in: *Works*, p.673-674. Cf. *Revelation*, p.443 (bij Openb. 22: 3): "John preventeth Judaisme in shewing that this Temple hath no Levites court to sacrifice, nor separation for Israel. But all be here Kings and Sacrificers, ... And old Judaisme is uow profanenesse."

⁶²⁶ Brightman, *Revelation*, p.78 (bij Openb. 2: 9). Cf. Mayer, *Interpretatio*, p.271.

⁶²⁷ Mason, *Revelation*, p.5, 95.

⁶²⁸ Zie voor gegevens over *Traske* en zijn volgelingen: Katz, *Philo-Semitism*, p.18-34; Parker, *Sabbath*, p.161vv; Glassmann, *Stereotypes*, p.78v; Philips, *Judaizing Seth*; White, *Traske*. Een belangrijke eigentijdse bron van informatie is Pagitt, *Heresiography*.

geschriften uit 1615, namelijk *Kingdome*, waarin hij uitbundig de King James Version preeft, en *Pearle*, en het latere *Preaching* (1623) is geen spoor te vinden van de ketterijen waarvan hij beschuldigd werd, toen hij in 1618 in de Star-Chamber terechtstond. Tijdens deze zitting ging bisschop *Andrewes* in op de beschuldigingen die tegen *Traske* waren geuit, namelijk dat deze geleerd zou hebben dat Christenen zich aan de spijswetten en sabbatswetgeving van het Oude Testament moesten houden, zoals de Joden dat deden.⁶²⁹ De aanklacht kwam dus neer op het aanzetten tot judaïseren. Deze punten kwamen ook duidelijk naar voren in het geschrift dat *Traske* in 1620 als herroeping van zijn veroordeelde leer publiceerde.⁶³⁰ Hierin besteedde hij aandacht aan de christelijke vrijheid en verwierp hij de opvatting dat Christenen letterlijke gehoorzaamheid verschuldigd waren aan de wet, die aan de Joden gegeven was.⁶³¹ Al met al wekt de affaire rond *Traske* meer de indruk de juiste interpretatie van de oud-testamentische wet dan een eventuele toenadering tot de Joodse geloofspraktijk als kernpunt te hebben. Volgens *Katz* heeft de secte rond *Traske* voor het eerst in meer dan drie eeuwen de openlijke discussie over de letterlijke interpretatie van de wet van Mozes en de aard van de eigentijdse verhoudingen tussen Christenen en Joden op gang gebracht.⁶³² Hierbij moet wel worden aangetekend, dat er bij Engelse Protestanten reeds langere tijd aandacht was voor de Joden en de toekomst van Israël. Bovendien werden in de officiële reacties op deze secte ook de reeds bestaande verwachtingen aangaande de toekomst van Israël negatief beoordeeld. Dit bleek ook uit de reacties op Finch' *Restoration* in 1621. In hoeverre de opvattingen van *Traske* en de zijnen en de veroordeling daarvan bekendheid genoten en in bredere kring invloed uitoefenden, blijft nog een open vraag. Gezien het feit dat wij slechts bij *Andrewes* en *Pagitt* vermeldingen van *Traske* gevonden hebben, zijn wij van mening dat *Katz* diens belang voor het vestigen van de aandacht op de Joden overschat.

3.3.5 NAAR DE VERKIEZING GELIEFDEN OM DER VADEREN WIL

Aan de erkenning van de blijvende verkiezing van Israël en de consequenties die men daaraan verbond, werd op vele manieren en in verschillende sterkte uiting gegeven. Een minimale erkenning vinden we bijvoorbeeld waar de Joden niet gerekend werden onder de vijanden van God.⁶³³ Veel vaker echter werd nadrukkelijk de blijvende kracht van de verkiezing en de beloften van God onderstreept: God toont geen berouw

⁶²⁹ *Andrewes, Traske*, p.85: "1. One is, Christians are bound to abstain from those meats which the Jews were forbidden in Leviticus. 2. The other, that they are bound to observe the Jewish sabbath."; cf. p.84: "It is a good work to make a Jew a Christian: but to make Christian men Jews, hath ever been holden a foul act, and severely to be punished."

⁶³⁰ *Traske, Libertie*; op p.19-29 gaf hij een bewijsvoering dat de Joodse Sabbat was afgeschaft; op p.29-36 verdedigde hij dat de spijswetten niet meer van kracht waren. *Pagitt, Heresiography*, p.124, noemde ook deze punten als de inhoud van de ketterij van *Traske*; *Prideaux, De Judaeorum Vocatione*, p.51, veroordeelde in 1621 een letterlijke navolging van het Sabbatsgebod door Christenen. Zie voor gegevens over de theologische afwijzing van *Traske's* opvattingen over de Sabbat: *Parker, Sabbath*, p.164vv.

⁶³¹ *Traske, Libertie*, p.16: "in this Libertie, let us live and dye, and for it, let us constantly stand: and not be so foolish as to begin in the Spirit, and seeke perfection by the flesh: to suiect our selves, to Iewish fables, to stretch out our neckes to receive that heavy yoke, to turne again to that Prison wherein the Iewes were shut up."

⁶³² *Katz, Philo-semitism*, p.42. Op p.18-42 stelt hij vooral de rol die *Traske* in dit geheel gespeeld zou hebben, centraal.

⁶³³ *Napier, Discovery*, p.231: vijanden van God waren volgens hem alleen de Rooms-Katholieke kerk en de Islam.

over wat Hij beloofd heeft.⁶³⁴ Zou God de Joden voorgoed verworpen hebben, dan zou Hij ontrouw zijn aan zijn belofte aan Abraham. Daarmee zou Hij volgens *Sutton* Zijn eigen geloofwaardigheid ondermijnen en alle heilszekerheid voor de gelovigen vernietigen.

“If God have forsaken the Iewes, then he is not unchangeable, but false and unjust in his promises; And if the people that be his once, may be cast off againe, then is it to small purpose to bee one of his: there is no certaintie that a man shall be saved, though hee hee elected.”⁶³⁵

Nu was echter het tegendeel waar: hoe lang de Joden ook weerspannig zouden blijven, toch zou geen van hen die in het verbond begrepen waren, de uitverkorenen, verloren gaan. Vanuit zijn overtuiging van de onwankelbaarheid van Gods verkiezing stelde *Sutton* dat de Joden erfelijk een heilig volk waren, dat wil zeggen, dat er van geslacht op geslacht in hun midden door God uitverkorenen waren.⁶³⁶

Rollock onthield zich van elke negatieve betiteling van de Joden en erkende onomwonden het feit dat de (uitverkorenen uit de) Joden Gods eigen volk waren en bleven.⁶³⁷ Hij erkende hun vijandschap omwille van het Evangelie, maar zag deze tegen de achtergrond van het doel van het ingaan der heidenen en wees erop dat Paulus in Romeinen 11 de hoon der heidenen, die het goed vonden dat de Joden door God gehaat werden, veroordeelde.⁶³⁸ Vanuit het gezichtspunt van de uitverkiezing waren de Joden echter geliefden en vrienden van God. Hij noemde dit een spanning tussen de uitverkiezing en het Evangelie.⁶³⁹ Op vergelijkbare wijze hielden *Wilson* en *Parr* deze spanning vast door te stellen dat evenals de heidenen niet door God verlaten waren toen ze ongelovig waren, zo ook de Joden om hun huidige ongelof niet voorgoed verlaten waren, want zij waren nu niet slechter dan de Engelsen geweest waren. De God die de heidenen bekeerd had, kon ook de Joden bekeren.⁶⁴⁰ In Abraham waren de Joden uitverkoren tot Gods eigen volk en deze verkiezing zou blijven tot aan het einde der wereld; zelfs hun ongelof en verzet konden de vervulling van de belofte niet verhinderen.⁶⁴¹ De uitverkorenen van God, of ze nu Joden of heidenen waren, zouden komen tot geloof in Christus door de vrije genade van God en niet door toeval of eigen verdienste.⁶⁴²

Volgens *Arthur Dent* ging het feit dat God nog steeds uitverkorenen onder de Joden

⁶³⁴ Parr, *Exposition*, p.114: “God never yet said of the Iews, It repenteth mee of their election and calling, therefore they have hope.”; cf. p.151: “though the Iewes be reiected, yet the promise failes not”; Finch, *Restauration*, p.A3^v: “Whose counsels are without repentance, his love never changeth: he will not forget his promises to thy Fathers ... The root is holy and so it shall be manifest that thou (the branches) art”; Adams, *Peter*, p.1097: “the Church of the Iewes was never cast away”.

⁶³⁵ Sutton, *Lectures*, p.8. Dit vertoont veel verwantschap met de principiële inzet van Calvijn, *Romans*, p.116^r (zie § 2.3).

⁶³⁶ Sutton, *Lectures*, p.384, 271: “the Iewes are hereditarily an holy people”. Volgens Sutton had op grond van de dubbele predestinatie slechts een deel van de Joden deel aan het heil (p.8, 47).

⁶³⁷ Rollock, *Analysis*, p.253 (bij Rom. 11: 1): “absurdum enim videtur Deum abijcere suum etiam suum, sibi que tam clarum populum.”

⁶³⁸ Rollock, *Analysis*, p.264^v, bij Rom. 11: 28.

⁶³⁹ Rollock, *Analysis*, p.265: “Electionem hanc opponit Evangelio, non quod per se pugnet electio cum Evangelio, sed per accidens tantum, et Iudaeorum etiam electorum respectu, qui ad tempus Evangelio non crediderunt.”

⁶⁴⁰ Wilson, *Romans*, p.989; Parr, *Exposition*, p.117: “The impiety of the Gentiles was no impediment to their mercie: neither shall the infidelity of the Iewes to theirs.”; cf. p.121.

⁶⁴¹ Wilson, *Romans*, p.932; cf. p.980.

⁶⁴² Wilson, *Romans*, p.990; cf. p.846.

had, in tegen het verstand dat uit zich zelf zou denken dat dit reeds lang verleden tijd zou zijn. God had echter te allen tijde en op alle plaatsen zijn verborgen en onzichtbare kerk.⁶⁴³ *Draxe* sprak over een drievoudig mysterie: in de eerste plaats dat de Joden als volk nog bestonden en zo trouw vasthielden aan hun oude wetten en ceremoniën; in de tweede plaats dat zij ondanks vervolgingen de bewaarders van het Oude Testament waren gebleven; tenslotte dat er een uitdrukkelijke belofte was van God betreffende hun algemene roeping en redding, zoals Paulus aantoonde. *Draxe* stelde ook de vraag of Gods verbond met Israël door hun ontrouw ooit verbroken zou kunnen worden. Deze vraag beantwoordde hij met een onomwonden ‘Neen’: het verbond was alleen gefundeerd op de keuze van God, die onveranderlijk is; bovendien was het een eeuwig verbond en Gods barmhartigheid strekt zich uit over duizend geslachten. Door het ongeloof van sommigen moest men niet de hoop voor allen verliezen.⁶⁴⁴ Tegen deze achtergrond was het een raadsel dat de Joden nu verworpen waren.⁶⁴⁵

Brightman benadrukte enerzijds het feit dat de Joden verworpen waren. Waren zij eerst het enige volk van God, dat als enige temidden van alle mensen Hem op de juiste wijze vereerde, door hun vasthouden aan deze vorm van eredienst die door de komst van Christus was afgeschaft, lasterden ze God en deden ze afbreuk aan de glorie van zijn Zoon. Daarmee verloren ze het recht om zich Joden te noemen: ze waren geen heilig volk meer, maar een synagoge van Satan. De afwijzing van Jezus als de Messias door de Joden beschouwde *Brightman* als voortkomend uit hun verstokte weerspannigheid, die hen deed leven onder het oordeel van God.⁶⁴⁶ Anderzijds benadrukte hij echter het blijvende karakter van de verkiezing van Israël en de bijzondere status van de Joden die hun in de tijd van het Oude Testament een unieke positie gaf en die zelfs door de huidige verwerping niet teniet gedaan kon worden.⁶⁴⁷

Ook *William Perkins* hield staande dat de Joden van nature een heilig volk waren en bleven, op grond van het verbond.⁶⁴⁸ *Parr* stelde onomwonden dat de Joden nog steeds in het verbond leefden en dat daarom hun situatie niet uitzichtloos was.⁶⁴⁹ Hij beweerde, zonder dit overigens met voorbeelden te onderbouwen, dat de Joden overal waar ze mochten wonen, talrijk werden; hij beschouwde dit als de vervulling van Gods belofte aan Abraham dat zijn nageslacht zo talrijk zou zijn als de sterren (Genesis 15: 5); in deze overtuiging was hij in deze periode uniek. Ook in het feit dat de Joden ondanks alle druk en vervolging nog steeds een afzonderlijk volk waren, zag hij Gods bescherming die hen bewaarde voor de vervulling van de beloften.⁶⁵⁰

Ook bij *Finch* lag de nadruk duidelijk op de blijvende belofte van God aan het volk van Israël, die zich via hun bekering zou verwerkelijken. Nu waren ze nog slechts naar

⁶⁴³ Dent, *Ruine*, p.82 (bij Openb. 7: 4).

⁶⁴⁴ Draxe, *Resurrection*, p.q2^v, 2v. Op p.11 en 42 stelde hij overigens wel dat het aantal uitverkorenen altijd veel kleiner zou zijn dan het aantal verworpenen.

⁶⁴⁵ Draxe, *Resurrection*, p.q2^r.

⁶⁴⁶ Brightman, *Revelation*, p.78 (bij Openb. 2: 9), 691.

⁶⁴⁷ Brightman, *Revelation*, p.999, vergeleek de heidenen en Joden met Lea en Rachel: “*Leah* indeed that was the harder favoured, that is, we Gentiles, have crept first into his [= Christ’s] marriage Bed, and are become much more fruitfull also, but the people of the Iewes who are *Rachel*, of a more choyce and singular beauty, shall at length be given unto him, and brought into his Bed, shall also become a mother of most goodly and amiable Children.”

⁶⁴⁸ Perkins, *Galatians*, p.100. Hij verwees hierbij naar Rom. 11: 16.

⁶⁴⁹ Parr, *Exposition*, p.61 (Chap. XI); op p.63 nuanceerde hij dit door te stellen: “They are still to be acknowledged a holy people and in the covenant in regard of right, though not in regard of possession.... There is a double holiness: First, of Regeneration. Secondly, of the Covenant: in regard of the first they are rebellious; in regeard of the second, they are holy.”

⁶⁵⁰ Parr, *Exposition*, p.102 (Chap. XI).

het vlees deelgenoten aan de beloften, maar na hun bekering, als ze ook in geestelijke zin Israël zouden zijn, zouden ze ten volle in de vervulling van alle beloften delen.⁶⁵¹ Bisschop *William Cowper* van Galloway in Ierland noemde de Joden oudere broers, die reeds zestien eeuwen vòòr de heidenen in het verbond leefden; nu bevonden ze zich daar tijdelijk buiten, maar hun terugkeer stond voor hem vast.⁶⁵²

3.3.6 SAMENVATTING

liet centrale element in het negatieve oordeel van Engelse Protestanten in deze periode over de Joden was de weigering van de laatsten Jezus te erkennen als de Messias van Israël. Over het algemeen beschouwde men de Joden als blind voor de reeds in het Oude Testament verkondigde waarheid, die volgens de Christenen onmiskenbaar in vervulling gegaan was in Jezus Christus. Wanneer Joden dit niet zagen, moest dit wel wijzen op een (moedwillige) blindheid, die hun ogen gesloten hield voor de evidente waarheid. Voor sommigen was deze blindheid ten dele het resultaat van het verval van de kerk, zoals dat voor hen bovenal tot uiting kwam in de Rooms-Katholieke kerk en het aanstootgevende gedrag van vele Christenen. De Conformisten lijken over het algemeen een grotere nadruk te leggen op wat men de geestelijke blindheid van de Joden noemde dan de Puriteinen.

Ondanks de hoeveelheid negatieve uitspraken over de Joden in deze periode valt het op, dat slechts een enkele maal traditionele middeleeuwse beschuldigingen als kindermoord, hostieschendingen of woeker genoemd werden. Voor het overige gingen de negatieve oordelen terug op de verschillen in opvattingen betreffende de Messias en de uitleg van de Schrift. *Robert Shelford*, die sympathiseerde met de Arminianen, was de enige die een relatie legde tussen de Joden en de Antichrist.

De situatie van ellende waarin de Joden leefden, werd geduid als de straf van God voor de verwerping en kruisiging van Christus en voor de vermeende haat jegens de Christenen en het christelijk geloof, die men beschouwde als karakteristieke kenmerken van het Joodse geloof. Met betrekking tot de wijze waarop men over de schuld en het lijden van de Joden sprak, zijn er twee benaderingen waar te nemen. De eerste zette in bij de spanning tussen de huidige verwerping van de Joden door God en de blijvende kracht van het verbond en de beloften, die het uitzicht openhield op een bekering van de Joden, waardoor zij weer in Gods genade zouden worden aangenomen. De tweede zette in bij de vergelijking van de schuld van de Joden met die van de Christenen en benadrukte dat de Joden niet schuldiger waren dan de Christenen, maar dat de Christenen door hun grotere kennis van de genade van God in Christus een grotere schuld op zich konden laden door ongehoorzaam te zijn aan de in Christus geopenbaarde waarheid.

Het meest opvallend in de beoordeling van de Joden door Engelse Protestanten is de wijdverbreide nadruk op de blijvende kracht van de verkiezing van Israël door God. Hierin blijkt duidelijk de invloed van *Bucers* en *Martyrs* uitleg van Romeinen 11: 25v, en van de verkiezingsleer, die de zekerheid van het delen in het heil fundeerde in Gods keuze. Men twijfelde er niet aan dat God daadwerkelijk trouw zou blijven aan Israël. Dit betekende dus de principiële erkenning van de blijvende plaats van Israël in Gods heilsplan, verankerd in de onherroepelijke verkiezing. Deze nadruk op de verkiezing als de basis voor de blijvende plaats van Israël in Gods verbond werd gedeeld door

⁶⁵¹ Finch, *Restoration*, p.A^{r-v} (To all the Seed of Iacob, Farre and Wide Dispersed): “thee hath God honoured above all the people of the world, and given the prerogative first and last of all his holy promises.”

⁶⁵² Cowper, *Pathmos*, p.897 (bij Openb. 7: 4). Cf. Brightman *Revelation*, p.1051: “We must also wake for some time longer, before our brethren of the Iewes shall be converted to the faith.”

alle Engelse Protestanten die stonden binnen de calvinistische traditie. De latere bisschop van Ossory in Ierland, *Griffith Williams*, die overigens niet behoorde tot de Arminianen, was de enige auteur in de periode 1589-1639 die ontkennde dat de Joden nog steeds Gods uitverkoren volk waren.

3.4 DE HOUDING TEN OPZICHTE VAN DE JODEN

3.4.1 GEEN VERACHTING, MAAR VOORBEDE EN MEDELIJDEN

De Engelse Protestanten besteedden gedurende deze periode vrij vaak aandacht aan de houding die men tegenover de Joden moest aannemen, c.q. de wijze waarop men over hen moest denken. Meestal werd dit in direct verband gebracht met de gehoopte bekering van de Joden. Voor een belangrijk deel kwam de afwijzing van verachting van de Joden voort uit de wijze waarop Paulus de Christenen uit de heidenen vermaant in Romeinen 11:17, 18, 20:

“Indien nu enkele van de takken weggebroken zijn en gij als wilde loot daartussen geënt zijt en aan de saprijke wortel van de olijf deel hebt gekregen, beroem u dan niet tegen de takken - niet gij draagt de wortel, maar de wortel ú. ... Wees niet hoogmoedig, maar vrees!”

Letterlijk of geparafraseerd vinden wij deze vermaning tegen het verachten van en neerzien op de Joden meermalen bij hen, die aandacht besteedden aan de Joden en hun toekomst.⁶⁵³ Parr beseftte dat dit nauwelijks praktische gevolgen had.⁶⁵⁴ *Andrew Willet* die met een beroep op *Beza* stelde dat de Christenen de Joden niet links moesten laten liggen of verachten, maar voor hen moesten bidden, vond hierin duidelijk navolging⁶⁵⁵ Ook vinden we de oproep om medelijden met de Joden te hebben.⁶⁵⁶ Als inhoud van de voorbede voor de Joden werd genoemd: bekering, herstel, het wegnemen van de blindheid voor het Evangelie⁶⁵⁷ en bespoediging van de vervulling van de beloften.⁶⁵⁸ Wanneer men het niet-verachten van de Joden of het medelijden met en de voorbede voor hen wilde funderen, bracht men vele Bijbels-theologische argumenten naar voren. De Joden waren naar het vlees verwanten van Christus⁶⁵⁹, zij waren vanouds en nog steeds Gods eigen uitverkoren volk⁶⁶⁰, God hield van hen⁶⁶¹, zij zouden weer

⁶⁵³ Rollock, *Analysis*, p.261; cf. p.264v, bij Rom. 11: 28; Draxe, *Resurrection*, p.1, 56, 60; Wilson, *Romans*, p.843, 978; Cooper, *Blessing*, p.55: “it iustly condemneth our base and odious account of that holy Nation”; Parr, *Exposition*, p.1, 92, 121, 69 (Chap. XI); Harrison, *Messiah*, p.q4^v: “we Gentiles ought not so proudly and tyrannously to insult over them (as many doe) especially Christians of all others, shoulde not adde affliction to affliction”.

⁶⁵⁴ Parr, *Exposition*, p.69 (Chap. XI), schreef bij zijn waarschuwing tegen verachting van de Joden: “The life of this application we want, because the wisdom of our lawes hath for their outrages long ago banished them out of this kingdome, But whensoever thou thinkest of them, thinke honourably, pittly and pray for them.”

⁶⁵⁵ Willet, *Romanes*, p.531; Draxe, *Resurrection*, p.1; Wilson, *Romans*, p.978; cf. p.984; Cooper, *Blessing*, p.55; Parr, *Exposition*, p.53, 60 (Chap. XI); Mayer, *Catechisme*, p.84.

⁶⁵⁶ Gifford, *Revelation*, p.95 (bij Openb. 3: 9); Wilson, *Romans*, p.964; cf. p.916; Harrison, *Messiah*, p.q4^v; Cowper, *Pathmos*, p.897; Adams, *Peter*, p.1097.

⁶⁵⁷ Cowper, *Pathmos*, p.897: “that the veile may be taken from the mind, and they may come to the knowledge of the Truth.”

⁶⁵⁸ Wilson, *Romans*, p.964; Parr, *Exposition*, p.53 (Chap. XI): “cry unto the Lord in their behalf, saying, O Lord, how long? Returne, O Lord, and visite thy Ancient people with thy salvation.”

⁶⁵⁹ Zie Romeinen 1: 3. Gifford, *Revelation*, p.95; Draxe, *Resurrection*, p.64; Parr, *Exposition*, p.107 (Chap. XI): “for if we have comfort because he tooke the nature of man; the Iewes must have more, because hee tooke the seed of Abraham.”; Weemse, *Treatise*, p.378.

⁶⁶⁰ Draxe, *Resurrection*, p.64; Wilson, *Romans*, p.843; Weemse, *Treatise*, p.378.

geënt worden in Christus⁶⁶², God had hun een belofte van vergeving en verzoening gegeven⁶⁶³, de beloften van het Oude Testament behoorden oorspronkelijk alleen hun toe⁶⁶⁴, de Christenen waren door Gods genade deelgenoten geworden aan het heil dat uit de Joden is.⁶⁶⁵ Alleen *Griffith Williams* was van mening dat de voorrangspostie van de Joden overgegaan was op de Christenen.⁶⁶⁶ Uit al deze argumenten blijkt dat men diep doordrongen was van de onverliesbare positie van de Joden in Gods heilsplan door hun uitverkiezing tot volk van God, die uitzicht bood op een toekomst van heil, zoals ook in de vorige paragraaf duidelijk naar voren kwam. Een definitieve verwerping was ondenkbaar.

Een bijzonder argument werd ontleend aan Hooglied 8: 1, of 8: 8, afhankelijk van de wijze waarop men de hoofdstukken indeelde⁶⁶⁷, dat werd uitgelegd als het uitzien naar en de zorg voor de (toekomstige) kerk uit de heidenen van de zijde van de Joodse kerk ten tijde van het Oude Testament. In § 2.4.2 hebben we deze uitleg reeds gevonden bij *Thomas Wilcox* en *Dudley Fenner*. Gezien het feit dat de kerk der Joden reeds zo begaan was met het heil van de heidenen, stelde men dat nu ook de kerk der heidenen zich uit dankbaarheid van haar kant door gebed en verlangen moest inzetten voor de bekering van de Joden.⁶⁶⁸

Op grond van dergelijke overwegingen stelde *Thomas Draxe*:

“We must therefore acknowledge our selves debtors unto the Iewes, and deeply engaged unto them, we must be so farre off from rendring or returning unto them evil for good, that we must pray for their recovery, and do our uttermost dilligence, by doctrine, writing, and unblameable life to allure and winne them to the approbation and acceptance of the Gospel.”

Hij stelde ook dat de Christenen die nu de Joden kwelden en lasterden, het gevaar liepen door God verworpen te worden omwille van hun verachting en ondankbaarheid, wanneer Hij de Joden weer in zijn gunst zou aannemen.⁶⁶⁹

3.4.2 DE CHRISTENEN ALS STRUIKELBLOK VOOR DE JODEN

⁶⁶¹ Wilson, *Romans*, p.984; Parr, *Exposition*, p.112 (Chap. XI); Harrison, *Messiah*, p.q4^v: “for if God himselfe love them being his enemies ... why should we Christians hate and abhorre them, who are so highly in Gods account (even the beloved of the Lord) and hold them in such disgrace and contempt as we doe”.

⁶⁶² Draxe, *Resurrection*, p.1, 93; Wilson, *Romans*, p.922.

⁶⁶³ Draxe, *Resurrection*, p.99; Suften, *Lectures*, p.407; Leigh, *Promises*, p.250.

⁶⁶⁴ Draxe, *Resurrection*, p.64.

⁶⁶⁵ Draxe, *Resurrection*, p.60, 63: “we have our religion and doctrin, yea the beginning, foundation and establishment of our church from them ... the covenant is derived from them unto us and we are changed into their commonwealth and not they into ours.”; Parr, *Exposition*, p.69 (Chap. XI): “We bring nothing to the Iewes, but receive all from them: for salvation is of the Iewes.” (ook geciteerd bij Adams, *Peter*, p.1097v); Weemse, *Treatise*, p.378.

⁶⁶⁶ Griffith Williams, *True Church*, p.834: “as in former times, the Gentiles became members of Gods people by an incorporation to the Iewish Church, so now the Iewes shall become the stocke of Christe, by a reunion of them unto the Church of the Gentiles.”

⁶⁶⁷ In de NBG-vertaling Hooglied 8: 8: “Wij hebben een jonge zuster, die nog geen borsten heeft. Wat zullen wij met onze zuster doen ten dage, dat iemand naar haar dingt?”

⁶⁶⁸ Gifford, *Song*, p.277v; Dove, *Canticles*, p.274; Finch, *Song*, p.123; Gouge, *Guide*, p.57; Sibbes, *Bruised Reed*, p.99; Leigh, *Promises*, p.250.

Joseph Hall, *Song*, p.80 en de *King James Version* in de kanttekening bij Hooglied 8: 8, schreven wel dat de Joden baden voor de bekering van de heidenen, maar verbonden daaraan geen oproep tot voorbede voor de bekering van de Joden.

⁶⁶⁹ Draxe, *Resurrection*, p.64, 99.

Enigszins verrassend is het dat men er over het algemeen niet voor terugschrok om de oorzaak voor de verharding en het blijvende ongeloof van de Joden in Jezus als de Messias voor een deel ook terug te voeren op de houding van de Christenen. De algemene negatieve houding ten opzichte van de Joden werd door *Thomas Brightman*, *Elnathan Parr* en *John Harrison* duidelijk veroordeeld; de in deze paragraaf behandelde theologen gingen in tegen wat zij beschouwden als de algemene opinie. Zo stelde Brightman:

“The Iewes were alwayes wont to finde the Gentiles most hatefull and spitefull against them in former Ages; as who laboured by all meanes possible to annoy and to mischeife them”⁶⁷⁰.

De verdeeldheid tussen de protestantse kerken en de vele wandaden van Christenen onderling en tegen de Joden werd door de invloedrijke Puritein *Thomas Wilson* streng veroordeeld als een duidelijke belemmering voor de bekering der Joden. Volgens hem zou God dit niet ongestraft laten.⁶⁷¹ Volgens de Calvinist *Willet*, die bekend was vanwege zijn anti-Rooms polemieken, moest vermeden worden de Joden te belemmeren door bijgelovige praktijken en een verdorven leefwijze; op dit punt hadden pausgezinden en naamchristenen Gods oordeel te vrezen.⁶⁷² Achter de veroordeling van de zonden van de individuele Christenen stak de overtuiging dat een zuivere en voluit christelijke levenswandel de bekering der Joden zou bevorderen.⁶⁷³ Tegen de achtergrond van de verwachte massale bekering der Joden riep Draxe zijn lezers op zich verre te houden van het verachten van de Joden, niet te wanhopen aan hun verlossing en hun geen aanstoot te geven door slecht gedrag.⁶⁷⁴ Ook verbanning van de Joden wees hij af, omdat zo de mogelijkheid hen te winnen door het voorbeeld van leer en leven werd afgesneden.

“Seeing that the Iewes are not altogether reiected, but that there is alwaies a remnant remaying; as ... *the experience of all ages* iustifieth: and especially seeing that *al Israel* i.e. the greatest part and number of that nation, are to be called and converted, we must not rashly either contemne, much lesse condemne the Iewes, nor expell them out of our Coastes and countries, but hope well of them, pray for them, and labour to win them by our holy zeale

⁶⁷⁰ Brightman, *Revelation*, p.1119. Cf. Parr, *Exposition*, p.1 (Chap. XI): “among us, even at this day, the name of a Lew is growne into a proverbe, to note one that is hated.”; Harrison, *Messiah*, p.q4^v (The Epistle Dedicatorie to the States General of the united Provinces of the Low-Countries): “the Iewes, many of them remaine in your Countrie, and have their habitation in peace and safetie: not in that slaverie as in other Nations, accounted of in the basest maner that may be, in the number of dogs rather then of Men.... why should we Christians hate and abhorre them ... and hold them in such disgrace and contempt as we doe ... which rather exasperateth them against our profession then otherwise.”

⁶⁷¹ Wilson, *Romans*, p.970; cf. Boys, *Works*, p.524.

⁶⁷² Willet, *Romanes*, p.531 (onder beroep op *Beza*); Wilson, *Romans*, p.984, hanteerde bijna dezelfde formulering.

⁶⁷³ Wilson, *Romans*, p.964; cf. p.978; Parr, *Exposition*, p37 (Chap. XI); cf. p.104: “prophanenese among other Christians, is a stumbling block unto them. Let us remove it, so behaving our selves according to our profession, that wee may make a passage to their calling.”; Prideaux, *De Judearum Vocationem*, p.56; Weemse, *Treatise*, p350.

⁶⁷⁴ Draxe, *Resurrection*, p.94: “Let the people amongst whom these Iewes live and dwell, beware least by their pride and cruelty they doe not hinder their conversion, for were it not for this, doubtlesly in many places many more Iewes then now are, would be moved and drawne to embrace the Gospel.” Op p.99 waarschuwde hij, dat het gevaar dreigde, dat God heiden-christenen uit het verbond zou stoten, als zij volhardden in hun verachting en ondankbaarheid naar de Joden.

and Christian example.”⁶⁷⁵

Dit is de eerste maal dat wij in ons onderzoek een afwijzing van de verbanning van de Joden uit Engeland gevonden hebben. De stap naar een pleidooi voor toelating van de Joden tot Engeland, waarover *Draxe* zelf zich niet uitliet, was vanuit deze opvatting nog maar klein. *Draxe* publiceerde *Resurrection* in 1608, dus nog voordat de Baptisten vanaf 1612 openlijk pleitten voor tolerantie, godsdienstvrijheid en toelating van de Joden, zoals we in de volgende paragraaf zullen zien.

In het oordeel over de fouten van de protestantse kerken kwam een tweeledigheid naar voren: waar men meende dat de verdere zuivering van de vorm van eredienst en het gedrag van de gelovigen belemmeringen voor de bekering van de Joden uit de weg zou ruimen, werd de opvatting dat de kerk een functie had in de bekering van de Joden een argument ter ondersteuning van een verdere reformatie van de kerk. Dit zien we bijvoorbeeld in het pleidooi van *Leonard Busher* voor het loslaten van resten van de ceremoniële wet, zoals tienden, zodat de Joden niet langer door de kerk gesteund zouden worden in hun wetsopvatting.⁶⁷⁶

3.4.3 DE HOUDING DER CHRISTENEN ALS PRIKKEL TOT BEKERING

Een samenhangende visie op de waarde van tolerantie ten aanzien van de Joden, de veroordeling van hun verbanning en een (voorzichtig) pleidooi voor het weer toelaten van de Joden tot Engeland⁶⁷⁷ vinden we in een aantal geschriften van leiders van de Engelse Baptisten uit de periode 1612-1615, waarin zij pleitten voor algemene godsdienstvrijheid.⁶⁷⁸ Dit verzet tegen dwang in geloofszaken behoorde tot de wezenskenmerken van de Baptisten in het algemeen.⁶⁷⁹ *Thomas Helwys* stelde:

“Our lord the King is but an earthly King, and he hath no authority as a King but in earthly causes, and if the Kings people be obedient and true subiects, obeying all humane lawes made by the King, our lord the King can require no more: for mens religion to God, is betwixt God and themselves; the King shall not answeere for it, neither may the King be iugd [sic] betwene God and man. Let them be heretikes, Turcks, Jewes or whatsoever, it apperteynes not to the earthly power to punish them in the least measure.”⁶⁸⁰

Dwaling kon niet door vuur en zwaard worden overwonnen, maar moest door de Geest van Christus en de zuivere leer volgens het Woord van God uit de harten en gewetens worden verdreven. Het ware geloof werd slechts verkregen door wedergeboorte, die niet door dwang te bewerken was.⁶⁸¹ Als voorbeeld dat alle twijfel

⁶⁷⁵ *Draxe, Resurrection*, p.93.

⁶⁷⁶ *Busher, Peace*, p.69vv.

⁶⁷⁷ *Busher, Peace*, p.33: “And the King and Parliament may please to permit all soms of Christians; yea, Jews, Turks, and pagans, so long as they are peaceable, and no malefactors”.

⁶⁷⁸ *Guggisberg, Glaubensfreiheit*, p.470-478, geeft een beknopt overzicht van en literatuur over de ontwikkeling van de argumenten voor tolerantie in Engeland.

⁶⁷⁹ *Bender, Täufer*, p.112v; op p.130vv noemt hij een zestal motieven voor deze opstelling. Cf. *Jordan, Toleration*, p.542.

⁶⁸⁰ *Helwys, Mystery*, p.69. Cf. *Murton, Persecution*, p.21 en *Obiections*, p.99, 120. Volgens *Bender, Täufer*, p.128, stonden zowel *Smyth*, de vader van het Engelse Baptisme, als diens medewerker *Helwys* onder de directe invloed van de Mennonieten uit de Nederlanden.

⁶⁸¹ *Busher, Peace*, p.16v; cf. *Murton, Persecution*, p.21: “the example of the Kings of Israel (who had the power to compel them to Sacrifice, or to cut them off) applyed to earthly Princes, is gone, as a meer doctrine of man, and not of God.”; *Obiections*, p.99, 120.

op dit punt moest wegnemen, wees *John Murton* erop dat men op de bekering van de Joden, die toch Christus en zijn Evangelie op een vreselijke wijze lasterden, moest wachten en niet hen uitroeien.⁶⁸²

Volgens *Busher* hadden de Antichrist en zijn volgelingen tot dan toe de overhand gehad met hun leer dat de kerk bijeengebracht moest worden door zwaard en staatsmacht; daardoor waren Joden en ongelovigen, maar ook papisten en ketters afgehouden en beroofd van de kennis van het ware geloof.⁶⁸³ Als echter Gods wetten uitgevoerd zouden worden volgens de wil van Christus, zouden de Joden vrije toegang hebben tot Engeland en zouden allerlei praktijken die de Joden afstootten, zoals het eten van bloed, of verhardden in hun visie op de (ceremoniële) wet, zoals het innen van tienden, afgeschaft worden.⁶⁸⁴

Buiten de kring der Baptisten was *Willet* van mening dat de Christenen de Joden moesten uitnodigen tot bekering door hun vrome levenswandel; deze oproep vinden we ook terug bij *Draxe, Wilson* en *Sutton*.⁶⁸⁵

De Schotse voorganger *John Weemse*, die bekendheid genoot vanwege zijn Bijbels-theologische studies, was de enige auteur gedurende deze periode die een beperkte tolerantie ten aanzien van de Joden verdedigde. Joden die openlijk Christus en het christelijk geloof lasterden, konden volgens hem niet getolereerd worden in een christelijke staat; voor hen zou de doodstraf moeten gelden. Bij Joden die zich vreedzaam opstelden en geen aanstoot gaven, was er echter nog hoop op bekering. Zij konden getolereerd worden en hadden het recht om synagogen in te richten en hun eredienst te houden. Zij moesten niet tot het christelijk geloof gedwongen worden.⁶⁸⁶

3.4.4 SAMENVATTING

Wanneer we de aandacht vestigen op degenen die een uitsluitend negatief oordeel over de Joden afwezen en pleitten voor voorbede en een positieve inzet voor de bekering der Joden, komen wij tot de ontdekking dat zij tevens degenen waren die het duidelijkst negatieve uitspraken over de Joden deden (zie §§ 3.3.1, 3.3.2 en 3.3.3). *Draxe, Harrison, Parr, Weemse, Willet* en *Wilson* wezen een negatieve opstelling af, maar oordeelden openlijk en onomwonden negatief over de Joden van hun eigen tijd. Daarmee waren zij representatief voor hen die over de Joden en hun toekomst spraken in de periode 1589-1639. De hoop op de bekering der Joden ontleenden zij niet aan wat zij over de Joden wisten, maar aan wat zij aangaande God beleden, zoals wij zagen in § 3.3.5 en nog zullen zien in §§ 3.5.1 en 3.5.2. De conclusie valt moeilijk te ontlopen dat men eigenlijk niet veel meer dan de verwachte bekering der Joden kon noemen als positief oordeel over hen. Afgewezen werd de opvatting dat de Joden in Gods ogen eens en voorgoed hadden afgedaan, evenals alles wat men beschouwde als belemmering of verhindering van hun bekering. Hoewel men positieve uitspraken kon

⁶⁸² Murton, *Obiections*, p.120v: “no man for blaspheming Christ and his gospel may be destroyed, or afflicted by imprisonments, detail, or any calamity whatsoever.” Dit beroep op de houding die tegenover de Joden moest worden aangenomen, geeft aan dat volgens hem de bekering der Joden in brede kring verwacht werd.

⁶⁸³ Busher, *Peace*, p.39.

⁶⁸⁴ Busher, *Peace*, p.69vv.

⁶⁸⁵ Willet, *Romans*, p.531; Draxe, *Resurrection*, p.1, 93; Wilson, *Romans*, p.984; Draxe, *Alarum*, p.79; Sutton, *Lectures*, p.407: “let us ... set ourselves to be ... fellow-workers with God, to helpe and set forward, and to hasten their conversion ... And of all meanes to doe them good, there is nothing more available than their observation of our good life, who professe Christi that worke when the word doeth not.”

⁶⁸⁶ Weemse, *Treatise*, p.338-340.

doen over de blijvende en ook in de eigen tijd nog geldige positie van de Joden in Gods ogen, toch was en bleef een dergelijk oordeel voorwaardelijk, in afwachting van hun bekering.

Degenen die zich bezig hielden met de vraag hoe men over de Joden moest denken en hoe hen moest behandelen, waren bijna allen Calvinisten en/of Puriteinen met een functie binnen de staatskerk, als voorganger of anderszins. De verdediging van tolerantie en godsdienstvrijheid kwam grotendeels uit de kleine kring van de General Baptists, die in Engeland een vervolgde minderheidsgroep vormden. Het is overduidelijk dat ook hun pleidooi voor tolerantie van de Joden niet voortkwam uit een positieve waardering van de Joden.

3.5 DE BEKERING DER JODEN

3.5.1 ANDREW WILLETS “DE UNIVERSALI ET NOVISSIMA IUDAEORUM VOCATIONE”

Andrew Willets *De vocatione* uit 1590 was het eerste geschrift van de hand van een Engelse theoloog dat geheel gewijd was aan de bewijsvoering van de toekomstige bekering van de Joden, zonder overigens nader in te gaan op de samenhang van deze bekering met andere thema's in de eschatologie. Op dit geschrift willen wij afzonderlijk en uitvoerig ingaan, omdat het één van de meest complete behandelingen van de bekering der Joden biedt in de gehele door ons bestudeerde periode en wij nog nergens in de secundaire literatuur een behandeling van dit werk gevonden hebben, hoewel men er soms naar verwijst.⁶⁸⁷

Andrew Willet (1562-1621) werd geboren in Barley, in de omgeving van Cambridge, als zoon van de dorpsgeestelijke.⁶⁸⁸ Zijn opleiding begon in Ely, vanwaar hij in 1577 naar Cambridge vertrok, waar hij aanvankelijk in Peterhouse studeerde. Nog in hetzelfde jaar maakte hij de overstap naar Christ's College, waaraan hij van 1583-1588 verbonden was als Fellow. *Willet* studeerde ijverig en vergaarde een brede kennis. In 1585 ontving hij de priesterwijding; in 1588 verliet hij de Universiteit en gaf hij zijn Fellowship op, nadat hij in het huwelijk was getreden. Hij werd voorganger en maakte spoedig naam als prediker, vooral waar het onderwerpen betrof uit de protestantse polemieken tegen de Rooms-Katholieke kerk. In 1598 volgde hij zijn vader op als voorganger in Barley, waar hij zijn verdere leven woonde. De 42 werken die hij schreef en waarvan er voor zijn dood 33 gepubliceerd waren, getuigen van zijn uitermate grote belezenheid, die reikte van de kerkvaders tot de eigentijdse protestantse en rooms-katholieke auteurs. Vanwege zijn geleerdheid werd hij benoemd tot één van de onderwijzers van prins *Henry* en werd hij regelmatig uitgenodigd om aan het hof te preken. Hij verzette zich echter in woord en geschrift tegen de plannen om prins *Charles* in het huwelijk te laten treden met een Spaanse prinses. Als gevolg hiervan werd hij in 1618 voor enige tijd gevangengezet. In zijn opvattingen was *Willet* een Calvinist die zich conformeerde aan de geldende voorschriften binnen de staatskerk. Het hier behandelde *De vocatione* was zijn tweede werk.

In het eerste hoofdstuk haalde *Willet* een veelheid van teksten aan uit het Oude Testament, zoals Genesis 49, 1 Samuël 12: 22 (de verkiezing van Israël door God tot

⁶⁸⁷ Zo verwijst Katz, *Philo-semitism*, p.91, naar dit geschrift van *Willet* zonder de titel expliciet te noemen; Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.226, volstaat met het noemen van de titel.

⁶⁸⁸ Deze biografische gegevens ontleen wij aan het artikel over *Willet* in *DNB*.

zijn eigen volk is onvergankelijk)⁶⁸⁹, Psalm 125: 2, Ezechiël 37⁶⁹⁰ en 47, Zacharia 2: 12, 12: 10. Deze dienden als bewijs dat de Joden opnieuw geroepen zouden worden.⁶⁹¹ Voordat hij in het tweede hoofdstuk teksten uit het Nieuwe Testament behandelde, ging *Willet* eerst in op de twijfel die bestaan kon aangaande de juistheid van de gegeven uitleg. Waren de beloften van het Oude Testament niet slechts aards en tijdelijk? Met een beroep op *Calvijn* – “doctissimus Calvinus” - stelde *Willet* dat de aartsvaders niet naar aardse, maar naar hemelse zaken verlangden, die hun symbolisch aangeduid werden.⁶⁹² Ook kon betwijfeld worden of er wel Joden tot het ware Israël behoorden (Romeinen 9: 4). Hij erkende dat dit onderscheid gemaakt diende te worden, maar wees op de Jood Nathanaël die door Jezus een waarachtige zoon van Israël genoemd werd.⁶⁹³ Uit het Nieuwe Testament noemde *Willet* vervolgens als bewijsplaatsen voor de nog te verwachten bekering der Joden Matteüs 23: 39, Lucas 15: 11vv (de oudste zoon heeft nog steeds recht op de erfenis), Johannes 10: 16, 2 Korintiërs 3: 16 en Openbaring 3: 9.⁶⁹⁴

Het derde hoofdstuk was geheel gewijd aan de bespreking van Romeinen 11: een duidelijk bewijs dat dit voor *Willet* de centrale pericoop was in de bezinning op de bekering van de Joden. Hij wees op het door Paulus gemaakte onderscheid tussen de huidige en de toekomstige situatie van de Joden⁶⁹⁵ en noemde drie voorbeelden waarmee Paulus aantoonde dat niet alle Joden verloren waren: zijn eigen bekering, het voorbeeld van de 7.000 ten tijde van Elia en Gods wil die niet toeliet dat alle Joden uit het verbond zouden vallen, terwijl Hij tot het heil van in ieder geval een aantal van hen besloten had (v.1-10).⁶⁹⁶ Vervolgens stelde hij de argumenten aan de orde die Paulus - volgens hem de krachtige verdediger en beschermheer van de Joodse vrijheid⁶⁹⁷ - gaf voor de zekerheid van de roeping der Joden. Het eerste was dat het bij de verwerping der Joden niet ging om hun ondergang, maar om het heil der volkeren en de uiteindelijke bekering van de Joden (v.11).⁶⁹⁸ Het tweede was de vreugde die de bekering der Joden zou brengen en de dankbaarheid die de heidenen hun verschuldigd waren, omdat hun heil voortgekomen was uit de val der Joden (v.12-15).⁶⁹⁹ Het derde

⁶⁸⁹ *Willet, De vocatione*, p.6^f.

⁶⁹⁰ *a.w.*, p.6^v; v.15vv betrok *Willet* op de verzoening tussen Joden en heidenen, onder verwijzing naar Ef 3: 14.

⁶⁹¹ *a.w.*, p.5^r-8^r.

⁶⁹² *a.w.*, p.8^v.

⁶⁹³ *a.w.*, p.12^r: “Licet, inquam, omnis Abrahami posteritas promiscuè paterna haereditate locupletetur, tum tamen maximè agnoscenda erit prophetici sermonis energie vis, cum cordis verè circumcisi inclinatio et Iudaicae cognationis professio una conspirent et concurrant: quemadmodum Nathanielem eiusdem familiae agnatum et gentilem allocuties est senator, ecce *verum filius Israel, in quo non est dolus.*”

⁶⁹⁴ *a.w.*, p.12^r-14^v.

⁶⁹⁵ *a.w.*, p.15^r: “unum, qui praesens illud tempus, cùm scripsit hoc, respiciebat: alterum qui venturis saeculis se patefaceret: Ille reiectae et repulsae nationis miseriam, alter respirantis demuò et ad Deum revertentis faelicitatem proponit.”

⁶⁹⁶ *a.w.*, p.15^r.

⁶⁹⁷ *a.w.*, p.18^r: “Iudaicae libertatis strenuus defensor et patronus”.

⁶⁹⁸ *a.w.*, p.15^v-16^r: “Impegerunt Iudaei, et collapsi profectò sunt, non solum ut gentes, ipsis humi prostratis, eorum loco surgerent, sed ut illi rursus, veluti exteuis gentium pedibus erectarum, manibus se à lapsu recuperarent. Quid enim aliud illd exprimit, cum additur in contextu ad provocandum eos ad aemulationem?”

⁶⁹⁹ *a.w.*, p.16^r: “An quisquam ergo Christianus extiterit, qui summo non perfundetur gaudio, si bene Iudaeis sua sors ceciderit, quorum periculo et naufragio ipse salvus et tutus è mediis fructibus emerserit?”

was het verbond van God met Abraham, dat ook voor diens nageslacht gold (v.16)⁷⁰⁰. Het vierde argument werd ontleend aan Gods macht, die meer dan in staat was de woestheid van hart en de giftige kwaadwilligheid van de Joden te overwinnen (v.23).⁷⁰¹ Duidelijk is hier de nadruk op het koppige verzet van de Joden: hun niet-geloven in Jezus als de Messias werd opgevat als een bewuste en hartstochtelijke opstand tegen God, een opvatting die onder de Engelse Protestanten wijdverbreid was. Bovendien vinden we hier ook de overtuiging dat de Joden niet voor rede vatbaar waren: ze moesten door God “scientiae capax” gemaakt worden. Het vijfde argument kwam uit v.24: de Joden behoren van huis uit tot het volk Gods. *Willet* bleek meer dan bereid om de plaats van de Joden als uitverkorenen en toekomstige bekeerlingen, te erkennen.⁷⁰² Het zesde was ontleend aan profetieën uit Jesaja en Jeremia (v.26-27). Het zevende was dat de Joden, hoewel ze het Evangelie afgewezen hadden, toch in Gods ogen geliefden bleven omwille van zijn belofte aan de aartsvaders (v.28).⁷⁰³ Als achtste argument noemde hij dat de nu verworpen Joden weer door God zouden worden aangenomen, zoals de eens verworpen heidenen aangenomen waren.⁷⁰⁴

In het vierde hoofdstuk behandelde *Willet* de opvattingen van kerkvaders en meer recente schrijvers, niet omdat hij van mening was dat deze met de Schrift op één lijn gesteld konden worden.⁷⁰⁵ maar omdat hij de verdenking van nieuwlichterij⁷⁰⁶ wilde vermijden en wilde laten zien dat hij de Schrift geen geweld had aangedaan met een eigenmachtige uitleg.⁷⁰⁷ Opmerkelijk was het argument dat hierop volgde, namelijk dat de Joden overtuigd moesten worden van het feit dat het verlangen naar hun bekering een constant thema in het christelijke denken was geweest. Gezien de argumenten die *Willet* hier hanteerde, lijkt het meer waarschijnlijk dat het Christenen waren die hiervan overtuigd moesten worden, zoals ook uit zijn woorden aan het eind van dit hoofdstuk blijkt, waar hij de twijfel van Christenen aan de bekering der Joden probeerde te weerleggen.⁷⁰⁸ Vervolgens noemde hij *Origenes*, die in de roeping van de Joden de gebeurtenis zag die de vernieuwing der wereld zou inluiden⁷⁰⁹; *Athanasius*, die eveneens aan het eind van de geschiedenis de bekering der Joden verwachtte door

⁷⁰⁰ a.w., p.16^v: “à divina promissione rei totius pendet momentum et pondus, cum non patrum solum se Deum professus sit, sed eorum posteritati etiam se voluntario gratiae vinculo abstrinxerit. ... Apostoli ratio, quae à foelici Abrahami conditione exorsa, in Iudaicae salutis spe et expectatione terminatur.”

⁷⁰¹ a.w., p.17^r: “non ille potis est cordis feritatem plus quam leoninam domare, virulentam eius et venemosam malitiam expellere, simplicitatem planè asininam docilem et scientiae capacem effecere?”

⁷⁰² a.w., p.17^r: “si gentes, rami degeneres, ... peregrinum pecus, ut hospites denique, in Ecclesiae gremium receptae sunt, quid impedit, quo minus Iudaeis, genuinis plantis, selecto gregi, pretioso metallo, domesticis, non peregrinis ad Christi domum aditus patefiat.”

⁷⁰³ a.w., p.17^r: “Deo tamen dilecti sunt patrum causa, ... quia proavis et ipsorum posteris solennis facta promissio sit.”

⁷⁰⁴ a.w., p.18^r.

⁷⁰⁵ a.w., p.18^v.

⁷⁰⁶ Hier blijkt dat *Willet* zich, waar het de eigen tijd betrof, niet in een ontwikkelde traditie voelde staan, maar beseftte dat hij zich bezighield met een onderwerp dat niet in de algemene belangstelling stond.

⁷⁰⁷ a.w., p.18^v: “tum ut novitatis suspicione careat et liberatur haec defensio nostra, cum antiquissimus scriptores in meam sententiam pedibus ivisse perspicuum omnibus erit, tum ut scripturae census à me detorti aut deprivati opinionem removerem, cum non mea me coniectura fretum, sed aliorum interpretationes sequutum esse apparebit.”; cf. p.21^v: “istortum, quos citavi, et appellavi testes potius, quàm indices, mutuus et concors consensus, meam sententiam novitatis opinionem liberabit.”

⁷⁰⁸ a.w., p.21^v: “Ne quis enim eam ob causam de Iudaeorum in religione Christiana progressi dubitaret, quod nihil illis maius fastidium pariat, quàm ipsum Christiani nomen, mentio necessariò de ipsorum resipiscentia fit.”

⁷⁰⁹ a.w., p.19^r.

het voorbeeld der heiden-christenen⁷¹⁰, en *Chrysostomos*. Vervolgens ging hij over op de Latijnse kerkvaders. Van hen noemde hij *Hieronymus*, *Ambrosius* en *Augustinus*, die in het lijden der Joden een geneesmiddel zag ter genezing van de ziekte van hun ongelooft.⁷¹¹

Hierna waren het de scholastici die aan bod kwamen: genoemd werden onder anderen *Beda* en *Thomas van Aquino*, die kritisch besproken werden, maar toch genoemd, omdat *Willet* de overeenstemming van alle tijden wilde aantonen en hoopte, dat de Rooms-Katholieken zouden gaan erkennen dat er een herstel van de Joden te verwachten was na de ondergang van het rijk van de Antichrist. Door het inzicht dat de Paus de handlangers van de Antichrist was, zouden ook de Rooms-Katholieken zich dan kunnen bekeren.⁷¹² Tenslotte waren de protestantse en recente schrijvers aan de beurt. Als eerste *Calvijn*, “splendor ille orbis Christiane”, die volgens *Willet* onomwonden over de bekering der Joden sprak.⁷¹³ Aansluitend noemde hij *Beza*, die steeds stelde dat er een tijd zou komen dat geheel Israël tot de kerk zou toetreden, dit in tegenstelling tot de huidige tijd waarin slechts zo nu en dan individuele Joden Christen werden.⁷¹⁴ In aansluiting bij *Bullinger* veroordeelde *Willet* de Joodse verwachtingen van een aardse koning en een aards koninkrijk.⁷¹⁵ Als laatsten noemde hij *Martyr* en *Erasmus*.

Het vijfde hoofdstuk was gewijd aan een verdere bewijsvoering dat het heil voor de Joodse natie reeds voor de deur stond. *Willet* opende met een drietal argumenten: 1. in de loop van de geschiedenis waren nog maar zo weinig Joden tot het Christendom overgegaan, dat de profetie van hun algemene bekering nog vervuld moest worden; 2. ondanks het ontbreken van een vaste woonplaats bestond het Joodse volk nog steeds; 3. er waren zoveel schijn-christenen dat er weinig was dat de Joden aantrok tot het christelijk geloof.⁷¹⁶ Eveneens drie redenen noemde *Willet* waarom de Joden bewaard waren. De eerste was het bewaren en doorgeven van de Schrift, zodat de goddelijke oorsprong daarvan duidelijk bleek en de ouderdom daarvan het verwijt van nieuwlichterij aan de Christenen ontkrachtte; hij beriep zich hierbij op *Augustinus* en *Hieronymus*.⁷¹⁷ Als tweede noemde hij de gissing dat God hen strenger kon straffen door hen te laten voortbestaan, maar met deze opvatting die niet van hemzelf was, ging *Willet* niet accoord, omdat dit niet de wijze van Gods handelen was.⁷¹⁸ Als derde reden voor het voortbestaan van de Joden noemde hij dat God aan de Joden heil en het leven zou schenken, wanneer zij zich lieten roepen en tot de kerk zouden toetreden. Het voortbestaan van de Joden was vanuit dit gezichtspunt het resultaat van Gods

⁷¹⁰ a.w., p.19^r: “Haec synceri patris opinio est, quae praecipua attingit istius controversiae capita: de personis, omnes designat Iudaeos, de tempore docet, hoc eventurum in fine seculi: modum describit, Iudaei Gentium erunt aemuli, eorum scilicet exemplo allicientur ad fidem.”

⁷¹¹ a.w., p.19^v.

⁷¹² a.w., p.16^v (drukfout voor 20^v).

⁷¹³ a.w., p.16^v (drukfout voor 20^v): “ita hoc mysterium aperit, quum gentes ingressa fuerint, simul et Iudaei ex defectione se ad fidei obedientiam recipient.: Quid potuit apertius dici?” In de marge verwees hij naar *Calvijns* commentaar op Romeinen.

⁷¹⁴ a.w., p.21^r: “Ille non veretur constanter et sine haesitatione affirmare venturum tempus, quo non iam Israelis reliquiae id est pauci quipiam ex Israelitis, sed totus Israel, id est gens ipsa communi consensu ad Ecclesiam Dei aggregetur.”

⁷¹⁵ a.w., p.21^r: “mutabit Deus mentem Iudaeorum, ut mundana sperare desinunt, eumque iam obvijs ulnis recipiant, quem hactenus alium expectantes repulerunt.”

⁷¹⁶ a.w., p.22^r.

⁷¹⁷ a.w., p.26^{r-v}.

⁷¹⁸ a.w., p.26^v-27^r: “hoc ergo ex praedictis necessario conclusum est, non esse populi Dei posteros reservatos ad exitium, sed destinatos ad vitam et salutem.”

nauwgezette bescherming die hen bewaarde voor het heil dat zij zouden ontvangen.⁷¹⁹ Tot slot bracht *Willet* ter sprake dat het heil niet het onverliesbare bezit van de Christenen geworden was, evenmin als het voor eeuwig van de Joden zou zijn afgenomen. Voor hem was dit een belangrijk punt. Christenen konden niet zichzelf geruststellen met de gedachte dat God voor hen, die toch niet meer dan aangenomen kinderen waren, toegeeflijker zou zijn dan voor de Joden, die Gods eigen kinderen waren. Door de schuld en het ongeloof van de Christenen kon het licht van het Evangelie bij hen ondergaan en weer opgaan over de Joden, zoals vroeger het heil aan de heidenen geschonken werd, nadat de Joden de Christus verworpen hadden.⁷²⁰

Het middel tot bekering van de Joden zou de verkondiging van de apostolische leer zijn.⁷²¹ *Willet* gaf aan dat hij, als hij daarvoor de tijd gehad zou hebben, in had willen gaan op de vraag hoe de Joden tot het christelijk geloof gebracht moesten worden.⁷²²

Een terugkeer naar hun eigen land en een herstel als natie hield *Willet* niet voor mogelijk: de terugkeer tot Christus was voor hem het doel van hun bekering. De Joden zouden toetreden tot de kerk in het gebied waarin zij op het moment van hun bekering woonden en zich voegen in de daar bestaande staatsvorm en onder de bestaande overheid.⁷²³ Nadrukkelijk bestreed *Willet* wat hij noemde de ketterij van een nog komend Joods rijk op aarde. Een terugkeer van Joden naar Kanaän na hun bekering kon hij zich niet voorstellen; hooguit zou een aantal van hen er heen reizen als zending.⁷²⁴ De Joodse verwachting van een aardse koning was voor hem een droom waarmee zij zich bedrogen⁷²⁵, terwijl zij, doordat zowel het koningschap en het priesterschap uit Israël verdwenen waren, eigenlijk zouden moeten inzien dat er voor hen een hemelse koning en priester was aangesteld.⁷²⁶

In het eerste hoofdstuk verbond *Willet* de roeping der Joden met de bloeitijd van de kerk: door hun toetreden zou de kerk niet alleen in omvang, maar ook in geloofsijver toenemen.⁷²⁷ De door hun bekering tot echte heilskennis verdiepte kennis van de Wet zou de kerk zeker ten goede komen.⁷²⁸ Doordat hij niet verder inging op de

⁷¹⁹ a. w., p.26^r.

⁷²⁰ a. w., p.27^v.

⁷²¹ a. w., p.6^r: “ultima tempora ..., cum Iudaeis iterum salus praedicatione praebenda erit, atque ita si non Apostoli, Apostolica tamen doctrina omnes Israelis urbes pervaderet et peragraret, id est, sparsos eum et disseminatos cives Iudaeos nempe domum, hoc est, ad verum dei cultum reduceret.”

⁷²² a. w., p.36^v.

⁷²³ a. w., p.2^v: “Certè Iudaei, qui iam vagi et errabundi varias mundi plagas incolunt, et altissimi immutabili decreto vitae incertae et fluctuanti destinati sunt, in unum coibunt nunquam, nec paternas domus recuperabunt, sed per universum orbem terrarum (prout nunc sprasi sent) per familias singulas, et certos caetus variis in locis congregati ad CHRISTUM tandem pertrahentur.”

⁷²⁴ a. w., p.32^v-33^v.

⁷²⁵ a. w., p.3^r: “regem aliquem terrenum expectant et expetunt, et inani imperii et monarchiae cuiusdam somnio se decipiant.”

⁷²⁶ a. w., p.3^v: “Nam si Iudae tribus vestigia permanerent, regent sibi aliquem crearent: et si Levitarum ordo inviolatus esset, noves etiam sacerdotes ungerent. Nunc vero utraque classis oblivione sepulta est, ut tandem edocti Iudaei intelligant, sibi unum tantum regem et sacerdotum in coelis collocatum esse”.

⁷²⁷ a. w., p.1^v: “Id tamen constanter affirmamus divino verbo innixi, ubi Iudaeorum segetem metendi tempus appropinquaret, ingenti filiorum numero eorum accessione, auctam iri ecclesiam. Qui non solum densa caetera et comitatu sese intromittent in domum Dei, sed fidei et religionis ardore correpti, splendore suo frigidae et oscitanti multorum Christianorum professione tenebras offundent.” Hij verwees daarbij naar Zacheus en Paulus als voorbeeld (p.2^r).

⁷²⁸ a. w., p.2^r: “Cum enim Iudaei divinae legis peritissimi sint, et et singula eius praecepta quasi ad unguem teneant, nisi quod genuinum sensum cordis caecitate impediti non attingant, illi procul dubio, cum caligo ista dissipata fuerit, et scientiae se conscientia adiunxerit comitem, quid prohibuerit, quòminus in sincero Christianae fidei cultu plurimum probeerent.”

eschatologie, blijft het onduidelijk hoe we ons volgens *Willet* deze bloeitijd van de kerk moeten voorstellen; duidelijk is in ieder geval dat *Willet* de verwachting van een duizendjarig rijk op aarde afwees.⁷²⁹

Willet stelde ook de vraag wat er van de oude Israëlieten, de Tien Stammen, was overgebleven en wat er met hen zou gebeuren. Zelf geloofde hij dat de Tien Stammen niet meer als afzonderlijke groep bestonden: ze waren òf opgegaan in de heidenvolken, òf ze hadden zich aangesloten bij de Joden.⁷³⁰ In dit verband noemde hij ook *Francis Kett*, die in 1589 als ketter was terechtgesteld en volgens *Willet* geloofde in de terugkeer van de Joden naar Kanaän.⁷³¹ Over *Kett* en diens opvattingen is zeer weinig bekend. Hij schijnt beïnvloed te zijn geweest door de Anabaptisten, maar het centrale element van zijn ketterij, zijn eschatologie, schijnt hij zelfstandig ontwikkeld te hebben.⁷³² *Kett* legde een zo sterke nadruk op de nog komende volledige verwerkelijking van het heil door de Wederkomst van Christus, dat in het licht daarvan alles wat daarvoor geschied was, zijn glans verloor. Alle nadruk lag bij hem op de terugkeer van Christus naar Jeruzalem in heerlijkheid, wat volgens de beschuldigingen van ketterij leidde tot een ontkenning van de godheid van Christus bij Diens eerste komst.⁷³³ *Kett* verwachtte volgens de tegen hem ingebrachte beschuldigingen dat Christus voor het Laatste Oordeel terug zou komen en als aards koning in Jeruzalem zou regeren; tevens zou hij twee opstandingen der doden verwachten, waarvan één voorafgaand aan het Laatste Oordeel en de andere bij het aanbreken daarvan.⁷³⁴ De verwachting van een aardse regering van Christus over de Joden, die de terugkeer der Joden naar Kanaän impliceerde, wees *Willet* af, zoals we reeds zagen.

Gezien de opvattingen, die we hieronder zullen aantreffen, kunnen we stellen dat *Willet* uitgebreid de basis voor de verwachting van de bekering der Joden heeft behandeld. Zijn visie op de bloeitijd van de kerk past in het opkomende optimisme betreffende de toekomst, maar op het punt van de bredere samenhangen binnen de eschatologie hield hij vast aan traditionele, anti-chiliastische opvattingen. Misschien was dit ook wel de reden, waarom men niet vaak expliciet naar hem verwees.

3.5.2 DE VERKIEZING VAN ISRAËL EN DE BEKERING DER JODEN

Bij de uitleg van Romeinen 11: 25v ging men over het algemeen uitgebreid in op de vraag of inderdaad geheel Israël behouden zou worden, of dat dit toch anders zou

⁷²⁹ Cf. *Willet*, *Romanes*, p.227v (Against Chiliasts). Duidelijk is dat voor hem het heil een geestelijk en geen stoffelijk-aards karakter had.

⁷³⁰ *a.w.*, p.4^r: “Certissimum ergo est, Israelitas aut degenerasse iam in gentes illas et rationes profanas, quarum familiaritate utebantur, aut in eundem cum fratribus suis Iudaeis populum coaluisse.”

⁷³¹ *a.w.*, p.3^v-4^r: “In ista hearesi de Israelitarum reversione nimium sibi placuit ... et Kettus ille nostra Auglus iustissima sententia nuper igni et flammus adiudicatus est, Norwici crematus, in consimili haeresi deprehensus, et obstinate persistens.”

Volgens *Kobler*, *Finch*, p.105v, en *Glassmann*, *Stereotypes*, p.79v, was het uit reactie tegen *Kett* dat *Willet* de notie van de terugkeer van de Joden weerlegde.

⁷³² *Wallace*, *Kett*, p.466v; op p.467-472 analyseert hij het enige van *Kett* bekende en aan *Elizabeth I* opgedragen werk, *The Glorious and beautifull Garland of Mans Glorification* (Londen 1585) dat onomstreden orthodox is. In deze analyse probeert *Wallace* de mogelijke aanknopingspunten voor *Ketts* ketterij op te sporen.

⁷³³ *Wallace*, *Kett*, p.471v; cf. de op p.461v geciteerde artikelen tegen *Kett*: “5. That Christ is only man and synfull as other men are.” Volgens de op p.461 weergegeven artikelen van bisschop *Scambler* van Norwich tegen *Kett* was diens verwachting van de terugkeer van Christus naar Jeruzalem verbonden met de verwachtingen rond het jaar 1588, die wij bespraken in § 2.2. *Rogers*, *Doctrine*, p.49, stelde dat *Kett* “most obstinately maintained that Christ was not God till after his resurrection.”

⁷³⁴ *Wallace*, *Kett*, p.462, art. 6 en 8.

moeten worden uitgelegd. Unaniem was men van mening dat dit niet betekende, dat iedere individuele Jood behouden zou worden. Vaak legde men dit dus uit als de meerderheid of het uitverkoren deel van Israël.⁷³⁵

In zijn commentaar op Romeinen uit 1611 ging *Willet* in op de zijns inziens juiste uitleg. Hij vermeldde dat ondermeer *Calvijn*, *Melanchthon* en *Osiander* stelden dat het in deze tekst ging om het tot geloof komen van alle verkorenen uit Joden en heidenen gedurende de gehele kerkgeschiedenis. Voor wat betreft de bekering van de Joden betekende dit dat zich in elke tijd tot aan het einde der wereld een aantal Joden zou bekeren. *Willet* sloot zich aan bij *Martyr* en *Pareus* die hiertegen hadden ingebracht, dat dit geen geheimenis zou zijn.⁷³⁶

In deze periode volgde niemand de uitleg die *Calvijn* gegeven had van deze tekst.⁷³⁷ Men stelde dat Paulus hier sprak over de nog komende bekering van het historische Israël, de lijfelijke nakomelingen van de aartsvaders.⁷³⁸ Daarmee volgde men de exegeze van *Bucer* en *Martyr*, meermalen met een expliciet beroep op hen.⁷³⁹

Bij het zoeken naar de theologische wortels van de bezinning op de bekering der Joden en de toekomst van Israël blijkt dat de verkiezingsleer een duidelijke rol speelde, zoals reeds duidelijk werd in §§ 3.3.3 en 3.3.5. Hiervoor beriep men zich met name op Paulus: voor de bezinning zowel op de uitverkiezing als op de toekomst van Israël was Romeinen 9-11 de centrale tekst. De mate waarin de verkiezingsleer de visie op de bekering van de Joden beheerste, was duidelijk verschillend. In sommige geschriften, zoals Sir Henry Finch' *Restoration*, werd er nauwelijks expliciet naar verwezen.⁷⁴⁰ Het denken in termen van Gods trouw aan zijn verkiezing en verbond was echter onmiskenbaar de pijler voor de verwachting van de bekering der Joden.

Wanneer men de verwerping als keerzijde van de verkiezing benadrukte, werd soms het beperkte aantal van de uitverkorenen onderstreept. De beloften van God beschouwde men als onvoorwaardelijk van kracht voor de uitverkorenen uit Israël, zodat zijn verbond met Israël gehandhaafd bleef: niets kon de vervulling van de belofte van bekering voor hen verhinderen.⁷⁴¹ Maar omdat men vele Joden als verworpen beschouwde, was het uiteindelijke heil slechts voor een deel van de Joden

⁷³⁵ Willet, *Romanes*, p.510: "toward the ende of the world, before the coming of Christ, the nation of the Iewes shall be called, though not everie one of that nation in particular."; Draxe, *Resurrection*, p.90; Clapham, *Discourse*, p.M3^v; Forbes, *Revelation*, p.168; Wilson, *Romans*, p.916; Parr, *Exposition*, p.47 [=59] (Chap. XI); Finch, *Restoration*, p.2; Adams, *Peter*, p.1136.

⁷³⁶ Willet, *Romans*, p.510v: "the truth is this, that toward the ende of the world, before the coming of Christ, the nation of the Iewes shall be called, though not everie one of that nation in particular." Van de Reformatoren noemde *Willet* onder anderen *Martyr*, *Calvijn*, *Beza*, *Piscator*, *Luther*, *Melanchthon*, *Osiander*, *Pareus*, *Junius*. Van katholieke zijde noemde hij werken van ondermeer *Lyra*, *Duns Scotus*, *Bellarminus*, *Cajetanus*, *Thomas van Aquino* en de *Sententiae* van *Petrus Lombardus*. Een algemene bekering van de Joden aan het eind van de geschiedenis werd volgens *Willet* ook verwacht door *Thomas*, *Scotus* en *Cajetanus*.

⁷³⁷ Calvin, *Romanes*, p.156^f. Overigens is het feit dat men zich verplicht voelde om op deze opvatting in te gaan een duidelijk bewijs voor het gezag dat men aan *Calvijn* toekende.

⁷³⁸ Cf. Wilson, *Romans*, p.967: "Israel is put for those which come of *Israel* or *Jacob*, that is, the *Israelites* or *Iewes*. Here is meant not spirituall, but naturall or literall *Israel*; not the Church collected out of Iewes and Gentiles, but onely Iewes."

⁷³⁹ Bucer, *Ad Romanos*, p.442; *Martyr*, *Romanes*, p.360^v.

Bouckham, *Tudor Apocalypse*, p.2w5, en Op 't Hof, *Pamflet*, p.43 hebben gewezen op de invloed van *Bucer* en *Martyr*; Prest, *Finch*, p.109, noemt de invloed van *Beza* en de Geneva Bible.

⁷⁴⁰ Finch, *Restoration*, p.45, noemde wel als basis van de beloften aan Israël: "The fundamental cause and ground of all the rest, Gods free gracious and everlasting covenant."

⁷⁴¹ Cf. Wilson, *Romans*, p.846: "whome God from everlasting loves as bis owne and electeth them, these he never casteth of".

weggelegd.⁷⁴² De niet-verkoren Joden - volgens sommigen de meerderheid⁷⁴³ - waren verhard door het rechtvaardige oordeel van God over hun ongeloof en hardheid van hart. Zij zouden niet delen in enig heil.⁷⁴⁴ Terughoudend was ook *George Gifford*, die schreef over een 'rest' op grond van de genadige uitverkiezing en stelde dat Paulus in Romeinen 11 over een toekomstige bekering van de Joden scheen te profeteren.⁷⁴⁵ Uit de constatering dat God de Joden niet geheel en definitief verworpen had, leidde *John Dove* af dat het Gods bedoeling was dat zij voor het einde der wereld geroepen zouden worden.⁷⁴⁶

Op grond van de verkiezing stelde men dat gedurende de gehele kerkgeschiedenis Joden tot bekering kwamen, en verwachtte men een massale bekering in het eind der tijden.⁷⁴⁷ *Griffith Williams* stond alleen in zijn ontkenning van een algemene roeping der Joden; volgens hem was het geheimenis waarover Paulus sprak het feit dat er altijd uitverkoren Joden zouden zijn die gedurende de gehele kerkgeschiedenis één voor één tot geloof zouden komen. Maar een algemene toekomstige bekering sloot hij uit.⁷⁴⁸ *Brightman, Beza, Martyr* en *Junius*, die wel een algemene roeping der Joden verwachtten, deden dit volgens hem in navolging van de algemene opvatting, zonder een nauwkeurige exegese.⁷⁴⁹

Velen legden bij de behandeling van de bekering der Joden de nadruk op de blijvende kracht van de verkiezing tot heil; bij hen overheerste een toon van verwonderde vreugde over de kracht van de genade. Zo stelde *Thomas Wilson*, die Romeinen 9-11 uitlegde als handelend over verkiezing en verwerping, de verwerping der Joden en de daaruit volgende roeping van de heidenen⁷⁵⁰, dat de Joden nog steeds Gods volk

⁷⁴² Mayer, *Paul*, p.111: "restreining salvation and deliverance to the elect only."; Boys, *Works*, p.524, sprak over "the Jewish remnant, which afore the worlds end shall be raised out of the pit of ignorance and incredulitie ... and at length acknowledge Christ Iesus"; Griffith Williams, *True Church*, p.836v; Sutton, *Lectures*, p.47: "some Iewes are such people as God knew before".

⁷⁴³ Rollock, *Analysis*, p.254: "multitudinem Iudaeorum ... abjecta: electos verò et praecognitos ex Israelitis, reservatos."; Parr, *Exposition*, p.126 (Chap. XI): "The greatest part shall bee damned, for there are but few (in comparison) that finde the way of life."

⁷⁴⁴ Parr, *Exposition*, p.35, onderstreepte dat de tweedeling van de mensen in uitverkorenen en verworpenen zowel de Joden als de heidenen omvatte: "As the Iewes are distinguished into elect and reprobate, so is all mankinde: there is not a third to be found. There are two Captaines; God and the divell: two armies; the elect and the reprobate: two Citties; heaven and hell: two manner of weapons, righteousnes and unrighteousnes: two kinds of wages, salvation and damnation: see thou be on the cunning side, which is Gods." Hij benadrukte, dat God met één en dezelfde maatstaf alle mensen beoordeelde: "God casts away no Iewes but rebels, and receives no Gentiles but beleevvers." (p.4); Sutton, *Lectures*, p.8, stelde: "when hee [Paul] spake of the casting off of the Iewes, hee meant not such as God had eternally elected, but such as were ordained of old to condemnation."

⁷⁴⁵ Gifford, *Revelation*, p.146v; p.147 (bij Openb. 7: 4: "He hath a remnant among them through the election of grace, which he respecteth").

⁷⁴⁶ Dove, *Canticles*, p.274.

⁷⁴⁷ De King James' Version noemde de verwachting van de algemene bekering van de Joden in de samenvatting die voorafging aan de tekst van Romeinen 11: "1 God hath not cast off all Israel. 7 Some were elected, though the rest were hardened. 16 There is hope of their conversion. 18 The Gentiles may not insult upen them: 26 For there is a promise of their salvation. 33 Gods iudgements are unsearchable."; cf. Elton, *Lords Prayer*, p.33v, waar bij uitlegde waarvoor met de tweede bede van het Onze Vader gebeden werd: "the effectual calling and conversion of such as belong to Gods election, that so many of the Iewes and Gentiles as belong to Gods election, may be effectually called and converted, and may have good ruling over them in their hearts and lives by his holy Spirit"; Smith, *Creed*, p.403: nu reeds zijn er uitverkorenen uit de Joden die zich bekeren, maar wat nog ontbreekt, is een "publike profession amongst the Iewes".

⁷⁴⁸ Griffith Williams, *True Church*, p.840.

⁷⁴⁹ Griffith Williams, *True Church*, p.835 vv, 844.

⁷⁵⁰ Wilson, *Romans*, p.653: "In this chapter and the two following, *Paul* entreateth of that great

waren; slechts een deel van hen was voor een bepaalde tijd verworpen.⁷⁵¹ Een aantal van hen was in het begin van de kerkgeschiedenis tot Christus bekeerd en tegen het einde van de geschiedenis zouden nog veel meer Joden deze eerstelingen volgen. Volgens hem wilde Paulus zo de Joden behoeden voor wanhoop en de vastheid van Gods beloften onderstrepen, die voor geen enkele uitverkoren Jood onbetrouwbaar waren gebleken. Bij zijn behandeling van Romeinen 11: 28v noemde *Wilson* twee argumenten voor de nog te verwachten algemene bekering van de Joden. Het eerste was het feit dat de Joden door Gods verkiezing en het verbond met de aartsvaders Gods eigen volk waren, het tweede Gods onveranderlijke trouw aan zijn verkiezing en roeping.⁷⁵²

Voor *Thomas Draxe* was de basis, waarop hij de bekering van de Joden verwachtte, die van Gods onveranderlijke verbond dat zelfs door de trouweloosheid van de mens niet verbroken kon worden.⁷⁵³ Hoezeer ook het getal der ongelovigen, huichelaars en afvalligen dat der oprechte gelovigen altijd verre zou overtreffen⁷⁵⁴, altijd zouden de uitverkorenen uit alle geslachten en volken, aan wie God het merkteken van zijn verkiezing en aanneming had gegeven, Hem met een oprecht geloof aanroepen. Daarom kon het ook gebeuren dat er periodes waren, waarin de meeste dan levende Joden verworpen waren, en andere periodes waarin vele Joden uitverkoren waren. Dit laatste zou in het bijzonder het geval zijn wanneer hun volheid deel zou worden van de kerk en de Joden dus ook door het geloof Abrahams kinderen zouden zijn.⁷⁵⁵ Ook *Thomas Cooper* benadrukte dat Gods verkiezing van Israël onherroepelijk was en niet opgeheven kon worden door de ongerechtigheid van het volk. Veeleer zou Gods vrijuit gegeven liefde nog overvloediger blijken, wanneer Hij de Joden door bekering weer in genade zou aannemen.⁷⁵⁶

Nog sterker accentueerde *Elnathan Parr* hoe in de vergeving voor en de bekering van de Joden Gods genade als oppermachtig werd getoond. Met een beroep op Handelingen 3: 25 stelde hij dat de Joden de kinderen van het verbond waren. God had Christus gezonden en Hem opgewekt uit de doden om de Joden te zegenen en te bekeren van hun zonden. Dit was nog niet voor hen in vervulling gegaan, maar het zou gebeuren omwille van het verbond. Voor de Christenen was dit volgens hem een krachtige aansporing om te vertrouwen op Gods genade voor zondaren.⁷⁵⁷

Thomas Adams benadrukte dat de kerk der Joden nooit verworpen was door God; slechts de ongelovigen waren buitengeworpen.⁷⁵⁸ In deze ene kerk van uitverkorenen

mystery, of dIvine election and reprobation, and of the reiection of the Iewes, and the vocation of the Gentiles depending thereon.”

⁷⁵¹ *Wilson, Romans*, p.876.

⁷⁵² *Wilson, Romans*, p.843 (cf. p.979v): “Therefore it is most certaine, that one day the Iewes must bee converted unto the Fayth, because God cannot for ever leave and forsake a people so deare unto him, being his thesen people, partakers of his promises and election.”

⁷⁵³ *Draxe, Resurrection*, p.2v: “it is grounded onely in GOD who is unchangeable, and not in man, who is a liar. ... Secondly, Gods covenant is an everlasting covenant, and his mercy extendeth unto a thousand generations, therefore wee must not for the unbelieve of some, condemne all, but rather hope well of all, 1.Cor.13: 7.”

⁷⁵⁴ In welke termen *Draxe* dacht, blijkt uit zijn stelling, dat nauwelijks één op de honderd Christenen ook werkelijk als Christen leefde (*Resurrection*, p.94).

⁷⁵⁵ *Draxe, Resurrection*, p.50, 78.

⁷⁵⁶ *Cooper, Blessing*, p.54.

⁷⁵⁷ *Parr, Exposition*, p.108v (Chap. XI): “Wil Christ yet come, and forgive the Iews? What the Iews? who fill up the measure of their fathers iniquitie by blaspheming him daily? Will he come a Saviour to these? O infinite proportion of mercie, who shall now despaire? Whatsoever thy sins are, if thou canst repent, doubt not of his mercie, who will graciously receive a Iew.”

⁷⁵⁸ *Adams, Peter*, p.1097v (hij 2 Petrus 3: 1); volgens hem waren er zelfs nog uitverkorenen onder hen die Jezus vervloekt hadden: “it is probable, that the blood of Christ did cense some of these soules, that

waren de heidenen ingeplant.⁷⁵⁹ Volgens *Richard Sibbes* behoorden de Joden tot de uitverkorenen die de Vader aan de Zoon gegeven had, zodat hun bekering op de door God bepaalde tijd zeker was.⁷⁶⁰

3.5.3 DE TIEN STAMMEN

Bij een aantal theologen vinden we in deze periode ook verwijzingen naar de Tien Stammen die door de Assyriërs in ballingschap gevoerd waren. Zowel in het apocriefe 4 Ezra 13: 40vv als in de latere Joodse traditie werd gesproken over het zelfstandige voortbestaan van deze groep Joden. Op een nog onbekende plaats zouden zij wachten op het moment dat zij mochten terugkeren naar het beloofde land.⁷⁶¹ Zoals wij reeds gezien hebben, verwierp *Willet* deze traditie.⁷⁶² In 1606 verscheen een tweede druk van het reeds in 1563 in het Engels vertaalde *Newes from Rome* van de Italiaan *Andrea Buonaccorsi*, die melding maakte van geruchten aangaande de terugkeer van de Tien Stammen naar het beloofde land. In grote, goed bewapende legers zouden zij van achter het Kaspische gebergte optrekken tegen de Turken. Onder de Joden in Constantinopel zou de verwachting leven dat daarna de Messias zou komen en de Joden met hem de aarde zouden regeren.⁷⁶³ Volgens *Henoch Clapham* zouden zowel de Twee als de Tien Stammen zich aan het eind der tijden zouden bekeren; de daardoor ontstane kerk uit Joden en heidenen beschouwde hij als het nieuwe Jeruzalem uit Openbaring 21.⁷⁶⁴ Volgens *Wilson* leefden er nog grote menigten Joden in Azië en Afrika, die strikt gescheiden bleven van andere bevolkingsgroepen, hun godsdienst zuiver hielden van vreemde invloeden en de Schrift bestudeerden, zij het zonder deze juist te verstaan.⁷⁶⁵ *John Harrison* maakte melding van de uit de Joodse traditie bekende rivier de Sabbatyon, waarachter de Tien Stammen zouden wonen, wachtend op de Messias Die hen naar het beloofde land zou brengen. Hij verwees hierbij naar Openbaring 16: 12, overeenkomstig de uitleg die *Brightman* hiervan gegeven had, zoals wij in § 3.6.1 zullen zien.⁷⁶⁶ Deze laatste bleef overigens vaag over de Tien Stammen: hij noemde hen “the Iewes of the East”.⁷⁶⁷ *Henry Scudder* verwachtte de bekering en hereniging van de twaalf stammen van Israël.⁷⁶⁸ *Finch* was ervan overtuigd dat de Tien Stammen evenzeer geroepen zouden worden als de overige Joden.⁷⁶⁹ Hij scheen zelfs te verwachten dat de bekering zou beginnen bij de Tien Stammen in het Noorden en Oosten.⁷⁷⁰ Deze zouden optrekken naar hun eigen land en de Eufraat zou opdrogen om hun doortocht te verlenen, zoals eens de Rode Zee.⁷⁷¹ *Walter Sweeper* ging er van uit dat ook de Tien Stammen geroepen zouden

had the aspersion of his blood on their guilty hands.”

⁷⁵⁹ Adams, *Peter*, p.1097: “The Gentiles doe not make a severall Church by themselves, for there is but one Church: but they are called to be members of the Church of the Iewes.”

⁷⁶⁰ Sibbes, *Bruised Reed*, p.99.

⁷⁶¹ Zie voor het debat over de verloren Tien Stammen van Israël: Katz, *Philo-semitism*, p.127-157.

⁷⁶² Willet, *De vocatione*, p.4^f (zie § 3.5.1).

⁷⁶³ [Buonaccorsi], *Newes from Rome*, p.A4^{r-v}.

⁷⁶⁴ Clapham, *Discourse*, p.N4^f.

⁷⁶⁵ Wilson, *Romans*, p.977; voor deze informatie beriep *Wilson* zich op *Beza* en *Grinaeus*.

⁷⁶⁶ Harrison, *Messiah*, p.19.

⁷⁶⁷ Brightman, *Revelation*, “A Generall view of the whole Revelation”, dat voorafgaat aan het eigenlijke commentaar; p.687vv.

⁷⁶⁸ Scudder, *Key*, p.170.

⁷⁶⁹ Finch, *Restauraton*, p.2. Als teksten noemde hij: Ez. 37: 16, 19; Hos. 1: 11; Jer. 3: 12v; Jes. 11: 12v; Obadja vers 20; Zach. 10: 6; Rom. 11: 26.

⁷⁷⁰ Finch, *Restauraton*, p.3: “The first converted shall be out of the North and the East quarters. Dan. 11. 44. Esay 41.26,27.”

⁷⁷¹ Finch *Restauraton*, p.3.

worden tot het christelijk geloof en vermoedde dat zij zich gevestigd hadden in Rusland – “Tartary” - en China.⁷⁷²

Op de verwachting aangaande de terugkeer van de Tien Stammen leverde bisschop *William Laud* forse kritiek in een preek die gericht was tegen de hem toen nog onbekende auteur van *Restauracion*, *Finch*. *Laud* geloofde niet dat de Tien Stammen nog als een onderscheiden volk bestonden. Volgens hem waren ze gedegenereerd en hadden ze zich vermengd met de volkeren in wier gebied ze woonden, zodat hun naam onherroepelijk verloren was gegaan.⁷⁷³

3.5.4 DE MIDDELEN EN DE INZET VOOR DE BEKERING DER JODEN

Wanneer men sprak over de middelen die ter beschikking stonden voor de uitbreiding van het Koninkrijk van Christus en het bijeenbrengen van de heiligen Gods noemde men onvermijdelijk de verkondiging van het Woord. Daaraan moest de vrije loop worden gelaten, want alleen het Woord was bij machte om dit werk te verrichten.⁷⁷⁴

Het Woord, samen met de Geest, beschouwde men als het enige middel voor een waarachtige bekering, die tot stand kwam doordat men in het hart overtuigd werd van de waarheid van het Evangelie.⁷⁷⁵ De overtuiging dat deze verbreiding van het Evangelie zou plaatsvinden, was sterk⁷⁷⁶ en werd door sommigen verbonden met concrete plannen of oproepen tot actieve inzet. In het kader van de blijvende zendingsopdracht die Christus aan Zijn leerlingen gaf, werd het belang van de inzet van de gelovigen benadrukt en stelde men dat het Evangelie aan mensen werd geschonken, opdat zij het ook aan anderen zouden doorgeven.⁷⁷⁷

Ook voor de roeping van de Joden werd, voor zover men tenminste inging op de middelen daartoe⁷⁷⁸, de verkondiging van het Evangelie beschouwd als het centrale element. Door de prediking van het Evangelie door de kerk zouden de Joden tot geloof komen en gerechtvaardigd worden door het geloof in Christus.⁷⁷⁹ In de bekering van de Joden ging het om erkenning van Jezus als de Messias.⁷⁸⁰ Men ging niet in op de vorm van de verkondiging van het Evangelie aan de Joden. De weinige

⁷⁷² Sweener, *Redemption*, p.14; hij beriep zich hiervoor op Ezechiël 37: 16v, waarop ook *Finch* zich beriep.

⁷⁷³ *Laud*, Sermon I. Preached before his Majesty, on Tuesday, June 19, at Wanstead, A.D. 1621, in: *Works*, Vol. I, p.18v. Volgens de uitgever van *Laud*'s werken was deze preek gericht tegen *Finch*. Ook *Griffith Williams*, *True Church*, p.844, stelde dat de Tien Stammen opgegaan waren in de volken, tussen wie zij woonden.

⁷⁷⁴ *Marten*, *Sound*, p.15^r: “no other way to enlarge the kingdom of Christ, and to gather the Saints of God into one, but onely the free course and publication of the Gospell.”; *Dent*, *Ruine*, p.244 (bij Openb. 14: 6).

⁷⁷⁵ *Cooper*, *Blessing*, p.15; *Parr*, *Exposition*, p.61 (Chap. XI): “The ministry of the word, is the voice of God calling us from death to life, from hell to heaven”.

⁷⁷⁶ Cf. *Marten*, *Sound*, p.18^v: “we live in continual hope that in short space it shalbe more sincerely and more universally published than hitherto it hath bin”.

⁷⁷⁷ *Dove*, *Canticles*, p.274: “before the consummation of the world they must bee called, and that must be by our ministerie.”; *Cooper*, *Blessing*, p.A2^v; *Parr*, *Exposition*, p.122 (Chap. XI); *Gouge*, *Guide*, p.67v: “They who being of the Church are among such as are out of it, must labour to win them. ... a common dutie belonging to every member of the Church.”

⁷⁷⁸ Sommigen ontkennen de mogelijkheid om over de bekering der Joden iets naders te zeggen: *Willet*, *Romanes*, p.511: “yet we acknowledge a mysterie still, which can not fully be revealed, how, when, and in what number the Iewes shall be called until we shall see the same performed.”; cf. *Mayer*, *Paul*, p.110; *Perkins*, *Galatians*, p.159: “when, and how, God knowes: but that it shall be done before the ende of the world, wee know.”

⁷⁷⁹ *Draxe*, *Resurrection*, p.88, 91; *Parr*, *Exposition*, p.100 (Chap. XI).

⁷⁸⁰ *Draxe*, *Resurrection*, p.85; *Wilson*, *Romans*, p.970; *Parr*, *Exposition*, p.2 (Chap. XI); *Finch*, *Restauracion*, p.194, 223: “the promise of their conversion, that in the last dayes or last yeares they shall embrace Christ their King.”

keren dat men zich in de geschriften over de Joden tot de Joden richtte, laten zowel een polemische als een meer uitnodigende benadering zien.⁷⁸¹

John Boys, Dean van Canterbury, noemde als grote belemmering van de bekering der Joden het gebrek aan mogelijkheden om hen te onderwijzen, omdat de Rooms-Katholieken temidden van wie zij woonden, elke vertaling van het Nieuwe Testament in de volkstaal afwezen.⁷⁸² Voor *Clapham* was de kennis van het Hebreeuws uiterst belangrijk om de Joden met het Evangelie te bereiken.⁷⁸³ *John Mayer* noemde de inzet voor de bekering der Joden als deel van de algemene zendingsopdracht.⁷⁸⁴ *Leonard Busher* zag in de toelating van de Joden tot Engeland een belangrijk middel voor hun bekering tot het christelijk geloof; voor dit laatste vroeg hij van de Christenen de volle inzet.⁷⁸⁵

De Baptisten *Thomas Helwys* en *Busher* en de Calvinist *Cooper*, die zich conformeerde aan de gebruiken en voorschriften van de staatskerk, wezen het uitoefenen van dwang op de Joden af: Christus' eigen macht van Woord en Geest had geen ondersteuning van aardse macht nodig, maar was zonder hulp in staat de Joden te bekeren.⁷⁸⁶ Tegenover deze opvatting stond die van *Draxe*, dat christelijke vorsten en overheden de verplichting hadden ervoor te zorgen dat de Joden, die onder hun gezag vielen, onderwezen werden in het ware geloof. Door hen te dwingen naar de prediking van het Evangelie te luisteren, werden de Joden onttrokken aan de eeuwige duisternis en werd hun de mogelijkheid van behoud geschonken, want aan zichzelf overgelaten zouden ze slechts hardnekkig volharden in hun dwaling.⁷⁸⁷ Hij behandelde ook de vraag of Christus de Joden door Zijn zichtbare tweede komst zou bekeren, daar Zijn eerste komst hun nog niet de verlossing gebracht had. Hij was van mening dat de verlossing voor alle mensen door de eerste komst van Christus gebracht was, maar dat de uitwerking daarvan zich uitstreckte door de tijd, omdat Christus tot aan het einde der wereld de zijnen moest redden. De prediking van het Evangelie was de uitwerking van de eerste komst van Christus; ook de Joden zouden komen tot het geloof in de Messias, die verschenen was in de gestalte van een dienstknecht.⁷⁸⁸

Regelmatig werd over de roeping en bekering der Joden niet meer gezegd dan dat God deze zou bewerken; men ging daarbij meestal niet in op de wijze waarop dit zou geschieden en welke middelen daarbij gebruikt zouden worden.⁷⁸⁹ Soms gebruikte

⁷⁸¹ Bijvoorbeeld Harrison, *Messiah*, p.17, en Finch, *Restoration*, p.A2^v.

⁷⁸² Boys, *Works*, p.524.

⁷⁸³ Clapham, *Discourse*, p.M3^v; hij zag in het feit dat veel Rooms-Katholieken het Hebreeuws bestudeerden een voorbereiding op de bekering der Joden. Hij verwachtte dat velen van deze Katholieken Protestant zouden worden en effectief het Evangelie zouden verkondigen aan de Joden die in hun landen woonden, "and so bring with them a mighty people, as Martin Luther hath done before them. As the meanes of the *Jewes* universal telling groweth, so the strength and glory of the Romish Babel declineth." Voor zover wij gevonden hebben, heeft niemand hem in deze speculatie gevolgd.

⁷⁸⁴ Mayer, *Catechisme*, p.454, schreef bij de tweede bede van het Onze Vader: "send Labourers to worke in thy harvest, let thy Word sound to all parts of the earth, to the Jew, to the Turke, to Infidels in all places, plant a Church there."

⁷⁸⁵ Busher, *Peace*, p.71.

⁷⁸⁶ Helwys, *Iniquitie*, p.45: "Christ ... hath all power given him in heaven and in earth, when power is all sufficient to bring under obediense all his subiects, where unto no earthly power can be helpfull"; Busher, *Peace*, p.16, 59; Cooper, *Blessing*, p.18: "Well may Antichrist enlarge an earthly monarchy, with sword and outward violence: but the milde voyce of the Gospel must convert the soule: the meanes to fill Heaven, must be the alluring of the spirit."

⁷⁸⁷ Draxe, *Resurrection*, p.1, 94.

⁷⁸⁸ Draxe, *Resurrection*, p.91.

⁷⁸⁹ Brightman, *Revelation*, p.691: "But at length he [God] shall visit these bound and prisoned men, and shall bring them out of prison"; Harrison, *Messiah*, p.20: "till it shall please God of mercie to awake

men hiervoor aan de Schrift ontleende termen, zoals verwijzingen naar 2 Korintiërs 3: 14-16 en Zacharia 12: 10.⁷⁹⁰ Een meer uitgewerkte benadering vinden we bij *John Weemse*, die stelde dat God de ceremoniën van de Joden zou wegnemen samen met de daarmee verbonden wettische houding en de daardoor ontstane hardheid van hart. Vervolgens zouden de Joden intens berouw krijgen van de kruisiging van Christus en hun ongeloof en zouden zij het Evangelie aanvaarden.⁷⁹¹ Hoewel uit dit ontbreken van visie op de wijze waarop de Joden bekeerd zouden worden niet zondermeer geconcludeerd kan worden, dat men menselijke inzet voor de bekering van de Joden afwees of overbodig vond, duidelijk is wel dat men nadere aandacht voor een dergelijke inzet niet van wezenlijk belang achtte.

Volgens bisschop *Laud* verwachtte de hem onbekende auteur van *Restauration*, naar later zou blijken de jurist *Finch*, de bekering van de Joden door een verschijning van Christus aan hen, een opvatting die door *Laud* resoluut van de hand werd gewezen.⁷⁹² Gezien *Finch*' nadruk op de prediking van het Evangelie als het middel tot bekering van de Joden, moet deze beschuldiging van *Laud* als misplaatst van de hand worden gewezen: volgens *Finch* zou Christus tot de Joden komen in de gestalte van het gepredikte Woord.⁷⁹³

Een expliciete verdediging van de opvatting dat de bekering der Joden op een andere wijze zou geschieden dan de bekering der heidenen vinden we tijdens de door ons onderzochte periode voor het eerst in de stelling van de Congregationalist *Thomas Goodwin* dat de roeping der Joden niet door de gewone middelen bewerkt zou worden. Volgens *Goodwin* kon er niets gedaan worden ter voorbereiding van hun bekering.⁷⁹⁴

In het volgende hoofdstuk zullen we de opvatting van een aparte komst van Christus ter bekering van de Joden ontmoeten. Deze opvatting sloot enerzijds aan bij die van *Goodwin*, door deze bekering te verwachten buiten menselijke bemiddeling om, maar ging anderzijds verder door een concrete invulling van deze verwachting te geven.

Aansluitend bij Romeinen 11: 25 werd een aantal malen gesteld dat de bekering van de Joden voorafgegaan zou worden door het binnengaan van "de volheid der heidenen".⁷⁹⁵ Volgens *Parr* zouden de Joden tot naijver gewekt en overtuigd worden door het geloof van de heidenen.⁷⁹⁶ *Wilson* verwachtte zelfs, dat de heidenen in ieder land en volk het Evangelie zouden aanvaarden, in ieder geval voor een zekere periode.

them."; volgens *Prideaux*, *De Judaeorum Vocatione*, p.56, zouden de Joden na de vernietiging van de afgoderij van Rome en de Islam hernieuwd de Schrift gaan bestuderen en zou de Heilige Geest hen van binnenuit verlichten; *Adams*, *Peter*, p.1136; *Leigh*, *Promises*, p.249.

⁷⁹⁰ *Guild*, *Harmony*, p.93; *Harrison*, *Messiah*, p.62; *Cowper*, *Pathmos*, p.897.

⁷⁹¹ *Weemse*, *Treatise*, 11.363-367.

⁷⁹² *Laud*, *Works*, Vol. I, p.16: "this exquisite arithmatician, beside the first coming of Christ in the flesh, and his second to judgment, which are all the personal comings of Christ that ever the Scripture revealed, or the Church knew, hath found out a third ... namely, "His coming to this conversion of the Jews." *Laud* verwees naar *Restauration*, p.48.

⁷⁹³ *Finch*, *Restauration*, p.A2^v: "Thy Saviour will ere it be long, draw neare unto thee ... as the glorious king of TSION, subduing all things to himself by the scepter of his word."; p.A.3^t: "the Lord shall raise thy dead carkases, by the ministrie of the Gospell"; p.120: "The preaching of the Gospell is the gate to let in Gods people into the Church, and to make them citizens of the heavenly TSION. ... Rom.10. Faith commeth by hearing.... The meanes is the word, the word of the Gospell preached and sounding in the Church. 1 Pet.1.25."

⁷⁹⁴ *Goodwin*, *Revelation*, p.204v.

⁷⁹⁵ *Rollock*, *Analysis*, p.264; *Draxe*, *Resurrection*, p.q2^v, *Signes*, p.L^v, en *Alarum*, p.80; *Cooper*, *Blessing*, p.55; *Parr*, *Exposition*, p.100 (Chap. XI); *Prideaux*, *De Judaeorum Vocatione*, p.55; *Burton*, *Vials*, p.86; *Adams*, *Peter*, p.1136.

⁷⁹⁶ *Parr*, *Exposition*, p.48v (Chap. XI, hij Rom. 11: 11), p.100.

Zij zouden in grotere aantallen tot de kerk komen dan ooit sinds de tijd der Apostelen, waarop de blindheid der Joden zou eindigen.⁷⁹⁷ Voor het verband dat men legde tussen de opstelling van de Christenen en de bekering van de Joden, zie boven §§ 3.4.2 en 3.4.3.

De overtuiging dat vòòr de Wederkomst van Christus de macht van de Antichrist vernietigd zou worden, was gemeengoed onder de Engelse Protestanten. Dit ging terug op de visie op de geschiedenis die zich sinds *John Bale* in Engeland ontwikkeld had, waarin het conflict tussen de ware en de valse kerk het beheersende thema vormde. Men beschouwde de Rooms-Katholieke kerk met haar tradities en gebruiken als één van de belangrijkste hindernissen voor de bekering van de Joden.⁷⁹⁸ Om deze reden verwachtte *Draxe* de bekering der Joden na de verwoesting van Rome.

“Q[uestion]. What is likely to be the time of the Iewes conversion, before the sacking and burning of Rome or afterward? A[nswer]. In all probability it is like to follow the burning and destruction of Rome, for then the stumbling blocks that the Papists offer them, by their imagery, invocation of Saints, Latine service, and abhominable and most senselesse transsubstantiation, shalbe removed and taken away.”⁷⁹⁹

De volledige ondergang van de Rooms-Katholieke kerk had dan ook een vaste plaats in de eschatologie, meestal voorafgaand aan de bekering van de Joden.⁸⁰⁰

3.5.5 HUGH BROUGHTON

In het kader van de bezinning op de middelen die gebruikt zouden moeten worden voor de bekering van de Joden en het uitwerken van concrete plannen om deze bekering tot stand te brengen, verdient *Hugh Broughton* (1549-1612) bijzondere aandacht.⁸⁰¹ *John Lightfoot* schrijft dat *Broughton* zijn universitaire opleiding genoot in Cambridge, waar hij achtereenvolgens Fellow werd van St. John's College en Christ's College. Het was daar dat hij zijn studie van het Hebreeuws en Judaica begon onder de Fransman *Antoine Chevallier*.⁸⁰² Vòòr. 1588 was *Broughton* echter verhuisd naar Londen, waar hij bekendheid verwierf als Puriteins prediker.⁸⁰³ Zelf zag hij zijn

⁷⁹⁷ Wilson, *Romans*, p.960.

⁷⁹⁸ Clapham, *Discourse*, p.M3^v; Forbes, *Revelation*, p.169, *Learned Commentarie*, p.157; Wilson, *Romans*, p.970: “For as the execrable and most palpable idolatry of the superstitious Romanists have caused the Jews to abhorre our religion and faith; the rather for that the Papists being neerest to them, and the greater number, they measuring the whole by that large part, thinke us all to be as great idoll-servers as they be.”; Draxe, *Alarum*, p.81; Parr, *Exposition*, p.104 (Chap. XI); Mason, *Revelation*, p.49, benadrukte het antichristelijke karakter van Rome, door de kruisiging van Christus toe te schrijven aan de Romeinen en niet aan de Joden, zoals gebruikelijk was: “Christ was slaine in Rome, in that Pilate a Romane Iudge condemned him, and the Romane officers crucified him.”; Prideaux, *De Judeaorum Vocatione*, p.56, *Expectation*, p.26; Boys, *Works*, p.524; Weemse, *Treatise*, p.350.

⁷⁹⁹ Draxe, *Resurrection*, p.88; cf. *Signes*, p.L^f-L^v en *Alarum*, p.72vv.

⁸⁰⁰ Brightman, *Revelation*, p.690; Forbes, *Revelation*, p.163 en *Learned Commentarie*, p.158; Cooper, *Blessing*, p.55; Finch, *Summe*, p.529-535 (gebaseerd op Mt. 24: 23-30); Mason, *Revelation*, p.A6^f, 41, 94v; Harrison, *Messiah*, p.55; Mayer, *Catechisme*, p.84; Smith, *Creed*, p.403; Sutton, *Lectures*, p.381; Sibbes, *Eccho*, p.535: “For the Jews will never come in till the scandal of idolatry be removed”; Goodwin, *Revelation*, p.28.

⁸⁰¹ Zie over hem Firth, *Tradition*, p.152-163; Lloyd Jones, *Hebrew*, p.164-168; De le Roi, *Mission*, p.169vv.

⁸⁰² Lightfoot, The Preface giving some Accompt of the Authors Life, and Writings (geen paginering), in *Broughton, Works*.

⁸⁰³ Firth, *Tradition*, p.153.

eigen werk nauw verbonden met de komende bekering van de Joden. Hoewel hij zich intensief met dit onderwerp bezighield, schetste hij geen beeld van de toekomst en de tot aan de Wederkomst te verwachten gebeurtenissen.⁸⁰⁴ Hij neemt een unieke plaats in door het feit dat hij de eerste Engelse Protestant was, die uit de eerste hand kennis had van de Joodse traditie, eredienst en wijze van leven. *Lightfoot* vermeldt dat *Broughton* van 1589-1591 voor de eerste maal Duitsland bezocht; na een korte periode in Londen in 1591 bleef hij tot 1608 in Duitsland, om vervolgens tot 1611 predikant in Middelburg te worden. Gedurende deze periode schreef hij zijn commentaren op Daniël (1596) en de Openbaring van Johannes (1610). Korte tijd na zijn terugkeer naar Engeland overleed hij op 4 augustus 1612. In Duitsland probeerde hij zowel Rooms-Katholieken als Joden ervan te overtuigen dat zij de Schrift verkeerd verstonden. Hij onderhield contacten met Joden, protestantse geleerden, maar ook met Jezuiten, die volgens *Lightfoot* meer respect voor hem hadden dan een aantal Protestanten, met name de geleerden in Genève. Hoewel *Broughton* zijn afkeer van de Rooms-Katholieke kerk niet onder stoelen of banken stak, was er wel overeenstemming tussen hem en de Jezuiten over het feit dat de Joden zich in de toekomst zouden bekeren en dat de universele verkondiging van het Evangelie en de oprichting van een wereldwijde en waarachtig christelijke hegemonie zouden voorafgaan aan de Wederkomst en het Laatste Oordeel.⁸⁰⁵

In de beoordeling van de Joden en hun geschriften lag bij *Broughton* de nadruk niet zozeer op de blindheid van de Joden ten aanzien van de Schrift, als wel op de erkenning van de overeenkomsten tussen Joodse en christelijke geloofsovertuigingen. Zijn eerste bekendheid verwierf hij in 1588 door de publicatie van zijn *A Concoct of Scripture*, waarvan de centrale stelling was dat er uit de Bijbel, die een exacte weergave bood van de waarheid, een door God ingestelde chronologie af te leiden was. *Broughton* was ervan overtuigd dat na een grondige studie van de Hebreeuwse tekst de overeenstemming tussen zowel de oudtestamentische boeken onderling als tussen de boeken van het Oude en Nieuwe Testament overduidelijk aan de dag zou treden.⁸⁰⁶ Een dergelijke benadering bood overigens ook zeer bruikbare argumenten in de polemieken met de Joden. Dit blijkt ondermeer uit zijn uitleg van de 70 weken in Daniël 9 en zijn argumentatie in *Seder Olam*, in welk geschrift hij de overtuiging uitdroeg dat zijn berekeningen betreffende het verloop van de geschiedenis onomstotelijk aantoonde dat Jezus de Messias is en dat dus de afwijkende uitleg van de Joden een uiting was van hun oude, bewuste en koppig vastgehouden ongelooft.⁸⁰⁷ In dit kader kon hij de Talmoed een moedwillige verdraaiing van de Bijbel noemen⁸⁰⁸,

⁸⁰⁴ Hij gaf alleen aan dat hij het einde niet verwachtte vòer 2071 (*Broughton, Revelation*, p.21), dat wil zeggen, 6000 jaar na de schepping. Doordat hij niet aansloot bij de algemene verwachting dat reeds spoedig grote veranderingen zouden plaatsvinden, vond deze berekening weinig navolging (*Christianson, Reformers*, p.109).

⁸⁰⁵ Firth, *Tradition*, p.162v.

⁸⁰⁶ Firth, *Tradition*, p.153v.

⁸⁰⁷ *Broughton, Seder Olam*, p.14. Vergelijkbaar is de argumentatie van Willet, *Daniel*, p.295; Andrewes, *Pattern*, p.44, 46, concludeerde uit de overtuiging, dat de 70 weken bij Daniël eindigden bij de kruisdood van Christus: "their expectation of Christ yet to come is now vain, and their religion false and erroneous."

Volgens Fraidl, *Siebzig Wochen*, p.153v, die de uitleg van deze pericoop tot in de vijftiende eeuw bestudeerd heeft, was de uitleg van de zeventig weken één van de hoofdargumenten in de christelijke polemieken met de Joden; met slechts een enkele uitzondering vatte men deze weken-prophetie messiaans op, zonder dat overigens de berekeningen in details overeenstemden.

⁸⁰⁸ *Broughton, An Epistle of an Ebrew willing to learn Christianity, sent by him to London*, in: *Works*, (p.925-929), p.926: "both Talmuds wilfully disturb the Bible, that the light of Christ should not shine on

maar dit ondermijnde niet zijn over het algemeen positieve benadering van Joodse Schriftuitleg. Volgens *Broughton* was het enige verschil tussen Paulus en de algemene opvattingen van de Joden dat de laatsten niet wisten dat God in Christus de wereld met Zichzelf verzoende. *Maimonides* had volgens hem zelfs zeer veel geschreven dat de apostolische waarheid beter uitlegde dan het werk van de Griekse en Latijnse kerkvaders, ondanks het feit dat *Maimonides* op een aantal punten tegenover het Nieuwe Testament stond.⁸⁰⁹ Als voorbeeld van dit laatste noemde *Broughton* diens overtuiging dat de wet van Mozes voor altijd onveranderd van kracht zou blijven, dat de Messias naar Kanaän zou komen om alle naties te veroveren en dat alle beloften aan Israël bij monde van de profeten betreffende de voorspoed in de dagen van de Messias betrekking hadden op aardse genoegens.⁸¹⁰ Nadrukkelijk hield hij echter staande dat de Joodse Schriftuitleg voor de Christenen goede en zelfs onmisbare inzichten bood. Hij zag zelfs in het afnemen van de belangstelling voor de studie van het Hebreeuws een reden, waarom in de vroege kerk de ketterij van de Arianen kon opkomen. Bovendien zouden de Joden volgens hem reeds lang bekeerd zijn als de Openbaring van Johannes uitgelegd zou zijn op talmoedische wijze; alle onduidelijkheid in dit Bijbelboek zou dan verdwenen zijn.⁸¹¹ Nog opmerkelijker is het feit dat *Broughton* stelde, dat God vanaf het jaar 1000 Joden aangespoord had om hun kennis van de Bijbel en het Hebreeuws toegankelijk te maken voor de Christenen; hij noemde werken van onder andere *Jarki*, *Ibn Ezra*, *Sadaia*, *Maimonides*, *David Kimchi*.⁸¹² Een dergelijk positief spreken over de Joden en hun kennis van de Schrift en een dusdanig inzicht in de Joodse achtergrond van de taal en inhoud van het Nieuwe Testament moet zeker in deze periode uniek genoemd worden. *Broughton* was zich dan ook niet ten onrechte bewust van zijn bijzondere positie, zoals blijkt uit de verwachting die hij had van de effectiviteit van zijn werk voor de bekering van de Joden.

In wat *Broughton* schreef over de mogelijkheden om de bekering van de Joden te bewerkstelligen en de hindernissen die daarvoor genomen moesten worden, treffen we een merkwaardig mengsel van zendingsijver en zelfoverschatting⁸¹³ aan. In vele werken en verzoekschriften⁸¹⁴ wees hij op de brief die rabbijn *Abraham Ruben* uit

them, being in Satans darknesse.”

⁸⁰⁹ *Broughton*, *Revelation*, p.2r.

⁸¹⁰ Over deze laatste opvatting schreef *Broughton*, *Revelation*, p.2^r: “This is the common Iewes religion, whose God is their belly.”

⁸¹¹ *Broughton*, *Revelation*, p.10: “There is no other way to make Christians ready in the Bible: but by handling the Gospel by Thalmudiques: to whose tenour of study all the new Testaments stile is bent.” “The Scribes confesse all that we confesse: The trinity of old confessed they: as their workes yet shew: which might have broken the Ariens necks, if Greek pride had submitted them to learne Thalmudique studies. One error in the root maketh a million in the branches.” (p.5). Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij pleitte voor een opwaardering van de studie van de Bijbel in het Hebreeuws en Grieks aan de universiteiten (p.23v). Hij vermeldt niet wat hij als de specifieke kenmerken van Joodse Schriftuitleg beschouwde.

⁸¹² *Broughton*, *Revelation*, p.34v: “Breifly from after 1000 yeares God pitying us stirred Iewes to teach us Christ by their best commenting, though themselves could not see him.”

⁸¹³ Zo schreef *Broughton*, *Revelation*, dat hij door een dispuut met de Jezuïet *John Pistorius*, waarin hij de overhand kreeg, de dreiging van een oorlog van rooms-katholieke legers tegen de Zwitserse kantons had afgewend.

⁸¹⁴ A Revelation of the holy Apocalypse [1608], p.408-522; To the Right Honorable, the Temporal Lords of the Queen of Englands most Excellent privy Councell, p.673-674; An Epistle of en Ebrew willing to learn Christianity, sent by him to London, p.925-929; To the Renowned in Jewish learning, Abraham Ruben Archisynagogue in Constantinople, words of peace and truth, p.959-968, alle in: *Works*. Verder: *Supplication* 1609; *Revelation* [1610]; *Declaration* 1611.

Constantinopel in 1596 naar Engeland gezonden zou hebben, op grond van informatie van de Engelse ambassadeur daar over het werk van *Broughton*, die het meest geschikt zou zijn om het Evangelie in het Hebreeuws uit te leggen.⁸¹⁵ Deze brief bevatte volgens *Broughton* het verzoek om een uitleg van het Nieuwe Testament als de voltooiing van het Oude. Elders schreef hij zelfs dat zowel de Joden als de Turkse vorsten verzocht hadden hem ten bate van de verkondiging van het Evangelie naar Constantinopel te zenden.⁸¹⁶ Vervolgens zou koning *James VI* van Schotland, die als *James I* in 1603 *Elizabeth I* zou opvolgen, bij monde van een hoveling een toelage van 1000 pond per jaar hebben toegezegd ter ondersteuning van dit project, ingaande met zijn bestijging van de Engelse troon. Deze toelage was echter nooit verstrekt, volgens *Broughton* door de tegenwerking van een aantal hooggeplaatste personen, onder wie een tweetal bisschoppen. Volgens hem beweerden boze tongen dat hij deze brieven zelf geschreven zou hebben. Ondanks de tegenwerking bleef hij aandringen op een positief antwoord op de brief van *Abraham Ruben* en ondersteuning voor de projecten die hij zelf wilde uitvoeren; *Broughtons* inschatting was dat het nog wel honderd jaar kon duren voordat er een ander zou opstaan, die zich met evenveel ijver zou inzetten voor de bekering der Joden.⁸¹⁷ Zijn vertrouwen in de effectiviteit van dergelijke projecten was groot: hij verwachtte dat een verklaring van de Openbaring van Johannes in het Hebreeuws miljoenen Joden, die hongerden naar onderricht, tot bekering zou brengen.⁸¹⁸ Ook zou rabbi *Elias* uit Frankfurt hem herhaaldelijk gevraagd hebben om een geschrift dat het christelijk geloof voor de Duitse Joden zou uiteenzetten en verdedigen, evenals om een vertaling van het Nieuwe Testament in het Hebreeuws dat *Broughton* sprak. Diens bestaande geschriften die door de Joden van Worms en Metz op bevel van de plaatselijke bisschoppen gelezen waren, zouden voor de Joden onweerlegbaar zijn. Deze Joden hadden vervolgens verzocht om een geschrift over de 613 voorschriften, geboden en verboden, waarin zou moeten worden aangetoond, welke daarvan altijd en voor alle volkeren van kracht waren en welke op grond van de rijpere kennis van het Evangelie afgeschaft moesten worden. In de samenvatting die *Broughton* gaf van wat volgens hem nodig was om aan de verzoeken van de Joden te kunnen voldoen, vinden we weer de combinatie van zendingsijver die in duidelijke plannen uitgewerkt was en zelfoverschatting.

- “1. The translating of the New Testament into Ebrew, should have with it a Dictionary of four Dialects, and I should have many scribes learned who by direction, may help me much to speed.
2. Fair Copiers of my translation, and learned Printers will require States help.
3. A Treatise of MESSIAS, from Gen.3 to the end of Malachi from all Rabbins, of whom often I need but line out, what I would have copied: that would require much money for learned Scribes.
4. The comparison of all Moses 613. making a commentary from the New Testament upon them, and a table from them to the New Testament; this will

⁸¹⁵ *Broughton, Revelation*, p.46: “whom the Q[ueens] Agent made the Jew believe to be the ablest of all Christians, to handle our Gospel in Hebrew veine.”

⁸¹⁶ *Broughton, Revelation*, p.*.3ii^v, 9. Dit vinden we ook reeds in: To the Right Honorable, the Temporal Lords of the Queen of England's most Excellent privy Councill [1599], in: *Works*, p.673-674. Hij voegde er daar nog aan toe, dat Abraham Ruben, volgens geruchten in Duitsland, “hath turned full many to our faith, who if they be not well directed, will turn to many by-waies.”

⁸¹⁷ *Broughton, Revelation*, p.68: “Now by Ebrew, and Greek, Jews must be taught: and Zwitserland would persuade me, that they knew none by story of my study that way: and I think some hundred of years will passe, before another or like paine will arise to call them.”

⁸¹⁸ *Broughton, Petition*.

- be of greater paines, than my goodlye recompense can heartily take in hand.
5. Jewes request me to require our own side, first to yield to me, which I could make them do, or refuse, with shame enough. But that I cannot force superiors to justice.
6. To these positions, I must require consent, that the text of both Testaments is pure, that of the tongue, the enemies may best be made judges, to their overthrow, and our victorie. For all speeches hard in the New Testament to us, are easie to them. That for government of the Church (to make many learned in the Law) they and the Apostles have yet to eyesight the same rules.
7. As the Jews grant all that I have yet printed in Hebrew, I would request Princes to force their Scholars: to yield from their own crossing of their own Gospel, or to combat with me briefly.
8. Because unlearned wights, shall not prate against any thing, but that many nations may judge, I would have abilitie for helpers, to turn all that I do, into other tongues, many Princes helping in this, I would hasten the works, and till then, I leave all hinderers, as murtherers of soules, out of Jerusalem the holy Citie.”⁸¹⁹

Broughton was goed onderlegd waar het de Joodse traditie betrof en meende dat door de aanvulling en de correctie hiervan door het Evangelie⁸²⁰, die hij kon geven, de weg openlag voor de reeds door Paulus voorgezede algemene bekering van de Joden. De wortels van zijn verwachtingen betreffende de komende bekering van de Joden liggen in de opvattingen van *Bucer* en *Martyr*.⁸²¹ *Broughton* was de eerste Engelse Protestant die concrete plannen ontwikkelde om de bekering van de Joden tot stand te brengen. Voorlopig zou hij ook de enige zijn.

3.5.6 SAMENVATTING

Algemeen aanvaard was in Engeland gedurende deze periode de opvatting, dat nog een massale bekering van de (uitverkorenen uit de) Joden verwacht mocht worden. Men volgde hiermee de door *Bucer*, *Martyr* en *Willet* gegeven exegetische van Romeinen 11: 25v. Dogmatisch fundeerde men deze verwachting in de trouw van God aan Zijn verbond met Israël; door de bekering der Joden zou de verkiezende genade van God verheerlijkt worden, en zou de vastheid van Gods verbond met Israël bevestigd worden. Degenen die hierover schreven, behoorden dan ook tot de Calvinisten en Puriteinen binnen de Engelse staatskerk.

De aandacht voor de eventuele bekering van de Tien Stammen van Israël beperkte zich grotendeels tot degenen die zich het meest intensief met de bekering der Joden en de toekomst van Israël bezighielden. Slechts weinigen gingen in op de middelen die de bekering der Joden zouden bewerken; zij stelden de verkondiging van het Evangelie centraal. De Congregationalist *Goodwin* was de enige die stelde dat de gewone middelen voor de bekering van de Joden geen effect zouden hebben. Sommigen verwachtten dat ook de groei van de kerk door de bekering van heidenen de Joden zou overtuigen. De meesten waren ervan overtuigd dat de ondergang van de macht en invloed van de Rooms-Katholieke kerk vooraf moest gaan de bekering der Joden, zodat deze kerk niet langer een struikelblok zou vormen voor de Joden. Hieruit

⁸¹⁹ *Broughton, Revelation*, p.113v.

⁸²⁰ *Broughton, Revelation*, p.78: “The Apostles Doctrine is confirmed by Thalmudiques directly in all things, saving the Person and Office of Messias.”

⁸²¹ *Bauckham, Tudor Apocalypse*, p.225; *De Jong, As the waters*, p.9; *Murray, Hope*, p.42; *Op ’t Hof, Pamflet*, p.37.

blijkt hoezeer Engelse Protestanten de Rooms-Katholieke kerk beschouwden als vijand van Christus.

3.6 DE GEVOLGEN VAN DE BEKERING DER JODEN

Ook met betrekking tot de gevolgen die men verwachtte van de bekering der Joden, sprak men in navolging van Paulus:

“Betekent nu hun val rijkdom voor de wereld en hun tekort rijkdom voor de heidenen, hoeveel te meer hun volheid! ... Want, indien hun verwerping de verzoening der wereld is, wat zal hun aanneming anders wezen dan leven uit de doden?” (Romeinen 11: 12, 15)

Soms gaf men niet meer dan een parafrase van deze woorden⁸²², maar meermalen vinden we meer uitgewerkte visies, waaruit blijkt hoe men zich de geschiedenis na de bekering der Joden voorstelde. Een terugkerend thema daarin was de overtuiging dat deze bekering de glorietijd van het Evangelie op aarde zou inluiden: de Christenen uit Joden en heidenen zouden dan verenigd zijn in één bloeiende kerk en vele nog niet bekeerde heidenen zouden tot geloof komen. *Thomas Draxe* verwachtte dat na de bekering der Joden de wereld zou herleven, doordat de gelovigen vervuld zouden worden met een onuitsprekelijke vreugde en alle naties God in Christus zouden verheerlijken.⁸²³ Volgens *Brightman* zouden de bekeerde Joden door hun brandende ijver en intens verlangen naar ware vroomheid de kerken van de heidenen beschamen. Hun bekering zou volgens hem de bekering van vele heidenen bewerken.⁸²⁴ Deze verwachting werd ook door anderen opgenomen, zoals door *Thomas Wilson*.

“If the calamity of the Iewes brought forth so great a good to the world of the Gentiles, as reconciliation with God, then what shall their felicity be, but a reviving of the whole world, when both Iewes and Gentiles shall receive the Gospell; then not Iew alone shall be restored to life, but the whole world shall be totally received to God-wards. ... For if God can revive the Iewes, now sixeteene Ages rotten in the grave of sinne, then how much more others also?”⁸²⁵

Draxe en *Thomas Goodwin* beperkten dit tot de bekering van velen in wier gebied het Evangelie nog niet eerder was verkondigd.⁸²⁶

Elnathan Parr en *Thomas Sutton* legden de nadruk op de door de bekering der Joden bewerkte toename van kennis en inzicht.⁸²⁷ *Parr* bestreed de opvatting dat op de roeping der Joden onmiddellijk de opstanding der doden en het Laatste Oordeel

⁸²² Rollock, *Analysis*, p.258.

⁸²³ Draxe, *Resurrection*, p.q2^v; *Alarum*, p.76v.

⁸²⁴ Brightman, *Revelation*, p.691, 1082v.

⁸²⁵ Wilson, *Romans*, p.922, 925; cf. Finch, *Summe*, p.529-535 (gebaseerd op Mt. 24: 23-30); Adams, *Peter*, p.1136; Leigh, *Promises*, p.249: “they shall be a meanes of the salvation of all the Elect, that shall remaine to be converted among the Gentiles.”; Weemse, *Treatise*, p.368: door de verzoening tussen Joden en heidenchristenen zullen andere heidenen en kettters zich bekeren.

⁸²⁶ Draxe, *Alarum*, p.29, hield het voor mogelijk dat vooral na de algemene roeping en bekering der Joden “the Americans, West Indians, and other Nations, yea even the Turkes Dominions, be enlightened.”; Goodwin, *Revelation*, p.29.

⁸²⁷ Parr, *Exposition*, p.53 (Chap. XI): “Knowledge shall then increase upon us, as the waters that cover the Sea, the light of the Moone shall be as the Sunne, and the light of the Sun seven-fold. Zeale and all good graces shall increase”; Sutton, *Lectures*, p.379: de bekering der Joden zal leiden tot een beter verstaan van de Schrift.

zouden volgen⁸²⁸ en de kerk dus op aarde niet in grotere heerlijkheid zou verschijnen. Volgens hem was er op aarde nog meer te verwachten dan er tot dan toe gezien was. De bekering van de Joden zou een zodanige vreugde in de wereld brengen, dat het zou lijken of deze vernieuwd was.⁸²⁹ *John Prideaux*, hoogleraar theologie te Oxford, plaatste de roeping en bekering der Joden na de val van de Antichrist en vòòr het einde der wereld. Volgens hem zou de Wederkomst een tijd van voorbereiding kennen en zijn licht vooruitwerpen. De bekering der Joden zou volgens hem één van de fases zijn in het zich baanbreken van het Rijk van God.⁸³⁰

Op de breder uitgewerkte verwachtingen met betrekking tot Israël zelf zullen wij in de volgende paragraaf ingaan. Voor wat de in deze paragraaf beschreven visies betreft, kunnen we stellen dat men de bekering der Joden beschouwde als de gebeurtenis, die de voltooiing van de verkondiging van het Evangelie aan alle volkeren inluidde, zonder dat men overigens een beschrijving gaf van de wijze waarop dit zou geschieden. Het feit dat men een dergelijke voltooiing verwachtte, is op zich reeds een duidelijke aanwijzing van optimisme en vertrouwen in de toekomst. De bloeitijd van de kerk op aarde beschouwde men niet als verleden tijd, maar als nog komend.

3.6.1 TERUGKEER NAAR KANAÂN EN HERSTEL VAN DE STAAT?

Voor *Broughton* was de hoop van de Joden op de terugkeer naar Kanaân en de herbouw van Jeruzalem en de tempel ijdel; deze Joodse verwachting zou nooit in vervulling gaan.⁸³¹ Een terugkeer van de Joden naar Kanaân hield ook *Draxe* in 1608 niet voor mogelijk: er was geen belofte dienaangaande en de middelen daartoe ontbraken de Joden. Bovendien zou Christus niet zichtbaar, maar geestelijk tot hen komen. Hun bekering zou plaatsvinden in de landen, waarheen ze verstrooid waren, want zo zouden zij ook beter in staat zijn het geloof der heiden door hun ijver en voorbeeld te doen herleven dan wanneer ze allen bij elkaar in één land zouden leven.⁸³² Een dergelijke opvatting leefde ook bij *Willet*, zoals we zagen in § 3.5.1.

Een andere en nieuwe opvatting aangaande het herstel van Israël vinden we bij *Thomas Brightman*, in de uitleg die hij gaf van Openbaring 16: 12, waar gesproken wordt over het openen van een weg voor de koningen uit het Oosten door het opdrogen van de Eufraat.⁸³³ Hij was de eerste die deze tekst betrok op het wegvallen van de belemmeringen voor de terugkeer van de Joden - de Tien Stammen - naar Kanaân. Hij was er zich terdege van bewust dat deze tekst vòòr hem altijd anders was uitgelegd: vaak als het wegvallen van de verdediging van Rome en het oprukken van haar tegenstanders. *Brightman* stelde echter dat de Schrift slechts met betrekking tot

⁸²⁸ Een dergelijke opvatting vinden we bij Harrison, *Messiah*, p.56, die spoedig de val van Babylon (=Rome) en de roeping der Joden verwachtte, "and then ... *Come Lord Jesus*."

⁸²⁹ Parr, *Exposition*, p.46v [=58v] (Chap. XI, bij Rom. 11: 15).

⁸³⁰ Prideaux, *De Judaeorum Vocatione*, p.56: "in momento spiritus ipsum non conficiet, sed gradatim, et adventus dicatur illustris, non plena statim praesentis majestate; sed praemissis appropinquantis radiis."

⁸³¹ Broughton, To the Renowned in Jewish learning, Abraham Ruben Archisynagogue in Constantinople, words of peace and truth, in: *Works*, p.966; *Cohemoth*, p.43, waar hij *Maimonides'* visie op het herstel van Israël door de Messias, die hij op p.31-39 weergeeft, weerlegt; *Require*, p.73.

⁸³² Draxe, *Resurrection*, p.89; ef. *Signes*, p.L^v.

⁸³³ Volgens Hill, *Conversion*, p.272, was *Brightman* degene die de bezinning op en de datering van de terugkeer van de Joden introduceerde in Engeland; Kobler, *Finch*, p.105-108 en Glassmann, *Stereotypes*, p.80, zien de ontwikkeling van de verwachting van het herstel van de Joodse staat vanaf *Francis Kett*, die in 1589 als ketter werd terechtgesteld, via *Brightman* en *Draxe* naar *Finch*. Dat *Kett* deze verwachting had, is overigens alleen uit tegen hem ingebrachte beschuldigingen af te leiden, zoals we zagen aan het eind van § 3.5.1.

de Joden vermeldt dat de wateren voor hen opdroogden.⁸³⁴ Zijn opvatting was dat

“a way shall be prepared for the Iewes of the East, that after they have imbraced the Gospell, they should return into their owne Countrey, when there shall be a great preparation of war, partly by the Turke against these new Christians in the East, partly by the Pope in the West.”⁸³⁵

Uit deze tekst las *Brightman* af dat de Joden zouden terugkeren naar Jeruzalem en Kanaän. En dat niet om hun oude erediensdienst te herstellen, maar als teken van Gods goedheid, die hun Kanaän weer in bezit zou geven, waar zij Christus op zuivere wijze zouden dienen. Voor deze overtuiging beriep hij zich op de oudtestamentische profeten, die volgens hem deze verwachting telkens noemden, en op Romeinen 11: 25v.⁸³⁶ Tevens sloot hij bewust aan bij Joodse verwachtingen op dit punt. De Joden beriepen zich volgens hem terecht op de profeten, maar doordat het volle inzicht bij hen ontbrak, waren hun verwachtingen doortrokken van lichtzinnige en legendarische voorstellingen.⁸³⁷ De terugkeer der Joden naar Kanaän zou volgens *Brightman* beginnen met de roeping der Joden rond 1650⁸³⁸ en zou voltooid worden na de volledige ondergang van Rome en de Turken rond 1690.⁸³⁹ De invloed van deze uitleg op de Engelse Protestanten was aanvankelijk beperkt⁸⁴⁰, maar werd na 1640, toen de Congregationalisten hun eschatologische ontwerpen begonnen te publiceren⁸⁴¹, snel groter; velen vermeldden zijn uitleg of werden er duidelijk door beïnvloed, zoals we nog zullen zien in § 4.5.1.⁸⁴²

Brightman week ook overduidelijk af van de traditionele uitleg van Openbaring 20: 11vv. Waar dit altijd gelezen was als betrekking hebbend op de algemene opstanding der doden, las hij deze tekst als sprekend over de volledige bekering en het herstel van Israël.⁸⁴³ Hij had er geen moeite mee om de teruggekeerde Joden koningen te noemen, want deze benaming gold volgens hem alle gelovigen; bovendien zouden de Joden na hun terugkeer tot de waarheid, die zij zeer godvruchtig, heilig en met eerbied zouden dienen, als koningen heersen over het gehele Oosten.⁸⁴⁴ Als gevolg van de bekering en het herstel van Israël verwachtte hij de bekering van zeer vele heidenen.⁸⁴⁵ In de ene kerk die na de vernietiging van alle vijanden door het binnenstromen van alle uitverkorenen uit Joden en heidenen gevormd zou worden op aarde, zou dan het Koninkrijk van Christus aanbreken dat nooit meer ten onder zou gaan. Bij de Wederkomst van Christus zou dit Koninkrijk van de aarde overgebracht worden naar

⁸³⁴ *Brightman, Revelation*, p.687vv.

⁸³⁵ *Brightman, Revelation*, “A Generalt view of the whole Revelation”, dat voorafgaat aan het eigenlijke commentaar.

⁸³⁶ *Brightman, Revelation*, p.689.

⁸³⁷ *Brightman, Revelation*, p.689.

⁸³⁸ *Brightman, Revelation*, p.656, 692, 999, 1011.

⁸³⁹ *Brightman, Revelation*, p.656, 690, 1061, 1068vv.

⁸⁴⁰ Draxe, *Alarum*, p.75v, 81; Finch, *Restauration*; en Goodwin, *Revelation*, p.28, 193, 202, waren de enigen die *Brightman* vòòr 1640 op dit punt volgden.

⁸⁴¹ Christianson, *Reformers*, p.217: “For whatever reason, members of the congregational brotherhood - with one exception who only dropped broad hints - held back from a pursuit of the millennium prior to the outbreak of the civil war.” Deze uitzondering was *Goodwin*, die wij in § 3.2. ontmoet hebben.

⁸⁴² Katz, *Philo-semitism*, p.92, stelt terecht dat *Brightmans* werken behoorden tot de meest gerespecteerde en invloedrijke chiliastische geschriften.

⁸⁴³ *Brightman, Revelation*, p.1056,1063.

⁸⁴⁴ *Brightman, Revelation*, p.690v.

⁸⁴⁵ *Brightman, Revelation*, p.656, 1082.

de hemel.⁸⁴⁶

Na de bekering der Joden zou volgens *Brightman* de houding der heidenen ten opzichte van hen veranderen. Hadden de heidenen zich vroeger ingespannen tegen de Joden, na de bekering der Joden zou daarin een grote verandering komen:

“the Iewes shall have no cause to feare any harme or wrong at the hands of the Gentiles, Yea rather they may hence forth looke for all the good from them that may be, as who shall employ all the power they have, to encrease, advance and extoll them.”⁸⁴⁷

Hij verwachtte dat in het duizendjarig rijk de volken zouden wandelen in het licht van de Joodse kerk; dit zou de glorie-tijd voor de Joden zijn.⁸⁴⁸

Doordat hij zijn opvattingen verdedigde met een beroep op de Schrift en Joodse tradities en niet met een beroep op christelijke theologen, ligt het voor de hand, dat *Brightman* deze visie zelfstandig ontwikkeld heeft. Nadrukkelijk stelde hij dat hij zijn mening niet uitdroeg, omdat hij het verlangen had nieuwe en vreemde opvattingen te publiceren of graag tegen de algemene opinie inging, maar omdat hij er zich toe gedwongen zag door de opeenvolging van gebeurtenissen, zoals die in de Openbaring van Johannes beschreven werden, en de opvallende overeenstemming van de rest van de Schrift hiermee.⁸⁴⁹ Hij verwees hierbij naar teksten als Romeinen 11: 15, Jesaja 26: 19 en Ezechiël 37. Hij hoopte met zijn commentaar de bezinning op de toekomst van Israël te stimuleren.⁸⁵⁰

De visie van *Brightman* werd vòòr 1640 slechts door weinigen opgenomen. De officiële afwijzing ervan was dan ook onmiskenbaar: *Sir Henry Finch*, die deze visie openlijk verdedigde, werd op grond hiervan in 1621 voor korte tijd gevangengezet, zoals we nog zullen zien. Bisschop *Patrick Forbes* stelde in 1613 voorzichtig dat hij een terugkeer van de Joden naar Kanaän voor mogelijk hield, hoewel ook alle beloften dienaangaande vervuld konden worden door de samenvoeging van de Joden met de kerk, het ware Jeruzalem uit de hemel. Zwaarder woog voor hem echter dat de bekering der Joden moest bewerken dat hun schande voor het oog van de wereld werd weggedaan; er zou dus voor hen een terugkeer uit de verstrooiing zijn.⁸⁵¹ Het is niet geheel duidelijk of *Thomas Cooper* een terugkeer van de Joden naar Kanaän verwachtte. Wel legde hij een duidelijke verband tussen de bekering van de Joden en het vereren van God in Jeruzalem.⁸⁵² *Draxe* hield het in 1615, onder invloed van *Brightman*, voor zeer waarschijnlijk dat de Joden na hun bekering terug zouden keren naar Kanaän.⁸⁵³ Hoewel hij nog een slag om de arm hield door te stellen dat er pas zekerheid op dit punt zou zijn, wanneer de terugkeer inderdaad had plaatsgevonden⁸⁵⁴,

⁸⁴⁶ *Brightman, Revelation*, p.700v (bij Openb. 16: 17).

⁸⁴⁷ *Brightman, Revelation*, p.1119.

⁸⁴⁸ *Brightman, Revelation*, p.1119, 1122v.

⁸⁴⁹ *Brightman, Revelation*, p.1056, 1063.

⁸⁵⁰ *Brightman, Revelation*, p.692: “I have set dow[n] these things with the more store of words, because I would give our Divines an occasion of thinking more seriously of these things.”

⁸⁵¹ *Forbes, Revelation*, p.168.

⁸⁵² *Cooper, Blessing*, p.53: “And why not principally at *Ierusalem*, the old place of their worship, though not in the pride of the holy mountaine, which is destroyed, yet in the power of the Spirit, raigning in the midst of his eremies; and in that pure language serving the Lord with one consent.”

⁸⁵³ *Draxe, Alarum*, p.81; hij noemde drie argumenten voor deze verwachting: “First, all the Prophets seem to speek of this returne. Secondly, they shall no longer bee in bondage. Thirdly, God having for so many ages forsaken his people shall the more notably shew them mercy.”

⁸⁵⁴ *Draxe, Alarum*, p.22: “whether the beleeving *Iewes* shall towards the end of the world, be temporally restored into their owne Country, rebuild *Ierusalem*, and have a most reformed, and flourishing, Church

was hij duidelijk teruggekomen op zijn eerdere opvattingen, die wij in het begin van deze paragraaf beschreven.

De jurist *Sir Henry Finch* was degene die de visie van *Brightman*, die hij mogelijk persoonlijk gekend had⁸⁵⁵, op het herstel van de Joden, uitwerkte.⁸⁵⁶ Hij volgde in hoofdlijnen de chronologie en de opeenvolging van gebeurtenissen zoals we die bij *Brightman* vonden, zonder overigens diens naam te noemen, en legde het zwaartepunt van zijn beschrijving bij het historische proces, waardoor Israël als zelfstandige staat hersteld zou worden.⁸⁵⁷ In dit werk, dat werd uitgegeven door *William Gouge*, één van de meest prominente Puriteinen en docent Hebreeuws in King's College, Cambridge⁸⁵⁸, beschreef *Finch* hoe er in Judea een grote strijd zou ontbranden tussen de teruggekeerde Joden - onder wie de Joden uit de Tien Stammen - en de Turken, die de machthebbers ter plaatse waren. De Joden zouden door het wonderbaarlijke ingrijpen van God het gehele leger der Turken vernietigen en later het gehele Turkse rijk veroveren.⁸⁵⁹ Daarna zou er voor de Joden een bloeitijd aanbreken in zowel religieus als politiek opzicht. Zij zouden Kanaän in veiligheid en voor eeuwig bewonen en het land zou vruchtbaarder en dichter bevolkt zijn dan ooit tevoren. Zij zouden zeer welvarend zijn en hun kerk glorieus in heiligheid, zuiverheid van leer en een overvloed van geestelijke gaven. Na deze roeping der Joden zouden Assyrië en Egypte, het gehele Oosten en Zuiden, zich tot Christus bekeren. De Joden zouden over hen regeren; zij zouden alle vijanden van de kerk onderwerpen en over hen heersen. Alle naties zouden hen eren en ieder zou, vrijwillig of gedwongen, gehoorzaam worden aan Christus.⁸⁶⁰ Reeds eerder had *Draxe*, die terecht genoemd wordt als één van degenen die mogelijk invloed hebben uitgeoefend op de opvattingen van *Finch*⁸⁶¹, geschreven dat de Turken de Joden zouden aanvallen, wanneer hun bekering en hun voornemen om terug te keren naar Kanaän bekend zouden worden. Volgens hem zou Jezus in eigen persoon of door zijn dienaren voor de Joden strijden en hen van de Turken verlossen.⁸⁶² Na hun bekering zouden de Joden een roemruchte, voorbeeldige kerk vormen, door *Draxe* gelijkgesteld aan het nieuwe Jeruzalem⁸⁶³, en zouden alle

and Commonwealth (as some by extraordinary expositions, seeme to gather out of the Scriptures) the issue and event will discover.” Duidelijk is de impliciete verwijzing naar *Brightman*.

⁸⁵⁵ Zijn universitaire opleiding ontving *Finch* vanaf 1572 aan Christ's College, Cambridge, waar vanaf 1576 ook *Brightman* studeerde (Prest, *Finch*, p.108). Daar leerde *Finch* ook Hebreeuws, wat ongewoon was voor iemand die rechten studeerde. Zijn juridische loopbaan begon in 1577, toen hij werd toegelaten tot Gray's Inn (Prest, *Finch*, p.97). Als jurist genoot hij grote faam (Kobler, *Finch*, p.110v).

⁸⁵⁶ Williamson, *Latter-Day Judah*, p.158: “Finch pressed Brightman's attitudes to their logical conclusions when he foresaw a great Jewish state in Palestine which in the last age - he seemed to say would dominate the world politically.”; cf. Kobler, *Finch*, p.110.

⁸⁵⁷ 1101, *Conversion*, p.273; Op 't Hof, *Pamflet*, p.43; Toon, *Latter-day Glory*, p.32; Kobler, *Finch*, p.114; Prest, *Finch*, p.108, 112.

⁸⁵⁸ Haller, *Rise*, p.66-69, 80.

⁸⁵⁹ *Finch*, *Restoration*, p.3. Zoals we in § 3.2 reeds zagen, verwachtte *Finch* dat dit alles zou plaatsvinden tussen 1650 en 1695.

⁸⁶⁰ *Finch*, *Restoration*, p.4v; op p.8 vinden we een nadere uitwerking van de heerschappij van de Joden over de heidenen: “The conversion of the Gentiles, is many times intimated by the Israelites maistring of them, possessing them for servants, and for handmaidens as Esay, 14.2. Amos 9.12. Obadiah, vers.19. Which is not meant so much of a temporall subduing, as of a spiritual ioyning with them, in seeking of the Lord; yet so as the chiefe soueraigntie and stroke of keeping men within the lists of their subiection and obedience unto Christ, shall remaine among the Iewes.” Hier blijkt dat *Finch* niet tot het uiterste wilde gaan met zijn “not Allegories, but meant really and literally” (p.6).

⁸⁶¹ Prest, *Finch*, p.109, noemt *Draxes Resurrection* uit 1608; ook *Draxe* had aan Christ's College gestudeerd. De verwachting van de terugkeer der Joden naar Kanaän en hun centrale positie in de wereld na hun bekering is echter niet in *Draxes Resurrection* te vinden, maar in *Alarum* uit 1615.

⁸⁶² *Draxe*, *Alarum*, p.75v, 82vv.

⁸⁶³ *Draxe*, *Alarum*, p.74. Zich verzettend tegen een vergeestelijkende uitleg stelde hij dat over dit

naties tot hen komen gedurende de korte tijd van hun glorie.⁸⁶⁴

Kritiek op dergelijke verwachtingen kon niet uitblijven⁸⁶⁵; kort na het anoniem verschijnen van Finch' *Restoration* haalde bisschop *William Laud* van Londen in een preek fors uit naar deze opvattingen. Voor hem was het genoeg de bekering van de Joden tot Christus te verwachten als een gebeurtenis die God op Zijn tijd zou laten plaatsvinden. De invulling die in *Restoration* gegeven werd, riekte voor hem naar chiliasme; hij beschouwde deze als een fantasie, een grondige weerlegging onwaardig.⁸⁶⁶ Toen bekend werd dat hij de schrijver was - zijn naam was in het boek niet vermeld - werd *Finch* samen met *Gouge* gevangengezet, totdat zij deze visie herroepen hadden. *Finch* haalde zich volgens *Joseph Mede* de woede van koning *James I* op de hals met name om zijn stelling dat de bekeerde Joden de koningen der aarde zouden zijn; dit impliceerde dat de regering van *James I* geen volmaakte theocratie zou zijn. *Mede* stemde echter in met de opvatting van *Finch*.⁸⁶⁷ In zijn herroeping hield *Gouge* vast aan de volgende punten, die blijkbaar wel aanvaardbaar waren voor de leiders van de Engelse staatskerk: een geestelijke roeping van de Joden tot geloof in Jezus Christus en aanvaarding van het Evangelie; deze roeping zou algemeen zijn en zichtbaar in zijn uitwerking; na hun bekering zouden de Joden mogelijk verzameld zijn in kerken, verlost van onderdrukking en verstrooiing. Het geven van details over tijd, plaats en wijze van hun bekering wees hij af als blijk gevend van teveel nieuwsgierigheid. Tenslotte stelde hij dat het te nadrukkelijk verdedigen van een bepaalde opvatting over de roeping van de Joden, die toch geen fundamenteel leerstuk van het christelijk geloof was, riekte naar sektarisme.⁸⁶⁸

Ook *Prideaux*, die één van de belangrijkste tegenstanders was van *Lauds* Arminianisme, verzette zich tegen de opvattingen van *Brightman* en *Finch*, die hij vergeleek met de 'waanzin' van de Joodse verwachting van twee verschillende Messiassen. Hij wees de verwachting van een terugkeer naar Kanaän en een afzonderlijk bestaan van een kerk uit de Joden van de hand en ging ervan uit dat de Joden zich na hun bekering zouden verenigen met de volken door wie of temidden van wie zij bekeerd waren; zij zouden lid worden van de kerken in die landen.⁸⁶⁹ De synode van Westminster veroordeelde in 1621 *Restoration* als "to servilely addicted to the letter."⁸⁷⁰ Ook in de Parlementsdebatten in 1621 kwamen de opvattingen van *Finch* ter sprake in het kader van de zondagswetgeving; sommigen wilden het woord

nieuwe Jeruzalem "so many glorious things are spoken in Scripture, and literally to be understood in many points", zonder op verdere details in te gaan.

⁸⁶⁴ Draxe, *Alarum*, p.76v: "it shall bee, as it were, a visible heaven upon earth; but it shal not (perhaps) many yeares continue."

⁸⁶⁵ Zie Katz, *Philo-semitism*, p.95vv; Kobler, *Finch*, p.115-118.

⁸⁶⁶ Laud, Sermon I. Preached before his Majesty, on Tuesday, June 19, at Wanstead, A.D. 1621, in: *Works*, Vol. I, p.16.

⁸⁶⁷ "I cannot see but for the main of the discourse I might assent unto him. God forgive me, if it be a sin; but I have thought so many a day." Dit schreef *Mede* in een brief, gedateerd op 7 april 1621, gericht aan Sir Martin Stuteville. British Museum, *Add.* 4176, p.123-6, geciteerd in Sokolow, *Zionism*, p.208. Cf. de kerkhistoricus Fuller, *Pisgah-sight*, p.194v: "One Author so enlargeth the future amplitude of the Jewish State, that thereby he occasioned a confining to himself [in de marge verwijst hij naar *Finch*]. His expressions ... importing, that all Christian Princes should surrender their power as homagers to the temporall supreme Empire of the Jewish nation." Cf. Glassmann, *Stereotypes*, p.81, voor impliciete kritiek op de regering van *James I*.

⁸⁶⁸ A Narrative of the life and death of Doctor Gouge, in: Gouge, *Hebrewes*.

⁸⁶⁹ *Prideaux*, *De Judaeorum Vocatione*, p.53v, 57; daaraan voegde hij toe: "Non enim invidemus alii Regnum quam florentissimum, (al ita Deo visum fuerit) sed negamus hoc constare ex sacris literis".

⁸⁷⁰ Hall, *Revelation*, p.103v.

‘sabbat’ schrappen uit de wetstekst “because many were enclined to Judaism and dream that the Jews shall have regiment and kings must lay down their crowns to their feet.”⁸⁷¹ *Walter Sweeper* bestreed een jaar later de opvatting dat de Joden over de heidenen zouden heersen; hij benadrukte dat Joden en heidenen één zouden zijn in het geloof in Christus.⁸⁷²

Als fundering voor zijn opvattingen stelde *Finch*, dat zoals met Israël niet het geestelijke Israël bedoeld werd, maar “Israel properly descended out of Jacobs loynes”, zo ook alle beloften aan Israël letterlijk genomen moesten worden.

“The same iudgement is to be made of their returning to their land and ancient seates, the conquest of their foes, the fruitfulnes of their soile, the glorious Church they shall erect in the land it selfe of Judah, their bearing rule farre and neere. These and such like are not Allegories, setting forth in terrene similitudes or deliverance through Christ (whereof those were types and figures) but meant really and literally of the Iewes.”

Tegelijkertijd behoorden deze glorieuze beloften die hun hoogste vervulling vonden bij de Joden, toe aan alle gelovigen.⁸⁷³

Laud beschouwde de verwachting van een herstel van Israël als staat als een oude dwaling van de Joden, die ontkenden dat de Messias gekomen was. De teksten uit het Oude Testament, die voor dit herstel als bewijs werden aangedragen, hadden volgens hem betrekking op de eerste of tweede komst van Christus, en werden door *Finch* dus misbruikt.⁸⁷⁴

Prideaux probeerde de basis onder de verwachtingen van *Brightman* weg te halen door te stellen dat wat aan Israël in vleselijke, aardse termen beloofd was, in de kerk op geestelijke wijze vervuld was. Volgens hem dwaalde *Brightman* dus in zijn wijze van uitleg.⁸⁷⁵ *John Weemse* wees de verwachting van de terugkeer van de Joden naar Kanaän, de herbouw van de tempel en het herstel van het koningschap van de hand. Daarom verdedigde hij een allegorische uitleg van beloften dienaangaande.

“These and such like promises are set out by way of allegorie in terrene similitudes, figuring our deliverance through Christ; but we must take heede that we doe not expound them really and literally as some men doe.”⁸⁷⁶

Hier zien we reeds een voorproefje van de uitgebreidere discussie over de juiste uitleg van de Schrift, die vanaf 1644, met de verschijning van Alexander Petrie’s *Chiliastomastix*, dat een aanval was op Robert Maton’s *Israels Redemption*, op gang zou

⁸⁷¹ Notestein, *Commons Debates*, Vol.II, p.397; cf. Vol.III, p.299; Vol.IV, p.377v; Vol.VI, p.172.

⁸⁷² Sweeper, *Redemption*, p.13: “In the 21. Chapter of the Revelation, verse 24. by the Gentiles coming to Jerusalem’s light, is not meant that the Gentile beleeving states shall be subjects to the Jews, but rather shall ioyn with them in the holy embracing of Christ, if that Chapter be to be understood of the Iewes calling, for there are but foure Monarchies.”

⁸⁷³ Finch, *Restoration*, p.6v.

⁸⁷⁴ Laud, *Works*, Vol. I. p.16.

⁸⁷⁵ Prideaux, *De Judaeorum Vocatione*, p.54: in de Schrift werden “*coelestia per terrena; spiritualia, sub temporalibus futura per praeterita more Prophetico*” weergegeven; al wat aan Israël “*carnallier repromittitur, in noble spiritualiter completum esse monstramus.*”

⁸⁷⁶ Weemse, *Treatise*, p.371-375, 377. Een soortgelijke kritiek vinden we ook bij Burton, *Vials*, p.84, die *Brightmans* uitleg van Openb. 16: 12, over het opdrogen van de Eufraat, afwees, omdat deze te letterlijk was en omdat op deze plaats een mystieke uitleg paste; Griffith Williams, *True Church*, p.835, 842; deze verwachting is een Joodse droom.

komen. Het begrip ‘letterlijk’ zou daarin een centrale rol gaan spelen. Veel verder dan de verwoording van de aan elkaar tegengestelde opvattingen kwam men echter ook toen niet.

3.6.2 SAMENVATTING

Met de bezinning op wat er na de bekering der Joden zou geschieden, hielden hoofdzakelijk Puriteinen zich bezig; centraal in hun verwachting stond de bekering van vele heidenen en de bloei van de kerk. Het aantal auteurs dat hieraan aandacht besteedde was echter duidelijk kleiner dan het aantal auteurs dat de bekering der Joden verwachtte.

De verwachting van de terugkeer van de Joden naar Kanaän en de daaruit voortvloeiende botsing met de Turken werd alleen door *Brightman*, *Draxe* en *Finch* behandeld. Daarnaast accepteerde bisschop *Forbes* een dergelijke terugkeer als een mogelijkheid. Gezien het verzet ertegen van zowel bisschop *Laud* als de hoogleraar *Prideaux*, die tegenover *Laud* de calvinistische verkiezingsleer verdedigde, vonden dergelijke nieuwe opvattingen weinig erkenning in Engeland. In de discussie rondom het punt van de terugkeer van de Joden werd, evenals bij de afwijzing van het chiliasme (zie het einde van § 3.2), door sommigen ook ingegaan op de wijze waarop teksten uit het Oude en Nieuwe Testament, die handelen over de toekomst, behoorden te worden uitgelegd. Zowel aan de chiliasten als aan degenen die een terugkeer van de Joden verwachtten, verweet men over het algemeen een te letterlijke, vleselijke uitleg van teksten die geestelijk verstaan moesten worden. ‘Geestelijk’ betekende in dit verband zoveel als ‘in het licht van de vervulling van de beloften van het Oude Testament in Jezus Christus’. *Finch* was de eerste die expliciet de traditionele uitleg als allegorisch verwierp.

Uit de opvattingen die voor de tegenstanders van de verwachting van de terugkeer van de Joden naar Kanaän aanvaardbaar waren, blijkt dat een massale bekering der Joden verwacht werd binnen alle stromingen in de Engelse staatskerk, ook de Arminianen.

3.7 SAMENVATTING VAN HOOFDSTUK 3

Het is zonneklaar dat in de periode 1589-1639 de aandacht voor de bekering der Joden een eigen plaats begon op te eisen in het denken van de Engelse Protestanten. *Andrew Willet* bood de eerste en meest uitgebreide Bijbels-dogmatische behandeling, die in hoofdlijnen door velen werd gevolgd, *Hugh Broughton* ontwikkelde als eerste plannen voor de praktische uitwerking van deze verwachting en *Thomas Brightman* integreerde als eerste de bekering der Joden in een chiliastisch ontwerp van het verloop van de toekomst. Duidelijk is dat de basis voor de verwachting van de bekering der Joden lag in de verkiezingsleer. Men was diep doordrongen van Gods trouw aan het verbond dat Hij met Israël gesloten had. In de nadruk die door velen gelegd werd op de verwerping tekent zich mogelijk de invloed van de scholasticering van de calvinistische theologie af. Veruit de meeste nadruk bleef men echter leggen op de onveranderlijke trouw van God en de vastheid van zijn genade voor de uitverkorenen. Bijna zonder uitzondering was men er op grond hiervan van overtuigd dat God voor Israël nadrukkelijk een toekomst openhield.

Doordat de Engelse Arminianen zich nauwelijks in de discussie rond de bekering der Joden en de toekomst van Israël mengden, is het moeilijk te peilen hoe zij in dezen dachten. Er geen reden is om aan te nemen, dat zij de verwachting van een massale bekering der Joden afwezen. De bezinning op de toekomst van Israël droeg in hun ogen een speculatief karakter; hun invulling van de eschatologie vereiste geen nadere bezinning op de gevolgen van de bekering der Joden. Hun genadeleer ging er van uit,

dat bekering voor ieder mogelijk was, zodat de bekering der Joden geen afzonderlijke behandeling behoeftte.

Voor de Calvinisten namen de Joden wèl een bijzondere plaats in. Niet door hun ongelooft, maar door het feit dat God hun door Zijn verbond een unieke positie geschonken had. De overwinning van hun ongelooft was daarom theologisch noodzakelijk, wilde Gods betrouwbaarheid niet aangetast worden.

Volgens *Williamson* kwamen aan de hand van het spreken over de bekering van de Joden in de jaren '20 van de zeventiende eeuw de verschillen tussen radicale en conservatieve Protestanten naar voren. Het door ons gevonden materiaal rechtvaardigt deze stelling in die zin, dat de meeste verdedigers van de algemene bekering der Joden behoorden tot degenen die een verdergaande reformatie wensten.⁸⁷⁷

Opvallend is dat de Puritein *Hugh Broughton* Fellow was (c1573-80) van Christ's College in Cambridge, het meest Puriteinse College daar⁸⁷⁸, in dezelfde tijd dat de latere jurist *Henry Finch* (1574-77), *William Perkins* (1577-84), die sympathiseerde met de Presbyterianen en één van de belangrijkste leiders van de Puriteinen zou worden, en de Calvinist *Andrew Willet* (1577-83), die zich conformeerde aan de gebruiken en voorschriften binnen de staatskerk en die naam zou maken door zijn polemische geschriften tegen de Rooms-Katholieke kerk, daar studeerden. Terwijl de laatste twee Fellow waren aan Christ's College (1584-94, resp. 1583-88), was ook *Thomas Brightman*, die sympathiseerde met de Presbyterianen, Fellow in Cambridge, en wel aan Queen's College (1584-92), waar hij in 1576 aan zijn studie begonnen was. De conclusie ligt voor de hand dat er sprake is van een gezamenlijke invloed op deze theologen of van onderlinge contacten tussen hen, die door hun eigen bijdrage een zo belangrijke rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van het spreken over de toekomst van de Joden. Studenten en Fellows van Christ's College tussen 1573 en 1638 hebben een nauwelijks te overschatten rol gespeeld in de bezinning op de toekomst der Joden: ook *Thomas Draxe* (?-1601), de Conformist *Joseph Mede* (1602-13, Fellow 1613-38), de latere Congregationalist *Thomas Goodwin* (1613-19, Fellow Catherine Hall 1619-33) en de latere Presbyteriaan *John Lightfoot* (1617-?), die zeer negatief over de Joden zou oordelen, studeerden en werkten daar. Een nader onderzoek naar de inhoud van het onderwijs aan Christ's College, Cambridge, en naar de werken van de theologen die daar gestudeerd en gewerkt hebben, zal mogelijk nader licht kunnen werpen op de factoren die een rol speelden in de opkomst van de aandacht voor de bekering en toekomst der Joden bij in ieder geval een deel van de studenten en docenten.

⁸⁷⁷ Volgens *Williamson*, *Jewish Dimension*, p.15 noot 17, liet de apocalyptiek van radicale Protestanten meer ruimte voor philosemitische gevoelens dan de eschatologie die aansloot bij de rooms-katholieke traditie: "Conservative Protestant thinkers who sought rapprochement with Catholicism often drew on the biblical criticism of the Laudian Henry Hammond or on continental scholars like Hugo Grotius, and their conclusions worked to the decided disadvantage of the Jews. Few Jews would convert in the last days; the wrath of God would rolt upon them along with the Jewish Antichrist; their "carnal" onderstanding of scripture and faith paralleled the "frenzied" enthusiasts. Generally speaking, the more deeply apocalyptic an individual's perspective, the more likely he possessed philo-Semitic attitudes; the more deeply "Anglo-Catholic" an individual, the more anti-semitic."

⁸⁷⁸ Davies, *Worship*, p.50; Trevor-Roper, *Laudianism*, p.49.

HOOFDSTUK 4. DE PERIODE 1640-1670

4.1 INLEIDING

De periode na 1640 wordt vooral gekenmerkt door het tot ontlasting komen van de reeds in de vorige eeuw ontstane en voortdurend toegenomen spanningen; effecten werden zichtbaar op sociaal en politiek gebied, alsmede in de theologische bezinning. Een duidelijke ontwikkeling tekende zich af op het gebied van de eschatologie. De acceptatie van het chiliasme in zijn premillennialistische vorm, met name door Congregationalisten, leidde ertoe dat het chiliasme niet langer een marginale positie innam, maar een tijd lang behoorde tot de toonaangevende eschatologische ontwerpen. Dit leidde ook tot een discussie op het gebied van de hermeneutiek, die hoofdzakelijk zou worden gevoerd door de Puritein en latere Fifth Monarchist *Robert Maton* en de Schotse Presbyteriaan *Alexander Petrie*.

In 1642 brak de Burgeroorlog uit tussen de aanhangers van het Parlement en die van de koning. Het Parlement kreeg de overhand: op 30 januari 1649 werd *Charles I* onthoofd. Engeland werd een Commonwealth, bestuurd door een Council of State waarvan *Oliver Cromwell* de voorzitter was; in 1653 werd hij geïnstalleerd als staatshoofd onder de titel ‘Lord Protector’.

Het Engelse Parlement riep in juni 1643 de Westminster Assembly bijeen; de Presbyterianen vormden hierin de meerderheid.⁸⁷⁹ Taak van deze Assembly was onder andere om, in overeenstemming met Gods Woord en in nadere aansluiting bij de overige ‘Reformed Churches’, een alternatief aan te dragen voor de door velen verfoeide episcopale vorm van kerkbestuur.⁸⁸⁰ Uit de door deze synode opgestelde Westminster Confession (1648), die het belijdenisgeschrift zou worden voor de meerderheid van de presbyteriaanse kerken⁸⁸¹, en de Larger en Smaller Catechism uit hetzelfde jaar werden de calvinistische opvattingen over genade en verkiezing uiteengezet in het kader van de ‘ordo salutis’, zoals deze zich binnen de Engelse theologie ontwikkeld had van *Bucer* tot *Perkins* en in de strijd tegen het Arminianisme.⁸⁸² Verdedigd werd ook dat het onmogelijk is om precies te bepalen wie de uitverkorenen zijn, zodat de zichtbare kerk op aarde altijd bestaat uit verkorenen en verworpenen. Op grond hiervan verdedigde men een staatskerk die de gehele bevolking omvatte tegenover de Congregationalisten en Separatisten.⁸⁸³ Op het gebied van de eschatologie vinden we in de Westminster Confession de ondergang van de Antichrist en de bekering der Joden en van de volheid der heidenen, voorafgaand aan de Wederkomst van Christus. Hierbij klinkt niets door van chiliastische verwachtingen.

De officiële acceptatie van het Presbyterianisme door de Westminster Assembly dreef de Congregationalisten en de Separatisten in één kamp: beide stromingen verdedigden de onafhankelijkheid van de plaatselijke gemeente, zodat ook voor beiden de benaming ‘Independents’ gebruikt werd.⁸⁸⁴ Het Congregationalisme speelde in Engeland sinds 1640 een belangrijke rol.⁸⁸⁵ In deze visie op de gezagsstructuren

⁸⁷⁹ Zie voor het samenroepen en de samenstelling van de Assembly: Rogers, *Westminster*, p.117-130.

⁸⁸⁰ Rogers, *Westminster*, p.119.

⁸⁸¹ Loetscher, *Presbyterianer*, p.310. Rogers, *Westminster*, p.154-193, biedt een gedetailleerde beschrijving van de inhoud.

⁸⁸² Wallace, *Predestination*, p.106.

⁸⁸³ Watts, *Dissenters*, p.169.

⁸⁸⁴ Watts, *Dissenters*, p.94-99.

⁸⁸⁵ Zie Nuttall, *Visible Saints*, p.1-42, voor een korte schets van de geschiedenis en de belangrijkste vertegenwoordigers van het Engelse Congregationalisme tot aan 1660.

binnen de kerk⁸⁸⁶ werd de volle nadruk gelegd op de vrijheid en het gezag van de plaatselijke gemeente. Een episcopale of synodale gezagsstructuur wees men af, evenals de in de staatskerk heersende erastiaanse opvatting, dat het bestuur van de kerk in de handen van de vorst diende te liggen; het gehele kerkrechtelijke gezag legde men bij de plaatselijke gemeente. Aan organen voor overleg en samenwerking op regionaal en nationaal niveau kende men slechts een adviserende en ondersteunende functie toe.⁸⁸⁷ Van de staat verwachtte men niet meer dan dat deze de vrijheid en onafhankelijkheid van de kerk zou garanderen en beschermen.⁸⁸⁸ Onder de druk van de vervolgingen, die het resultaat waren van *Lauds* inspanningen om de Anglicaanse kerk te uniformeren, nadat hij in 1633 aartsbisschop van Canterbury was geworden, was een aantal Congregationalisten uitgeweken naar de noordelijke Nederlanden en Amerika; daar ontstonden de eerste congregationalistische gemeentes. Belangrijke leiders waren *John Cotton*⁸⁸⁹, *Thomas Goodwin*⁸⁹⁰, *Thomas Hooker*⁸⁹¹ en *John Owen*.⁸⁹² Het streven naar vrijheid voor congregationalistische gemeentes om onafhankelijk van bestaande structuren een zichtbare, zuivere kerk van Christus op aarde te zijn, werd echter door de Presbyterianen afgewezen, omdat zij wilden vasthouden aan een staatskerk, zij het zonder bisschoppelijk bestuur. Belangrijke drijfveren waren de angst dat allerlei secten en dwalingen de kop konden opsteken en de onwil van geestelijken om zich te onderwerpen aan gemeentes van ongeschoolde leken, nadat zij zich hadden ontworsteld aan het bisschoppelijk gezag.⁸⁹³ Samen met anderen schreven *Owen* en *Goodwin* in 1658 het concept van de Savoy Declaration, de belijdenis van de Congregationalisten die in leerstellig opzicht nagenoeg gelijk was aan de Westminster Confession, uitgezonderd de visie op kerkbestuur en tucht.⁸⁹⁴ Hierin verdedigden de Congregationalisten, dat lidmaatschap van de kerk beperkt kon en moest worden tot hen, die blijkens leer en gedrag tot de uitverkorenen behoorden en zich met elkaar verbonden op grond van een in Gods naam gesloten verbond ('covenant').⁸⁹⁵ De eschatologie van de Savoy Declaration was optimistischer dan die van de Westminster Confession, en liet meer ruimte voor chiliastische verwachtingen, zonder deze overigens expliciet te verdedigen. Temidden van de reformatorische belijdenisgeschriften nemen deze twee Engelse belijdenissen een unieke plaats door hun vermelding van de bekering der Joden.

Vele Puriteinen stelden zich vanaf 1640 militant op; dit kwam voor een groot deel voort uit de apocalyptische interpretatie die zij gaven aan hun ervaringen in de

⁸⁸⁶ Yule, *Independents*, p.11: "The aim of the Independents was a new form of Church organization, a form of decentralized Calvinism".

⁸⁸⁷ Zie Clements, *Kongregationalismus*, p.1383v; Huxtable, *Kongregationalismus*, p.456v; Nuttall, *Kongregationalisten*, p.900; Schmidt, *Kongregationalismus*, p.1768.

⁸⁸⁸ Huxtable, *Kongregationalismus*, p.452v.

⁸⁸⁹ *Cotton* studeerde aan Trinity College in Cambridge en werd Fellow van Emmanuel College; daarna was hij tot 1632 voorganger in de staatskerk. In 1633 vertrok hij naar New England. Het was onder zijn invloed dat *Goodwin* en *Owen* Congregationalist werden (Nuttall, *Visible Saints*, p.14vv).

⁸⁹⁰ Miller, *Rise*, p.77, noemt *Goodwin* het meest invloedrijke lid van de Westminster Assembly. Van 1650 tot 1660 was hij President van Magdalen College, Oxford.

⁸⁹¹ *Hooker* doceerde van 1609 tot 1618 aan Emmanuel College, Cambridge, was tot zijn schorsing in 1629 voorganger in de staatskerk, waarna hij vertrok naar de Nederlanden en later naar Amerika.

⁸⁹² *Owen* was van 1651 tot 1660 Dean van Christ Church, Oxford en van 1652 tot 1657 Vice-Chancellor van de Universiteit daar.

⁸⁹³ Watts, *Dissenters*, p.86vv.

⁸⁹⁴ Rogers, *Westminster*, p.189vv; Wallace, *Predestination*, p.149vv.

⁸⁹⁵ Huxtable, *Kongregationalismus*, p.452, 454v; Nuttall, *Visible Saints*, p.14; *Kongregationalisten*, p.900; Watts, *Dissenters*, p.168v.

vooraangaande jaren onder aartsbisschop *William Laud*. Zij waren ervan overtuigd, dat de Arminianen gepoogd hadden de Reformatie in Engeland terug te draaien en de natie weer onder het juk van Rome te brengen.⁸⁹⁶ Voordat de macht van de Arminianen gebroken was en aartsbisschop *Laud* in 1641 was afgezet, waren de Puriteinen verenigd door het verzet tegen de gezamenlijke vijand. Toen het daarna noodzakelijk werd een uitgewerkte visie te bieden voor de toekomstige gestalte van de kerk in Engeland, leidde dit ertoe dat onderling steeds groter wordende verschillen aan het licht kwamen.⁸⁹⁷ De onderlinge conflicten werden versterkt doordat velen ervan overtuigd waren, dat het Rijk van Christus op aarde op zeer korte termijn zou aanbreken. In § 3.2 hebben we reeds gezien, dat velen grote verwachtingen hadden van de gebeurtenissen, die tussen 1650 en 1660 zouden plaatsvinden. Vanaf 1640 kwam in Engeland bij een deel van de Puriteinen, voornamelijk bij meer radicale Congregationalisten, Baptisten en Fifth Monarchy Men, het premillennialisme op: zij waren ervan overtuigd dat in de conflicten van de laatste decennia zich de beslissende worsteling tussen de machten van goed en kwaad voltrok. Christus zou nu spoedig komen om Zijn rijk op aarde te vestigen.

Volgens *John F. Wilson* was de apocalyptische interpretatie van Daniel en de Openbaring van Johannes, met een nadruk op het nabije millennium, gemeengoed op de universiteiten en bij de theologen die naar het Puritanisme neigden in het zeventiende-eeuwse Engeland. Men verwachtte dat Christus' heerschappij binnen de geschiedenis op korte termijn de bestaande orde zou transformeren.⁸⁹⁸ Hij heeft erop gewezen dat in de preken die voor het Parlement gehouden werden tussen november 1640 en april 1653 een profetische interpretatie naar voren komt, die de Engelse burgeroorlog beschouwde als een kans voor Gods getrouwen om een religieuze en staatkundige hervorming door te voeren. Daarbinnen ziet hij de apocalyptische interpretatie opkomen, die probeerde aan de hand van Daniël en de Openbaring van Johannes het tijdsverloop te duiden.⁸⁹⁹ Zoals in onze studie reeds gebleken is, kwam een dergelijke interpretatie van de geschiedenis in Engeland niet pas op na 1640, maar reeds in de zestiende eeuw, vooral onder invloed van het werk van *John Bale* (zie § 2.2). De gebeurtenissen tijdens de Engelse burgeroorlog konden een apocalyptische duiding krijgen, doordat er reeds een interpretatiekader bestond dat de verbinding tussen Bijbelse profetieën en historische gebeurtenissen als vanzelfsprekend beschouwde.⁹⁰⁰ Daarnaast bleef natuurlijk ook bij zowel critici van het chiliasme, als bij velen die zich niet mengden in de discussie over de eschatologie, de oudere niet-chiliasische Augustijnse visie op het verloop van de geschiedenis van kracht; deze zullen we echter slechts bij een minderheid van de door ons in dit hoofdstuk besproken auteurs aantreffen.

De radicalisering van de Puriteinen is af te lezen aan de ontwikkelingen in de chiliasische visies. Er is een nauwe samenhang tussen de politieke ontwikkelingen

⁸⁹⁶ Christianson, *Militance*, p.227vv.

⁸⁹⁷ Christianson, *Militance*, p.232vv. Cf. Solt, *Saints in Arms*, p.27v: "The disintegration of Puritanism into sects and divisions was due partly to the collapse of episcopal authority, partly to the opposition that arose to Scottish Presbyterianism in both the Long Parliament and the Westminster Assembly, and partly to divisive tendencies within the movement itself, which did not gain momentum ... until the 1640's."

⁸⁹⁸ Wilson, *Pulpit*, p.207v.

⁸⁹⁹ Wilson, *Pulpit*, p.222v.

⁹⁰⁰ Cf. Nuttall, *Welsh Saints*, p.47; Christianson, *Militance*, p.244: "Between 1640 and the outbreak of war in 1642 the apocalyptic vision of English reformers helped them to explain the great events which they were witnessing."

gedurende de Engelse Revolutie en de voortgaande afwijzing van chiliastische verwachtingen bij achtereenvolgens Conformisten (vanaf 1640), Presbyterianen (vanaf 1646) en Congregationalisten (vanaf 1652).⁹⁰¹ Vanaf 1650 werd duidelijk dat de nieuwe nationale kerk niet presbyteriaans geworden was, mede door het ontbreken van officiële steun. Meer en meer trad het Congregationalisme naar voren als de vorm die officieel het meeste aanzien genoot; ook kozen veel plaatselijke kerken, die tot dan toe een hervorming naar presbyteriaans model hadden voorgestaan, nu voor de vorm van het Congregationalisme.⁹⁰² Sommige Congregationalisten hadden reeds eerder de verbinding gelegd tussen het stichten van ‘gathered churches’, onafhankelijke gemeentes op grond van een verbond tussen gelovigen en de vestiging van Christus’ Rijk op aarde.⁹⁰³ Na de executie van *Charles I* werd het in hun kring algemeen aanvaard, dat het stichten van ‘gathered churches’ een voorbereiding was op het komende duizendjarig rijk; het einde van de regering van de Stuarts beschouwden zij als het voorspel op het aanbreken van de heerschappij van Koning Jezus. In deze periode vinden we ook de eerste pamfletten van de groep die later bekend zou worden als de Fifth Monarchy Men (zie § 4.2.4), de politiek meest revolutionaire Congregationalisten, die zich geroepen voelden tot actieve medewerking aan het oprichten van het Rijk van Christus.⁹⁰⁴

Dit voortgaande uiteenvallen van de Puriteinen in elkaar bestrijdende groepen was er de oorzaak van dat hun eschatologie aan het eind van de jaren ‘50 van de zeventiende eeuw geen dynamische kracht meer was in de godsdienstige overtuigingen in Engeland.⁹⁰⁵

Temidden van de bestaande groepen en stromingen ontstond vanaf 1646 de gemeenschap van de Quakers onder invloed van de prediking van *George Fox*. Deze verkondigde dat ieder mens verlicht werd door het goddelijke licht van Christus en dat ieder die dit innerlijke licht volgde, een staat van volmaaktheid zou kunnen bereiken.⁹⁰⁶ Evenals de General Baptists, die tot dan toe in Engeland een clandestien bestaan geleid hadden, verdedigden de Quakers arminiaanse opvattingen. Zij benadrukten dat Christus voor allen gestorven was en ontkenen een onvoorwaardelijke uitverkiezing; volgens hen hadden allen de door henzelf te benutten mogelijkheid zich te bekeren.⁹⁰⁷ Hun tegenstanders, vooral de streng-

⁹⁰¹ Liu, *Discord*, p.xiv. In 1964 heeft Wilson, *Canne*, p.46, reeds de volgende werkhypothese geformuleerd: “the differentiation of English Puritanism during the 1640’s and 1650’s was expressed in the apocalyptic and millenarian reading of both scripture and their age on the part of those generally labelled “Independents” in contrast to which the “Presbyterians” were committed to a generally prophetic interpretation of the Bible and a reformist view of contemporary events.” Ook Firth, *Tradition*, p.245, legt een verband tussen het afwijzen van sociaal-politiek radicalisme en het loslaten van chiliastische visies: “As the history of the Commonwealth progressed, it became more and more vital for responsible commentators to reflect upon the spiritual sense of the test and to minimize anything that could be construed as a justification for further social or political disruption.”

⁹⁰² Yule, *Independents*, p.41.

⁹⁰³ Cf. Baillie, *Dissuasive*, p.79v. Volgens Nuttall, *Visible Saints*, p.143, ontleenden de Congregationalisten hun opvattingen over de wijze waarop de staat geregeerd moest worden aan Israël zoals dat beschreven stond in het Oude Testament: ze dachten duidelijk theocratisch. Zichzelf beschouwden zij volgens hem als de belichaming van het beloofde ‘nieuwe Israël’, dat met de terugkomende Christus in het komende Koninkrijk van God zou regeren. De Congregationalisten hoopten volgens hem op grond hiervan dat hun voorbeeld van zuiver Christendom zou bijdragen aan de bekering van de Joden. In ons onderzoek hebben wij geen materiaal gevonden dat deze stelling zou kunnen onderbouwen.

⁹⁰⁴ Watts, *Dissenters*, p.132v.

⁹⁰⁵ Liu, *Discord*, p.116; cf. Lamont, *Godly Rule*, p.79; Rogers, *Fifth Monarchy Men*, p.135.

⁹⁰⁶ Watts, *Dissenters*, p.186vv.

⁹⁰⁷ Wallace, *Predestination*, p.106vv, 130vv.

calvinistische Congregationalisten, legden de nadruk op de verlossing als de effectieve uitwerking van de genade voor de uitverkorenen. Zij benadrukten dat Christus' dood slechts voor de uitverkorenen gold en gingen spreken in termen van rechtvaardiging voorafgaand aan het feitelijke geloof en de wedergeboorte, om zo elke menselijke verdienste met betrekking tot de verlossing radicaal de pas af te snijden. Hiermee werd echter de deur geopend voor het Antinomianisme.⁹⁰⁸ Dit kwam in feite neer op een poging om niet slechts de verlossing, maar ook de activiteiten van de verlorene persoon uitsluitend op genade te baseren, met als gevolg dat de heiliging niet meer verbonden werd met gehoorzaamheid aan Gods geboden, maar uitsluitend werd beschouwd als in Christus toegekend aan de uitverkorenen. In extreme formuleringen stelde men het soms zo dat God van eeuwigheid geen zonde in de uitverkorenen zag. Vaak beriep men zich daarbij op *Luther*.⁹⁰⁹ De strenge Calvinisten, onder aanvoering van met name *John Owen* en *Thomas Goodwin*, waren meer bevreesd voor moralisme dan voor Antinomianisme. Zij ontvouwen de supralapsarische opvatting van de uitverkiezing en schrokken niet terug voor een extreme weergave van de verwerping van eeuwigheid als noodzakelijke conclusie uit de verkiezingsleer. Deze opvattingen kwamen met name voor bij de strikt calvinistische Congregationalisten; zij hadden na 1648 grote invloed op het Parlement en op *Cromwell*.⁹¹⁰

Het conflict rond het Antinomianisme droeg bij aan theologische partijvorming: het dreef een wig tussen de gematigde Calvinisten, vooral Presbyterianen, die deze visie verafschuwden, en de extreme Calvinisten die vanuit hun zorg om boven alles het genade-karakter van de verlossing te verdedigen de Antinomianen beschouwden als bondgenoten, die hooguit in hun formuleringen onvoorzichtig waren.⁹¹¹

Oliver Cromwell overleed in september 1658. Zijn zoon *Richard*, die hem opvolgde, had niet het gezag van zijn vader; in april 1659 trad hij af. Eind april 1660 besloot het toenmalige Parlement *Charles II* uit te nodigen terug te keren als koning; op 25 mei 1660 landde hij in Dover. Dit luidde voor de Puriteinen een periode van onderdrukking in. De Act of Uniformity (1662) eiste van alle voorgangers ongeveer instemming met het gehele 'Book of Common Prayer' en ordinatie door een bisschop, indien zij voordien in hun ambt bevestigd waren door medevoorgangers. Ook van alle leerkrachten die werkzaam waren aan een universiteit of als privé-docent, werd geëist dat zij zich conformeerden aan de Anglicaanse kerk. Meer dan 2.000 voorgangers en leerkrachten, samen meer dan één-vijfde van de geestelijkheid van de Engelse kerk, verloren daardoor op 24 augustus 1662 hun positie binnen de staatskerk.⁹¹² Daarmee kwam een einde aan de hoop van de Puriteinen op een hervorming van de staatskerk van binnenuit; zij kwamen definitief buiten de Anglicaanse kerk te staan⁹¹³ en werden nu aangeduid als Dissenters, een benaming die Presbyterianen, Congregationalisten, Separatisten, Baptisten en Quakers omvatte. De Restoration resulteerde ook in theologisch opzicht in diepgaande veranderingen. Uit reactie op de 'Puriteinse Revolutie' stelde men zich argwanend op tegen elke vorm van enthousiasme, met als gevolg dat men veelal terecht kwam in middelmatigheid.⁹¹⁴ De theologische invloed van de Puriteinen en daarmee verbonden

⁹⁰⁸ Wallace, *Predestination*, p.110v.

⁹⁰⁹ Wallace, *Predestination*, p.114vv.

⁹¹⁰ Wallace, *Predestination*, p.144-157.

⁹¹¹ Wallace, *Predestination*, p.120.

⁹¹² Watts, *Dissenters*, p.218vv.

⁹¹³ Watts, *Dissenters*, p.218vv.

⁹¹⁴ Cragg, *Reason*, p.10.

die van het Calvinisme, liep in Engeland sterk terug; dit hing samen het verlies van status van zowel de geestelijkheid als theologie.⁹¹⁵ Zoals te verwachten was, lag in de eerste tijd na de Restoration de nadruk op vragen aangaande de kerkorde.⁹¹⁶ Maar met name ook de vragen rond de genade bleven in deze discussies naar voren komen. Tussen Dissenters en vertegenwoordigers van de staatskerk draaide de polemiek vooral om het moralisme en het verwijt van de Dissenters, dat de overheersende theologie binnen de staatskerk ver van de oorspronkelijke protestantse leer verwijderd was geraakt. De Anglicanen die zich tegen de Dissenters keerden, gingen openlijk uit van het niet-calvinistische karakter van de Anglicaanse kerk.⁹¹⁷

In toenemende mate werd, mede uit reactie tegen het overmatige beroep op inspiratie door de vele secten gedurende de Puriteinse Revolutie, in de theologie een beroep gedaan op de 'reason' ter bestrijding van dogmatisme en ten gunste van nuchtere bezinning. Dit zien we met name bij de zogenaamde 'Cambridge Platonists', die de 'reason' beschouwden als een goddelijk licht in de mens en morele goedheid als de vrucht van een vroom leven⁹¹⁸, en de 'Latitudinarians'. Men zette zich af tegen de calvinistische uitwerking van de predestinatie-leer als intellectueel noch moreel verdedigbaar; het Arminianisme maakte zich weer breed.⁹¹⁹ Daarbij beschouwden zij het individuele geweten als de legitieme plaats van gezag in de godsdienst; het geweten werd geleid door de rede en verlicht door openbaring, die niet inging tegen de rede. Deze laatste was de mens door God geschonken, maar door de zondeval was de kracht en waarde ervan afgenomen, zodat God de 'reason' aangevuld had met openbaring.⁹²⁰ Dergelijke opvattingen vormden de overgang van de autoritaire benadering die zo algemeen was geweest in het begin van de zeventiende eeuw en de sceptische houding die de volgende generatie zou kenmerken.⁹²¹

Gedurende de periode tussen 1640 en 1670 kwamen de verwachtingen betreffende de bekering der Joden en de toekomst van Israël met name in het kader van de eschatologie ter sprake. De verbinding met de verkiezingsleer, die in de voorafgaande periode overheerste, werd minder nadrukkelijk aan de orde gesteld. In de volgende paragraaf zullen wij de ontwikkelingen in de eschatologie uitvoeriger beschrijven.

4.2 DE DISCUSSIE OVER DE ESCHATOLOGIE

4.2.1 PROFETISCH VERSTAAN VAN DE TOEKOMST EN BEREKENING DER TIJDEN

Ook na 1640 bleef het vertrouwen in de kenbaarheid van de toekomst levend, in ieder geval tot aan 1660. Voor het kennen van het goddelijke plan voor de geschiedenis beriep men zich vooral op een drietal Bijbelboeken: het Hooglied⁹²², Daniël⁹²³ en de

⁹¹⁵ Cragg, *Reason*, p.13, 17v; Wallace, *Predestination*, p.158.

⁹¹⁶ Cragg, *Reason*, p.20; Wallace, *Predestination*, p.162.

⁹¹⁷ Wallace, *Predestination*, p.162-179, 183vv.

⁹¹⁸ Cragg, *Reason*, p.33v, 37; op p.42v. geeft hij een definitie van het begrip 'reason': "Reason had a twofold meaning for the Cambridge Platonists. On the one hand it meant the discipline of thinking exactly and philosophically about the things which were Real. On the other hand it involved the unification of the whole personality in the the pursuit of truth."

⁹¹⁹ Cragg, *Reason*, p.40; Wallace, *Predestination*, p.159v.

⁹²⁰ Cragg, *Reason*, p.41v, 45.

⁹²¹ Cragg, *Reason*, p.63-66, 71v.

⁹²² Cotton, *Canticles 1642*, p.10: "the wonderfull excellencie of this Song, making it a divine abridgement of the Acts and Monuments of the Church." De beschreven geschiedenis besloeg volgens hem de tijd van Salomo tot aan de herenigde kerk uit Joden en heidenen, wachtend op de Wederkomst van Christus. In *Canticles 1655* stelde Cotton dat dit boek vanaf 6: 10 een profetische beschrijving

Openbaring van Johannes.⁹²⁴ De overtuiging dat de profetieën in de Schrift steeds beter verstaan zouden worden naarmate de vervulling ervan naderde, gaf aanleiding tot een groeiende verwachting van de nabijheid van de beloofde gebeurtenissen. Zo sprak *Jeremiah Burroughs* de hoop uit dat de bekering der Joden en de komst van het Rijk van Christus niet lang meer op zich zouden laten wachten. Hoe meer de tijd naderde, des te duidelijker zou het inzicht in deze dingen zijn; en omdat het inzicht in de profetie zo toenam, was er reden om te hopen dat de tijd van de vervulling nabij was.⁹²⁵ *Robert Maton* was niet tevreden met de mogelijkheid om de toekomst te kennen, maar zag het verkrijgen van helder inzicht in de toekomst, toegespitst op de gebeurtenissen rond de bekering der Joden, als een plicht der gelovigen.⁹²⁶ Men was ervan overtuigd dat volledig verstaan van een profetie pas zou komen met de vervulling ervan.⁹²⁷ Omdat men een duidelijk beeld had van de profetieën, die men als vervuld beschouwde, kom men ook aangeven wat nog verwacht mocht worden. Ter verdediging van de overtuiging dat nog uitgezien mocht worden naar een heilrijke toekomst, wees men vaak op nog niet vervulde profetieën⁹²⁸, waarbij de geschiedenis tot getuige werd geroepen om aan te tonen dat de betreffende profetieën nog niet waren vervuld.⁹²⁹ De vraag of een bepaalde profetie al dan niet vervuld was, hing nauw samen met de visie op de uitleg van profetie in het algemeen. In § 4.2.4 zullen wij nader ingaan op de discussie die rondom deze vragen gevoerd werd.

Ook in deze periode stelden sonningen dat de bekering van de Joden spoedig zou komen, en dat het Rijk van Christus nabij was, zonder daaraan een datering te verbinden.⁹³⁰ In de geschriften die wel een datering gaven, vinden we uiteenlopende jaartallen, mede afhankelijk van het jaar waarin het werk werd gepubliceerd.⁹³¹ Zo

bevat van de geschiedenis van de kerk vanaf de eigen tijd tot aan het einde der wereld. Volgens Holmes, *Canticles*, p.412v, was het onderwerp van Hoogl. 6: 10 - 8: 4 de algemene roeping van de Joden.

Zie ook Ball, *Expectations*, p.239-242.

⁹²³ Huit, *Daniel*, p.1v; Gower, *Things*, p.2: Daniël heeft tot onderwerp de geschiedenis van de Joden en hun uiteindelijke verlossing.

⁹²⁴ Volgens Holmes, *Resurrection*, p.495, was Openbaring “representation of a continued story.”; Guild, *Sealed Book*, p.A6^f: “The whole Books of both Old and New Testament are of three ranks, historical, what has been, Doctrinal, what should be, and Prophetical, what shall be. Of which last sort, this Book of the Revelation is.”

⁹²⁵ Burroughs, *Glimpse*, p.32.

⁹²⁶ Maton, *Israels Redemption*, p.A4^v: “the Apostles advertisement, *I would not Bretheren, that ye should be ignorant of this mystefy (lest ye should be wise in your owne conceites)* moves me, not onely to conceive, that it is very dangerous, not to subscribe to the Jewes salvation, bot withall that it is no lesse then our bounden duty, earnestly to inquire into the state and condition of the world, both at, and after the accomplishing thereof.”

⁹²⁷ Alsted, *Beloved City*, To the Christian Reader, p.1; Allen, *Chain*, p.2; Hicks, *Revelation*, p.C^v: “now the *Revelation* is no longer a mysterie, but a boek of History of memorable Acts and passages.”

⁹²⁸ Cf. Alsted, *Beloved City*, p38-56. Hieronder viel volgens hem ook Rom. 11: 25-27.

⁹²⁹ Cotton, *Resurrection*, p.5: “Now take any of these times, wherein this period of a thousand yeares is wont to be assigned, it will not hold true that the Saints had a time of Rule and Judicature after it”; Maton, *Israels Redemption*, p.39.

⁹³⁰ Sadler, *Rights*, p.38[=102]; Dury, *Epistolical Discours*, in: Hartlib, *Clavis*, p.6; Dury, *Information*, p.3: de onrust en ellende van de volkeren neemt toe, vooral die der Joden. Hij verwees naar Dan. 12: 1 - de grote verdrukking - en was er op grond hiervan overtuigd, dat de verlossing der Joden naderde.

⁹³¹ Volgens Katz, *Philo-semitism*, p.98, ging vòór 1650 de meeste aandacht uit naar de chronologie van de komende verlossing, meer dan naar het waarheidsgehalte van de profetische interpretaties. Als typisch voorbeeld noemt hij *Archer. Hill, Conversion*, p.270-276, heeft een overzicht gegeven van de ontwikkeling en met name de verbreiding van de verwachting dat de bekering van de Joden tussen 1650 en 1656 zou vallen. Zijn conclusie, die ons aanvaardbaar lijkt, luidt als volgt (p.276v): “What we see

verwachtte de Congregationalist *Burroughs* dat het Rijk van Christus in 1650 een aanvang zou nemen, na de val van de Antichrist en de bekering der Joden.⁹³² De Duitse Calvinist *Johann Heinrich Alsted*⁹³³ stelde het begin van het duizendjarig rijk op 1694.⁹³⁴ Daarvbr zou de macht van de Antichrist, de Rooms-Katholieke kerk, omvergeworpen worden, gevolgd door de bekering van de Joden.⁹³⁵ De Congregationalist *John Archer*⁹³⁶ stelde de val van Rome en het begin van Christus' Rijk in 1666⁹³⁷; de roeping van de Joden zou in 1650 of 1656 plaatsvinden, waarna ze nog 45 jaar onder grote druk zouden staan van de pauselijke macht, de Turken en de heidenen.⁹³⁸ Rond 1700 zou Christus dan verschijnen en de gestorven heiligen opwekken, waarna het duizendjarig rijk een aanvang zou nemen.⁹³⁹ De Congregationalist *Peter Sterry* verwachtte de roeping der Joden, maar nog niet hun bekering, rond 1652; van 1656 tot 1696 zou dan een tijd van geweld en ellende volgen, waarin de rechtvaardigen en onrechtvaardigen gescheiden zouden worden. Daarna zou het rijk van Christus aanbreken.⁹⁴⁰ Volgens de Congregationalist *Nathanael Holmes* zou in het jaar 1650 de bekering der Joden beginnen, die in 1666

then is a cumulative process. First the Biblical scholars and the mathematical chronologists evolve techniques for interpreting the prophecies which enable them to arrive at agreed conclusions about dating the events of the last days. These dates are progressively brought back to the first half of the sixteen-fifties. This date is seized upon by the popularizers, the pamphleteers, the Parliamentary propagandists and preachers in an effort to whip up enthusiasm for the Parliamentary cause and an expectation of the millennium in the foreseeable future.”

⁹³² *Burroughs*, *Glimpse*, p.32. Deze berekening baseerde hij op die van *Brightman* aan de hand van Daniël 12: 11; cf. Gower, *Things*, The Epistle Dedicatorie en p.3: in 1650 komt een einde aan de Turkse tyrannie en keren de Joden terug uit hun verstrooiing; Huit, *Daniel*, p.348[=358]: de verstrooiing der Joden zal eindigen in 1650; Shepard, *Sun-shine*, p.60.

⁹³³ Clouse, *Alsted*, p.204, heeft nadrukkelijk gewezen op de invloed van *Alsted* op het Engelse chiliasme; hij noemt als navolger onder anderen de Congregationalist *Holmes* (1599-1671). Verzet tegen *Alsted's* visie kwam in Engeland het meest duidelijk van Thomas Hayne, *Kingdome* (dat besproken wordt in: Firth, *Tradition*, p.237-240) en van Robert Baillie, *Dissuasive*.

⁹³⁴ *Alsted*, *Beloved City*, p.13, 57.

⁹³⁵ *Alsted*, *Beloved City*, p.50,37: “Therefore if the Jews should but see the wonderfull overthrow of *Antichrist*, without doubt it would afford them a great occasion of their Conversion. Upon this ground, the overthrow of *Antichrist* shall immediately go before, not the *last judgment*, but the *happinesse of the Church* which shall happen in this life.”

Volgens Firth, *Tradition*, p.212, heeft de in § 3.5.5 behandelde *Hugh Broughton* een duidelijke invloed uitgeoefend op de opvattingen van *Alsted* betreffende de bekering der Joden.

⁹³⁶ *Christianson*, *Reformers*, p.211: “Drawing upon the prominent authorities of the previous generation - *Brightman*, *Patrick Forbes*, *Alsted*, and *Mede* among others - *Archer* established a firm chronology for these all-important future events.” *Archers Reigne* beleefde 5 drukken in 1641-42.

⁹³⁷ *Archer*, *Reigne*, p.42-46, 51; *Seagar*, *Discoverie*, p.87v, hield deze datering voor mogelijk, hoewel hij de berekening van de Wederkomst afwees; E[achard], *Deliverance*, p.29, verwachtte de val van Rome in 1666 en het einde in 1711; in *Great Day*, p.24, stelde hij nog dat het einde binnen honderd jaar, dus vòdr 1748, zou komen; *Wither*, *Meditations*, p.52, verwachtte belangrijke ontwikkelingen betreffende het naderbij komen van het Rijk van Christus in 1666 en in de daaropvolgende periode tot 1701.

⁹³⁸ *Archer*, *Reigne*, p.48v; cf. *Jessey en Cary* in: *Cary*, *Doom*, p.a4^v; *Cary*, *Mappe*, p.207; *Tillam*, *Witnesses*, p.129-136; *Canne*, *Voice*, p.27-30, verwachtte dat de Joden in 1655 naar hun land zouden trekken om het in bezit te nemen. Daar zouden zij oorlog voeren met de Turken en hen in 1700 vernietigen, waarna de plotselinge bekering der Joden zou volgen en de hereniging van de Twee en de Tien Stammen. De definitieve verwoesting van Rome verwachtte hij in 1655 of 1656; *Sherwin*, *Considerations*, p.21, verwachtte in 1656 het begin van het herstel van Israël “both Spiritual, by Conversion; and Civil, from their bondage and dispersion”; na 45 jaar zouden dan de Paus en de Turken vernietigd en de Joden geheel verlost worden door de Wederkomst van Christus.

⁹³⁹ *Archer*, *Reigne*, p.49; cf. *Jessey en Cary*, in: *Cary*, *Doom*, p.a4^v; *Cary*, *Mappe*, p.207vv; *Tillinghast*, *Knowledge*, p.304.

⁹⁴⁰ *Sterry*, *Commings*, p.11-14.

voltooid zou zijn.⁹⁴¹ Volgens de Puritein *Moses Wall* was het precies in de Schrift beschreven wanneer de bekering der Joden zou plaatsvinden, maar was deze datering moeilijk uit de Schrift af te leiden, omdat het menselijk verstand zo duister was. Zelf hield hij vast aan 1655 als het jaar waarin de Joden zich zouden bekeren.⁹⁴² Naast deze meer algemeen aanvaarde opinies waren er nog afwijkende opvattingen over de datering van de verwachte gebeurtenissen.⁹⁴³

Daarnaast bleven er ook stemmen klinken die elke poging om het einde te berekenen, afkeurden of voor onmogelijk hielden.⁹⁴⁴ In de Westminster Confession (1648), het belijdenisgeschrift van de Presbyterianen, werd hieraan een aparte paragraaf gewijd.

“As Christ would have us to be certainly perswaded that there shall be a Day of Judgment, both to deter all Men from Sin, and for the greater Consolation of the Godly in their adversity: So will he have that Day unknown to Men, that they may shake off all carnal Security, and be always watchful, because they know not at what Hour the Lord wilt come; and may be ever prepared to say, Come, Lord Jesus, Come quickly.”⁹⁴⁵

Bisschop *Joseph Hall* wees op de vele pogingen tot berekening van het Laatste Oordeel die er reeds geweest waren en die op niets anders uitgelopen waren dan verwarring en schande voor degenen die deze berekeningen hadden opgesteld.⁹⁴⁶ Volgens hem konden profetieën in het geheel niet verstaan worden, voordat ze vervuld waren.⁹⁴⁷ Ook *John Dury* was er in 1656 van doordrongen dat het berekenen van de tijden niet meer was dan een gissing.⁹⁴⁸

Tenslotte hebben we ook een aantal geschriften gevonden, die de gebeurtenissen voorafgaand aan het einde van de geschiedenis bespraken zonder in te gaan op de datering ervan.⁹⁴⁹ Een enkele maal noemde men bij de tekenen die de Wederkomst zouden aankondigen niet de bekering der Joden.⁹⁵⁰

⁹⁴¹ Holmes, *Miscellanea*, p.4, 13vv.

⁹⁴² Wall, in: Menasseh ben Israel, *Hope*, p.53.

⁹⁴³ De Puritein Holland, *Revelation*, p.75, verwachtte de val van Rome pas in 1866. De Congregationalist Strong, *Clavis*, p.37vv: 1666 val Rome, 1701 begin ondergang Turken in de oorlog met terugkerende Joden, 1777 begin millenium.

⁹⁴⁴ De Schotse Presbyteriaan Baillie, *Dissuasive*, p.231v, 241v; de Congregationalist Hooker, *Exposition*, p.49; de Puritein Sclater, *Assises*, p.36; de Puritein Burgess, *Judgment*, p.50v.

⁹⁴⁵ Chap. 33, 3; geciteerd naar E.F.K. Müller, *Bekennnisschriften*, p.612.

⁹⁴⁶ Joseph Hall, *Revelation*, p.5: “What should I tell how many both of our own and Foreign Divines have baffled and shamed themselves in predefining out of their mis-taken constructions, the utmost period of the World, and have confidently set God a day for his finall judgement.”

⁹⁴⁷ Joseph Hall, *Revelation*, p.13.

⁹⁴⁸ Dury, *Conscience*, p.255: “I know that the times and seasons of their deliverance are in God’s hand alone, and that we are very much inclined to mistake in conjectures of that nature.”

⁹⁴⁹ De calvinistische bisschop van Armagh, Ussher, in: *Body*, p.446v: “though [the time] may be sealed up in the treasury of Gods counsel ... yet it hath pleased God to acquaint us with some signs whereby we may disten Christ approaching”. De lijst van tekenen der tijden, die hij doet volgen, doet sterk denken aan die van Perkins, *Dialogue*; het Laatste Oordeel zou volgens *Ussher* komen wanneer het getal der uitverkorenen vol was (p.363). Een nog uitvoeriger lijst vinden we bij Seagar, *Discoverie*, p.78-86 en de Particular Baptist Tillam, *Witnesses*, p.122vv. Volgens Hutcheson, *XII Prophets*, p.58, Hicks, *Revelation*, p.C^v, 260 en anon., *Day of the Lord*, p.10, moest alleen de bekering der Joden nog plaatsvinden vòòr de Wederkomst. De Congregationalist Mather, *Mystery*, p.C4^v, 21, 25vv, 34: de macht van Rome en de Turken zal gebroken zijn vòòr de bekering der Joden en volledig vernietigd worden na de bekering der Joden, waarna het duizendjarig rijk zal aanbreken; cf. de Puritein Sherwin, *Logos*, p.2vv.

⁹⁵⁰ Seagar, *Discoverie*, p.99; de Congregationalist Durant, *Appearance*, p.225; bisschop Griffith Williams, *Judgment*, p.20vv: volgens hem waren alle tekenen reeds vervuld, zodat de Wederkomst

De intensieve aandacht voor de eschatologie leidde tot een aantal verschillende ontwerpen; in het onderstaande geven wij een kort overzicht van de belangrijkste elementen, die genoemd werden in samenhang met de bekering der Joden en de gevolgen daarvan.

Bij velen treffen we de reeds in hoofdstukken 2 en 3 genoemde ondergang van de Antichrist, c.q. Babel - aanduiding van de machtsstructuur van de Rooms-Katholieke kerk - aan. Voor een deel van de auteurs, vooral Congregationalisten en andere Puriteinen, was dit de voorwaarde voor de bekering van de Joden en het aanbreken van het Rijk van Christus op aarde⁹⁵¹; hun aandacht was hoofdzakelijk gericht op het handelen van God, c.q. Christus, in dezen.⁹⁵² Daarnaast was een kleiner aantal theologen, zowel Congregationalisten als meer gematigde Protestanten als bisschop *Joseph Hall*⁹⁵³ en *James Durham*, hoogleraar theologie te Glasgow, van mening dat de ondergang van de Antichrist een gevolg zou zijn van de onstuitbare opmars van het gepredikte Evangelie; zij verwachtten dat de inzet van de ware gelovigen, samen met de bekeerde Joden, hierin van groot belang zou zijn.⁹⁵⁴ Zo noemde *Edward Leigh* als tekenen voorafgaand aan de Wederkomst van Christus: de algemene verkondiging van het Evangelie, gevolgd door de nationale bekering van de Joden, waarop na de val van de Antichrist een meer glorieuze tijd aan zou breken voor de gezuiverde kerk, die uit Joden en heidenen zou bestaan.⁹⁵⁵ De premillennialist *Archer* verwachtte een groei van de kerk door de bekering van de Joden, gevolgd door een toename van verzet tegen en vervolging van de gelovigen. Op het hoogtepunt hiervan zou Christus verschijnen om de macht van de tegenstanders te breken en zijn rijk te vestigen.⁹⁵⁶ *Katz* heeft erop gewezen dat in deze visies de Rooms-Katholieke kerk uitgesloten was

spoedig te verwachten was.

⁹⁵¹ Burroughs, *Glimpse*, p.18; Alsted, *Beloved City*, p.9; Sedgwick, *Deliverance*, p.22; Mede, *Interpretation*, p.101; Hooker, *Exposition*, p.49, was er wel van overtuigd dat de Antichrist moest vallen en dat de Joden tot bekering moesten komen en samen met de heidenen Christus belijden, maar verwachtte daarna “an universal declining; as Christ saith, As it was in the daies of *Noah*”; Thomas Parker, *Daniel*, p.155, verwachtte na de bekering van de Joden de algemene opstanding der doden en het Laatste Oordeel; anon., *Doomes-day*, p.2; Collier, *Glory*, p.84v; Owen, *Shaking*, p.266v; Sadler, *Rights*, p.33 [=97]; Fuller, *Pisgah-sight*, p.200: volgens een oude Joodse traditie zou na de verwoesting van Rome een tijd van glorie voor de Joodse natie aanbreken; Edmund Hall, *Manus*, p.60; Cary, *Mappe*, p.139vv; Tillam, *Witnesses*, p.133, was er niet zeker van of Rome voor of na de bekering der Joden zou vallen; Owen, *Sermon*, p.18; Holmes, *Resurrection*, p.88; Robotham, *Witnesses*, p.353; Strong, *Doctrine*, p.281; *Annotations 1657*, bij Openb. 16: 12; Mather, *Mystery*, p.C4^v, 21, 25vv, 3; Sherwin, *Logos*, p.2vv.

⁹⁵² Burroughs, *Glimpse*, p.4; Cary, *Mappe*, p.139; Tillam, *Witnesses*, p.129; Strong, *Doctrine*, p.277; Mather, *Mystery*, p.90; Sherwin, *Logos*, p.5.

⁹⁵³ Joseph Hall, *Revelation*, p.10, 16: deze verwachtte “the calling of the Gentiles, the conversion of the Jewes, the abundance of rich graces poured out upon beleivers, Gods gracious protection, and enlargement of his Christian Church, the subjugation, and overthrow of the publique enemies thereof.”

⁹⁵⁴ Cotton, *Resurrection*, p.5, verwachtte dat krachtige predikers alle Roomse en heidense gebruiken en leer zouden ontmaskeren en binden met Gods Woord, zodat er niets van zou overblijven. Na dit neerwerpen van de Antichrist zou het duizendjarig rijk beginnen; Huit, *Daniel*, p325: “[Babylon] her utter ruine is reserved to the time of the end of the Jewes resurrection from the dust of their dispersion.”; Guild, *Sealed Book*, p.312, schreef de verwoesting van Rome toe aan protestantse vorsten; Durham, *Revelation*, p.617; Holmes, *Raised*, p.22: “not til after the *Particular destructions* of the Pope by the *Christians*, and of the *Turk* by the *Converted Jews* ... shall the *New Heavens* and *Earth Inhabited with righteousness*, appear.”

⁹⁵⁵ Leigh, *Systeme 1662*, p.1157,1160v; cf. Sherwin, *Considerations*, p.7; Mather, *Mystery*, p.117vv.

⁹⁵⁶ Archer, *Reigne*, p.15, 20; concreet verwachtte hij dat geheel Europa weer door de Paus onderworpen zou worden, voordat Christus zou komen (p.51). Als tegenstanders noemde hij het pausdom, de Turken en de heidenen (p.49); cf. E[achard], *Deliverance*, p.32v, volgens wie op de Wederkomst direct het Laatste Oordeel zou volgen en het eeuwige rijk van Christus.

van zending onder de Joden, doordat men een verbinding legde tussen de val van Rome en de bekering der Joden; bovendien had men sympathie en begrip voor de verwerping van het Christendom als geheel door de Joden in die landen, waar het Rooms-Katholicisme overheersend was.⁹⁵⁷

1. HET PREMILLENNIALISME EN ZIJN CRITICI

De verwachting van een duizendjarig rijk ontwikkelde zich in deze periode. Opgekomen vanuit de bezinning op de periodisering van de kerkgeschiedenis en een steeds verder uitgewerkte beschrijving van het verloop van de geschiedenis, groeide de overtuiging dat de beloften en profetieën in de Schrift letterlijk vervuld zouden worden. De stap naar een chiliastische invulling van de eschatologie was daarom voor velen slechts klein. Voor wat de verbreiding van chiliastische verwachtingen betreft, heeft *Capp* erop gewezen dat ongeveer 70 procent van de geestelijken die tussen 1640 en 1653 drie of meer nieuwe werken publiceerden, chiliastische ideeën uitdroeg. Deze ideeën varieerden van een letterlijk duizendjarig rijk tot een glorie tijd voor de kerk aan het eind van de geschiedenis; dit laatste volgens hem met name bij de Presbyterianen.⁹⁵⁸

Johann Heinrich Alsteds *Beloved City* en Joseph Medes *Key*, die beide in 1627 in het Latijn verschenen en in respectievelijk 1642 en 1643 in een Engelse vertaling, waren de belangrijkste werken op academisch niveau, die het chiasmisme in zijn premillennialistische vorm in het denken van de Engelse Protestanten introduceerden.⁹⁵⁹ *Alsted*⁹⁶⁰ (1588-1638) was hoogleraar in het Duitse Herborn, *Mede*⁹⁶¹ (1586-1638) was Fellow van Christ's College en vanaf 1610 hoogleraar Grieks, onder wie onder andere de Cambridge Platonists *Benjamin Whichcote*, *Henry More* en *Ralph Cudworth* studeerden. *Mede* hield zich afzijdig van de elkaar bestrijdende partijen binnen de Engelse staatskerk. In zijn chiasmisme was *Mede* overigens zo voorzichtig dat niet ieder dit in zijn werken ontdekte; de voorwoorden van de posthume uitgaven van zijn werk benadrukten zijn chiasmisme. Toen zijn werken eenmaal gedrukt waren, werden ze, evenals die van *Foxe* en *Brightman*, openbaar bezit: ieder interpreteerde ze zoals het hem uitkwam en haalde die elementen naar voren die in het eigen denken pasten.⁹⁶²

Het premillennialisme van *Alsted* en *Mede* was in zekere zin pessimistischer ten aanzien van het verloop van de geschiedenis dan het oudere postmillennialisme van *Brightman* (zie § 3.2), die stelde dat het duizendjarig rijk reeds begonnen was in 1300 en zich geleidelijk ontvouwde. Dit werd bij *Brightman* gedragen door een zeker

⁹⁵⁷ Katz, *Philo-semitism*, p.100.

⁹⁵⁸ Capp, *Fifth Monarchy*, p.38v, 46-49. Ook Liu, *Discord*, p.30, benadrukt dat dit 'millenarian enthusiasm' gedeeld werd door de Puriteinse theologen in het algemeen en niet slecht door een beperkte groep.

⁹⁵⁹ Baillie, *Dissuasive*, p.224: "some of the Anabaptists did draw it out of its grave: for a long time after its resurrection, it was by all Protestants contemned; onely *Alstedius* ... began in his last times to fall into likeing with some parts thereof ... *Alstedius* Heterodox Writings were not long abroad when Mr. *Meade* at Cambridge was gained to follow him."; cf. Van den Berg, *Continuity*, p.187v; Christianson, *Reformers*, p.127; Escribano-Alberco, *Eschatologie*, p.14.

⁹⁶⁰ Zie voor een beschrijving van zijn werk: De Jong, *As the waters*, p.9-13; Firth, *Tradition*, p.209-212; Schmidt-Biggemann, *Alsted*.

⁹⁶¹ *Joseph Mede* (1586-1638) bestudeerde philologie, geschiedenis, wiskunde en fysica; bovendien was hij een enthousiast botanist en anatomist en was hij geïnteresseerd in astrologie. Hij beweegde zich vooral in universitaire kringen en correspondeerde met zeer velen. Zijn *Clavis Apocalyptica* publiceerde hij in 1627 ten bate van vrienden en bekenden. Firth, *Tradition*, p.213-228, bespreekt zijn opvattingen.

⁹⁶² Christianson, *Reformers*, p.127, 129.

optimisme over de ontwikkelingen die voor de Wederkomst van Christus op aarde mogelijk waren. Door het duizendjarig rijk geheel in de toekomst te plaatsen, na de Wederkomst van Christus, maakten *Mede* en *Alsted* een radicaal onderscheid tussen het heden en het toekomstige duizendjarige rijk. Dit rijk zou spoedig gevestigd worden door de Wederkomst van Christus, voorafgegaan door geweldige omwentelingen, zoals de val van Rome en de bekering van de Joden. Volgens *Bauckham* verwachtten de aanhangers van het premillennialisme dat het koninkrijk van Christus en Zijn heiligen in deze wereld gevestigd zou worden door een goddelijk ingrijpen, dat vergelijkbaar was met het ingrijpen van God zoals dat volgens de zestiende-eeuwse Protestanten de geschiedenis zou beëindigen; op deze wijze verenigde men wezenlijke kenmerken van zowel de oudere Augustijnse visie, waarin geen plaats was voor een duizendjarig rijk, als van het postmillennialisme.⁹⁶³ Door de benarde positie van het Protestantisme gedurende de Dertigjarige Oorlog (1618-1648), de uiterst bloedige strijd tussen protestantse en rooms-katholieke vorsten in Duitsland, was de verwachting dat het rijk van Christus zich geleidelijk zou ontwikkelen, mede door de inspanning van de Protestanten, steeds moeilijker te rijmen met de politieke realiteit.⁹⁶⁴ Gedurende de woelige jaren in Engeland na 1640 paste de visie van *Mede* en *Alsted* beter bij de bestaande situatie.⁹⁶⁵ Hun optimisme over de toekomst ging niet samen met een optimisme over de ontwikkelingen binnen de geschiedenis. De Arminianen waren voor vele Puriteinen de laatste representanten van de macht van de Antichrist in Engeland, die nu definitief vernietigd zou worden, waarna alle hindernissen voor het aanbreken van het Rijk van Christus verwijderd zouden zijn. Op grond van ons onderzoek ondersteunen wij de conclusie van *Wilson* en *Clouse* dat het premillennialisme vooral voorkwam bij de Congregationalisten. Als voorbeelden noemen zij *Thomas Goodwin*, de belangrijkste theoloog van de Congregationalisten in de veertiger jaren van de zeventiende eeuw, en *William Strong*.⁹⁶⁶ De verwachting van de persoonlijke regering van Christus op aarde werd, onder invloed van *Alsted* en *Mede*, hoewel verdergaand dan deze beiden, in Engeland geïntroduceerd door Burroughs' *Glimpse*⁹⁶⁷ en Archers *Reigne*⁹⁶⁸; beiden behoorden eveneens tot de Congregationalisten.⁹⁶⁹

In de periode na 1642 was de pers grotendeels vrij en werden er meer pamfletten en geschriften gepubliceerd dan ooit tevoren. Radicale en afwijkende opvattingen konden daardoor snel in brede kring bekend worden. Vele minder belangrijke chiliastische schrijvers erkenden hun afhankelijkheid van *Brightman*, *Mede* en *Alsted*; zelfs zonder dat zij expliciet naar hen verwezen, kunnen ze alleen al vanuit

⁹⁶³ Bauckham, *Tudor Apocalypse*, p.238.

⁹⁶⁴ Capp, *Godly Rule*, p.115.

⁹⁶⁵ Webster, *Instauration*, p.11.

⁹⁶⁶ Wilson, *Pulpit*, p.223vv. Clouse, *Rebirth*, p.62, noemt verder *John Milton*, *Hartlib*, *Burroughs*, *Holmes*, *More*, *Isaac Newton* "and virtually every Independent minister in England and Wales." Maar ook een aantal Presbyterianen, zoals *William Twisse*, de prolocutor (voorzitter) van de Westminster Assembly, volgden het chiliastisme van *Mede*. Ook Christianson, *Reformers*, p.209, wijst op *Medes* invloed op de Congregationalisten.

⁹⁶⁷ Liu, *Discord*, p.1-7, geeft een analyse van *Glimpse* dat hij overigens toeschrijft aan *Thomas Goodwin*.

⁹⁶⁸ Wilson, *Pulpit*, p.223vv; Clouse, *Rebirth*, p.62.

⁹⁶⁹ Christianson, *Reformers*, p.209: "congregational exiles - particularly these in the Netherlands - took the lead in bringing the millennium to the people." Vgl. Baillie, *Dissuasive*, p.224: "onely Mr. Archer, and his Colleague, T.G. at Arnheim, were bold to set up the whole Fabricke of Chiliansme, which Mr Burrowes ... doth presse as a necessary and most comfortable ground of Christian Religion." Aan T[homas] G[oodwin] is lange tijd Burroughs' *Glimpse* toegeschreven, cf. Christianson, *Reformers*, p.251v.

chronologisch gezichtspunt terecht worden beschouwd als hun navolgers.⁹⁷⁰

De Congregationalist *Burroughs* was de eerste bij wie we de mening vinden dat Christus in persoon op aarde zou regeren.⁹⁷¹ Ter verdediging van deze opvatting beriep hij zich op de oudste kerkvaders.⁹⁷² Tijdens de regering van Christus met zijn heiligen zou de kerk - het nieuwe Jeruzalem⁹⁷³ - glorieus zijn, boven alle menselijke instellingen op aarde verheven in aanzien, in tegenstelling tot de vroegere verachting. De martelaren en geloofshelden zouden opstaan uit de dood en delen in Christus' heerschappij.⁹⁷⁴ *Burroughs* benadrukte het geestelijke karakter van deze regering van Christus: de kerk zou wereldwijd één zijn en bijna geheel zuiver, huichelaars zouden ontmaskerd en buitengeworpen worden (het congregationalistische ideaal van een kerk met uitsluitend ware gelovigen⁹⁷⁵), profetieën en beloften zouden vervuld worden, zodat hun betekenis duidelijk zou zijn; dit zou leiden tot een overvloed aan geestelijk inzicht en kennis.⁹⁷⁶ *Burroughs* sprak echter ook over de voorspoed en glorie van de gehele schepping, want de verlossing die Christus bewerkt had, omvatte volgens hem de gehele geschapen werkelijkheid.⁹⁷⁷ Na de duizend jaren zou de opstand van Gog en Magog volgen (cf. Ezechiël 38-39), die door Christus zou worden neergeslagen, waarna na het Laatste Oordeel zou volgen en Christus en de zijnen voorgoed naar de hemel zouden gaan.⁹⁷⁸

Volgens *Christianson* wordt *Burroughs'* *Glimpse* algemeen beschouwd als het chiliastische program voor een hele generatie theologen en pastores, die de ideeën van de politiek radicale Fifth Monarchy Men afwezen. Het vormde als het ware de schakel tussen het premillennialisme van theologen van naam als *Mede*, *Alsted*, *Goodwin* en *Holmes* en kerkpolitiek activisme.⁹⁷⁹ *Tai Liu* beschouwt de in dit werk uiteengezette

⁹⁷⁰ Katz, *Philo-semitism*, p.93v.

⁹⁷¹ Christianson, *Reformers*, p.216, wijst erop dat *Burroughs* een typische vertegenwoordiger van de Engelse apocalyptische traditie was, "by fading fulfilment of specific prophecies in contemporary events and by affirming that the Almighty worked through human instruments."

⁹⁷² *Burroughs*, *Glimpse*, p.14v: "Jesus Christ coming and reigning heere gloriously for a thousand yeares. And although this may seeme to be strange; yet heretofore it hath not beene accounted so, it hath beene a Truth received in the Primitive Times."; *Alsted*, *Beloved City*, p.17, was terughoudender op dit punt: Christus heerst zichtbaar in de hemel, maar onzichtbaar op aarde, waar de opgestane martelaren in zijn naam zullen regeren. Voor het beroep op de kerkvaders, cf. *Holmes*, *Resurrection*, p.4vv.

⁹⁷³ *Burroughs*, *Glimpse*, p.19: Openbaring 21 beschreef volgens hem de staat van de kerk tijdens de persoonlijke regering van Christus op aarde.

⁹⁷⁴ *Burroughs*, *Glimpse*, p.15, 24, 27; cf. *Alsted*, *Beloved City*, p.4, 17; op de tegenwerping dat de opstanding der martelaren hen weer terug zou werpen in de vergankelijkheid van het aardse bestaan, antwoordde *Alsted* dat het aardse bestaan voor Adam in het paradijs ook geen belemmering vormde voor de volmaakte vreugde (p.78), dat wil zeggen, hij onderstreepte dat de schepping van oorsprong goed was en weer tot deze oorspronkelijke goedheid hersteld zou worden; *Maton*, *Reigne*, p.267vv, 314.

⁹⁷⁵ Cf. *Dallison*, *Criticism*, p.106: "It would make an interesting study to assess how real a part the Independents' doctrine of churches composed only of 'visible saints' influenced their eschatological position. Evidently it rendered the concept of the millennium much more acceptable to them than it could ever be to the Presbyterian party."

⁹⁷⁶ *Burroughs*, *Glimpse*, p.22 vv; cf. *Alsted*, *Beloved City*, p.70: "The *Chiliasts* erred in this respect, in that they maintained an eternal life here on earth, and in the City *Hierusalem*. That this life should consist in the enjoyment and use of all bodily pleasures, which should last only for a thousand years.... But our opinion maintains ... a thousand years ... of Spirituall joyes."

⁹⁷⁷ *Burroughs*, *Glimpse*, p.28: "The whole *World* is purchased by *Christ*, and purchased for the Saints."

⁹⁷⁸ *Burroughs*, *Glimpse*, p.14; cf. *Alsted*, *Beloved City*, p.4, 10.

⁹⁷⁹ *Christianson*, *Reformers*, p.209.

opvattingen als representatief voor de leiders van het Congregationalisme.⁹⁸⁰ *Ball* daarentegen stelt dat deze ‘radicale’ vorm van premillennialisme, waarin men een letterlijke regering van Christus op aarde verwachtte, aanhang vond bij een groep minder vooraanstaande predikers.⁹⁸¹ In ons onderzoek hebben wij deze verwachting aangetroffen bij 17 van de 108 auteurs, die na 1640 publiceerden, vooral bij Congregationalisten als *William Bridge* en *Increase Mather*, Fifth Monarchists en Baptisten. Congregationalistische voormannen als *Goodwin* en *Owen* verzetten zich er echter tegen.⁹⁸² Blijkbaar bleef de invloed van *Burroughs* toch beperkt tot een vrij kleine groep, waarvan sommigen behoorden tot de leiders der Congregationalisten.

De nadruk bleef ook in deze meer radicale vorm van premillennialisme liggen op het geestelijk karakter van de heilstijd op aarde, vaak tegen de achtergrond van de kritiek, die de chiliasten een aardse, vleeselijke toekomstverwachting verweet, zoals wij in het vervolg nog zullen zien.

“God shall be more generally, more constantly, and more purely worshipt in the time of this kingdom, then ever he was since the creation of the world. And therefore there is no cause why any spirituall minded man should be discouraged at the thought of such an earthly kingdom.”⁹⁸³

Hierbij zette men zich soms af tegen de aan de Islam toegeschreven verwachting van een paradijs van overvloed en polygamie.⁹⁸⁴ Ondanks alle waarschuwingen tegen de verwachting van een duizendjarig rijk dat de vervulling zou zijn van de lusten van het vlees, hebben we geen enkel geschrift gevonden dat een dergelijk chiliasme voorstond.⁹⁸⁵ Mogelijk leefden dergelijke verwachtingen op meer populair niveau wel, of waren de misstanden van het experiment in Münster nog steeds als een schrikbeeld op de achtergrond aanwezig. Sommige chiliasten onderstreepten wel het materiële, lichamelijke karakter van het komende heil. Hierbij ging het dan niet om een tijd van aardse genoegens, maar, zoals *Maton* het stelde, om het herstel van de gehele schepping tot de oorspronkelijke volmaaktheid: de vloek over de schepping ten

⁹⁸⁰ Liu, *Discord*, p.7.

⁹⁸¹ Ball, *Expectations*, p.166vv.

⁹⁸² Goodwin, *Works*, Vol. 1, p.521, zag in de verwachting van de persoonlijke regering van Christus op aarde de oude dwaling van een onzuiver chiliasme, die de zuivere visie in discredit had gebracht; Owen, *Sermon*, p.17v.

⁹⁸³ Maton, *Redemption Redeemed*, p.193 [=19]; cf. Nicholas, *Apology*, p.7: “the promises also setting forth the restauration of the pure worship of God, the restitution of all thing to their primitive Estate.”; Holmes, *Resurrection*, p372; anon., *Day of the Lord*, Preface; Wither, *Meditations*, p.40, 45; John Davenport in: Mather, *Mystery*, p.A5^v; Mather, *Mystery*, p.C3^v.

Echter ook de Fifth Monarchist Tillinghast benadrukte het geestelijke karakter van dit rijk: *Generation-Work*, p.183 “so shal not *Saints* at this day, by being occupied in the affaires of this Fifth Monarchy ... lose any thing of their glory, especially considering Christ himselve ... shal be with them all this time; nor of their *Spirituality*, which never suffers decay in any, through a being occupied in the wil and worke of the Lord.”

⁹⁸⁴ Goodwin, *Works*, Vol. I, p.523 (cf. *Sermon*, p.30), stelde dat de heiligen in het duizendjarig rijk niet zouden eten, drinken of trouwen. Deze christelijke verwachting zette hij af tegen de verwachting van “a Turkish paradise.”; cf. Ross, *Pansebela*, p.174; anon., *Day of the Lord*, P.A2^t; Thomas Hall, *Chiliastomastix redivivus*, p.72.

⁹⁸⁵ Het enige mogelijke voorbeeld zou Archer, *Reigne*, p.29, kunnen zijn, die verwachtte dat “there shall be a fulnesse of all temporal blessings, as peace, safety, riches, health, long life, and whatsoever else ... can be had in this world, that may make their lives comfortable.” Maar ook bij hem bleef centraal staan dat dit het Rijk van Christus was, waarin alle naties Hem eer zouden bewijzen en dat zou komen na de wereldwijde verkondiging van het Evangelie (p.2, 5).

gevolge van de zonde van de mens zou worden weggenomen. Niet alleen de mens zou in de dienst aan God tot zijn doel komen, maar ook de overige schepping zou verheerlijkt worden.⁹⁸⁶ De Puritein *Maton*, die later met de Fifth Monarchists zou sympathiseren, onderstreepte dat de mens “should in his whole manhood be made partaker of his Master’s glorious reigne on earth.”⁹⁸⁷

Veelal verwachtte men dat Christus met zijn heiligen uit Joden en heidenen op aarde zou regeren, om uiteindelijk met hen naar de hemel te gaan.⁹⁸⁸ Dat ook deze opvattingen in meerdere varianten voorkwamen, blijkt uit de overtuiging van de Congregationalist *Bridge* dat Christus niet gedurende de gehele periode van 1000 jaar op aarde zou zijn: de heiligen in de hemel zouden Hem niet zolang kunnen missen.⁹⁸⁹ Sommigen, voornamelijk Congregationalisten, maakten op dit punt dankbaar gebruik van de constructie van *Mede*, waarin deze het duizendjarig rijk en de tijd van het Laatste Oordeel liet samenvallen,

”which day of judgement should continue a thousand yeares, beginning with the ruine of *Antichrist*, and ending with the destruction of *Gog* and *Magog*.⁹⁹⁰

Dit bood de mogelijkheid om te spreken van een bekering van de Joden en/of de volkeren bewerkt door of volgend op de Wederkomst van Christus.⁹⁹¹ In deze visie zou op het duizendjarig rijk een opstand van Satan en zijn trawanten volgen, die door Christus en de zijnen zou worden neergeslagen, gevolgd door het Laatste Oordeel.⁹⁹²

Enkele auteurs gingen nog verder door te stellen dat Christus na Zijn Wederkomst naar de aarde om het Laatste Oordeel te voltrekken niet met de zijnen naar de hemel zou gaan, maar dat Hij voor eeuwig met zijn uitverkorenen op aarde zou regeren als koning op de troon van David.⁹⁹³ De aarde zou dan gereinigd verschijnen in glorie.⁹⁹⁴

⁹⁸⁶ *Maton*, *Israels Redemption*, p.40. Dit betekende echter niet dat de dieren zouden delen in de hemelse glorie na het Laatste Oordeel (p.42); *Reigne*, p.282, 288: “the Kingdome of Christ is to be heavenly in condition, and no way earthly but in place.”; cf. *Mede*, *Peter*, p.22; *Tillam*, *Witnesses*, p.122; *Goodwin*, *Works*, Vol. I, p.525; *Hammon*, *Redemption Discovered*, p.134, 154; *Burroughs*, *Jerusalems Glory*, p.65v, met een beroep op Rom. 8: “there is a time for the Heavens and Earth, and Sea, and Plants, and Beasts to be in another condition then now they are.” (p.67).

⁹⁸⁷ *Maton*, *Redemption Redeemed*, p.11 [curs. van ons, RvE]. In *Reigne*, p.270, vroeg hij: “What perfection of wit is it, to imagine, that a part of a man (the soule onely,) is a more perfect essence then the whole man, (then the soule and body both?)”

⁹⁸⁸ *Maton*, *Reigne*, p.274, maakte hierbij een onderscheid tussen de reeds gestorven heiligen, die aan het begin van het duizendjarig rijk zouden opstaan tot onsterfelijkheid, en de bekeerde Joden en de overgebleven heidenen: “these, and their posterity shall live in the like mortall condition as we doe now; though they shall live much longer then we doe now.” Dit duizendjarig rijk op aarde wat het begin van het heersen van de heiligen met Christus (p.314).

⁹⁸⁹ *Bridge*, *Coming*, p.6.

⁹⁹⁰ *Twisse* in *Mede*, *Apostasy*, p.A2^v-A3^r; *Mede*, *Interpretation*, p.121; *Works*, p.603; cf. *Alsted*, *Beloved City*, p.4; navolging vond *Mede* bij *Burroughs*, *Glimpse*, p.14; *Annotations 1645 en 1657*, hij Openb. 20; anon., *Day of the Lord*, p.32; *Sherwin*, *Considerations*, p.48; *Davenport*, An Epistle to the reader, in: *Mather*, *Mystery*, p.A5^v; *Mather*, *Mystery*, p.C5^v.

⁹⁹¹ Cf. *Alsted*, *Beloved City*, p.7; *Cotton*, *Canticles 1642*, p.223vv, 246 en *Resurrection*, p.7; *Tillam*, *Witnesses*, p.150vv; anon., *Day of the Lord*, p.10-34; *Hicks*, *Revelation*, p.261v; *Jeffery*, *Whole Faith*, p.166, 170.

⁹⁹² *Tillam*, *Witnesses*, p.160v; *Jeffery*, *Whole Faith*, p.172; *Sherwin*, *Considerations*, p.44; *Logos*, p.15.

⁹⁹³ E[achard], *Promise*, p.21vv (vanwege de inhoudelijke overeenkomsten met *Deliverance* en *Great Day* schrijven we dit werk ook aan *Eachard* toe); *Great Day*, 10-15: doordat de gangbare mening was, dat hemel en aarde zouden vergaan en dat Christus met de zijnen voor eeuwig in de hemel zou regeren, had men de chiliasten een argument in handen gegeven om een aards rijk van Christus te verwachten

De herschappen aarde beschouwde *John Eachard* als het aan de aartsvaders beloofde erfdeel.⁹⁹⁵ Als consequentie hiervan ontkende hij ook de algemene bekering der Joden en hun terugkeer naar Kanaän vòòr de Wederkomst.⁹⁹⁶

Ten opzichte van deze opvatting en de traditionele op *Augustinus* teruggaande eschatologie, namen de chiliastische visies, met hun verwachting van een periode van herstel op aarde tussen de huidige tijd van gebrokenheid en vergankelijkheid en de volmaaktheid van de eeuwigheid in de hemel, een tussenpositie in. Dit blijkt duidelijk uit de opvattingen van de Congregationalist en premillennialist *Archer*, die in samenhang met de leer van de dubbele predestinatie een scherpe scheiding maakte tussen hemel en aarde, die volgens hen door God geschapen waren als eeuwige plaatsen van respectievelijk vreugde en kwelling.⁹⁹⁷

De verwachtingen betreffende de vervulling van de beloften en profetieën⁹⁹⁸ en het volledig verstaan van de Schrift⁹⁹⁹, de glorie van de gezuiverde, niet langer verdeelde en tot volle omvang gekomen kerk¹⁰⁰⁰, de zuivere verkondiging van het Evangelie aan alle volken¹⁰⁰¹ en de genoegdoening voor de gelovigen die gedurende de geschiedenis omwille van hun geloof vervolgd of gedood waren¹⁰⁰², geven aan dat men grote waarde hechtte aan een overwinning van Christus en het Evangelie in de geschiedenis. Dergelijke visies leefden niet uitsluitend bij hen die in chiliastische termen dachten.¹⁰⁰³ De verwachting van een heilstijd op aarde onder de heerschappij van

vòòr de Wederkomst; Seagar, *Discoverie*, p.94v, nauw verbonden met de belijdenis van de opstanding van het lichaam. Volgens hem was het rijk van Christus niet in deze nog niet herschappen wereld te verwachten (p.137); Hammon, *Syons Redemption*, p.172vv: het nieuwe Jeruzalem zou “a material, heavenly, glorious City” zijn en het land Kanaän, na het Laatste Oordeel, de nieuwe aarde (cf. *Laws*, p.214); Greenhill, *Ezekiel*, p.480.

⁹⁹⁴ E[achard], *Promise*, p.28v; Seagar, *Discoverie*, p.44; Durant, *Appearance*, p.211: “hee shall then restore all things (not annihilate and end, which is not to be called a *restauration*, but rather a *ruïne*) even the things of the Creation unto their first state”; de Wederkomst voltooit zo de verlossing (p.222).

⁹⁹⁵ E[achard], *Promise*, p.14: “if *Abraham, Isaack, and Iacob*, and their seed should not live and inherit the earth, If God that made it had not established it so, as they should inhabit the same, and dwell therein for ever, according to his word; Then he had created it in vaine, then he had said unto the seed of *Iacob*, (all this while) seek yee mee in vaine.”

⁹⁹⁶ Eachard, *Great Day*, p.19; *Deliverance*, p.55. De verlossing van Israël zou pas bij het Laatste Oordeel plaatsvinden: *Great Day*, p.20, *Deliverance*, p.45; volgens hem gold de landbelofte alle gelovigen en betrof deze de gehele aarde: *Great Day*, p.17, *Deliverance*, p.lvv.

⁹⁹⁷ Archer, *Reigne*, p36v: “the hell which shall be the *everlasting torment of all the damned*, shall be all this lower and visible world, all the places of *earth, water, aire, sun, moon, stars*, and the fire, called *the heavens and the earth*, (namely all the heavens, but the third and highest... So that this visible world is but as a Stage, on which God, and man, and devils shall act their parts, and then it shall be removed”.

⁹⁹⁸ E[achard], *Promise*, p.18; Sherwin, *Considerations*, p.13.

⁹⁹⁹ Alsted, *Beloved City*, p.80.

¹⁰⁰⁰ Goodwin, *Works*, Vol. I, p.520v: er zal geen eenheid onder de Christenen zijn, totdat Christus in het duizendjarig rijk regeert; Holmes, *Resurrection*, p.391; Dickson, *Epistles*, p.28; Hicks, *Revelation*, p.261: alle volken zullen komen tot de ene kerk uit Joden en heidenen; Mather, *Mystery*, p.66: na de bekering der Joden zal er binnen de kerk geen verdeeldheid meer zijn.

¹⁰⁰¹ Jeffery, *Whole Faith*, p.126: “the Gospel a little before the end shall be preached in the pure way thereof to all Nations”.

¹⁰⁰² Archer, *Reigne*, p.16, 19,22; Cotton, *Resurrection*, p.6; Cary, *Mappe*, p.105; Maton, *Reigne*, p314: “the raised Saints are to beginne the eternity of their immortal and glorified estate, in a regall condition here on earth with Christ, where He and They have been formerly so much reviled, and so vilely handled.”; Holmes, *Resurrection*, p.155, 495; Goodwin, *Sermon*, p.26v; Allen, *Chain*, p.2; Sherwin, *Considerations*, p.5.

¹⁰⁰³ Archer, *Reigne*, p.5; Cotton, *Resurrection*, p.5; Goodwin, *Works*, Vol.V, p.585, verwachtte in de laatste dagen “the perfection, as of sin and wickedness, so of grace and godliness”; cf. *Works*, Vol. 1, p.520: “the generality of mankind, both Jew and Gentile, shall come in to Jesus Christ.”; Holmes,

Christus kwam in vele vormen voor en was wijdverbreid.¹⁰⁰⁴

Waar men vasthield aan de aanwezigheid van Christus in dit Rijk¹⁰⁰⁵, gaf men aan dat de komst ervan niet in het verlengde lag van de inspanningen van de Christenen. Bovendien bleef men vasthouden aan het kwalitatieve verschil tussen tijd en eeuwigheid: het herstel van alle dingen zou pas plaatsvinden na het Laatste Oordeel, wanneer de heiligen met Christus zouden ingaan in de glorie van de hemel.¹⁰⁰⁶ Nadrukkelijk beled een aantal chiliasten de kruistheologie: in de wereld zou er altijd verdrukking zijn en slechts de definitieve vernietiging van alle anti-machten door Christus zou de volle vrede doen aanbreken; zij verwachtten echter wel dat het duizendjarig rijk gekenmerkt zou worden door meer vrede en rust voor de kerk dan in enige voorafgaande periode.¹⁰⁰⁷

Vanaf 1642 is in vele geschriften een meer militante toon te vinden; door meerdere auteurs werd beklemtoond, dat een actieve inzet voor het bestrijden van de misstanden en het ruim baan maken voor het Rijk van Christus tot de taak van de gelovigen behoorde.¹⁰⁰⁸

De Westminster Assembly, waarin de Presbyterianen de overhand hadden, verwoordde in de *Westminster Confession of Faith* (1648) de orthodoxe visie op de eschatologie, zoals die sinds *Augustinus* het kerkelijk denken bepaalde. In de *Larger Catechism* vinden we de verwachting dat het Evangelie over de gehele wereld verkondigd zou worden, dat de Joden en de volheid der heidenen tot geloof in Christus zouden komen en dat de kerk gezuiverd en in goede orde bestuurd zou worden. Dit was nauw verbonden met de Wederkomst. Als uitleg van de tweede bede van het Onze Vader werd geschreven:

“we pray, that the kingdom of sin and Satan may be destroyed, the gospel

Resurrection, p.111: Christus moet zichtbaar de macht overnemen van de vier monarchieën en de vijfde monarchie inluiden (cf. Daniël 2). Zij allen waren Congregationalisten.

Tegenstanders van het chiliarisme: de Puritein Gouge, *Progresse*, p.29: “there are yet better things to come than have been since the first calling of the Gentiles.”; de Arminiaan Hammond, *Catechisme*, p.278, verwachtte na de bekering van de Joden in de gelovigen “more holinesse, more obedience, more sincere perfect subjection, and lesse resistance of enemies”; Lane, *Look*, p.342, geloofde niet dat de bekering der Joden en het einde der wereld in de tijd zouden samenvallen; ook binnen de geschiedenis zou Gods heil doorbreken en zou Zijn naam daardoor geëerd worden.

¹⁰⁰⁴ Wilson, *Pulpit*, p.194: “So pervasive was this theme of a period of earthly felicity under the rule of Christ - though it appeared in a variety of specific forms - that it is plausible to cite it as that classical “heresy” which most threatened the orthodoxy of puritan piety during the civil war period.”

¹⁰⁰⁵ Archer, *Reigne*, p.2v: “he will governe as earthly *Monarches* have done, that is, universally over the world, ... and in a worldly visible earthly glory; not by tyranny, oppression, and sensually, but with honour, peace, riches, and whatsoever in and of the world is not sinfull”; Cary, *Mappe*, p.213; anon., *Day of the Lord*, p.34vv; Holmes, *Miscellanea*, p.7-19; Bagshaw, *Doctrine*, p.2; Sherwin, *Logos*, p.5v.

¹⁰⁰⁶ In de meest uitgesproken vorm noemde men nadrukkelijk het einde van de materiële schepping: Archer, *Reigne*, p.13; Maton, *Israels Redemption*, p.62; op p.54 stelt deze dat de mens ook in de ongevallen schepping bestemd was om in de hemel te worden opgenomen; Lane, *Look*, p.103; Sherwin, *Logos*, p.7v: bij het Laatste Oordeel zal de aarde vergaan en de oer-chaos terugkeren.

¹⁰⁰⁷ Alsted, *Beloved City*, p.79: “The godly men then (except the Martyrs) for the whole space of these thousand yeares, shall be subject both to sin and death, and shall have the wicked intermix’t with them.” Overigens was hij wel van mening dat de kerk dan niet vervolgd zou worden; cf. Archer, *Reigne*, p.27; Holmes, *Resurrection*, p.485: tijdens hun leven op aarde leven alle heiligen onder het kruis en het rijk van Christus zal hun vergelding zijn; Hicks, *Revelation*, p.336; Jeffery, *Whole Faith*, p.173; Sherwin, *Logos*, p.31.

¹⁰⁰⁸ Christianson, *Reformers*, p.227vv; Firth, *Tradition*, p.254: “The tradition of exiles and scholars was seized by a new chiliastic doctrine and from it was forged a weapon for social revolution and civil warfare.”

propagated throughout the world, the Jews called, the fulness of the Gentiles brought in; the Church furnished with all gospel-officers and ordinances, purged from corruption, countenanced and maintained by the civil magistrate: that the ordinances of Christ may be purely dispensed, and made effectual to the converting of those that are yet in their sins, and the confirming, comforting and building up of those that are already converted: that Christ would rule in our hearts here, and hasten the time of his second coming, and our reigning with him for ever: and that he would be pleased so to exercise the kingdom of his power in all the world, as may best conduce to these ends.”¹⁰⁰⁹

Nergens in de belijdenisgeschriften die door de Westminster Assembly zijn opgesteld vinden we een chiliastische invulling van de toekomstige heilstijd op aarde; het chiliasme werd overigens ook niet expliciet verworpen.¹⁰¹⁰

Een meer naar het chiliasme neigende toekomstverwachting bood de *Savoy Declaration* (1658), de revisie van de *Westminster Confession* door de Congregationalisten.

“As the Lord in His care and love toward His Church hath in His infinite wise providence exercised it with great variety in all ages, for the good of them that love Him and His own glory; so according to His promise we expect that in the latter days, antichrist heilig destroyed, the Jews called, and the adversaries of the kingdom of His dear Son broken, the churches of Christ being enlarged and edified through a free and plentiful communication of light and grace, shall enjoy in this world a more quiet, peaceable, and glorious condition than they have enjoyed.”¹⁰¹¹

Deze twee belijdenisgeschriften zijn door hun beschrijving van de verwachte toekomst en de expliciete vermelding van de bekering van de Joden een duidelijke uitzondering onder de reformatorische belijdenisgeschriften uit de zestiende en zeventiende eeuw. In de gebruikte terminologie blijkt tevens het verschil in kerkvisie: de Presbyterianen spraken over de kerk als nationale eenheid, gesteund door de staat; de Congregationalisten over de kerken, aansluitend bij hun nadruk op de autonomie van de plaatselijke gemeente.

Bij de Quakers, die overigens een grote missionaire ijver aan de dag legden en zich verzetten tegen misstanden, lag een zodanige nadruk op de innerlijke, spirituele ervaring in het heden dat de aandacht voor uiterlijke, concrete gebeurtenissen in de toekomst gering was. Bij hen vinden we dan ook geen bezinning op het verloop van de toekomst of een komende heilstijd op aarde.¹⁰¹²

Het verzet tegen de verschillende vormen die het chiliasme gedurende deze periode aannam, concentreerde zich op een aantal punten. Zo verwierp men de verwachting van een persoonlijke regering van Christus op aarde vòòr het Laatste Oordeel, eventueel samengaan met de verdediging van een meer ‘geestelijke’ vorm van chiliasme.¹⁰¹³ Men wees de opvatting af dat de uit de dood opgewekte martelaren

¹⁰⁰⁹ Antwoord op Question 191; geciteerd bij E.F.K. Müller, *Bekennisschriften*, p.641.

¹⁰¹⁰ Zie hierover ook Dallison, *Criticism*, p.112vv.

¹⁰¹¹ Geciteerd bij Schaff, *Creeeds*, Vol. III, p.723.

¹⁰¹² Cf. Underwood, *Quaker*, p.96vv; hij bespreekt hun eschatologische verwachtingen onder het kopje “Realised Eschatology”.

¹⁰¹³ Puriteinen: Gouge, *Progresse*, p.29; Leigh, *Systeme* 1654, p.53; *Systeme* 1662, p.890.

wederom op aarde zouden leven, mede omdat men de aarde en het aardse leven als inferieur beschouwde.¹⁰¹⁴ De afwijzing van het spreken over een aardse rijk van Christus, waarin Hij met zijn heiligen zou regeren, zoals de Arminiaan *Henry More* die in 1660 gaf, zou typisch kunnen zijn voor velen die teleurgesteld waren in wat de revolutionaire tijd van de Commonwealth had opgeleverd.

“the Personal Reign of Christ upon Earth and of his holy Martyrs is a very rash and groundless, and unsafe Conceit, fit for nothing but heat and tumult both of Fancy and Action.”¹⁰¹⁵

Sommigen stelden dat Christus' heerschappij reeds begonnen was met Zijn komst in het vlees en verwierpen daarom de gedachte van een nog toekomstige en in de tijd beperkte heerschappij van Christus.¹⁰¹⁶ Anderen verzetten zich in naam van de 'theologia crucis' tegen een heilstijd en een rijk van de heiligen op aarde.¹⁰¹⁷ Dit wilde niet zeggen dat zij geen groei van de kerk verwachtten, maar wel dat deze door hen niet opgevat werd als een aardse vrede-rijk.

“True, in Gospel times the bounds of the Church shall be enlarged, Anti-christs Kingdom shall decrease, and Christs Kingdom will increase ... and the Churches Priviledges will be advanced: but that ever the Church should come to that height of happiness *on earth*, as to be free from troubles internal and external, and to Raign with Christ here for a thousand yeers in a sin-less, sorrow-less, temptation-less condition ... is a meer dream, and hath no ground in Scripture.”¹⁰¹⁸

Tevens beriepen de bestrijders van het chiliasme zich op de veroordeling van de leer van *Cerinthus*¹⁰¹⁹ door de oude kerk¹⁰²⁰, terwijl ook de herinnering aan de Münstertse

Presbyterianen: Petrie, *Chiliasto-mastix*, p.10; Baillie, *Dissuasive*, p.225vv; Love, *Penitent*, p.149[=157], 159[=167]. Congregationalisten: Cotton, *Vials*, p.26; Sprigge, *Testimony*, The Preface to the Reader. Verder nog bisschop Joseph Hall, *Revelation*, p.210 en de onbekende: Huit, *Daniel*, p.340; E[achard], *Great Day*, p.12v; anon., *Day of the Lord*, p.A2^{r-v}, 1-9.

¹⁰¹⁴ Hayne, *Kingdome*, p.52: “to what end should the bodies of the Martyrs and Saints raised up immortal and glorified ... live again on earth to make use of such poor accomodations, and not rather enjoy glory and immortality in heaven: for which the resurrection fits them?”; Sclater, *Assises*, p.37; Thomas Hall, *Chiliasto-mastix redivivus*, p.91: “Is not the glory of Heaven better than all the delights on Earth”; het aardse leven was een “natural, low, sensual life in eating, drinking, marrying” (p.92).

¹⁰¹⁵ More, *Mystery*, p.125; op p.360 verdedigde hij het geestelijk karakter van het millennium.

¹⁰¹⁶ Hayne, *Kingdome*, p.3; E[achard], *Great Day*, p.10v; E[dmund] S[pencer], To the translator, in: Menasseh ben Israel, *Hope*, p.57.

¹⁰¹⁷ Presbyterianen: Baillie, *Dissuasive*, p.230v, 237v, 250; de Antichrist zou actief blijven tot het Laatste Oordeel (p.233 v); Pagitt, *Heresiography*, p.120; Thomas Hall, *Timothy*, p.12. Voorgangers in de staatskerk, van wie niet bekend is tot welke stroming ze behoorden: Seagar, *Discoverie*, p.32; Lane, *Look*, p.103v. Onbekend: Huit, *Daniel*, p.198; E[achard], *Great Day*, p.24: tot aan het Laatste Oordeel zullen de gelovigen onder vervolging leven. Tenslotte de Duitse theoloog David Pareaus, *Revelation*, p.510vv, 526, en bisschop Joseph Hall, *Revelation*, p.8.

¹⁰¹⁸ Thomas Hall, *Chiliasto-mastix redivivus*, p.15v; op p.86 herhaalde hij dat de Christenen op aarde onder het kruis leven.

¹⁰¹⁹ Over *Cerinthus* schreef *Eusebius van Caesarea* in zijn *Historia Ecclesiastica* III, 28 (in vertaling geciteerd door Peake, *Cerinthus*, p.319): “But Cerinthus also, by means of revelations purporting to have been written by a great apostle, lyingly imposes upon us marvellous prodigies, which he professes to have been shown him by angels, saying that after the resurrection the kingdom of Christ is an earthly kingdom, and again that men shall live in Jerusalem in the flesh and be the slaves of lusts and pleasures. And, being an enemy of the Scriptures of God, he would fain deceive, and says that a tale of a thousand years is to be spent in marriage festivities.” Peake maakt in dit artikel geen melding van een officiële

Wederdopers een bruikbaar argument was.¹⁰²¹

4.2.3 DE POLEMIEK TUSSEN ROBERT MATON EN ALEXANDER PETRIE OVER DE JUISTE INTERPRETATIE VAN PROFETIEËN

Rondom de juiste wijze van uitleg van profetieën waarvan men meende dat ze op de toekomst betrekking hadden, werd in het midden van de zeventiende eeuw een felle polemieek gevoerd tussen *Alexander Petrie* (1594?-1662), de Schotse Presbyteriaan die in 1643 voorganger werd van de Schotse gemeente te Rotterdam, en de Puritein *Robert Maton* (1607-1653?), voorganger in Engeland (het is onbekend waar), die gedurende zijn laatste levensjaren sympathiseerde met de Fifth Monarchy Men. Beiden hadden zij een universitaire opleiding gevolgd, *Petrie* in St. Andrews, *Maton* in Oxford. Uit het feit dat de vooraanstaande theologen uit deze periode zich niet mengden in deze polemieek, blijkt dat dezen niet de noodzaak zagen van een bezinning op de hermeneutiek, maar uitgingen van de evidentie van hun argumentatie. Buiten het kader van de polemieek tussen *Petrie* en *Maton*, waarin slechts een enkeling zich zijdelings mengde, ging men niet verder dan het poneren van de eigen opvattingen en het afwijzen van meningen die men niet deelde.

De polemieek zette in bij Matons *Israels Redemption* en had als centrale vraag of men de Bijbelse profetieën betreffende de toekomst ‘letterlijk’ - literal, corporal, material - dan wel geestelijk - mystical, spiritual - moest uitleggen. Concreet ging het hierbij om de vraag of er een heilstijd op aarde en een herstel van Israel te verwachten was, of dat deze teksten betrekking hadden op de geestelijke heerschappij van Christus. Veel van de tot dan toe onuitsproken vooronderstellingen achter de gehanteerde wijze van uitleg kwamen in deze polemieek aan het licht.

Petrie was degene die in 1644 met zijn kritiek op Matons *Israels Redemption* de knuppel in het hoenderhok wierp:

“the Iewes and others expone the descriptions and prophecies of the glorie and power of Christ and his church after an earthly maner, and so straying from the true meaning, they transforme his spiritual kingdome into an earthly and temporarie: which as it is ungodly, so it is repugnant unto Scripture testifying plainly, that his church is all glorious within and not of this world.”¹⁰²²

Petrie stelde bovendien dat de beloften aan de aartsvaders niet beperkt mochten worden tot de ‘Joden naar het vlees’ - een opvatting die volgens hem te vinden was bij de Joden en de christelijke chiliasten -, maar dat alle gelovigen erin deelden. Gelovige heidenen waren nu de ware Joden, die in het verbond stonden; ongelovige Joden waren nu heidenen, buiten het verbond.¹⁰²³ Ook de schoolmeester *Thomas Hayne*

verwerping van de leer van Cerinthus door de kerk.

¹⁰²⁰ *Petrie*, *Chiliasto-mastix*, p.3^v; *Baillie*, *Dissuasive*, p224, noemde het chiliasme “a conceit of the most Ancient and grosse Hereticke *Cerinthus*, a little purged by *Papias*, and by him translated to some of the Greeke and Latine Fathers, but quickly declared, both by the Greek and Latine Church to be a great error, if not a heresie.”; *Pagitt*, *Heresiography*, p.120; *Calvert*, *Jew*, p.1; *Thomas Hall*, *Chiliasto-mastix redivivus*, p.98 en *Timothy*, p.13. Met uitzondering van *Calvert* waren zij Presbyteriaan.

Overigens verdedigde geen enkele chiliast *Cerinthus*, cf.-*Mede*, *Key*, p.A^v: de oude kerk heeft terecht *Cerinthus*’ leer verworpen; anon., *Day of the Lord*, p.A2ⁱ; *Mather*, *Mystery*, p.147.

¹⁰²¹ *Petrie*, *Chiliasto-mastix*, p.3^v; *Baillie*, *Dissuasive*, p.224; *Ross*, *Pansebela*, p.174; *Love*, *Penitent*, p.150[=158]; *Thomas Hall*, *Timothy*, p.13, allen Presbyterianen. Ook de Congregationalist en chiliast *Mather*, *Mystery*, p.147, rekende de opvattingen van de Münsterse Wederdopers tot de misvormingen van de waarheid betreffende het duizendjarig rijk.

¹⁰²² *Petrie*, *Chiliasto-mastix*, p.10.

¹⁰²³ *Petrie*, *Chiliasto-mastix*, p9v.

verdedigde de ‘geestelijke’ uitleg en verwierp een “corporal and ontward felicity of the Church”, evenals de Schotse Presbyteriaan *Robert Baillie*, afgevaardigd naar de Westminster Assembly.¹⁰²⁴

In directe reactie op *Petries* hierboven geciteerde stelling, vroeg *Maton*:

“tell us ... what article of faith, or plaine text of Scripture, or moral duty, is destroy’d by the beliefe of our Saviours coming with the Saints to reigne on earth: or of the *Jewes* conversion and returne: or of the calling of all Nations to the faith of Christ ... Certainly we cannot conceive how the personal reigne of Christ on earth, should any way abridge or wecken his spiritual power, or bbeviatate his Kingdome; or that his Church should be less glorious, when he come into the world unto it.”¹⁰²⁵

Maton verzette zich tegen de gangbare exegese, waarin volgens hem de profetieën die spraken over het herstel van Israël en de persoonlijke regering van Christus op aarde, vergeestelijkt werden; hij pleitte voor een grammaticaal-letterlijke uitleg tegenover de mystieke uitleg, die volgens hem slechts voor verwarring zorgde.¹⁰²⁶ Volgens hem kwam het feit dat men dergelijke profetieën niet grammaticaal-letterlijk uitlegde voort uit een haat tegen de Joden, de enigen op wie deze profetieën in hun grammaticale betekenis betrekking hadden, of anders uit kwade bedoelingen en eigenbelang.¹⁰²⁷ De wortel van dit kwaad lag volgens hem daarin dat men bij de uitleg van de Schrift de namen ‘Jood’ en ‘Israëliet’ zonder reden betrok op zowel Joden als heidenen, en waar de Schrift sprak over ‘Israël’, ‘Sion’ of ‘Jeruzalem’ dit uitlegde als betrekking hebbend op de kerk uit de heidenen. Zo ontnam men door een verkeerde exegese het zicht op de door God beloofde toekomst voor Israël op aarde, vergeestelijkte men de beloften en betrok ze op de kerk, terwijl ze blijkens de woorden van de Schrift slechts betrekking hadden op de Joden, de lijfelijke afstammelingen van de aartsvaders.¹⁰²⁸ *Maton* beschouwde het loslaten van wat hij de letterlijke uitleg van de tekst noemde, ten gunste van de mystieke of geestelijke uitleg, als gevolg van het verval van de kerk. Zo verbond hij zijn streven naar een zuivering van de exegese met het in zijn dagen levende verlangen naar volledige zuivering van de Engelse kerk van de laatste resten van Rooms-Katholieke invloeden.¹⁰²⁹ *Maton* was van mening dat zijn uitleg zowel aan

¹⁰²⁴ Hayne, *Kingdome*, p.31; Baillie, *Dissuasive*, p.229vv.

¹⁰²⁵ Maton, *Redemption Redeemed*, p.F^r; cf. de Particular Baptist en latere Fifth Monarchist Tillam, *Witnesses*, p.117: als het duizendjarig rijk ontkend wordt, “away go Scriptures, Christ and all, they are a lye, an Allegory”; de Congregationalist Holmes, *Resurrection Revealed*, p.475: de afwijzing van het chiliasme “hath ... allegorised upon all the Prophets.”

¹⁰²⁶ Maton, *Redemption Redeemed*, p.A3^v.

¹⁰²⁷ Maton, *Redemption Redeemed*, p.A1^v.

¹⁰²⁸ Maton, *Redemption Redeemed*, p.A1^v: “the inconsiderancie of the ungrounded application of the words [*Jew* and *Israelite*] indifferently to the *Jewes* and *Gentiles*: and of the words [*Israel*, *Sion*, and *Jerusalem*] to the Church of the Gentiles, when as there is not one text in all the Scripture, wherein a Gentile is cal’d a Jew, or an Israelite; or wherein the Church of the Gentiles is cal’d Israel, Sion, or Jerusalem.”

¹⁰²⁹ Maton, *Redemption Redeemed*, p.71: “we have learned tom the Dialogue betwixt *Trypho*, and *Justine Martyr*, that then no other Christians were esteemed orthodoxe, but those of the Millenarian faith; and therefore it may easily be conceived how the Prophets were expounded in these days; and that they then began to interpret the scriptures mystically, when error had taken hold, not only on the most, but the most powerfull patrons in the Church also: on such who by their place and authority, could force the truth either wholly to hide it selfe, or to be knowne no otherwise then by the ignominious name of an heresie: which was not till some ages after the Apostles dayes.”

de Joden als de heidenen gaf wat hun toekwam, terwijl volgens hem *Petrie* door zijn figuurlijke, typologische uitleg de beloften die slechts aan de Joden toebehoorden, algemeen maakte, en een groter deel aan de heidenen gaf dan aan de Joden.¹⁰³⁰

Maton beriep zich ook op de missionaire mogelijkheden van een uitleg die de teksten over het Rijk van de Messias interpreteerde als betrekking hebbend op het nog komende Rijk van Christus en niet als reeds geestelijk vervuld door Diens eerste komst. Dan kon namelijk tegenover de Joden staande gehouden worden dat zij geen ander te verwachten hadden dan de door hun voorvaders gekruisigde Jezus van Nazareth, zonder dat de Joodse Messiasverwachting als irrelevant terzijde behoefde te worden geschoven.¹⁰³¹ Daarin volgde hij bijna letterlijk *William Burton*, de vertaler van Alsteds *Beloved City*, die als eerste dit argument hanteerde.

“seeing there are so manifest proofes of a glorious Kingdome of the Saints here on earth out of the old Testament, there will be no better or easier way, to deale with the *Iewes* in matter of their conversion, then not to wrest the plaine prophecies of a second and glorious appearance of Christ, to his first comming; but rather to perswade them, that they must expect no other *Messias*, who should fulfill all these promises, expecting what is to be expected, (for we are not herein wholly to agree with the *Iewes*, but to examine all things according to the rule of *Christian faith*) besides that *Jesus of Nazareth*, whom their Ancestors crucified. And this way is every where almost through the whole *Revelation* diligently insisted upon. For whilst we force those most cleare prophecies concerning things promised in the second, to his first comming, the *Iewes* scorne and deride us, and are more and more convinced in their infidelity.”¹⁰³²

Maton bracht deze overtuiging als volgt op formule:

“That Christ is already come ... is the faith of the Christians, and the infidelity of the Jews; but that he shall come as King to reign on earth, and restore againe the Monarchie of Israel, is the faith of the Jewes, and the infidelity of Christians. ... both together do make up the full and complete mystery of our Redemption.”¹⁰³³

¹⁰³⁰ *Maton*, *Redemption Redeemed*, p.F: “And as you hereby impose a figurative sense upon the spiritual part of the promises made unto the *Jewes*; so you impose a double figurative sense upon the temporal part of the promises made unto them. For first you interpret these outward and earthly promises (as you call them) of spirituall blessings too; and being so interpreted, you understand them of the *Gentiles*, as wel, or rather then of the *Jewes*.”

¹⁰³¹ *Maton*, *Redemption Redeemed*, p.A3v; cf. anon., *Day of the Lord*, p.38v; de Congregationalist *Mather*, *Mystery*, p.126v: een letterlijke uitleg van de Schrift dient gevolgd te worden, wanneer deze niet strijdig is met de ‘*analogia fidei*’; bovendien gaf het de Joden aanstoot wanneer de profeten allegorisch werden uitgelegd door Christenen.

¹⁰³² *William Burton*, *To those who shall light upon this Booke*, in: *Alsted*, *Beloved City*, p.VIv. Als autoriteiten noemde *Burton* ondermeer *Twisse* en *Mede*; cf. *Mede*, *Key*, Part 2, p.134v. Navolging vond deze opvatting nog bij de latere hoogleraar theologie te Cambridge en bisschop van Chester, *Pearson*, *Creed*, p.587vv, stelde: “we must take that for a certain truth, which they have made an occasion of their error; that the *Messias* is twice to come, once in all humility ... and again in all glory.” cf. *Mather*, *Mystery*, p.130.

¹⁰³³ *Maton*, *Israel's Redemption*, p.1v; cf. *Redemption Redeemed*, p.2: “we oppose all that are *Jewes* by profession, in confessing with all other Christians, that Christ is come in the flesh; ... we oppose all other Christians, in confessing with these *Jewes*, that Christ shall come as a King to reigne on earth.”

Hij stelde dat de Joden zich niet vergisten in de aard van het rijk van Christus, maar slechts in de tijd van de verschijning ervan.¹⁰³⁴ Ook de Congregationalist en Fifth Monarchist John *Tillinghast* zag missionaire mogelijkheden in het aansluiten bij de verwachting van de Joden dat de Messias spoedig zou komen.¹⁰³⁵

Overigens kon volgens *Maton* de bekering der Joden niet bewerkt worden door de prediking, het normale middel ter verlossing. Volgens hem was vooral de verkeerde Schriftuitleg van hen die het chiliasme bestreden en de afgoderij van de ‘Papisten’ er de oorzaak van dat er zo’n grote kloof tussen Joden en Christenen ontstaan was, dat de Christenen zich niet inspanden om het Evangelie aan de Joden te verkondigen en de Joden geen belangstelling hadden voor het Evangelie. Maar deze belemmeringen zouden de buitengewone middelen voor de verlossing der Joden niet hinderen.¹⁰³⁶ Hun bekering zou namelijk tot stand komen door een uitstorting van Gods Geest op hen.¹⁰³⁷

Maton weigerde om, zoals *Petrie* deed, onderscheid te maken tussen “plaine” en “typicall” profetieën.¹⁰³⁸ *Petrie* koos voor een ‘geestelijke’ uitleg, die vooral bij oudtestamentische teksten de vorm aannam van een typologische uitleg; daartegenover stelde *Maton* een grammaticaal-letterlijke uitleg. Hij weigerde om met de christelijke traditie, die de beloften van het Oude Testament herinterpreteerde in het licht van het Nieuwe, in Christus de vervulling van de Joodse verwachtingen te zien. Toen de gematigde kerkhistoricus *Thomas Fuller* op dit geschilpunt inging, koos hij een positie, die overeenkwam met die van *Petrie*. De teksten, waarop de Joden zich beriepen voor de nog komende terugkeer naar het land, waren volgens hem vervuld door de terugkeer uit de Babylonische ballingschap; en voor zover er nog een verdere vervulling van deze beloften zou komen, zou dat gebeuren op een geestelijke wijze, wanneer de Joden op Gods tijd tot geloof in Christus zouden komen.¹⁰³⁹ Ook *Joseph Hall* verbaasde zich erover dat sommigen zo gemakkelijk de Joden tegemoetkwamen

“in a literall construction of the propheticall predictions of the restauration of that pompous and secular glory, which they have hitherto fondly dreamed of, and hath been hitherto unanimously decryed by all the ancient and late Doctors of the Christian Church.”

Enigszins vergelijkbaar was de stelling van Sherwin, *Logos*, p.17, dat de Joden de nederigheid van de eerste komst van Christus over het hoofd hadden gezien en de Christenen de eerste opstanding van de heiligen in het duizendjarig rijk.

¹⁰³⁴ *Maton*, *Redemption Redeemed*, p.C1^r.

¹⁰³⁵ *Tillinghast*, *Generation-Work*, p.60: “For the bringing in of the Jewes, is not a faire way made to that already by that generall expectation they have of their Messiah’s coming in this age, as Menasseh Ben Israel ... is witnesse?”

¹⁰³⁶ *Maton*, *Redemption Redeemed*, p.A4^r.

¹⁰³⁷ *Maton*, *Israels Redemption*, p.33, 40; *Redemption Redeemed*, p.A4^r, 106; *Reigne*, p.312. In *Redemption Redeemed*, p.A4^r, stelde hij dat deze bekering voltooid zou worden door de verschijning van Christus.

¹⁰³⁸ *Maton*, *Redemption Redeemed*, p. B^v.

¹⁰³⁹ *Fuller*, *Pisgah-sight*, p.195; cf. E[achard], *Deliverance*, p.55: “let the Translator of Ben Israels hope ... know that he himself, and all the rest of his Millenarian brethren, and Jew restorers for a thousand yeares, doe erre, not understanding the Scriptures.” Deze formulering die eveneens voorkomt in het aan Eachard toegeschreven *Great Day* (in de ondertitel: Against all these Cabalisticall Millenaries, and Jew restorers for a thousand yeares ...) en de inhoudelijke overeenkomsten geven ons aanleiding om ook *Deliverance* aan Eachard toe te schrijven; Blacklach, *Conviction*, p.30.

Volgens hem maakten alle chiliasten de fout dat zij een niet meer dan letterlijke uitleg construeerden van de profetieën en beloften in de Schrift, die de Heilige Geest slechts geestelijk verstaan wilde hebben.¹⁰⁴⁰ Dat leidde volgens hem tot een uitleg in een “grosse, corporall and syllabical sense”.¹⁰⁴¹ De verder onbekende *John Blacklach* verweet de Joden dat zij geen enkele geestelijke uitleg toestonden van Gods beloften en alle beloften slechts betrokken op de goede dingen van het aardse leven; voor de gestorvenen lieten zij volgens hem geen enkele hoop.¹⁰⁴²

De overeenkomst met Joodse Messiasverwachtingen, waarin volgens deze critici van het chiliasme een aardse regering van de Messias en een verlossing van het volk uit de overheersing door vijanden centraal stonden, was voor velen een goede reden om het chiliasme te verwerpen.¹⁰⁴³ *Maton* daarentegen stelde nadrukkelijk, dat het bij het herstel van Israël niet slechts ging om een verlossing van de ziel uit de macht der zonde, door het geloof in Christus, maar ook om verlossing uit de ballingschap en de verstrooiing.¹⁰⁴⁴ Tegenstanders van deze opvatting waarschuwden soms tegen de bevestiging van Joodse overtuigingen door een chiliastische uitleg van het Oude Testament. Hierdoor zouden de Joden een verontschuldiging krijgen voor hun weigering om te geloven in Jezus als de Messias, Die reeds vanuit de hemel regeert, terwijl de Joden een zichtbare aardse regering verwachtten.¹⁰⁴⁵ Op deze afwijzing van Joodse opvattingen reageerde *Maton* fel in zijn polemieek met *Petrie*:

“we will not reject any truth that the *Jewes* hold, for feare of being upbraided with their fables, or with the name of *Jewes*. ... how can we thinke, that you apply the prophecies touching the *Jewes*, to the Christians, for any other reason, but because you think such great and glorious mercies too good for the *Jewes*; how, I say, can we thinke otherwise, when as we see they are so odious unto you, that in meere scorne and derision of the truth we hold, you call us *Jewes* by way of opposition to Christians? I pray remember what our Saviour is as man, is he not a *Jew*? me thinkes then, (if nought else could, yet) the reverence you owe to him, should have withheld you from such an uncivill usage of this Name.”¹⁰⁴⁶

¹⁰⁴⁰ Joseph Hall, *Revelation*, p.18, 102; hij koos voor een allegorische uitleg betrokken op Gods plan met de kerk onder het Evangelie (p.107v); cf. de Congregationalisten Owen, *Sermon*, p.17, en Robotham, *Witnesses*, p353. Zie over *Halls* kritiek ook Dallison, *Criticism*, p.108vv.

¹⁰⁴¹ Joseph Hall, *Revelation*, p.102.

¹⁰⁴² Blacklach, *Conviction*, p.16.

¹⁰⁴³ Onbekend: Huit, *Daniel*, p.340; Spencer, *Epistle*, p.9; E[dmund] S[pencer], To the translator ... with the same intentions to convert the *Jewes*, though we take not one way, in: Menasseh ben Israel, *Hope*, p.57; Philo-Judaeus, *Resurrection*, p.74, 76; Blacklach, *Conviction*, p.15v; J.P., *Discoveries*, p.3. Voorgangers in staatskerk: Calvert, *Jew*, p.1v; Trapp, *Commentary*, p.583v. Presbyterianen: Petrie, *Chiliasto-mastix*, p.3^v, 10, 65; Baillie, *Dissuasive*, p.245; Lightfoot, *Works*, Vol. II, p.1057; Guild, *Sealed Book*, p.A4^f, 309v; Thomas Hall, *Chiliasto-mastix redivivus*, p.98. Tenslotte de Congregationalist Owen, *Advantage*, p.327 en *Sermon*, p.8, 14; de Separatist Roger Williams, *Bloudy Tenent*, p.35; de gematigde Riller, *Pisgah-sight*, p.196.

¹⁰⁴⁴ Maton, *Reigne*, p.18.

¹⁰⁴⁵ Baillie, *Dissuasive*, p.245: “to expound the Prophets in this fashion, were to stumble the *Jewes*, and to give them too great an excuse for their long misbeliefe, and too pregnant arguments for to delay their fayth white the Messias come to performe these promises upon earth, till their *Ierusalem* were againe builded, and they put in possession of the holy land ... till they saw themselves put in possession of their present carnall and legall hopes.”; Joseph Hall, *Revelation*, p.18, 105: de verkeerde, op een aards rijk gerichte, uitleg van teksten “hath hitherto led the *Jewes* into a fools paradise by expecting an earthly glory”.

¹⁰⁴⁶ Maton, *Reigne*, p.298v.

Deze verdediging is de meest principiële die we gevonden hebben in de kleine kring van hen die zich beriepen op de Joodse overleveringen en visie op de toekomst. Voor zover dezen dan nog negatief spraken over de Joden, was dit in ieder geval niet meer bepalend voor de beoordeling van Joodse verwachtingen aangaande de toekomst.¹⁰⁴⁷ Bij hen kon *Menasseh ben Israel* op instemming rekenen ten aanzien van de doelstelling van zijn *Hope*:

“the scope of this discourse is, to show, that the hope in which we live, of the coming of the Messiah, is of a future, difficult, but infallible good, because it is grounded upon the absolute promise of the blessed God.”¹⁰⁴⁸

Hoe groot echter volgens sommige Engelse Protestanten de overeenkomst tussen Joodse en christelijke toekomstverwachtingen ook was, nooit leidde dit bij hen tot een relativering of een loslaten van het christocentrische uitgangspunt. *Maton* bood dan ook een christologische fundering van zijn chiliaste:

“Christ tooke our nature on him, as well to perform his kingly office therein among us, as either his priestly or propheticall”.¹⁰⁴⁹

Zo zien we dus bij de chiliasten, die een letterlijk duizendjarig rijk en een letterlijk herstel van Israël verwachtten, een wijze van schriftuitleg die weigerde de beloften aan Israël in het Oude Testament te verstaan in het licht van de vervulling daarvan in Christus, maar koos voor de grammaticaal-letterlijke betekenis, ook al was *Maton* die expliciet inging op de daarmee samenhangende hermeneutische vragen.

4.2.4 DE FIFTH MONARCHY MEN

Temidden van de vele stromingen die zich na 1640 manifesteerden, behoorden de Fifth Monarchy Men tot de meer spraakmakende, met name door de pogingen van een aantal uit hun midden om met geweld de macht te grijpen en zo het rijk van Christus in te luiden. Deze twee pogingen in Londen (1657 en 1661) liepen op niets uit.¹⁰⁵⁰ Het Rijk van Christus noemden zij het vijfde koninkrijk, in aansluiting bij Daniël 2, waar gesproken wordt van vier rijken die elkaar zouden opvolgen; daarna zou God “een koninkrijk ... dat in eeuwigheid niet zal te gronde gaan” (Daniël 2: 44, NBG) oprichten. De wortels van deze stroming moeten gezocht worden in de chiliastische verwachtingen, zoals we die gevonden hebben in de Engelse traditie, en met name bij *Mede* die uitging van een nog komend duizendjarig rijk.¹⁰⁵¹ Volgens *Capp* kwam hun

¹⁰⁴⁷ Alsted, *Beloved City*, p.76, ging in op de afwijzing van zijn - geestelijk - chiliaste vanwege het feit dat de “maintainers, and Patrons, of this opinion do *Judaize*, that is, fellow the Jewish Traditions; therefore to be found fault with.”, en antwoordde: “Therefore also the Scripture doth *Judaize*”; zo kende hij een duidelijke waarde toe aan Joodse verwachtingen; *Mede*, *Interpretation*, p.129vv, beschreef opvattingen van Joodse schrijvers over de dag van het oordeel en het rijk van de Messias ter ondersteuning van zijn eigen opvattingen; Calvert, *Jew*, p.153, was er ondanks zijn negatieve beoordeling van de Joden van overtuigd dat “Though there be much Chaffe in the Hebrew Doctors, yet there is much goed grein and fruit of profitable use.” Volgens hem waren meerdere plaatsen in het Oude en Nieuwe Testament zonder hulp van de Joodse commentatoren niet goed te verstaan (p.155); Sadler, *Rights*, p38[=102], beriep zich ter verdediging van zijn toekomstverwachtingen ook op Joodse overtuigingen.

¹⁰⁴⁸ Menasseh ben Israel, *Hope*, Menasseh ben Israel to the courteous reader.

¹⁰⁴⁹ Maton, *Israels Redemption*, p.45.

¹⁰⁵⁰ Capp, *Extreme Millenarianism*, p.66. Op p.69 maakt hij duidelijk dat geweld niet voor alle Fifth Monarchists acceptabel was. Dallison, *Criticism*, p.111, noemt hen “militant theocrats”.

¹⁰⁵¹ Rogers, *Fifth Monarchy Men*, p.10; Capp, *Extreme Millenarianism*, p.77, noemt als auteurs naar

interpretatie van de Bijbelse profetieën in grote lijnen overeen met die van de Congregationalisten. De belangrijkste vernieuwing die zij introduceerden, was de identificatie van de monsters en beesten uit de profetieën in de Openbaring van Johannes met levende personen in het Engelse politieke leven; vele van deze profetische symbolen pasten zij toe op de leidende politieke figuren als *Charles I* en later *Cromwell*, evenals op groepen met een andere kerkopvatting, zoals de Presbyteriënen en de verdedigers van een episcopale kerk.¹⁰⁵² Zij dachten over het duizendjarig rijk niet voornamelijk in geestelijke en kerkelijke termen, zoals gebruikelijk was, maar in sociale en politieke termen.¹⁰⁵³ *Escribano-Alberca* wijst erop dat de opkomst van de Fifth Monarchists nog steeds niet verklaard is: onduidelijk is wat de aanleiding gaf tot het zodanig omvormen van de algemene opvattingen over de komst van het rijk van Christus, dat het eigen initiatief en de macht van het zwaard daarin een cruciale rol gingen spelen. Met *Ball* wijst hij op de verschuiving in het openbaringsbegrip: uit de algemene voorstelling van openbaring ontstond het missionaire engagement in de zin van persoonlijke inspiratie van de prediker, die opriep tot de daad.¹⁰⁵⁴

Archers Reigne, dat in 1641 verscheen, stond bij Fifth Monarchists in hoog aanzien.¹⁰⁵⁵ *Baillie* noemde *Archer* en *Burroughs* als de eersten die een volledig uitgewerkt chiliasme propageerden en als inspiratiebron voor de Fifth Monarchists. Omdat deze radicalen algemeen werden afgewezen, was een verwijzing naar hen een argument dat goed van pas kwam om het chiliasme als geheel in diskrediet te brengen.¹⁰⁵⁶ Vele Fifth Monarchists waren niet zozeer geïnteresseerd in de uitleg van de profetieën als zodanig, maar veeleer in de duiding van de betekenis van eigentijdse gebeurtenissen als de executie van *Charles I* in 1649 of het naar huis zenden van de overgebleven vertegenwoordigers van het oude Parlement en het samenroepen van het Parlement van de 'saints', gekozen door de congregationalistische kerken, het zogenaamde 'Barebone's Parliament' in 1653. Met name deze laatste gebeurtenis overtuigde hen ervan, dat nu het langverwachte begin van het rijk der heiligen voor de deur stond.¹⁰⁵⁷

Capp stelt, dat het feit dat de Fifth Monarchists zichzelf als uitverkoren volk beschouwden, hun als vanzelf een betrokkenheid bij de Joden gaf. Hij vindt het daarom merkwaardig dat geen van hen voor zover bekend betrokken was bij de plannen voor de terugkeer van de Joden naar Engeland.¹⁰⁵⁸ Afgezien van de vraag of er inderdaad groepen in Engeland waren die zich letterlijk als het uitverkoren volk beschouwden, wat wij betwijfelen, zoals we schreven in het eerste hoofdstuk, concluderen wij op grond van ons onderzoek dat de Fifth Monarchists deelden in de opvattingen, zoals die zich in Engeland ten aanzien van de eschatologie ontwikkeld hadden, en daarbinnen hun eigen accenten zetten. De aandacht voor de bekering van

wie zij vaak verwijzen *Foxe, Napier, Brightman, Alsted* en *Mede*; *Escribano-Alberca, Eschatologie*, p.20.

¹⁰⁵² *Capp, Fifth Monarchy*, p.191vv; *Extreme Millenarianism*, p.68; *Escribano-Alberca, Eschatologie*, p.20.

¹⁰⁵³ *Escribano-Alberca, Eschatologie*, p.20.

¹⁰⁵⁴ *Escribano-Alberca, Eschatologie*, p.28v; *Ball, Expectation*, p.132.

¹⁰⁵⁵ *Rogers, Fifth Monarchy Men*, p.11; cf. *Capp, Extreme Millenarianism*, p.66: "Half-way between the spiritual vision of *Mede* and the political and material vision of the Fifth Monarchists stands the figure of *John Archer*."

¹⁰⁵⁶ *Baillie, Dissuasive*, p.224; *Dallison, Criticism*, p.105: "Baillie, then, was in no doubt that the chief popularizers of the millennial teaching were the Independents who had carried forward the more conservative teaching of *Alsted* and *Mede* to lengths which these men would certainly not have approved."

¹⁰⁵⁷ *Capp, Extreme Millenarianism*, p.70; *Rogers, Fifth Monarchy Men*, p.27, 29vv.

¹⁰⁵⁸ *Capp, Extreme Millenarianism*, p.71.

de Joden en het herstel van Israël vinden we ook bij sommigen van hen, zoals *John Tillinghast*, hun geleerdste vertegenwoordiger¹⁰⁵⁹, *John Canne* en *Mary Cary*, zonder dat deze punten in hun eigen visie een centrale plaats hadden.¹⁰⁶⁰ Hierin waren zij geen uitzondering: voor de meeste Engelse Protestanten speelden de Joden een bescheiden rol in het geheel van de eschatologie.

4.2.5 SAMENVATTING

Bij degenen die in deze periode dateringen van toekomstige gebeurtenissen boden (vooral Congregationalisten), overheerste de verwachting dat de Joden zich rond 1655 zouden bekeren en het rijk van Christus rond 1700 zou aanbreken. Er waren echter teveel alternatieve dateringen om zondermeer van een consensus te kunnen spreken. De ondergang van de Rooms-Katholieke kerk bleef voor de meesten van wezenlijk belang als voorwaarde voor de bekering der Joden, die dan gevolgd zou worden door het duizendjarig rijk. Deze berekeningen werden, evenals in de voorafgaande periodes, gedragen door de overtuiging dat het verloop van de gehele geschiedenis in de Schrift beschreven stond, zodat de toekomst in meer of minder detail kenbaar was voor degene, die nauwgezet de Schrift bestudeerde. We vinden geen geschriften meer, die het berekenen van de tijden of de beschrijving van de tekenen, die naar men verwachtte zouden voorafgaan aan de Wederkomst van Christus, tot onderwerp hebben. Veelmeer zien we nu opmerkingen over de datering van toekomstige gebeurtenissen en algemene uitspraken over de kenbaarheid van de toekomst verwerkt in geschriften van uiteenlopende aard.

De verwachtingen waren na 1640 hooggespannen: het rijk van Christus zou op korte termijn aanbreken. Het chiliasme liet zich gedurende deze periode vooral in premillennialistische vorm gelden, met name bij Congregationalisten en Fifth Monarchists; de opvattingen van *Mede* en *Alsted* kregen in dezen een grotere invloed dan die van *Brightman*. De opkomst van het premillennialisme geeft aan dat men ervan overtuigd was dat de climax van de geschiedenis zeer nabij was en dat men de nog resterende tijd te kort achtte voor een geleidelijke ontwikkeling. Sommigen legden ook de nadruk op het herstel van de materiële schepping; een enkeling ging daarbij zover, dat hij stelde dat Christus na zijn Wederkomst voorgoed op aarde zou regeren met zijn heiligen. De meerderheid van de in deze paragraaf besproken theologen verwachtte echter het duizendjarig rijk, voorafgegaan door de ondergang van de Rooms-Katholieke kerk en de bekering der Joden, als de afsluitende periode van vrede en bloei van de kerk op aarde. Dit kwam voort uit de diepe overtuiging dat het Evangelie van Christus ook binnen het kader van de geschiedenis zou overwinnen. Het duizendjarig rijk zou gevolgd worden door het Laatste Oordeel, waarna Christus met de zijnen voor eeuwig naar de hemel zou gaan. Een minderheid van de door ons bestudeerde theologen, vooral uit presbyteriaanse kring, wees dit chiliasme af als ingaand tegen de Schrift en de kerkelijke traditie en vanwege de overeenkomsten met Joodse Messiasverwachtingen.

In de polemiek tussen *Robert Maton* en *Alexander Petrie* over de juiste uitleg van de Bijbelse profetieën betreffende de toekomst, zowel in het algemeen als van de Joden in het bijzonder, werden voor de eerste en laatste maal tussen 1640 en 1670 hermeneutische vragen aan de orde gesteld, zonder dat men overigens kwam tot een

¹⁰⁵⁹ R.L. Greaves, *Biographical Dictionary III*, p.242.

¹⁰⁶⁰ Met betrekking tot de Fifth Monarchists lijkt ons de stelling van Hill, *Conversion*, p.277, op zijn plaats: "For many radicals the conversion of the Jews was significant primarily as a harbinger of the reign of the saints on earth which was to proceed the Second Coming. Soon achieving this reign became an end in itself, by comparison with which the Jews fell into the background."

duidelijke formulering van hermeneutische uitgangspunten. Uit het werk van *Maton* blijkt hoezeer een chiliastische eschatologie en het verlangen naar de bekering der Joden verweven konden raken. Hij beriep zich op de missionaire mogelijkheden van een uitleg die het nog komend rijk van Christus opvatte als vervulling van en correctie op de Joodse verwachting van het Messiaanse rijk. Op basis van een chiliastische uitleg van de Schrift konden volgens hem onnodige misverstanden tussen Joden en Christenen worden weggenomen. Daarmee was hij de enige Engelse protestantse theoloog die, staande in de lijn van ondermeer *Bale*, *Brightman* en *Finch*, kwam tot een doordenking van de uitgangspunten voor de verwachting van het herstel van Israël. Aan de hand van deze discussie wordt duidelijk dat achter chiliastische visies over het algemeen een grammaticaal-letterlijke uitleg van profetieën in de Schrift schuilging, gedragen door de overtuiging dat deze profetieën betrekking hadden op nog komende ontwikkelingen in de (heils)geschiedenis. Tegenstanders van het chiasmisme kozen meestal voor een exegese, die er van uitging dat de beloften uit het Oude Testament in Christus reeds vervuld waren. Beide vormen van uitleg stonden in een christocentrisch kader.

De meest radicale groep die zich baseerde op chiliastische verwachtingen, de Fifth Monarchy Men, besteedde geen bijzondere aandacht aan de bekering der Joden en de toekomst van Israël.

Met de Restoration in 1660 kwam een einde aan de hoop van de Puriteinen op een volledige reformatie in Engeland; het ideaal van een geheel zuivere kerk bleek (voorlopig) onbereikbaar. Het grote bouwwerk van de toekomstverwachtingen bleek een luchtkasteel te zijn. Slechts enkelen poogden nog het verloop van de toekomst in kaart te brengen.

4.3 DE BEOORDELING VAN EN HOUDING TEN OPZICHTE VAN DE JODEN

Voor het eerst in deze studie doet zich hier de mogelijkheid voor te toetsen wat de praktische waarde was van de beschouwingen van de Engelse Protestanten betreffende de Joden en hun toekomst.¹⁰⁶¹ Uit de pleidooien voor toelating van de Joden tot Engeland die sinds 1648 klonken en de reacties daarop werd duidelijk welke houding Engelse Protestanten wilden aannemen tegenover de Joden.¹⁰⁶² Het hoogtepunt in deze discussie was rond de Whitehall-conferentie, die in december 1655 gehouden werd om een antwoord te formuleren op het verzoek om toestemming voor de Joden om zich in Engeland te vestigen, dat door de Amsterdamse rabbijn *Menasseh ben Israel* aan de Lord Protector *Oliver Cromwell* was voorgelegd.¹⁰⁶³ Voor- en tegenstanders werden hierdoor gedwongen hun standpunt ten aanzien van deze vraag te formuleren. Het zwaartepunt van de aandacht kwam te liggen op de status van het Joodse volk tijdens en na hun bekering tot het Christendom¹⁰⁶⁴; de beoordeling van de Joden die (nog) niet bekeerd waren, veranderde echter niet wezenlijk ten opzichte van de voorafgaande periode. Dat men hierbij veelal uitging van het beeld van de Jood, zoals dat in de traditie leefde en dat slechts zelden gevormd was door kennis uit de eerste hand aangaande de Joden en het

¹⁰⁶¹ Cf. Katz; *Philo-semitism*, p.104: de meeste controversiële uitspraken over de rol van de Joden betreffende de Wederkomst van Christus werden gedaan “in the context of theoretical, if not academic, discussions.”

¹⁰⁶² Zie Ball, *Expectations*, p.146-156, over de plaats van de Joden in de eschatologie in het midden van de zeventiende eeuw.

¹⁰⁶³ Zie voor deze discussie en de Whitehall-conferentie: Katz, *Philo-semitism*, p.190-231; Jordan, *Toleration*, p.208-218; Roth, *History*, p.152-172.

¹⁰⁶⁴ Katz, *Philo-semitism*, p.100.

Jodendom, behoeft geen betoog meer.¹⁰⁶⁵

4.3.1 BEOORDELING VAN DE AFWIJZING VAN HET CHRISTELIJK GELOOF DOOR DE JODEN

Binnen elke groep of stroming in het Engelse Protestantisme vinden we gedurende deze periode negatieve oordelen over de Joden. Ongeloof, verachting van het woord van Christus, verantwoordelijkheid voor zijn kruisiging, koppigheid, hardheid van hart en de over zichzelf afgeroepen vloek bleef men beschouwen als de redenen, waarom de kinderen van het Koninkrijk, de Joden, waren buitengeworpen en leefden onder de toorn van God.¹⁰⁶⁶ Men noemde soms de blindheid van de Joden voor de ware betekenis van het Oude Testament en hun hardheid van hart, waardoor ze het Evangelie afwezen, als een gevolg van Gods straf voor hun weigering om Jezus als de Messias te aanvaarden.¹⁰⁶⁷ De Congregationalist *Increase Mather* noemde de blindheid en verharding van de Joden zowel een zonde als een gevangenschap; bekering en verlossing waren dus nodig voor de Joden om van onderdrukking en ongeloof bevrijd te worden.¹⁰⁶⁸ Men was van mening dat de Joden sinds hun verwerping van Jezus als Messias waren als de door Jezus vervloekte vijgeboom: de vloek van vruchteloosheid rustte op alle Joden tot aan de tijd van hun bekering. Dan zou de toorn van God ten volle over hen gekomen zijn en zou Hij hen weer roepen.¹⁰⁶⁹ De overgrote meerderheid van de door ons gevonden theologen, zowel voor als na de Whitehall-conferentie, benadrukte het blijvende karakter van de beloften van God aan Israël, waardoor een toekomstig herstel zeker was, en onderstreepte zo de tijdelijkheid van de verwerping.¹⁰⁷⁰ Een enkele maal werd in dit verband de nadruk gelegd op het pedagogisch karakter van Gods straf, als middel tot bekering.¹⁰⁷¹ Een duidelijk voorbeeld van de wijze waarop de verwachte bekering van de Joden kon samengaan met een uiterst negatieve beoordeling van hen, vinden we bij *Thomas*

¹⁰⁶⁵ Osterman, *Controversy*, p.308, noemt het zich baseren op secundaire bronnen en geruchten, nun houding die karakteristiek was voor bijna ieder die gedurende deze periode over de Joodse godsdienst schreef.

¹⁰⁶⁶ Ward, *Matthew*, Part 1, p.459; Calvert, *Jew*, p.A2^v: “If God lay out all his mercy in his Son, he will lay out abundance of wrath upon their backs that despise him, that brings messages of Reconciliation and Life from heaven”; Maton, *Redemption Redeemed*, p.3; Fox, *Visitation*, p.2v, 54; Owen, *Shaking*, p.247; Lightfoot, *Parergon*, p.375; Thorowgood, *Iewes in America*, p.A3^f; Dickson, *Matthew*, p.333; Bargishai, *Compendium*, p.3, 6; Fell, *Manasseth*, p.1v; Sherwin, *Considerations*, p.43; Mather, *Mystery*, p.11, 173vv.

¹⁰⁶⁷ Cotton, *Canticles 1642*, p.195; Fox, *Visitation*, p.1; Strong, *Doctrine*, p.268.

¹⁰⁶⁸ Mather, *Mystery*, p.92v; cf. Powell, *Christ and Moses*, p.104v.

¹⁰⁶⁹ Ward, *Matthew*, Part II, p.371 (bij Mat. 21: 19); Calvert, *Jew*, p.B2^v; Mede, *Peter*, p.9, was van mening dat God, vanwege de weigering van de Joden de verzoening door Christus te aanvaarden, hen strafte voor al de zonden, die ze ooit als volk bedreven hadden; E[achard], *Promise*, p.39-38 (de paginanummering is onregelmatig); cf. *Great Day*, p.20.

¹⁰⁷⁰ Congregationalisten: Owen, *Shaking*, p.247, 266; Holmes, *Canticles*, p.415; Maton, *Reigne*, p.18: “the casting away of God’s people for a time, which wee set at this day verified: and their receiving again for-ever, which shall as certainly come to passe”. Verder bisschop Ussher, *Body*, p.437, 447; de onbekende Philo-Judaeus, *Resurrection*, p.A5^f, en Nicholas, *Apology*, p.6. Na 1655: de Puritein Brinsley, *Tears*, p.6; de Particular Baptist Collier, *Brief Answer*, p.1; de Congregatioaalist Strong, *Doctrine*, p.268. Voorgangers in de staatskerk: Lane, *Look*, p.124; Sherwin, *Considerations*, p.7.

¹⁰⁷¹ De Congregationalist Goodwin, On Repentance. Two Sermons (in: *Works*, Vol. VII, p.560): “the chief end which God hath in threatening and sending public calamities on the world is to purify and make his own better and fitter for heaven, to put them upon seeking him and seeking righteousness.”; Philo-Judaeus, *Resurrection*, p.5; Dury, *Information*, p.2, 9: “for all these tryals ... tend to nothing else but to bring them to a sense of their sins, that they may be cleansed from the same by repentance, and brought to the knowledge of Jesus Christ.”

Calvert, voorganger in de staatskerk, die in 1662 uit het ambt werd gezet. Deze noemde de Joden vijanden van Christus en het christelijk geloof¹⁰⁷², “unjust and Hellish-hearted”. Volgens hem haatten zij de Christenen zozeer dat ze zeiden dat een Jood geen berouw behoefde te hebben van de moord op een Christen; zelfs de op volksverhalen berustende beschuldigingen van rituele kindermoord, hostieschending en vergiftiging van bronnen herhaalde hij.¹⁰⁷³ Hij hield het bovendien voor mogelijk dat de Joden van nature stonken en leden aan bloedvloeïngen, als straf voor de kruisiging.¹⁰⁷⁴ Desondanks hield ook hij staande dat zij in het begin door het verbond Gods volk waren, en dat zij uiteindelijk naar huis geroepen zouden worden om te delen in het genadeverbond. In hun huidige houding van verzet tegen God en haat tegen Jezus Christus waren zij echter door God verworpen en niet zijn volk.¹⁰⁷⁵ *Calvert* verwachtte van de Christenen tegenover de Joden een houding van medelijden en inzet om al het mogelijke te doen voor hun bekering; voor zover mogelijk moest alles wat de Joden aanstoot gaf, uit leer, eredienst en leven verwijderd worden.¹⁰⁷⁶ Hij verwachtte grote vreugde als gevolg van de hereniging van Joden en heidenen, die zou volgen op de bekering der Joden.¹⁰⁷⁷ Overduidelijk zien we dus ook hier, zoals we reeds eerder gezien hebben, dat de hoop van de Engelse Protestanten op de bekering der Joden niet berustte op een positieve beoordeling van de Joden, maar wat deze Protestanten aangaande God beleden.

Slechts een enkeling als de Presbyteriaan *John Lightfoot*, die aanzien genoot als autoriteit op het gebied van Hebreeuws en rabbinica en die de uitgave van *Hugh Broughtons* verzameld werk verzorgde, legde de nadruk eenzijdig op de verwerping van de Joden.¹⁰⁷⁸ Bij hem vinden we slechts een negatieve beoordeling van de Joden, zonder enige verwachting van bekering of herstel. Hij legde een zwaar accent op hun schuld en de daaruit voortvloeiende verwerping door God. Volgens hem beschouwde Paulus de Joden die niet tot geloof in Jezus als de Messias gekomen waren, als onherstelbaar verloren, zodat hij hen in de tweede brief aan de Tessalonicenzen beschreef als de Antichrist.¹⁰⁷⁹ *Lightfoot* is de enige auteur in deze periode bij wie we een identificatie van de niet in Christus gelovende Joden met de Antichrist aangetroffen hebben. Alle anderen die melding maakten van de middeleeuwse traditie dat de Antichrist uit de Joden zou voortkomen, bestreden deze nadrukkelijk, vaak met als argument dat dit een poging was om de antichristelijke aard van het Pausdom te

¹⁰⁷² *Calvert, Jew*, p.A3^r; cf. p3: vele van de leerstellingen van de Joden “maintain a Diametricall opposition to the Gospel of Christ; ... of all sinners and Sects, the portion of an Antichristian Jew will bee the most hard and heavy.” Cf. Holland, *Revelation*, p.14 (bij 2: 9); Tuckney, *None*, p.44v.

¹⁰⁷³ *Calvert, Jew*, B3^v, 16-21. Als reden achter deze kindermoorden noemde hij: “to rub their memories afresh into sweet thoughts of their Crucifying Christ, the more to harden themselves against Christ, and to shew their curst hatred to all Christians” (p.A3^v); hij verwees hierbij ondermeer naar Foxe, *Sermon* (zie § 2.4); cf. Hughes, *Anglo-Judaeus*, p.6vv, 18, 23; Prynne, *Demurrer*, p.82vv.

Mather, *Mystery*, p.175, stond sceptisch tegenover de beschuldiging van kindermoord en bronnen-vergiftiging: deze verhalen uit “dark and Popish times” waren volgens hem onbetrouwbaar.

¹⁰⁷⁴ *Calvert, Jew*, p.31; cf. Hughes, *Anglo-Judaeus*, p.23.

¹⁰⁷⁵ *Calvert, Jew*, p.156v.

¹⁰⁷⁶ *Calvert, Jew*, p.A3^r, 24, 44.

¹⁰⁷⁷ *Calvert, Jew*, p. B3^r, 24.

¹⁰⁷⁸ *Lightfoot, Parergon*, p.375v.

¹⁰⁷⁹ *Lightfoot, Harmony*, p.296 (over 1 Tess. 2: 15v). Op de volgende pagina, ook 296 genummerd, werkte hij dit verder uit: “the Jewish Nation, which proved *Antichrist*, as well as *Rome* ever did, and as far as *Rome* ever did, and before *Rome* ever did, and as long and longer then *Rome* hath yet done. As *Jews* and *Rome* joyned In the murder of Christ, so they are joyned in this character of *Antichrist*, but the *Jews* to be understood first.” Cf. *Parergon*, p.376; *Works*, Vol. II, p.110.

verbergen.¹⁰⁸⁰ In *Lightfoots* ogen waren de Joden tot in zijn eigen tijd nog steeds vol van dezelfde antichristelijke geest:

“The same blindness, the same doting upon traditions, the same insisting upon their own works for salvation, the same blind confidence that they are Gods only beloved people, the same expectation of *Messias* to come, the same hatred of *Messias* already come, and the same opposition against the Gospel is in them still, that was in that first generation that crucified the Lord of *life*.”

Hij ontkennde dat er voor de Joden nog een bijzonder verbond van kracht zou zijn. Hoewel hij erkende dat velen van hen door God uitverkoren waren tot zaligheid, stond dat volgens hem niet in verband met een blijvende verkiezing van Israël; het afzonderlijke verbond met de vadersen waardoor ze Gods eigen, bijzondere volk geworden waren, was sinds de komst van het Evangelie, het nieuwe en algemene verbond, niet meer van kracht, omdat het onderscheid tussen Jood en heiden was weggefallen.¹⁰⁸¹ Slechts weinig Joden waren Christenen geworden. Dit had volgens *Lightfoot* hiermee te maken, dat de zonde op grond waarvan de Tien Stammen verworpen waren, groter was dan de zonde die de verwerping van de heidenen bewerkt had, zodat ook hun blindheid en verharding groter was. De zonde van de Twee Stammen, de kruisiging van Christus, overtrof nog die van de Tien Stammen, zodat hun schuld zeer groot was.¹⁰⁸²

Ook bij enkele anderen vinden we de opvatting dat er geen toekomst was voor het historische Israël, maar dat de toekomst toebehoorde aan het geestelijke Israël, de gemeenschap van Gods uitverkorenen uit alle volken.¹⁰⁸³ Volgens *David Pareus*, hoogleraar theologie te Heidelberg, die zich voor zijn uitleg van de Openbaring van Johannes met name beriep op *Bullinger* en *Brightman*¹⁰⁸⁴, waren de uitverkorenen uit de gehele mensheid in de plaats gekomen van de twaalf stammen van Israël.¹⁰⁸⁵ Deze stammen waren volgens hem ten onder gegaan bij de verwoesting van Judea en Jeruzalem. Van de Joden die nog in de verstrooiing leefden, was het volkomen onduidelijk tot welke stam zij behoorden.¹⁰⁸⁶ De jurist en pamfletschrijver *George Wither* ging nog verder: hij stelde de vraag of nog te bepalen was wie nu echt een Jood was, want de Joden waren reeds vaak verbannen en geslachtsregisters waren verloren gegaan. Hij hield het voor mogelijk dat de meerderheid van hen die Joden genoemd werden, behoorden tot de oorspronkelijke bewoners van de landen waar lange tijd Joden gewoond hadden. Door hun aanvaarding van wat hij noemde de Joodse ketterij leefden dezen nu onder de vloek die oorspronkelijk op de Joden rustte.¹⁰⁸⁷ Bovendien hield hij het voor mogelijk, dat de Antichrist een groep gespuis verzamelde, die voorwendde dat ze Joden waren die op buitengewone wijze waren samengekomen, om hen die geloofden in de ware, reeds gekomen *Messias*, te

¹⁰⁸⁰ De Duitser Pareus, *Revelation*, p.143v; de Puritein Holland, *Revelation*, p.49; de Presbyteriaan Guild, *Sealed Book*, p.A4^r; de pamfletschrijver Wither, *Meditations*, p.44.

¹⁰⁸¹ Lightfoot, *Parergon*, p.375v.

¹⁰⁸² Lightfoot, *Parergon*, p.376; cf. E[achard], *Deliverance*, p.50.

¹⁰⁸³ Holland, *Revelation*, p.49: Israël, “That is, of all Nations imitating the true faith of the true Israel.”; Seagar, *Discoverie*, p.33; Guild, *Sealed Book*, p.48, sprak over “this true *Israel* of the Church of Christ (who is now Gods only people)” en zweeg over de bekering van de Joden.

¹⁰⁸⁴ Pareus, *Revelation*, p.13 (Preface). Waarschijnlijk kende hij het commentaar van *Brightman* via de oorspronkelijke Latijnse editie uit 1609.

¹⁰⁸⁵ Pareus, *Revelation*, p.143 (bij 7:4).

¹⁰⁸⁶ Pareus, *Revelation*, p.143 (bij 7:4).

¹⁰⁸⁷ Wither, *Meditations*, p.34.

misleiden.¹⁰⁸⁸ Volgens de Presbyteriaan *Alexander Petrie* waren gelovige heidenen sinds de komst van Christus ware Joden, en ongelovige Joden heidenen. Het criterium voor het behoren tot Israël was volgens hem dus veranderd van afstamming van de aarstvaders tot geloof in Jezus als de Messias.¹⁰⁸⁹ Bij de Puritein *Hezekiah Holland* vinden we slechts negatieve uitspraken over de Joden, zonder enige verwijzing naar een toekomstig herstel.¹⁰⁹⁰

Een totaal andere beoordeling van het ongeloof van de Joden werd gegeven door de Calvinist *Thomas Barlow*, Fellow van Queens' College te Oxford, die blijkens het feit dat hij in 1660 werd benoemd tot hoogleraar theologie en in 1675 tot bisschop van Lincoln, niet behoorde tot de Puriteinen. In 1655 schreef hij op verzoek een verhandeling over de vraag of en onder welke voorwaarden de Joden tot Engeland mochten worden toegelaten; dit geschrift werd echter pas in 1695 gepubliceerd. Volgens hem waren er vele Joden over de hele wereld aan wie het Evangelie niet voldoende duidelijk was gemaakt; hij verklaarde dat zij onschuldig waren aan hun onwetendheid betreffende het Evangelie, voorzover dat niet aan hen verkondigd was. De schuld hiervoor legde hij bij de Christenen die zich zo weinig hadden ingespannen om de waarheid aan anderen bekend te maken. De Joden in zijn eigen tijd die geen oog- en oorgetuigen waren geweest van Christus' woorden en daden, beschouwde hij als minder schuldig dan de Joden uit de tijd van Christus' leven op aarde. Gedwongen bekering van de Joden wees hij af: geloof wordt door God geschonken en bewerkt in het hart en geen mens kan juist beoordelen wat God wel of niet in een ander heeft gedaan.¹⁰⁹¹ Een vergelijkbare benadering hebben wij bij geen van de andere door ons bestudeerde theologen gevonden.

Na de Whitehall-conferentie en de publicatie van negatieve visies die opgeroepen waren door de mogelijkheid dat de Joden tot Engeland zouden worden toegelaten, spanden sommigen zich in om het accent op de schuld van de Joden te relativiseren, door er bijvoorbeeld op te wijzen dat de kruisiging van Jezus naar Gods wil plaatsvond, zodat alle schuld daarvoor niet zonder meer op de Joden gelegd kon worden.¹⁰⁹² Bovendien had Christus gebeden om vergeving voor deze zonde; het zou godslasterlijk zijn om te veronderstellen dat dit gebed niet verhoord zou zijn.¹⁰⁹³ Daarnaast relativiseerden enkelen de schuld van de Joden in relatie tot de schuld van Christenen.¹⁰⁹⁴

¹⁰⁸⁸ Wither, *Meditations*, p.37.

¹⁰⁸⁹ Petrie, *Chiliasto-mastix*, p.9v: "believing gentiles are true Iewes ... and unbelieving Jewes are gentiles."

¹⁰⁹⁰ Holland, *Revelation*, p.14 (bij 2:9): "Christ affirms them to be a blasphemous congregation led by Satan to their destruction.... He is not a Jew who is only outwardly one. We see titles avail nothing when men are degenerated from the truth." Bij 3:9 sprak hij van weerlegging van de Joden, waar de gebruikelijke uitleg sprak over hun bekering: "Here is comfort that these opposing Iewes should in time be confuted." (p.24) Tenslotte dateerde hij de duizend jaren gedurende welke Satan gebonden was vanaf de verwoesting van de tempel: "the Jewes much hindred the calling of the Gentiles with any great efficacy, till the ruine of the Temple, from which time cheifly the thousand yeers of Satans binding are reckoned Anno 73." (p.154v).

¹⁰⁹¹ Barlow, *Case*, p.46v, 51, 56vv.

¹⁰⁹² Collier, *Brief Answer*, p.4: "In crucifying the Lord they did no more thea was the counsell and determination of the Lord ... Though it was their sin, yet it was Gods counsel."

¹⁰⁹³ D.L., *Israels Condition*, p.60; Ravis, *Discourse*, p.61.

¹⁰⁹⁴ Philo-Judaeus, *Resurrection*, p.99: "He [the Christian] can upbraid and taunt the *Jews* with his own proper qualities: he saith they crucified our Saviour, and pierced the Lord of Me; and I say, that there in not one sin that he commits, but does crucifie the Son of God afresh." De Joden kruisigden Christus,

4.3.2 PLEIDOOIEN VOOR DE TOELATING VAN DE JODEN TOT ENGELAND

De eerste impliciete verdediging van de toelating van de Joden tot Engeland vinden we in deze periode bij de Separatist en stichter van de kolonie Rhode Island *Roger Williams*, in het kader van zijn pleidooi voor tolerantie. Hiermee stond hij in de traditie van Baptisten als *Leonard Busher* en *Thomas Helwys*, die reeds in 1612 en 1614 pleitten voor tolerantie en toelating van de Joden, zoals we zagen in § 3.4.3.¹⁰⁹⁵ In zijn *Bloudy Tenent*, waarin hij opkwam voor de vrijheid van geweten en een scherpe veroordeling uitsprak over vervolging van andersdenkenden, voerde *Williams* een pleidooi voor een neutrale opstelling van de staat ten opzichte van de individuele (geloofs)overtuiging.

“It is the will and command of God, that (since the coming of his Sonne the Lord Jesus) a permission of the most *Paganish, Jewish, Turkish, or Antichristian consciences and worships*, bee granted to *all men in all Nations and Countries*: and they are onely to bee *fought* against with that *Sword* which is only (in *Soule matters*) *able to conquer*, to wit, the *Sword of Gods Spirit, the Word of God.*”

“true *civility and Christianity* may both flourish in a *state or Kingdome*, notwithstanding the *permission* of divers and contrary *consciences*, either of *Jew or Gentile.*”¹⁰⁹⁶

Los van een direct pleidooi voor de toelating van de Joden nam *Williams* hier reeds een principiële positie in betreffende de aanvaardbaarheid van een dergelijke toelating. In zijn verdediging van tolerantie werd hij gevolgd door de koopman en Non-conformist *Henry Robinson* en de radicale Particular Baptist *Richard Overton*, die vervolging omwille van geloofsovertuiging beschouwden als een van de grootste belemmeringen voor de bekering van Joden en anderen.¹⁰⁹⁷ *Liu* en *Hans R. Guggisberg* hebben erop gewezen, dat *Williams*' visie bepaald niet vanzelfsprekend was in een tijd, waarin de overgrote meerderheid van de theologen zondermeer vasthield aan de traditionele collectieve visie op de maatschappij, en uniformiteit in religie beschouwd werd als een noodzakelijke voorwaarde voor het instandhouden van de samenleving.¹⁰⁹⁸ Hoe sterk de afwijzing van de opvattingen van *Roger Williams* was, blijkt uit het feit dat het Parlement in augustus 1644 instemde met een voorstel om diens boeken in het openbaar te laten verbranden.¹⁰⁹⁹ Acht jaar later verdedigde *Williams* de toelating van de Joden tot Engeland expliciet met een beroep op Gods

terwijl ze niet wisten, dat Hij de Zoon van God was; Christenen waren Hem ongehoorzaam, terwijl ze dit wel wisten (p.101); cf. Collier, *Brief Answer*, p.4: “wherein a Jew that rejecteth Christ is worse than a Gentile? that doth the same, if not worse, I am yet ignorant, the one doth it out of conscience, through ignorance: and the other out of prophaneness through ignorance.”; Sherwin, *Considerations*, p.43: de verachting en vervolging van het Evangelie door Rome is erger dan die door de Joden.

¹⁰⁹⁵ Zie voor een, beschrijving van *Williams*' denken over godsdienstvrijheid: Moore, *Roger Williams*.

¹⁰⁹⁶ *Roger Williams, Bloudy Tenent*, in de zesde en twaalfde van de aan de tekst voorafgaande stellingen.

¹⁰⁹⁷ *Robinson, Liberty*, p.14; *Overton, Persecution*, p.22v.

¹⁰⁹⁸ *Liu, Discord*, p.35v; *Guggisberg, Glaubensfreiheit*, p.456v, beschouwt dit als karakteristiek voor het ‘confessionele tijdperk’; op p.474 stelt hij dat echter ook de bereidheid tot religieuze tolerantie gedurende de jaren 1640-1660 algemeen toenam in Engeland.

Zie voor een beschrijving van de argumenten die men hanteerde ter verdediging van eenheid van religie: *Russell, Arguments*. *Cragg, Reason*, p.195vv, biedt een korte beschrijving van de argumenten die men gebruikte ter verdediging van vervolging.

¹⁰⁹⁹ *Watts, Dissenters*, p.105.

verbond met hen en omwille van de vruchten van hun bekering. Gods toorn over de verdrukking en onmenselijke behandeling van de Joden in Engeland zou dan volgens hem afgewend kunnen worden. Op de praktische uitwerking van deze toelating, inclusief de beperkingen die daarbij aan de Joden opgelegd zouden worden, ging hij niet in, omdat dat een zaak was waarover de staat zou moeten beslissen.¹¹⁰⁰

In 1648 vinden we bij de overigens onbekende *Edward Nicholas* het eerste expliciete pleidooi voor de toelating van de Joden. Zijn argumenten werden slechts gedeeld door enkele Baptisten. Sterke nadruk legde hij op de schuld van Engeland tegenover de Joden en de woede van God, die daardoor tegen Engeland opgeroepen was. Hierbij verwees hij naar het lot van de Joden vòòr hun verbanning in 1290, vooral de massamoorden in 1190 en naar de nog steeds van kracht zijnde wetten die het Joden verboden voet aan land te zetten in Engeland.¹¹⁰¹ Door de Joden te verwerpen, riep men de toorn van God over zich af; de tijd stond voor de deur, dat God rekenschap zou vragen van hen die zijn volk beroofd en verdrukt hadden.¹¹⁰² Over de Joden sprak hij op ongekend positieve wijze; hij noemde hen “the most honorable Nation of the world”, een zegen voor elk land waar zij woonden.¹¹⁰³ Hoewel Hij hen tijdelijk verworpen had, erkende God hen nog steeds als zijn volk; hun toekomstige herstel was beloofd.¹¹⁰⁴ Op grond hiervan stelde *Nicholas* dat het de plicht van de Engelsen was de Joden voor zover mogelijk te troosten en genoegdoening te schenken voor de velen die onschuldig waren vermoord, en hen toe te laten tot Engeland.¹¹⁰⁵

De *Cartwrights*, Baptisten die in Amsterdam woonden en daar contacten hadden met de Joden¹¹⁰⁶, vroegen met het oog op de komende bekering van de Joden en de rol die Engeland daarin zou kunnen spelen¹¹⁰⁷, om opheffing van de wet betreffende de verbanning van de Joden, en het openstellen van Engeland voor de Joden, zodat zij daar zouden kunnen leven en handeldrijven.¹¹⁰⁸

De kerkhistoricus *Thomas Fuller* beschouwde als eerste belemmering van de bekering der Joden het ontbreken van sociale contacten tussen Engelsen en Joden. Er zou dus een einde moeten komen aan de verbanning van de Joden uit Engeland. Zonder persoonlijk contact met hen konden Engelsen niets doen ter bekering van de Joden - een argument dat ook door anderen gehanteerd werd.¹¹⁰⁹

¹¹⁰⁰ Roger Williams, *Fourth Paper*, p.18v. Katz, *Philo-semitism*, p. 187, noemt dit “one of the most comprehensive and powerful statements which had yet appeared in England.”

¹¹⁰¹ Nicholas, *Apology*, p.4; ook volgens Cartwright, *Petition*, p.13, leden de Joden nog steeds onder de wreedheid van deze massamoorden en verbanning uit vroeger eeuwen.

¹¹⁰² Nicholas, *Apology*, p.5, 8: “We have great and important cause to take heed, lest we of this Kingdom of *England*, putting from us and abandoning these people of God, we separate not ourselves from Gods favor and protection”; Overton, *Persecution*, p.23: de Burgeroorlog is een straf Gods voor de vervolging der Joden; Cartwright, *Petition*, p.13: “the wrath of God, will be much appeased towards you, for their innocent blood shed”, wanneer de Joden weer toegelaten worden.

¹¹⁰³ Nicholas, *Apology*, p.4, 5: “the protection of all men is in Gods people, whose blessings are continually showred down on a Land, for their sakes”.

¹¹⁰⁴ Nicholas, *Apology*, p.6; hij verwees hiervoor naar Rom. 11: 24vv.

¹¹⁰⁵ Nicholas, *Apology*, p.8. Hij hoopte zelfs op gewapend optreden van de Engelsen ten gunste de Joden in andere landen (p.12). Wilensky, *Barlow / Dury*, p.264, heeft erop gewezen dat dit werk van *Nicholas* en *Dury's Conscience* de enige Engelse werken uit deze periode zijn, waarin bezorgdheid werd getoond over het lot van Joodse groepen in roomskatholieke of islamitische staten.

¹¹⁰⁶ Toon, *Jewish Immigration*, p.116.

¹¹⁰⁷ Cartwright, *Petition*, p.13: “this Nation of England with the Inhabitants of the Nether-lands shall be the first and readiest to transport Israell's Sons and Daughters in their Ships to the land promised to their fore-Fathers, ... for an everlasting inheritance.”

¹¹⁰⁸ Cartwright, *Petition*, p.13.

¹¹⁰⁹ Fuller, *Pisgah-sight*, p.199: “There must be first conversing with them, before there can be converting of them. The Gospell doth not work ... at distance, bet requires some competent familiarity

De Puritein *Thomas Thorowgood* was veel terughoudender in zijn pleidooi voor toelating van de Joden: hij had een vrij negatief beeld van hen, hun verbanning uit Engeland was volgens hem niet ten onrechte geweest. Toelating kon volgens hem slechts dan worden toegestaan wanneer zeker was dat de naam van Christus niet zou worden gelasterd door de Joden en de rechten van de Engelsen niet in gevaar zouden komen. Aan de andere kant stelde hij dat er nooit sprake kon zijn van een serieuze inspanning voor hun bekering, zolang de naam ‘Jood’ negatief beladen bleef.¹¹¹⁰

4.3.3 MENASSEH BEN ISRAEL'S VERZOEKSCRIFTEN

In de laatste maanden van 1655 en de eerste helft van 1656 werd de discussie beheerst door de verzoeken die *Menasseh ben Israel* (1604-1657) richtte aan de Lord Protector *Oliver Cromwell*.¹¹¹¹ Deze Amsterdamse rabbijn en drukker werd vooral bekend door zijn in vier delen verschenen *Conciliador* (1632-1651), een werk waarin hij de tegenstrijdige uitspraken en opvattingen die in het Oude Testament te vinden waren, poogde te harmoniseren. In zijn tijd was hij de belangrijkste representant van Joodse wetenschap voor de niet-Joodse geleerden.¹¹¹² Reeds in 1650 was hij in Engeland bekend geworden door de publicatie van zijn aan het Engelse Parlement en de Council of State opgedragen *The Hope of Israel*. Dit werk was ontstaan naar aanleiding van een verzoek om informatie aangaande het verhaal van *Antonio de Montezinos*, die beweerde nakomelingen van de Tien Stammen ontmoet te hebben in Zuid-Amerika. *John Dury*, de ijveraar voor eenheid tussen de protestantse kerken in Europa, had hiervan in 1644 in Holland gehoord en herinnerde zich dit toen hij het manuscript las van Thorowgoods *Iewes in America*, dat geschreven was om steun te verkrijgen voor het zendingswerk van de Congregationalist *John Eliot* en anderen onder de Amerikaanse Indianen.¹¹¹³ Op verzoek van *Dury* zond *Menasseh ben Israel* hem een copie van dit verhaal, dat als appendix werd opgenomen in *Thorowgoods* boek toen dat in 1650 verscheen. Dit verzoek van *Dury*, samen met een aantal brieven van de Congregationalist *Nathanael Holmes*, leidde tot het schrijven van *Hope*, dat in eerste instantie in het Latijn verscheen onder de titel *Spes Israelis*.¹¹¹⁴ In dit werk ging *Menasseh ben Israel* in op de verstrooiing van de Tien Stammen over de gehele aarde (sectie 1-23) en hun verwachte terugkeer naar het land der vaders (sectie 24-29). Volgens het voorwoord had hij dit werk geschreven om de gunst van de Engelse leiders te verkrijgen voor zijn verstrooide volk.¹¹¹⁵

Duidelijk kwamen in dit werk zijn messiaanse verwachtingen naar voren: de Tien Stammen zouden op korte termijn samen met de Twee Stammen terugkeren naar

with the persons of *Probationer*-converts.”; cf. Peters, *Word*, p.11; Norwood, *Proposals*, p.17v; Barlow, *Case*, p.11: “it were not Sense to suppose, that they could gain those by their Conversation, with whom the might not converse.”; D.L., *Israels Condition*, p.27v.

¹¹¹⁰ Thorowgood, *Iewes in America*, p.A3^v.

¹¹¹¹ Zie voor een beschrijving van de contacten van *Menasseh ben Israel* met Engelsen: Hyamson, *History*; Katz, *Philo-semitism*, p.190-231; Méchoulouan/Nahon, *Hope*; Popkin, *Messianism*, p.71-77; Roth, *Life*; Wolf, *Mission*. Wolfs werk is, ondanks het feit dat het uit 1901 stamt, nog steeds een van de meest gezaghebbende werken over de pogingen van *Menasseh ben Israel* om de toelating van de Joden te bewerken.

¹¹¹² Roth, *Life*, p.90v, Zie voor de achtergrond van *Menasseh ben Israels*; denken: Melnick, *Polemics*, p.43-54.

¹¹¹³ Voor de zendingsactiviteiten van *Eliot*, zie Frick, *Mission*, p.83-91.

¹¹¹⁴ Wolf, *Mission*, p.xxiv-xxvii.

¹¹¹⁵ *Menasseh ben Israel*, *Hope*, To the Parliament, p.4. Volgens Van der Wall, *Letters*, p.57, werd de opdracht van *Hope* aan het Engelse Parlement gesuggereerd door Engelse correspondenten van *Menasseh ben Israel*; waarschijnlijk schreef *Dury* het concept van deze opdracht, of zelfs de definitieve versie ervan.

Kanaän, waar zij geregeerd zouden worden door de Messias.¹¹¹⁶ Na een beschrijving van “that horrible monster, the Spanish Inquisition”, sprak hij de overtuiging uit dat Rome zou vallen.¹¹¹⁷ Hij legde een duidelijk verband tussen toelating van de Joden tot een staat en de voorspoed van deze staat; daarnaast stelde hij dat God het lijden der Joden zou wreken.¹¹¹⁸ Ditzelfde thema van de straf van God voor de onderdrukkers van de Joden en de zegen voor hun weldoeners vinden we ook terug in het voorwoord van zijn *Humble Addresses*, het geschrift dat hij in 1655 kort na zijn aankomst in Londen aan de Lord Protector, *Oliver Cromwell* aanbood. Direct daarop volgend vroeg *Menasseh ben Israel* in Engeland godsdienstvrijheid voor de Joden en toestemming om daar synagoges te bouwen.¹¹¹⁹ Als motieven voor zijn komst naar Engeland noemde hij in de eerste plaats het verkrijgen van vrijheid van godsdienstoefening voor de Joden, om God dagelijks te bidden om de terugkeer naar het beloofde land en om een zegen voor Engeland, omwille van de hulp die het de Joden bood.¹¹²⁰ Vervolgens beriep hij zich op de overeenkomst tussen de verwachting van vele Christenen en van hemzelf dat het herstel van Israël en de terugkeer naar het beloofde land nabij waren. Volgens hem moesten de Joden eerst wonen in alle landen van de aarde, voordat de Messias zou komen; Engeland het enige land was waar zij nog niet woonden, zodat de toelating van de Joden tot Engeland de laatste voorwaarde was, die nog vervuld moest worden ter voorbereiding van de komst van de Messias.¹¹²¹ Zijn derde beweegreden was het voordeel dat Engeland door Gods zegen en groei van de handel zou hebben van de toelating der Joden. Als vierde noemde hij zijn liefde voor Engeland, die gewekt was door de vriendelijke houding van vele geleerde en vrome Engelsen en het vertrouwen dat alle Engelsen eenzelfde vriendelijke houding aan de dag zouden leggen. Hij verwachtte dat zij het gebod van de liefde voor de vreemdelingen zouden gedenken. Hij besloot met de opmerking, dat het niet zijn bedoeling was om onrust te brengen, of polemieken over onderwerpen die omstreden waren tussen Christenen en Joden. Hij wenste slechts met zijn volksgenoten veilig in Engeland te kunnen wonen, met de Engelsen wachtend op de komst van het Messiaanse rijk en het herstel van Israël.¹¹²² Vervolgens zette hij uiteen hoeveel voordeel de Joden opleverden als ze zich ergens vestigden en hoe trouw zij waren aan hun weldoeners.¹¹²³ In dit laatste deel weerlegde hij ook de beschuldigingen van woeker, kindermoord en proselytisme.¹¹²⁴ Hij beriep zich voor de verdediging van de eervolle positie van de Joden op een in het Engels verloren gegaan geschrift van de Particular Baptist en gematigd Fifth Monarchist

¹¹¹⁶ Menasseh ben Israel, *Hope*, To the Courteous Reader, p.7: “at last shall return into their Land, with the two Tribes, *Judah*, and *Benjamin*; and shall be governed by one Prince, who is *Messiah* the Son of *David*; cf. p.43v. Dat het einde nabij was, las hij daaraan af, dat “we have suffered those evils, which [God] hath threatned us with, by the Prophets.” (p.51).

¹¹¹⁷ Menasseh ben Israel, *Hope*, p.47v.

¹¹¹⁸ Menasseh ben Israel, *Hope*, p.51; cf. p.53.

¹¹¹⁹ Menasseh ben Israel, *Humble Addresses*, p.A2^v.

¹¹²⁰ Menasseh ben Israel, *Humble Addresses*, p.A3^v-A4^v.

¹¹²¹ Menasseh ben Israel, *Humble Addresses*, p.A4^f: “this restauration cannot be, before these words of *Daniel*, *Chap. 12. ver. 7.* be first accomplished, when the saith, *And when the dispersion of the Holy people shall be compleated in all places, then shall all these things be compleated*: signifying therewith, that before all be fulfilled, the People of God must be first dispersed into all places and Countreyes of the World.... And therefore this remains onely in my judgement, beton the MESSIA come and restore our Nation, that first we must have our seat here likewise.”

¹¹²² Menasseh ben Israel, *Humble Addresses*, p.A4^{f-v}.

¹¹²³ Menasseh ben Israel, *Humble Addresses*, p.1-9, 10-23.

¹¹²⁴ Menasseh ben Israel, *Humble Addresses*, p.20vv.

Henry Jessey, getiteld *The Glory and Salvation of Iehudah and Israel*¹¹²⁵, en Nicholas' *Apologie*.¹¹²⁶ Gezien zijn overige argumentatie was *Menasseh ben Israel* goed op de hoogte van de in Engeland levende visies op het herstel van Israël en speelde hij daar welbewust op in om zijn verzoek zoveel mogelijk kracht bij te zetten.

Popkin is van mening dat de toenadering en overeenstemming tussen Joden en Christenen, die uit het bovenstaande blijkt, zijn basis vond in de gedeelde overtuiging dat door gezamenlijke inspanning de Messiaanse of chiliastische verwachtingen verwezenlijkt zouden worden.¹¹²⁷ Wij mogen echter niet de wezenlijke verschillen uit het oog verliezen, die er bestonden tussen Joodse verwachtingen van een terugkeer naar Kanaän onder de Messias en christelijke verwachtingen rond de bekering der Joden en hun eventuele terugkeer naar Kanaän. Nauwkeuriger zou het daarom zijn te stellen dat men elkaars verwachtingen en argumenten aangreep om de verwerkelijking van de eigen hoop te bevorderen. Overigens bleef het beroep op Joodse opvattingen in Engeland beperkt tot een kleine en nauwelijks representatieve groep theologen, zoals we aan het eind van § 4.2.3 zagen.

4.3.4 NEGATIEVE REACTIES OP MENASSEH BEN ISRAEL'S VERZOEKEN

Uit de reacties op de *Humble Addresses*, die we vinden in *Anglo-Judaeus* van de verder onbekende William Hughes, *Short Demurrer* van de Prebyteriaan William Prynne en *View* van de Schotse schoolmeester Alexander Ross, sprak een scherpe afwijzing van de Joodse godsdienst, die niet wilde weten van overeenkomsten met het christelijk geloof. Tegelijkertijd moet worden opgemerkt dat deze anti-Joodse propaganda slechts in dit specifieke kader opkwam.¹¹²⁸ De weerlegging van deze aanvallen werd slechts door een tweetal weinig bekende auteurs - D.L. in *Israels Condition*¹¹²⁹, die zich expliciet tegen Prynne keerde, en de Particular Baptist Thomas Collier in *Brief Answer*¹¹³⁰ contra Prynne en Hughes - ter hand genomen. De Particular Baptist en gematigd Fifth Monarchist Henry Jessey voerde in *Narrative*, zijn verslag van de Whitehall-conferentie, een pleidooi voor de toelating van de Joden, zonder expliciet in te gaan op het verzet ertegen. De anderen die zich ingezet hadden voor de Joden, zoals de Congregationalist *John Sadler*, die lid was van de Council of State, de invloedrijke Congregationalist *Hugh Peters* en *John Dury*, deden er het zwijgen toe of spraken zich openlijk uit voor restricties.¹¹³¹ Terecht concludeert

¹¹²⁵ Van der Wall, *Philo-Judaists*, p.76: "Jessey, a Saturday-Sabbatarian and an accomplished Hebrew and rabbinic scholar, was one of the most active philo-Judaistic millenarians of his day. In 1650 he published a work entitled *The Glory and Salvation of Jehuda and Israel*, tending, according to the titelpage, 'toward the reconciliation of *Jews* and *Christians*, discovering the agreement of them both in Fundamental Grounds of Religion, especially concerning the Messiah, whose proper person though they deny to this day, yet, as appears by their own most ancient, and most approved Authors, by evident Reduction they concenter in.'" In noot 8 vermeldt zij: "No copy of the English original version ... has been preserved. Up till now only one copy of the Dutch translation, made by Serrarius, has been found (in the Herzog August Bibliothek at Wolfenbüttel)." In *Jessey* geeft zij een beschrijving van de inhoud van dit werk.

¹¹²⁶ Menasseh ben Israel, *Humble Addresses*, p.23.

¹¹²⁷ Popkin, *Aspects*, p.24.

¹¹²⁸ Osterman, *Controversy*, p.302: "The propaganda against the Jews concocted in Cromwell's England, with its negligible Jewish population, is significant for its artificial, *ad-hoc* character. The fact that no serious effort was made to prevent Jews from settling in the country is in itself sufficient proof of the transitory effect and leek of social basis of the sentiments expressed in the antisemitic writings."

¹¹²⁹ Zie voor een bespreking Wilensky, *Controversy*, p379-386.

¹¹³⁰ Zie voor een bespreking Wilensky, *Controversy*, p.386-393.

¹¹³¹ Wolf, *Mission*, p.xliiii; cf. Toon, *Jewish Immigration*, p.122: "Not one influential voice was raised in support of the Rabbi's proposals."

Mordecai L. Wilensky, dat het eenvoudig was om vele redenen ten gunste van de toelating van de Joden te verzinnen, zolang het ging om een theoretische discussie zonder praktische consequenties; zodra er een concreet antwoord op een praktische vraag werd verwacht, bleef hiervan niet veel over.¹¹³² In dit verband mag overigens niet onvermeld blijven dat in 1656 door onder anderen *Jessey* en *Dury*, in samenwerking met een aantal Nederlanders een collecte gehouden werd voor de behoeftige Joden in Palestina.¹¹³³

De meest felle en invloedrijke negatieve reactie op de vraag of de Joden in Engeland mochten worden toegelaten vinden we in het geschrift van de jurist en leke-theoloog *William Prynne*, waarvan het eerste deel nog tijdens de Whitehall-conferentie verscheen. Het wakkerde het verzet tegen de toelating van de Joden aan, zodat de conferentie niet tot een formele conclusie kwam ten aanzien van de wenselijkheid van de toelating der Joden.¹¹³⁴ *William Hughes* hanteerde grotendeels dezelfde argumenten.¹¹³⁵

In uiterst korte tijd had *Prynne* zoveel mogelijk negatieve uitspraken en gegevens uit de traditie verzameld om zo een dam op te werpen tegen de toelating van de Joden.¹¹³⁶ Volgens hem was het een slechte tijd om de Joden toe te laten, omdat zeer velen openstonden voor dwalingen en ketterijen, zodat de Engelsen eerder Jood zouden worden dan de Joden Christen.¹¹³⁷ Bovendien werden de Joden gedreven door een onverzoenlijke haat tegen Christus en het christelijk geloof.¹¹³⁸ Als straf voor de kruisiging van Christus waren ze tot het meest treurige schouwspel van goddelijke rechtvaardigheid en menselijke ellende geworden. *Prynne* vond in de Schrift geen bevredigende argumenten voor de verwachting van een algemene bekering van de Joden; slechts een kleine uitverkoren rest zou volgens hem gered worden, dus was het zinloos om hen om die reden naar Engeland te halen.¹¹³⁹ Bovendien hadden de profeten, Christus en de apostelen hen niet bekeerd, dus hoe zouden de Engelse

¹¹³² Wilensky, *Barlow/Dury*, p.174.

¹¹³³ Van der Wall, *Philo-Judaists*, p.80; volgens Katz, *Jessey*, p.119, was *Jessey* betrokken bij bijna elk belangrijk aspect van de samenwerking tussen Joden en Christenen in Engeland in het midden van de zeventiende eeuw.

¹¹³⁴ Volgens Kirby, *Prynne*, p.117, was dit pamflet op de laatste dag van de Whitehall-conferentie, 18 december 1655, in veler bezit; Katz, *Philo-semitism*, p.221, noemt Prynnes *Short Demurrer* "probably one of the most important factors in the ultimate failure of the Conference to come to any formal conclusion about the desirability of readmission." Wilensky, *Controversy*, geeft op p.359-370 een uitgebreide beschrijving van *Prynne* en diens geschrift.

¹¹³⁵ Wilensky, *Controversy*, p.370-379 bespreekt Hughes' *Anglo-Judaeus*.

¹¹³⁶ Prynne, *Demurrer*, p.1-65; op p.71 noemt hij de traditionele beschuldiging van woeker en fraude, op p.82vv hostieschendingen en kindermoord; cf. Hughes, *Anglo-Judaeus*, p.6, 8.

¹¹³⁷ Prynne, *Demurrer*, To the Christian Reader; cf. Hughes, *Anglo-Judaeus*, The Epistle Dedicatory. Volgens *Jessey*, *Narrative*, p.617, vreesden de meeste deelnemers aan de Whitehall-conferentie "that if they should come, many would be seduced and cheated by them, and little good would be unto them."

¹¹³⁸ Prynne, *Demurrer*, To the Christian Reader: "in all their publick and private Devotions, praying constantly for the sudden, universall, total, final subversion, extirpation, perishing of Christs Kingdom, Gospel, and all his Christian Members; which they plot, and continually expect, such is their implacable transcendent malice." (cf. p.85vv); cf. Hughes, *Anglo-Judaeus*, p.17v. Volgens *Jessey*, *Narrative*, p.617, huldigden meerdere predikanten op de Whitehall-conferentie een dergelijke opvatting. Met een beroep op Psalm 139: 19vv wees *Prynne* het mogelijke verwijt van overdreven strengheid tegen de Joden van de hand: "Do not I hate them, O Lord, that hate thee? and am I not grieved with those that rise up against thee? I hate them with a perfect hatred, I count them mine enemies: for they speak against thee wickedly; depart from me therefore ye bloody men." (*Demurrer*, To the Christian Reader).

¹¹³⁹ Prynne, *Demurrer*, p.1; To the Christian Reader; p.108vv. Op p.72-78 noemde hij Bijbelteksten, die volgens hem tegen toelating pleitten.

Protestanten ooit hun bekering kunnen bewerken? Het was veiliger om zendelingen naar hen te zenden, want dan was er geen gevaar dat ze proselieten zouden maken onder de Christenen in Engeland. Daaraan voegde hij toe, dat de bekering van de Joden Gods eigen werk was; de Christenen konden daaraan alleen door hun voorbede bijdragen.¹¹⁴⁰ Ook *Alexander Ross* schilderde een uiterst negatief beeld van de Joden om tegen hen te waarschuwen.¹¹⁴¹ Hij sprak over hun verwaasdheid en hardnekkige ongelooft; voor hun wijze van geloven had hij geen goed woord over.¹¹⁴² Als verweer tegen de door *Prynne* en anderen geuite beschuldigingen aan het adres van de Joden verscheen in 1656 Menasseh ben Israels *Vindiciae Judaeorum*, een werk dat tot aan het eind van de negentiende eeuw in verschillende talen werd uitgegeven en tot de klassieke apologieën van het Jodendom wordt gerekend.¹¹⁴³

Volgens *Bernard Glassmann* kwam de aanval van *Prynne* voort uit verzet tegen *Cromwell* en anderen in de regering; voor of na de *Short Demurrer* heeft deze niets over de Joden geschreven. Volgens *Glassmann* kan op grond van het feit dat *Prynne* in zo korte tijd zoveel materiaal kon verzamelen, geconcludeerd worden tot een latent anti-semitisme in Engeland.¹¹⁴⁴ Hoewel slechts een minderheid van de door ons gevonden theologen gedurende de periode tussen 1640 en 1670 een negatief oordeel over de Joden uitsprak, lijkt ons de conclusie gerechtvaardigd dat in de Engelse protestantse theologie een negatief oordeel over de Joden van de eigen tijd was blijven bestaan, dat niet wezenlijk afweek van de wijze waarop in de voorafgaande periodes over de Joden geoordeeld werd. *Nathan Osterman* heeft er overigens op gewezen dat vele van de bronnen waarop *Prynne* zich beriep, niet (meer) bestonden; hij stelt onzes inziens terecht, dat de anti-semitische propaganda in 1655-1656 kunstmatig was en slechts gedurende een aantal jaren de politieke doeleinden van de tegenstanders van *Cromwell* diende. In de periode die volgde, bleven de Joden zich zonder officiële toestemming in Engeland vestigen zonder in bredere kring openlijk verzet op te roepen. Pas rond de Naturalization Bill in 1753 werd de Joodse kwestie weer een zaak van publieke discussie. Toen werd het besluit van het Parlement om vermogende Joden, die zich in Engeland wilden vestigen, het staatsburgerschap te verlenen, herroepen wegens het massale verzet ertegen.¹¹⁴⁵

4.3.5 ARGUMENTEN TEN GUNSTE VAN TOELATING DER JODEN TOT ENGELAND

Het spreekt vanzelf dat de voorstanders van de toelating der Joden tot Engeland meerdere argumenten hanteerden. Voor de overigens onbekende *Sir Edmund Spencer*, de Separatist *Roger Williams*, de zich achter een pseudoniem verbergende *J.J. Philo-Judaeus*, de Particular Baptist en gematigd Fifth Monarchist *Henry Jessey* en de anonieme *D.L.* was de toelating van de Joden tot Engeland één van de middelen die

¹¹⁴⁰ *Prynne, Demurrer*, p.81, 11v, 115; *Hughes, Anglo-Judaeus*, p.50: omdat alleen een buitengewone kracht of een wonder hun de ogen kon openen, zou toelating tot Engeland niet bijdragen aan hun bekering.

¹¹⁴¹ *Ross, View*, p.2^f. In zijn *Pansebeia* uit 1653 was nog niets te merken van deze felle afwijzing van het Joodse geloof.

¹¹⁴² *Ross, View*, p.3^f, 1 v: in hun "pretended Worship of God" was niets te vinden dan "meer hypocrisie and untruth ... nothing but ignorance and extraordinary stupidity.... nothing but strange and fearfull obstinacy and pertinaciousnesse in all depraved course and wayes of living."

¹¹⁴³ *Wolf, Mission*, p.lxii-lxiv.

¹¹⁴⁴ *Glassmann, Stereotypes*, p.116.

¹¹⁴⁵ *Osterman, Controversy*, p.318.

God zou gebruiken voor de bekering der Joden.¹¹⁴⁶ Als motivatie noemden zij dankbaarheid voor het delen in het heil en broederliefde.¹¹⁴⁷ D.L. benadrukte dat Joden en heidenen niet zonder elkaar tot de volmaaktheid zouden komen.¹¹⁴⁸ *Philo-Judaeus* was ervan overtuigd dat het beter geweest zou zijn als de Engelsen de Joden niet verbannen zouden hebben; nu zou God de Engelsen blijven straffen, totdat ze zouden ophouden de fouten van de Joden uit de tijd dat ze in Engeland verbleven, zoals woeker, te gedenken, maar hun van harte zouden vergeven en vergaten wat was gebeurd en hun weer zouden toestaan om in Engeland te wonen. Hij zette deze overtuiging kracht bij door zich te beroepen op de woorden van Jezus uit Matteüs 25: “Ik ben een vreemdeling geweest, en gij hebt Mij gehuisvest”, en door op te roepen ten opzichte van de Joden barmhartig te zijn, zoals God aan mensen barmhartigheid bewees, wanneer zij verdrukt werden.¹¹⁴⁹ Hij wees erop, dat door Christus Joden en heidenen verenigd waren en tot broeders waren geworden.¹¹⁵⁰

Bij de Baptisten *Collier* en *Jessey* vinden we de overtuiging dat God de volkeren die de Joden verdrukt hadden, zou straffen, wanneer Hij het volk Israël zou herstellen en zo zou tonen dat het nog steeds zijn volk was.¹¹⁵¹ Deze overtuiging hebben we in ons onderzoek slechts gevonden in de campagne voor de toelating van de Joden. Volgens hen had God de Joden reeds gestraft voor hun zonden; het paste de Christenen niet om hen vervolgens ook te verdrukken.¹¹⁵² Door de Joden weer toe te laten tot Engeland, toonde men dat men zich bekeerde van de zonde der vaderen, namelijk onderdrukking.¹¹⁵³ Hier zien wij dus een toespitsing van het pleidooi voor tolerantie en godsdienstvrijheid, zoals de Baptisten dit vanaf het begin van de zeventiende eeuw in Engeland gevoerd hadden: intolerantie beschouwde men als een zonde die door God gestraft werd, totdat men er zich van bekeerde en vergeving ontving. *Collier* vroeg zich af waarin een Jood die Christus verwierp, slechter was dan een heiden die hetzelfde deed: “the one doth it out of conscience, through ignorance: and the other out of prophaneness through ignorance.” En bovendien, als alle slechte, weerspannige en opstandige mensen, die zich tegen Christus verzetten, uit Engeland verbannen

¹¹⁴⁶ Spencer, *Epistle*, p.2; Roger Williams, *Fourth Paper*, p.18; Philo-Judaeus, *Resurrection*, p.91: “there is no Nation under heaven likelier then we to help them, in respect of those great and miraculous deliverances which God hath so many years together bestowed upon this Nation.”; *Jessey, Narrative*, p.619, voegde daaraan nog toe: “In our nation, the good people generally have more believed the promises touching the calling of the Jews, and the great riches and glory that shall follow to Jews, and us Gentiles; and have, and do still, more often, and earnestly pray for it, than any other nation that we have heard of.”; D.L., *Israels Condition*, p.6v.

¹¹⁴⁷ Philo-Judaeus, *Resurrection*, p.94: “shall any of us be made so great in Gods favour, as to be raised out of our sad natural estate and shall not we love, and study to strengthen our poor despised brethren that are for the present in so weak a condition?”; cf. *Jessey, Narrative*, p.618; D.L., *Israels Condition*, p.22v.

¹¹⁴⁸ D.L., *Israels Condition*, p.32; deze opvatting vinden we reeds eerder bij Maton, *Israels Redemption*, p.A4-II^f: “never will the happinesse of either receive perfection (never shall they have full possession of the gifts and graces which Christ hath purchased for them) till both are folded together”; cf. Norwood, *Proposals*, p.17.

¹¹⁴⁹ Philo-Judaeus, *Resurrection*, p.A4^f, 18, 21; cf. D.L., *Israels Condition*, p.4. *Jessey, Narrative*, p.617, 619, benadrukte dat Gods gebod betreffende de zorg voor de vreemdelingen in het bijzonder gold met betrekking tot de Joden. Daarom achtte hij het een plicht de Joden toe te laten.

¹¹⁵⁰ Philo-Judaeus, *Resurrection*, p.98: “as in Adam all dyed, so they are all one onder Christ and in matters of salvation ... Are not these his holy expressions: One is the Father, and are not ye all brethren?”

¹¹⁵¹ *Collier, Brief Answer*, p.A2^v: “[God] wilt take vengeance to the full on all the Nations that have afflicted them, when he comes to gather together bis despised outcasts, and will cause the world to know that he hath yet a respect unto them.”; *Jessey, Narrative*, p.618v.

¹¹⁵² *Collier, Brief Answer*, p.3; cf. D.L., *Israels Condition*, p.3v, 62, 68.

¹¹⁵³ *Collier, Brief Answer*, p.8; cf. *Jessey, Narrative*, p.618.

zouden worden, hoe weinigen zouden er dan overblijven!¹¹⁵⁴ Met zijn beroep op de plicht tot tolerantie stond hij in de voetsporen van *Roger Williams*: de overheid mocht toelating of verbanning niet baseren op de leerstellige, religieuze opvattingen van de betrokkenen, anders werd de staat tot kerk gemaakt, wat de grote misvatting van de volkeren was. Door de Joden toe te laten tot Engeland kon tenslotte ook een bijdrage geleverd worden aan de bekering van de Joden, omdat God deze bewerkte door middel van mensen.¹¹⁵⁵

Een uitvoeriger geschrift, dat geheel gewijd was aan de vraag of de Joden tot Engeland toegelaten mochten worden, verscheen in 1656 van de hand van *John Dury*. Deze werd beschouwd als één van de belangrijkste Engelse protestantse theologen en had zich nadrukkelijk met de bekering van de Joden beziggehouden.¹¹⁵⁶ In principe zag hij geen enkele reden om de Joden als vreemdelingen en mensen in nood uit welke staat dan ook te weren: zij hadden recht op gastvrijheid.¹¹⁵⁷ Ter beantwoording van de specifieke vraag onder welke voorwaarden de Joden toegelaten mochten worden tot Engeland, hanteerde *Dury* drie criteria: 1. was het tot de eer van God? 2. welk effect zou het op Engelsen hebben; werden zij erdoor opgebouwd en werd aan hen geen aanstoot gegeven? 3. was het geen bedreiging van de christelijke of burgerlijke vrijheden? Dit bracht hem tot de volgende voorwaarden: de Joden mochten niet a. de naam van Jezus Christus lasteren; b. bekeerlingen maken; c. de christelijke ‘Sabbat’ ontwijden of enige christelijke instelling onteren. Op elk van deze overtredingen wilde *Dury* een meer of minder zware straf gesteld zien.¹¹⁵⁸ Volgens *Jessey* verlangde de meerderheid van de deelnemers aan de Whitehall-conferentie dergelijke voorwaarden.¹¹⁵⁹ *Dury* wilde de Joden verplichten om: a. gewillig het oor te lenen aan de uitleg van het christelijk geloof, zonder twistvragen te stellen; b. aan de Christenen de fundamenteën uit te leggen van heel hun geloof en al hun gebruiken; c. alle twistgesprekken over het geloof met Christenen te vermijden. Discussies over het geloof wilde *Dury* slechts tussen een klein aantal geleerden van zowel Joodse als christelijke zijde laten plaatsvinden en dan alleen op vriendelijke wijze. Met instemming vermeldde hij het gebruik in Kassel, waar hij verbleef toen hij dit stuk schreef, om de Joden te verplichten elke maand een preek over de fundamenteën van het christelijk geloof aan te horen. Ook was daar een korte catechismus betreffende de christelijke visie op de Messias geschreven, die de Joden uit het hoofd moesten leren, zodat zij niet onwetend waren van de kern van het christelijk geloof.¹¹⁶⁰ Ook *Thomas Barlow* sprak zich uit voor een eventuele toelating der Joden onder dergelijke voorwaarden¹¹⁶¹; het al dan niet toelaten van de Joden rekende hij tot de adiaphora, moreel goed noch kwaad, maar afhankelijk van de omstandigheden, waarmee dit gepaard zou gaan.¹¹⁶²

Hoewel hij niet in het kort kon ingaan op de wijze waarop de Joden moesten worden benaderd, benadrukte *Dury* dat het erom ging dat de hoofdlijnen van het christelijk geloof duidelijk gemaakt werden; details moesten zoveel mogelijk vermeden worden.

¹¹⁵⁴ Collier, *Brief Answer*, p.4, 6v.

¹¹⁵⁵ Collier, *Brief Answer*, p.11v.

¹¹⁵⁶ Cf. Wilensky, *Barlow / Dury*, p.256-268; Levy, *Dury*.

¹¹⁵⁷ *Dury*, *Conscience*, p.252: “if the question be put in general terms, concerning the lawfulness of admitting of them, the answer cannot be other than affirmative.”

¹¹⁵⁸ *Dury*, *Conscience*, p.253.

¹¹⁵⁹ *Jessey*, *Narrative*, p.617.

¹¹⁶⁰ *Dury*, *Conscience*, p.253v.

¹¹⁶¹ *Barlow*, *Case*, p.67vv.

¹¹⁶² *Barlow*, *Case*, p.26.

Hierdoor zou aan de Joden het inzicht van de Christenen in de geheimenissen van God duidelijk worden, zodat ze tot jaloersheid gebracht zouden kunnen worden.¹¹⁶³ Volgens *Jessey* waren sommige deelnemers aan de Whitehall-conferentie ervan overtuigd, dat de Engelse vromen bij uitstek geschikt waren om door Schriftuitleg en levenswandel de Joden tot deze jaloersheid op te wekken.¹¹⁶⁴ *Dury* hechtte er grote waarde aan dat de Joden werden toegelaten op grond van zuivere motieven: niet uit winstbejag, maar op grond van dankbaarheid aan God voor het heil dat van de Joden naar de heidenen gekomen was en voor de hoop op de volheid van het heil waarin zij samen zouden delen, wanneer de Messias zou terugkeren in glorie.¹¹⁶⁵

Om over en weer wrijvingen te voorkomen, stelde *Dury* voor de Joden in eigen gemeenschappen te laten wonen; zij zouden hun eredienst in het Hebreeuws moeten houden, zodat geen Engelsman er iets van zou begrijpen en zich zou kunnen ergeren. Hij had er alle vertrouwen in dat de overheid manieren zou vinden om te voorkomen dat de Joden door hun hebzucht, woeker en sluwe handelspraktijken de Engelsen zouden benadelen. Alleen wenste hij dat dit niet zou gebeuren zoals in Duitsland, waar de Joden tot uitvaagsel gemaakt waren.

Hoewel bij hem het verlangen naar de bekering van de Joden leefde, ontleende hij er geen argument voor toelating aan, omdat volgens hem hun bekering door God op een buitengewone wijze tot stand zou worden gebracht, een argument dat we eerder aantreffen bij *Prynne* en *Hughes* en dat ook door de Congregationalist *William Strong* gebruikt zou worden.¹¹⁶⁶ Al met al vinden we bij *Dury* geen door toekomstverwachtingen gedragen enthousiasme voor de toelating van de Joden tot Engeland. Anders dan bij de hierboven genoemde theologen die zich uitspraken voor de toelating der Joden, legde hij geen direct verband met de inspanningen voor de bekering der Joden. Daarmee werd het standpunt betreffende toelating voor hem een zaak van louter praktische overwegingen.

Na het verstommen van de discussie over de toelating van de Joden rond de Whitehall-conferentie, bleven vanuit de kring van de Baptisten de pleidooien voor tolerantie, ook voor de Joden, klinken. Dat betekende niet, dat zij onder de indruk waren van de vroomheid van de Joden. Integendeel: geheel volgens de heersende beoordeling van de Joden noemden zij hen de grootste lasteraars van Christus die er op aarde rondliepen. Omdat God de Joden nog tot bekering zou roepen, bewaarde Hij hen. Van de inmiddels teruggekeerde koning *Charles II* verwachtten deze Baptisten daarom een even grote zorg voor de Joden.

“it is too well known that the Jews are the greatest blasphemers against our Lord Jesus Christ that are on earth, yet it is not in the mind of the Lord they should be destroyed from the face of the earth; for how then should the scripture be fulfilled, wherein God has promised to call them, and make them the most glorious nation in the world? Oh! how can they be converted, if they be not permitted where the gospel is preached? We speak not this in favour of any blasphemy, for our souls abhor it, but

¹¹⁶³ *Dury, Conscience*, p.254.

¹¹⁶⁴ *Jessey, Narrative*, p.618; D.L., *Israels Condition*, p.10, gebruikte hetzelfde argument.

¹¹⁶⁵ *Dury, Conscience*, p.255.

¹¹⁶⁶ *Dury, Conscience*, p.255: “As for other considerations of future hopes, although I believe as much of them, as most men do; yet I can draw no argument from thence for any particular admittance of them, at this time; because I know that the times and seasons of their deliverance are in God’s hand alone, and that we are very much inclined to mistake in conjectures of that nature.”; *Prynne, Demurrer*, p.81, 11v, 115; *Hughes, Anglo-Judaeus*, p.50; *Strong, Doctrine*, p.286.

because we would have the lives of men as precious in thy eyes, O king,
as they are in the eyes of the righteous and most holy God.”¹¹⁶⁷

Daarmee waren de Baptisten de enigen die in Engeland vanaf het begin van de zeventiende eeuw tot na 1660, op grond van hun overtuiging dat vrijheid van godsdienst de wil van God was, consequent vasthielden aan de overtuiging, dat er geen principiële argumenten waren tegen de toelating van de Joden.

4.3.6 SAMENVATTING

De negatieve beoordelingen van de Joden veranderden tussen 1640 en 1670 niet ten opzichte van de voorafgaande periode en bleven zich concentreren op de afwijzing van Jezus als de Messias en alles wat daaruit voortvloeide. Slechts een minderheid benadrukte de verwerping der Joden door God en besteedde weinig aandacht aan het toekomstig herstel van Israël; de meerderheid verwachtte dit herstel op grond van het blijvende karakter van Gods beloften aan Israël. Dit beperkte de negatieve beoordeling van de Joden in zekere zin: na hun bekering zouden de Joden niet meer veracht worden vanwege hun ongelof in Jezus als de Messias. Voor de beoordeling van de Joden van de eigen tijd leverde dit echter geen fundamentele veranderingen op: slechts een enkeling sprak positief over hen, traditionele negatieve beoordelingen van de Joden bleven van kracht. Wij onderschrijven daarom de conclusie van *Glassmann*, wanneer hij stelt, dat de opkomst van de Puriteinen niet leidde tot een radicaal nieuwe benadering van de Joden.¹¹⁶⁸

De verwachte bekering van de Joden leidde er wel toe, dat velen de Joden gingen beschouwen als een volk dat spoedig genade zou ontvangen en hersteld zou worden. Volgens *Glassmann* blijkt uit de bestaande vooroordelen dat men de Joden meer identificeerde met hun voorouders die Jezus gekruisigd hadden, dan met de aartsvaders.¹¹⁶⁹ Volgens *Edelstein* begon men in de zeventiende eeuw de Joden juist minder als moordenaars van Christus en meer als afstammelingen van de aartsvaders te beschouwen.¹¹⁷⁰ Op grond van het gevonden materiaal zijn wij van mening dat dit een verkeerde benadering is. De Engelse Protestantengingen voor hun beoordeling van de Joden tot aan 1670, en waarschijnlijk langere tijd daarna, niet uit van de relatie tussen de Joden van hun eigen tijd en de aartsvaders, maar van de relatie tussen de Joden en Christus. Ook tussen 1640 en 1670 stonden positieve verwachtingen met betrekking tot de Joden altijd in verband met hun toekomstige bekering en niet met hun afstamming. Voor zover men inging op het feit dat de Joden afstamden van Abraham, de vader der gelovigen, was dit een argument om hun bekering te verwachten.

Voor sommigen bleef de gedachte aan een Joodse gemeenschap in Engeland een bedreiging inhouden voor het christelijk karakter van dit land. Bewuste anti-Joodse propaganda bleef beperkt tot reacties op de verzoekschriften van *Menasseh ben Israel*; het aantal geschriften tegen de toelating van de Joden bleef echter zeer gering.

Volgens *Katz* was de overtuiging dat de Joden een vooraanstaande rol zouden spelen in de slotakte van de geschiedenis een belangrijk onderdeel van het chiliastische

¹¹⁶⁷ *Humble Petition*, p.305; deze argumentatie werd bijna woordelijk herhaald in Monck, *Groans*, p.375v. Volgens het artikel over *Hammon* in *DNB* was deze een van de medeauteurs van deze beide werken.

¹¹⁶⁸ *Glassmann*, *Stereotypes*, p.104.

¹¹⁶⁹ *Glassmatua*, *Stereotypes*, p.104.

¹¹⁷⁰ *Edelstein*, *Harmony*, p.109.

denken in Engeland en droeg ze in belangrijke mate bij aan het vormen en voeden van wat hij noemt een philosemitische houding, die uiteindelijk zouden leiden tot het weer toelaten van de Joden.¹¹⁷¹ Van een dergelijk philosemitisme hebben wij in ons onderzoek hooguit bij een enkeling als *Edward Nicholas* sporen gevonden. Voor het overige voerden het pleidooi voor godsdienstvrijheid en de verwachting van de bekering der Joden de boventoon, en niet een positieve waardering van de Joden. Bovendien was het slechts een kleine groep auteurs, met name uit de kring der Baptisten, die pleitte voor de toelating der Joden. Het valt op dat bij hen negatieve beoordelingen zo goed als ontbreken, waarschijnlijk omdat deze een pleidooi voor toelating slechts zouden verzwakken. Afgezien van de toekomstige hoogleraar theologie en bisschop van Lincoln *Thomas Barlow*, de ijveraar voor eenheid tussen de protestantse kerken in Europa *John Dury* en de Particular Baptist en gematigd Fifth Monarchist *Henry Jessey*, kunnen de verdedigers van de toelating der Joden tot Engeland niet gerekend worden tot de min of meer invloedrijke theologen in Engeland.

Op grond van ons onderzoek onderschrijven wij de conclusie, die *Katz* trekt naar aanleiding van het debat over de toelating van de Joden tot Engeland, namelijk dat de meeste Engelsen meer geïnteresseerd waren in de roeping en bekering van de Joden dan in hun toelating; zij zagen hen liever teruggekeerd naar Kanaän dan in Londen.¹¹⁷²

4.4 DE BEKERING DER JODEN

4.4.1 BEKERING EN VERKIEZING

Ook gedurende deze periode vinden we met grote regelmaat dat men de genade van God en zijn trouw aan het verbond dat Hij met Israël gesloten had, noemde als de basis voor de verwachting dat de Joden zich zouden bekeren.¹¹⁷³

Nieuwe argumenten ter fundering van de overtuiging dat de Joden zich zouden bekeren tot het christelijk geloof, kwamen niet naar voren. Men beschouwde over het algemeen de bekering van de Joden als één van de nog komende gebeurtenissen, zonder uitgebreid in te gaan op het hoe en waarom van deze bekering. Men bleef Israël Gods volk noemen.¹¹⁷⁴ Benadrukt werd dat Christus met vele beloften aan de Joden beloofd was en dat ze daarom eens in Hem zouden geloven.¹¹⁷⁵ Zo verwachtte de Puritein *William Gouge* op grond van Romeinen 11, volgens hem het

¹¹⁷¹ *Katz, Redemption*, p.73; cf. *Philo-Semitism*, p.89.

¹¹⁷² *Katz, Philo-semitism*, p.126; *Capp, Fifth Monarchy*, p.191, maakt terecht eenzelfde opmerking over de Fifth Monarchists: "The Fifth Monarchists were more concerned with the Jews' conversion and return to Israel, and none of the pamphlets advocated their readmission to England."

¹¹⁷³ Congregationalisten: *Cotton, Canticles 1655*, p.186: het genadeverbond met de vaderen staat vast (Rom. 11: 16), de Joden hebben "Natural communion with Christ, to wit by ancient Covenant." - zij zijn de natuurlijke takken (Rom. 11: 24) - en Gods verkiezende en roepende genade is onveranderlijk (Rom. 11: 28v); *Strong, Doctrine*, p.268. Baptisten: *Overton, Persecution*, p.23; *Hammon, Syons Redemption*, p.147. Puriteinen: *Wall*, in: *Menasseh ben Israel, Hope*, p.49, 60; *Bulkley, Gospel-Covenant*, p.19v, 23. Overigen: *Ravis, Discourse*, p.61; *E[achard], Deliverance*, p.15v; *Hutcheson, XII Prophets*, p.21v; *Philo-Judaeus, Resurrection*, p.28; *Blacklach, Conviction*, The Authors Epistle to the Jewes; *Durham, Revelation*, p.619: "it is not simply that He covenanted with them in a Covenant of Grace (for, so he hath done with many others) but in a Covenant with special promises and grounds that maketh it a singular tye in these things, beyond what others have."; *Jeffery, Whole Faith*, p.123; *J.P., Discoveries*, p.15; *Lane, Look*, p.341: "these two together, the Strength of Israels Redeemer, and the Faithfulness of their God, and who is he then that can doubt of their Restoration?"

¹¹⁷⁴ *Fuller, Pisgah-sight*, p.198: "they, once Gods peculiar, are still preserved a peculiar people, for some token for good, in due time to be shewed upon them."; *Roger Williams, Fourth Paper*, p.18; *Dury, Conscience*, p.252.

¹¹⁷⁵ *Alsted, Beloved City*, p.9; *Hayne, Kingdome*, p.85; *Calvert, Jew*, p.24.

onweerlegbare bewijs van de bekering der Joden, de algemene roeping der Joden, waarin het vrije en royale karakter van Gods genade onmiskenbaar aan de dag zou treden.¹¹⁷⁶ Bij velen vinden we dergelijke impliciete of expliciete verwijzingen naar Romeinen 11.¹¹⁷⁷

Sommigen legden bij het spreken over de bekering der Joden echter een groter accent op de verwerping als keerzijde van de verkiezing en spraken over het beperkte aantal, de rest der Joden, die behouden zou worden. Zo verwierp de verder onbekende *John Eachard* de verwachting van een algemene roeping en bekering van de Joden; enerzijds omdat hij een negatief beeld had van de Joden¹¹⁷⁸, anderzijds vanuit zijn overtuiging dat een dergelijke algemene redding zelfs niet voorgekomen was bij de meest onschuldige dwaling en een vergelijkbaar ingrijpen van God in de hele geschiedenis onbekend was. Hij stelde dat Gods handswijze was, hier en daar mensen te verkiezen en slechts zelden velen uit één gezin.¹¹⁷⁹ Ook hij hield echter vast aan een blijvende voorrangspositie van Israël op grond van de door God gegeven beloften en het verbond.¹¹⁸⁰

De Separatist *Roger Williams*, bisschop *Joseph Hall* en de hoogleraar theologie te Edinburgh *David Dickson* schreven wel over een algemene bekering van de Joden, maar de nadruk lag bij hen toch op de uitverkorenen.¹¹⁸¹ De Presbyteriaan *John Lightfoot* onderscheidde het verbond met Israël van het genadeverbond dat met Adam gesloten was en gold voor allen die Christus toebehoorden, alle uitverkorenen. Het verbond van God met Israël noemde hij het “Covenant of Peculiarity”, dat sinds de komst van Christus zijn geldigheid verloren had.¹¹⁸² Hoewel hij van mening was dat nog steeds vele Joden behoorden tot het genadeverbond, zag hij hierin, evenals de Congregationalist en rondreizend evangelist *Vavasor Powell*, de voorganger in de staatskerk *John Seagar* en de jurist en pamfletschrijver *George Wither*, geen aanleiding om dan ook een nog komende massale bekering van de Joden te verwachten. *Lightfoot* was er bovendien van overtuigd dat zowel de Twee als de Tien Stammen van Israël het Evangelie reeds hadden gehoord, zodat hun ongeloof niet op onwetendheid, maar op een bewuste afwijzing van het Evangelie berustte. Volgens hem was er nog wel hoop op de bekering van grote menigten Joden, maar zouden eveneens zeer vele Joden volharden in hun antichristelijke houding van ongeloof en

¹¹⁷⁶ Gouge, *Progresse*, p.30v. Volgens Katz, *Philo-semitism*, p.101, was deze preek die hij op 24 september 1645 voor het Parlement hield “rather more in the nature of an official statement on the role of the Jews in the Second Coming.” Toch besteedde *Gouge* in deze preek niet erg veel aandacht aan de Joden.

¹¹⁷⁷ Fuller, *Pisgah-sight*, p.196, noemde Rom. 11: 25: “The staple place for the calling of the *Jews*.”; cf. p.197: “the strontjes; and clearest Charter for the *Jews* generall conversion”.

¹¹⁷⁸ E[achard], *Promise*, p.36v: “a remnant of *Iewes* remaining, discended of the most vipirous generation of them, that ever was, as Christ himselfe chargeth them”.

¹¹⁷⁹ E[achard], *Promise*, p.37vv, *Great Day*, p.19. Cf. Wall, in: Menasseh ben Israel, *Hope*, p.49: “God hath still an eye upon a number of elect ones of that Nation; and Gods Covenant was never so with them, or with any People, as to take the whole of them for his inheritance.”

¹¹⁸⁰ Eachard, *Deliverance*, p.15v.

¹¹⁸¹ Roger Williams, *Bloody Tenent*, p.44; Joseph Hall, A Paraphrase upon the Hard Texts of the whole Divine Scripture, in: *Works*, Vol.IV, p.346 (bij Rom. 11 :25): “Then shall the *Jews* generally be converted.”; p.342: “God hath not cast away those of his people whom he elected and acknowledged for his”, “there are ... some few left whom God hath graciously selected to himself.”; Dickson, *Epistles*, p.27v.

¹¹⁸² Lightfoot, *Parergon*, p.376: “This effect of the Covenant with their fathers, namely that they still are and ever shall be Gods peculiar, is their conceit all along, but litttle warrant for us to hold it, since under the Gospel there is no distinction of Jew and Gentile.”

Zie over hem ook De le Roi, *Mission*, p.173v.

verzet. Samen met de eveneens antichristelijke Rooms-Katholieke kerk zouden de ongelovige Joden ten onder gaan.¹¹⁸³

Deze theologen legden in hun beoordeling van de komende bekering der Joden de nadruk op de beperkingen daarvan. Zij weken echter niet principieel af van de algemene overtuiging in Engeland gedurende deze periode, volgens welke de roeping en algemene bekering der Joden nog te verwachten waren, op basis van Gods trouw aan zijn verkiezing en verbond. De enige uitzondering was bisschop *Griffith Williams* van Ossory in Ierland, die na de Restoration de verwachting van de toekomstige roeping der Joden toeschreef aan de Presbyterianen - ten onrechte, zoals ons onderzoek aantoont -, met wie hij reeds lang van mening verschilde. Hij stond alleen in zijn opvatting dat de roeping der Joden reeds verleden tijd was.¹¹⁸⁴

4.4.2 GEHEEL ISRAEL

De meerderheid van de door ons gevonden theologen die ingingen op de betekenis van Romeinen 11: 25v, legde het behoud van ‘geheel Israël’ uit als de toekomstige bekering van het merendeel van de lijfelijke afstammelingen van de aartsvaders.¹¹⁸⁵ Slechts enkelen waren van mening dat deze tekst betrekking had op de bekering van alle uitverkorenen uit Joden en heidenen gedurende de gehele kerkgeschiedenis, zoals door *Calvijn* verdedigd was (zie § 2.3).¹¹⁸⁶ De Congregationalist *John Cotton* benadrukte de blijvende genade van God voor de Joden en beriep zich op het feit dat Paulus in Romeinen 11:25 sprak over het ‘geheimenis’ van de roeping der Joden en stelde, dat alleen een massale bekering van de Joden een geheimenis kon zijn; de Congregationalist *Increase Mather* was dezelfde mening toegedaan.¹¹⁸⁷

Bij de schoolmeester *Thomas Hayne*, die de Joden prees als de nauwgezette bewaarders en goede uitleggers van de Schrift¹¹⁸⁸, hing de verwachting van een massale bekering der Joden samen met zijn positieve waardering van de Joden. Hij legde de nadruk op de velen uit de twaalf stammen van Israël, die reeds in de tijd van Christus en de apostelen bekeerd waren; velen zouden volgens hem nog volgen.¹¹⁸⁹ Bij velen vinden we echter een algemeen negatief oordeel over de Joden naast de

¹¹⁸³ Lightfoot, *Parergon*, p.376; Powell, *Christ and Moses*, p.80: de uitverkoren Joden zouden nog geroepen worden. Voor de overigen gold volgens hem geen enkele belofte; Seagar, *Discoverie*, p.33; Witbar, *Meditations*, p.42v, beperkte de verwachting van bekering tot hen die uit onwetendheid niet in Jezus als de Messias geloofd hadden (p.49).

¹¹⁸⁴ Griffith Williams, *Judgment*, p.21.

¹¹⁸⁵ Congregationalisten: Cotton, *Vials*, p.22; Maton, *Reigne*, p.112 [=102]-107; Holmes, *Resurrection*, p.391: “the generality of all twelve [tribes] that shall be surviving at the time of fulfilling this Prophecy.”; Cotton, *Canticles 1655*, p.186; Strong, *Doctrine*, p.274v; Greenhill, *Ezekiel*, p.462; Mather, *Mystery*, p.7vv; Fifth Monarchists: Cary, *Mappe*, p.155.

Puriteinen: Gouge, *Progresse*, p.31; Fuller, *Pisgah-sight*, p.197; Thorowgood, *Iewes in America*, p.23: hij beriep zich hierbij op Willet; Sherwin, *Logos*, p.11. Overigen: Hutcheson, *XII Prophets*, p.21; Dickson, *Epistles*, p.28; Jeffery, *Whole Faith*, p.166; Lane, *Look*, p.339; Day, *Romans*, p.228.

¹¹⁸⁶ De Presbyteriaan Petrie, *Chiliasto-mastix*, p.9; E[achard], *Great Day*, p.20; Seagar, *Discoverie*, p.33; de Arminiaan Hammond, *Paraphrase*, p.523: “Jews and heathens both, but particularly the remnant of the Jewes.”; *Annotations 1657* maakte bij Rom. 11: 26 geen keuze.

¹¹⁸⁷ Cotton, *Canticles 1655*, p.186; dit argument hebben we reeds gezien bij Bucer, *Ad Romanos*, p.442vv, Martyr, *Romanes*, p.360^v, en Willet, *Romanes*, p.510v; Mather, *Mystery*, p.2, 7vv, beriep zich op Martyr en Willet.

¹¹⁸⁸ Hayne, *Kingdome*, p.59: “many passages in their Talmuds about their rites and costumes serve better to open some difficulties in the New Testament, then our Latine Commentaries”. Dit doet denken aan *Hugh Broughton* (zie § 3.5.5).

¹¹⁸⁹ Hayne, *Kingdome*, p.83vv.

verwachting van hun massale bekering.¹¹⁹⁰ Zo combineerde de voorganger in de staatskerk *Thomas Calvert*, die in 1662 uit het ambt werd gezet, uiterst negatieve uitspraken over de Joden met de overtuiging dat het een grote vreugde voor de Christenen en een verheerlijking van Christus zou zijn, wanneer alle Joden bekeerd zouden zijn. Door het verbond waren de Joden in het begin Gods volk; aan het eind van de geschiedenis zouden ze naar huis worden geroepen om te delen in het genadeverbond.¹¹⁹¹

4.4.3 DE TIEN STAMMEN

Pas sinds de publicatie van Thomas Thorowgoods *Iewes in America*¹¹⁹² en Menasseh ben Israëls *The Hope of Israel*¹¹⁹³ laaide de discussie op over de Tien Stammen van Israël, waarvan sinds hun wegvoering door de Assyriërs de verblijfplaats onbekend was. Ook voordien vinden we echter verwijzingen naar de roeping en de terugkeer van zowel de Twee als de Tien Stammen van Israël.¹¹⁹⁴ Zoals *Huddleston* heeft aangetoond, kwam de theorie dat de Amerikaanse Indianen afstammelingen waren van deze Tien Stammen op bij Spaanse geestelijken in Zuid-Amerika.¹¹⁹⁵ Doordat *John Dury*¹¹⁹⁶ en de Puritein *Thomas Thorowgood*¹¹⁹⁷ aandacht besteedden aan het verslag dat *Menasseh ben Israel* gaf van de beweringen van *Antonio de Montezinos*, dat deze in Zuid-Amerika Indianen had ontmoet, die beweerden dat zij van de stam Ruben afstamden¹¹⁹⁸, kreeg deze theorie in Engeland bekendheid.¹¹⁹⁹ Maar ook buiten dit kader verwachtte men de bekering en de terugkeer van de Tien Stammen.¹²⁰⁰

¹¹⁹⁰ Pareus, *Revelation*, p.391 (bij 16: 12): “The mysterie foretold Rom. 11. hath partly been already accomplished, some Iews now and then having been converted to Christ: and partly yet remaines to be fulfilled, when many every where in *Europe, Asia and Africa*, shall imbrace the Gospell”. Voor zijn negatieve beoordeling van de Joden, zie p.40 (bij 2: 9): “Now these blasphemers named themselves (for honour sake) *Iewes*, as if they were the onely people of God. But, Christ saith, they *are no Iewes*, but a *Synagogue of Satan*, that is, a *blasphemous congregation*, led by Satan to their destruction.” De Puritein *Anthony Tuckney*, Master van St. John’s College, Cambridge, gaf in *None*, p.44v, een duidelijk negatief oordeel over de Joden, terwijl hij de hoop beschreef die gekoesterd mocht worden aangaande de bekering der Joden: “the obstinate blind *Iewes*, who whilest they worship and look to be saved by God, reject, curse and blaspheme the only *Saviour* as an *Impostor* and ... blasphemously pray that his most blessed *Name and memory may bee blotted out.*”; cf. J.P., *Discoveries*, p.9, 15.

¹¹⁹¹ Calvert, *Jew*, p.B2^v. 156.

¹¹⁹² De Jong, *As the waters*, p.63-67, bespreekt de inhoud en invloed van dit werk.

¹¹⁹³ Menasseh, die dit werk opdroeg aan het Engelse Parlement, poogde hiermee gebruik te maken van het Engelse chiliastische enthousiasme om de toelating van zijn geloofsgenoten tot Engeland te verkrijgen (Méchoulan / Nahon, *Hope*, p.85).

¹¹⁹⁴ Brerewood, *Enquiries*, p.94-108, was bekend met de verschillende theorieën, maar stond er sceptisch tegenover; zie over hem Katz, *Philo-semitism*, p.137v; Gouge, *Progresse*, p.29, met een beroep op Ez. 37: 16; Nicholas, *Apology*, p.8v, beriep zich op het feit, dat de Tien Stammen nog niet teruggekeerd waren, als argument voor zijn stelling dat de door God aan Israël gedane beloften nog niet vervuld waren. Zie voor de Engelse aandacht voor de Tien Stammen in de eerste helft van de zeventiende eeuw ook Katz, *Philo-semitism*, p.127-157; Fontein, *Jewish Indian Theory*.

¹¹⁹⁵ Huddleston, *Origins*, passim; cf. Katz, *Philo-semitism*, p.127-157.

¹¹⁹⁶ Dury, Appendix, in: Eliot, *Progress*, p.93vv; *Epistolicall Discourse*, p.E1^v.

¹¹⁹⁷ Thorowgood, *Iewes in America*, p.129-139; cf. Katz, *Philo-semitism*, p.144v.

¹¹⁹⁸ Voor de verbinding met oudere verhalen over de Tien Stammen uit Joodse bron, zie Katz, *Philo-semitism*, p.142v, 145v. *Menasseh* zelf geloofde echter niet in deze verbinding tussen Indianen en de Tien Stammen: Méchoulan / Nahon, *Hope*, p.66v.

¹¹⁹⁹ De Congregationalisten Eliot, *Progress*, p.73; Sadler, *Rights*, p.39 [=103]; Whitfeld, *Light*, p.128; de gematigde Fuller, *Pisgah-sight*, p.193; E[achard], *Deliverance*, p.1, 19.

¹²⁰⁰ Puriteinen: Bulkley, *Gospel-Covenant*, p.5; Wall, in: Menasseh ben Israel, *Hope*, p.59; Greenhill, *Ezeziel*, p.463; Sherwin, *Logos*, p.10. Congregationalisten: Holmes, *Resurrection*, p.235 en passim; Strong, *Doctrine*, p.286; Mather, *Mystery*, p.5, 15vv, 53; Fifth Monarchists: Cary, *Mappe*, p.158vv. Presbyterianen: Edmund Hall, *Manus*, p.A2. Overigen: Hutcheson, *XII Prophets*, p.21v; Philo-Judaeus,

Volgens *Katz* was de aandacht voor de Tien Stammen bij de Engelse Protestanten een logisch gevolg van de overtuiging dat alle Joden, en niet alleen zij die in Europa woonden, bekeerd moesten worden. Het was volgens hem de discussie over de Tien Stammen, die de weg baande voor de komst van *Menasseh ben Israel* naar Engeland om te pleiten voor het weer toelaten van de Joden.¹²⁰¹ *Osterman* heeft terecht opgemerkt, dat er slechts weinigen waren die het bestaan van de Tien Stammen ontkenen.¹²⁰² Gezien het feit dat slechts een klein deel van de door ons bestudeerde werken aandacht besteedde aan de Tien Stammen, zullen er waarschijnlijk ook velen geweest zijn, die het onderwerp niet belangrijk genoeg vonden om er nader op in te gaan.

4.4.4 DE MIDDELEN EN DE INZET VOOR DE BEKERING DER JODEN

Wanneer men nader inging op de inzet die van de Christenen gevraagd mocht worden voor de bekering van de Joden en de middelen daartoe, gebruikte men veel reeds traditioneel geworden elementen, die vaak teruggingen op teksten uit de Evangeliën en de brieven van Paulus, met een sterk accent op de brief aan de Romeinen. Het valt op dat theologen uit alle groepen en stromingen zich met dit onderwerp bezighielden; een verbinding tussen een bepaalde opvatting en een bepaalde groep valt niet te ontdekken.

Men was van mening dat de Christenen uit de heidenen door hun geloof en levenswandel de naijver van de Joden moesten opwekken, zodat dezen zich zouden bekeren.¹²⁰³ Ook de oproep tot gebed voor hun bekering keerde regelmatig terug.¹²⁰⁴ De Puritein *Peter Bulkley* noemde de volgende argumenten om deze voorbede te onderbouwen. In de eerste plaats stelde hij, dat het heil uit de Joden naar de Christenen gekomen was en dat de Christenen het nu aan de Joden verschuldigd waren om hen daarin te laten delen. In de tweede plaats zou de bekering der Joden een toename van zegen brengen voor de Christenen uit de heidenen en inzicht in nog duistere profetieën. Verder zou Christus door deze bekering geëerd worden. Tenslotte verwachtte hij medelijden met de Joden, die hij broeders en bloedverwanten van de Christenen noemde.¹²⁰⁵ Ook vinden we, evenals in de voorgaande periodes (zie §§ 2.4 en 3.4.1), een aantal malen, dat men Hooglied 8: 8 uitlegde als het verlangen van de

Resurrection, p.3. 30vv; Lane, *Look*, p.317.

¹²⁰¹ *Katz*, *Philo-semitism*, p.128.

¹²⁰² *Osterman*, *Controversy*, p.303. Deze ontkenning hebben wij slechts gevonden bij Pareus, *Revelation*, p.143; *Wither*, *Meditations*, p.34, 37, betwijfelde of deze Tien Stammen nog wel bestonden.

¹²⁰³ Zie Rom. 11: 14. Congregationalisten: *Burroughs*, *Glimpse*, p.3. Puriteinen: *Sedgwick*, *Deliverance*, p.21; *Fuller*, *Pisgah-sight*, p.201. Baptisten: *Calvert*, *Jew*, p.46: "let us beware lest a wo be unto us because of offences in unholy wayes and works given to them by us, by which the name and truth of the Gospel of Christ shall be blasphemed. Let our couversation within winne them that are without, that they may think there are divine and rare examples of virtues in the followers of the Christian faith.". Fifth Monarchists: *Cary*, *Mappe*, p.143: wanneer Christus Zijn vijanden overwonnen heeft en Zijn glorie zichtbaar wordt in Zijn volk, zal het in zuiverheid gepredikte Evangelie de Joden overtuigen; Presbyterianen: *Baxter*, *Life*, p.536. Onbekend: *Philo-Judaeus*, *Resurrection*, p.A4^f; D.L., *Israels Condition*, p.6.

¹²⁰⁴ Zie Rom. 10: 1. Congregationalisten: *Maton*, *Israels Redemption*, p.69; *Maton*, *Reigne*. p.312. Presbyterianen: *Petrie*, *Chiliasto-mastix*, p.69; *Baxter*, *Life*, p.535, waar hij schreef, dat in de voorbede voor "the increase of the Kingdom of God, which must keep up in you a constant compassion to the unconverted world", de Joden een plaats hadden, evenals overigens Moslims en heidenen. Separatisten: *Roger Williams*, *Bloody Tenent*, p.38. Baptisten: *Calvert*, *Jew*, p.A3^f, 44. Overigen: *Ravis*, *Discourse*, p.61v, spoorde aan de voorbede voor de bekering der Joden met inzet en niet uit gewoonte te doen; *Dury*, *Information*, To the Christian Reader en p.2. Onbekend: *Philo-Judaeus*, *Resurrection*, p.89; D.L., *Israels Condition*, p.1; Lane, *Look*, p.352.

¹²⁰⁵ *Bulkley*, *Gospel-Covenant*, p.21vv: "they are our brethren, and our flesh."

Joden ten tijde van het Oude Testament naar de bekering van de heidenen, waaraan men meestal de oproep verbond om nu als wederdienst te bidden voor de bekering van de Joden.¹²⁰⁶ Sommigen verbonden de oproep tot voorbede met de aansporing om zich niet tot voorbede te beperken, maar tevens te doen wat maar mogelijk was.¹²⁰⁷ Tot slot was er nog de waarschuwing tegen een hoogmoedige houding en het verachten van de Joden¹²⁰⁸ en de oproep tot medelijden met hen.¹²⁰⁹ Soms werd onderstreept dat de Joden gewonnen moesten worden met liefde.¹²¹⁰ In dit kader valt de polemische toon in de geschriften van de Quaker *George Fox* op: hij sprak niet over de beloften van God aan de Joden, maar probeerde met een beroep op de door Jezus voorzegde verwoesting van Jeruzalem en op de 70 weken van Daniel 9 te bewijzen dat Jezus de Messias is.¹²¹¹ Hierbij moet wel worden opgemerkt dat de Quakers zich met overgave wijdden aan zending, ook onder de Joden.¹²¹²

In het kader van de verdediging van tolerantie en gewetensvrijheid door de Baptisten¹²¹³ (§§ 3.4.3 en 4.3.2), werd vervolging genoemd als één van de factoren die de bekering van de Joden in de weg stonden. De Separatist *Roger Williams* sprak over “irreligious and inhumane oppressions and destructions under the maske or vaile of the Name of *Christ*”. Tegenover de overtuiging dat geloof kon worden afgedwongen, stelde hij dat de waarheid van Christus en het tweesnijdend zwaard van diens Woord nooit het zwaard van de overheid of menselijk getuigenis nodig had gehad ter bevestiging. Allen moesten volgens hun eigen geweten gestalte kunnen geven aan hun eredienst, Rooms-Katholieken en Joden inbegrepen.¹²¹⁴

¹²⁰⁶ Puriteinen: Fuller, *Pisgah-sight*, p.201; Bulkley, *Gospel-Covenant*, p.21v; Wall, in: Menasseh ben Israel, *Hope*, p.52; D. L., *Israels Condition*, p.22; Trapp, *Song*, p.329. De Presbyteriaan Guild, *Intercours*, p.278; de Congregationalist Mather, *Mystery*, p.177vv.

Annotations 1645; de Congregationalist Robotham, *Canticles*, p.748; oud-bisschop Richardson van Armagh, *Observations*, p.348; *Annotations 1657* en de Presbyteriaan Jackson, *Annotations*, p.27, verbonden aan deze uitleg geen oproep tot voorbede.

¹²⁰⁷ De Separatist Roger Williams, *Bloody Tenent*, p.38; Calvert, *Jew*, p.44: “I know ther is a time appointed by God for their return to him ... yet we may be guilty of not doing all we may to bring them in, or of doing something which helps more and more to harden them and keep them out ... our prayers for them would minde the Lord of bis covenant, and us of our dutie.”; D.L., *Israels Condition*, p.27v, stelde dat de waarde van voorbede voor de bekering der Joden nihil was, wanneer men zich tegelijkertijd bleef verzetten tegen hun toelating tot Engeland; de Presbyteriaan Baxter, *Life*, p.536.

¹²⁰⁸ Zie Rom. 11: 18, 20, 25. Congregationalisten: Maten, *Israels Redemption*, p.69; Holmes, *Resurrection*, p.390. De schoolmeester Hayne, *Kingdome*, p.90. De Separatist Roger Williams, *Bloudy Tenent*, p.37v. De Particular Baptist Collier, *Brief Answer*, p.5: “there can be no greater boasting, then because we pretend to own [=confess] Christ, and they reject him, for which God hath rejected thee: for a time, therefore we will reject them out of the world.”

¹²⁰⁹ Calvert, *Jew*, p.24, 44; Wall, in: Menasseh ben Israel, *Hope*, p.50; Dury, *Information*, p.2.

¹²¹⁰ Philo-Judaeus, *Resurrection*, p.A5^v.

¹²¹¹ Fox, *Visitation*, p.34; *Declaration*, p.290v. De stelling dat de 70 weken in Daniël 9 onmiskenbaar de tijd van de komst van de Messias aanduiden, vonden we reeds bij *Broughton* (§ 3.5.5); in deze periode hebben we een beroep op deze uitleg verder nog gevonden bij E[achard], *Deliverance*, p.8v, en More, *Mystery*, p.197-204.

¹²¹² Cadbury, *Hebraica*, biedt een korte beschrijving van het gebruik van het Hebreeuws en de aandacht voor de bekering der Joden bij de Quakers in de zeventiende eeuw. Mullett, *Radical Religious Movements*, p.50: de Quakers beperkten zich niet tot Engeland. Sommigen van hen predikten zelfs in Rome en in het Turkse rijk. Ook de andere door ons gevonden werken van Quakers over en aan de Joden, zoals Fell, *Manasseth*, *Salutation* en Call, Tomlinson, *Bosome*, Penington, *Considerations* en Perrot, *Immanuel*, hadden hun bekering tot doel.

¹²¹³ Cf. Jordan, *Toleration*, p.523: “The Baptists, it may be said, displayed a keener appreciation of the principles of religious toleration and a more pragmatic devotion to religious freedom than did any other sect of the revolutionay era.”

¹²¹⁴ Roger Williams, *Bloudy Tenent*, p.18v, 149; *Hireling*, p.27.

Daarnaast waarschuwden sommigen de Christenen tegen het aanhangen van leerstellige dwalingen, waardoor de Joden reden tot aanstoot aan het christelijk geloof zouden hebben.¹²¹⁵ Ook de oproep tot eenheid onder de Christenen, omdat hun verdeeldheid slechts een negatieve invloed had op de verkondiging van het Evangelie, bleef klinken.¹²¹⁶ De Puritein *Bulkley* veroordeelde in dit verband de vleselijkheid en wetteloosheid van de Christenen, terwijl hun leven de genade moest weerspiegelen.¹²¹⁷ Enkelen noemden de mogelijke wervende kracht van houding, gedrag en leer van de Christenen.¹²¹⁸ Vaker vinden we echter de overtuiging dat de bestaande kerken door hun vormen, gebruiken en opstelling een hindernis vormden voor de bekering van de Joden en dat zuivering en verdere reformatie nodig waren om een opening te bieden voor de bekering van de Joden.¹²¹⁹ Daarbij speelde in brede kring de verwachte en gehoopte ondergang van de Rooms-Katholieke kerk nog steeds een duidelijke rol.¹²²⁰ Door te onderstrepen dat de ondergang van Rome vooraf moest gaan aan de bekering van de Joden, legitimeerde men hun weigering om het Christendom, zoals dat gerepresenteerd werd door de Rooms-Katholieke kerk, te aanvaarden¹²²¹ en sprak men impliciet uit dat de Joden in staat waren onderscheid te maken tussen het ware en het valse Christendom.

Hoewel men het falen van de Christenen niet beschouwde als verontschuldiging voor het niet aanvaarden van Jezus als de Messias door de Joden - men bleef spreken over hun schuld, die zij op zich hadden geladen door de verwerping van Jezus -, het feit blijft dat men enige ruimte liet voor factoren buiten de eigen verantwoordelijkheid van de Joden.

Meer praktisch uitgewerkte visies, die uitgingen van missionaire activiteiten van Christenen naar de Joden door de verkondiging van het Evangelie aan hen, legden de nadruk op het belang van een gedegen kennis van de Schrift, het Hebreeuws en de Joodse traditie.¹²²² Bij *Dury*¹²²³, *Thorowgood*¹²²⁴, *Philo-Judaeus*¹²²⁵ en de

¹²¹⁵ Hayne, *Kingdome*, p.85; Roger Williams, *Bloudy Tenent*, p.11; Bulkley, *Gospel-Covenant*, p.21.

¹²¹⁶ Hayne, *Kingdome*, p.85: "for not any one will willingly learn of them, who disagree among themselves."; Calvert, *Jew*, p.44; Baxter, *Life*, p.536, noemde eenheid en eendracht "the most probable means to win to Christ the world of heathens and Unbelievers."

¹²¹⁷ Bulkley, *Gospel-Covenant*, p.21.

¹²¹⁸ Sedgwick, *Deliverance*, p.21: "The Churches spreading her light, may be a meanes of the Jewes conversion"; Lane, *Look*, p.340: "[God] shall from his Church, by some powerful means that shall be used, issue out a deliverance unto them".

¹²¹⁹ Cf. de Arminiaan Mxre, *Mystery*, p.181: "I am well assured that if Christendome were once well purged of all her Idolatries, foolish and contraditious opinions and wicked practises, it would be a very great Miracle if the Jews could be kept off from being converted." Hij verwachtte overigens de bekering der Joden door een teken aan de hemel (p.212).

¹²²⁰ Alsted, *Beloved City*, p.9; Mxre, *Key*, p.101. Congregationalisten: Burroughs, *Glimpse*, p.18; Cotton, *Vials*, p.21: als de beeldendienst en immoraliteit van Rome, die het beeld van het Christendom voor de Joden verduisteren, zijn weggedaan, is de weg voor de bekering der Joden open; Sadler, *Rights*, p.33 [=97]. De Particular Baptist Collier, *Glory*, p.84v. De Fifth Monarchist Cary, *Mappe*, p.140vv. De Presbyteriaan Guild, *Sealed Book*, p.232. Verder: Nicholas, *Apology*, p.14; Fuller, *Pisgah-sight*, p.199v; E[achard], *Deliverance*, p.26; *Annotations 1657*, bij Openb. 16: 12; Brett, *Narrative*, p.385; D.L., *Israels Condition*, p.8; Lane, *Look*, p.352.

¹²²¹ De Presbyteriaan Edmund Hael, *Manus*, p.60: "the Romish Apostacy is the cause of the Jewes Obstacy [= obstinacy]; until the destruction of which, they shall continue in their blindnesse."; de Puritein Bulkley, *Gospel-Covenant*, p.20v: na de val van Rome zullen de Joden zien, dat de meeste Christenen zulke afgoderij verafschuwen, en zullen ook zij Jezus als de Christus gaan belijden; de Congregationalist Mather, *Mystery*, p.22: de Roomse beeldendienst zal de Joden afhouden van het christelijk geloof, "until the Lord hath born witness against Popery, and for the Reformed Religion by the destruction of Rome."

¹²²² Hayne, *Kingdome*, p.59: "And whoever will hope to deal soundly with them (which would be a

Presbyteriaan *Richard Baxter*¹²²⁶ stond dit in het kader van een bredere missionaire visie. *Samuel Hartlib* en *John Dury* deden het voorstel een College te stichten, dat mensen zou kunnen opleiden voor zendingswerk onder de Joden; dergelijke voorstellen waren in het Westen nog nooit eerder gedaan.¹²²⁷ Het meest uitgewerkte voorstel kwam van *Dury*, die aandacht vroeg voor de bestudering van het Hebreeuws en de Oriëntaalse talen in het algemeen, vooral vanuit missionaire motieven. Zo kon een volledige kennis aangaande de Joodse opvattingen over de Messias verworven worden, die van belang kon zijn voor een doeltreffende inzet voor de bekering van de Joden.¹²²⁸

Met behulp van de uitspraken van de Rabbijnen kon volgens hem worden aangetoond dat het Oude en Nieuwe Testament elkaar niet tegenspraken, maar aanvulden; de Christenen zouden dan aan de Joden de waarheid kunnen tonen onder beroep op voor de Joden gezaghebbende autoriteiten.¹²²⁹ Daarom pleitte hij voor onderricht in de Oosterse talen, uitgave van Joodse werken in het Hebreeuws en in vertaling, alsmede de vertaling van het Nieuwe Testament en missionaire geschriften in het Hebreeuws.¹²³⁰ De plannen van *Dury* doen denken aan die van *Hugh Broughton*, die deze in 1610 publiceerde, zoals we in § 3.5.5 zagen.

Op zichzelf stond de opvatting van de Fifth Monarchist *John Tillinghast*, die meende dat de inzet voor de terugkeer van de onbekeerde Joden naar het oude beloofde land een grote invloed op hen zou uitoefenen, zodat er stap voor stap bij hen een sympathie en een liefde voor het christelijk geloof zou ontstaan. Engeland zou hierin volgens hem een grote rol kunnen spelen, een overtuiging die hij baseerde op een aan de Schrift ontleend viertal kenmerken van de helpers van de Joden: zij bewoonden eilanden, verlangden naar Israëls verlossing, waren een scheepvarende natie en hadden een parlementaire regeringsvorm.¹²³¹ Deze laatste argumenten doen denken aan wat vanaf het einde van de achttiende eeuw de betoogtrant van de Brits-Israël beweging zou zijn.

Tot slot was er het argument dat toelating van de Joden tot Engeland een belangrijke bijdrage zou kunnen leveren aan de bekering van de Joden: zonder persoonlijk contact is het onmogelijk een ander te bekeren. Dit argument speelde een duidelijke rol in het

glorious and heavenly work) for their conversion, must be able to match and surpass them, as in sound knowledge of the Scripture, so in their own tongue and learning, as the Apostles and ancient Fathers did the Greeks. Herein Mr. *Broughton* did much, and had hee lived longer by good encouragement was both able and willing to have done far more.”; Calvert, *Jew*, p.B2^r: “Next to Scripture, Jewish State, and Jewish learning is to be sought into, as an help to as, as a weapon against them.”

¹²²³ *Dury*, *Seasonable Discourse*, p.15. Hij noemde als taak van de Christenen het getuigen van Jezus aan alle mensen tot aan het einde der aarde, het vernietigen van het geestelijke en het tijdelijke Babel (= Rome) en het verlossen van geheel Israël uit haar gevangenschap.

¹²²⁴ *Thorowgood*, *Jewes In America*, p.B^r.

¹²²⁵ *Philo-Judaeus*, *Resurrection*, p.90; cf. p.10: “beg of God, that he would in this self-seeking age raise up the affections of his Saints and servants, to use the whole body and soul in the propagating of the Gospel.”; p.94: “shall any of us be made so great in Gods favour, as to be raised out of our sad natural estate and shall not we love, and study to strengthen our poor despised brethren, that are for the present in so weak a condition?”

¹²²⁶ *Baxter*, *Life*, p335v, waar hij aandrong op een “constant compassion to the unconverted world”, die Joden, Moslims en heidenen omvatte.

¹²²⁷ *Popkin*, *College*, p.351, 353v; *Baxter*, *Life*, p.536, stelde later in 1660 voor een College te stichten voor het onderricht in vreemde talen, om mensen op te leiden voor zendingswerk.

¹²²⁸ *Dury*, *Seasonable Discourse*, p.13vv. Zie voor dit werk verder *Popkin*, *College*, p.354-357.

¹²²⁹ *Dury*, *Seasonable Discourse*, p.15v; cf. *Consciense*, p.442.

¹²³⁰ *Dury*, *Seasonable Discourse*, p.17.

¹²³¹ *Tillinghast*, *Generation-Work*, p.78, 81v.

debat rond de vraag of de Joden weer tot Engeland moesten worden toegelaten, zoals we zagen in § 4.3.2.¹²³²

Naast de overigens geenszins diepgaande bezinning op de wijze waarop Christenen de bekering van de Joden konden bevorderen, waarvan we hierboven de resultaten zagen, kwam in deze periode een wijze van denken op, die geen heil meer verwachtte van de inspanningen van de Christenen voor de bekering van de Joden, maar deze bekering slechts mogelijk achtte door een directe daad van God. De eerste die deze opvatting publiceerde was *Joseph Mxde*¹²³³; hij werkte deze bekering door het zien en niet door het horen van de prediking nader uit, door te stellen dat na zoveel eeuwen van diepgeworteld verzet tegen de verkondiging van Jezus als de Messias slechts een onomstotelijk bewijs, namelijk de verschijning van Christus aan hen, de Joden kon overtuigen.¹²³⁴ Zijn visie werd opgenomen door met name Congregationalisten, Baptisten en Fifth Monarchists.¹²³⁵ Mede benadrukte dat deze verschijning van Christus samenviel met diens Wederkomst ten oordeel¹²³⁶, zodat hij binnen de orthodoxe kaders bleef. Sommigen gingen nog verder en noemden onomwonden drie in plaats van twee komsten van Christus; zij werden door anderen weersproken.¹²³⁷

Volgens *Maton* was vooral de verkeerde Schriftuitleg van hen die het chiliasme bestreden en de afgoderij van de ‘Papisten’ er de oorzaak van dat er zo’n grote kloof tussen Joden en Christenen ontstaan was, dat het gebruikelijke middel der verlossing, de prediking van het Evangelie, door Christenen niet gebruikt werd en door Joden niet gewenst. Deze hindernissen zouden echter de buitengewone middelen voor de verlossing der Joden niet tegenhouden.¹²³⁸ Bij deze buitengewone middelen voor de

¹²³² Cf. Hartlib, *Thankfulness*, p.95; de Baptisten: Cartwriht, *Petition*, p.13; Collier, *Brief Answer*, p.11v, en Jessey, *Narrative*, p.618; de Puriteinen Fuller, *Pisgah-sight*, p.199, en Thorowgood, *Iewes in America*, p.A3^v; Philo-Judaeus, *Resurrection*, p.91; D.J., *Israels Condition*, p.6v. Zie ook Katz, *Philo-Semitism*, hfdst. 5 en 6.

¹²³³ Mxde, *Key*, p.118.

¹²³⁴ Mede, *Diatribae IV*, p.418; hij hield de mogelijkheid open, dat vóór de algemene bekering sommigen op de ‘gewone’ wijze tot bekering zouden komen. Bovendien hield hij nog een slag om de arm door te stellen: “*Nihil affirmo, sed propono.*”, maar dit lijkt meer een tactiek om critici de wind uit de zeilen te nemen, dan een echte twijfel aan de voorgedragen opvatting.

¹²³⁵ Congregationalisten: Cotton, *Canticles 1642*, p.193v, legde de nadruk op het handelen van God, waar hij sprak over “the unexpected admirable arising of a new Church; and that after the Reformed Church of the sudden conversion of multitudes”; Holmes, *Resurrection*, p.83; Strong, *Doctrine*, p.277; als reden hiervoor geeft hij, dat “The manner of their calling shall be exceeding eminent and glorious, unto the admiration of all Nations, that they shall all see how the Lord hath honoured them.” (p.280v). De Baptist Hammon, *Syons Redemption*, p.158: “they would never believe in Christ through the means afforded them in the Gospel.” Voor deze opvatting beriep hij zich op Rom. 11: 25-29; cf. *Redemption Discovered*, p.95: “I cannot finde from Scripture that the *Jews* shall be converted by a Gospell-preaching”; de Fifth Monarchist Cary, *Mappe*, p.145vv.

Overigen: Dury, *Conscience*, p.254; Philo-Judaeus, *Resurrection*, p.23; Fuller, *Pisgah-sight*, p.200; Wxll, in: Menasseh ben Israel, *Hope*, p.54: “the ordinary way of Christianizing a person, or people, seemes to me of no use here.”, p.58: “it will be Gods worke, and not mans.” Toch konden volgens hem de inspanningen van Christenen een bijdrage leveren (p.60); Hughes, *Anglo-Judaeus*, p.50, tegen de achtergrond van een zeer negatieve visie op de Joden, cf. p.17.

¹²³⁶ Mxde, *Diatribae IV*, p.433; het duizendjarig rijk viel in zijn visie samen met de ‘dag’ van het oordeel (Twise over Mxde, *Apostasy*, p.A3^f; Mxde, *Interpretation*, p.121).

¹²³⁷ De Congregationalist en chiliast Archer, *Reigne*, p.15, stelde dat Christus, na in het vlees gekomen te zijn, nog zou komen om het duizendjarig rijk op te richten en aan het einde daarvan om allen te oordelen; cf. de Congregationalist Bridge, *Coming*, p.4 en de Puritein Wxll, in: Menasseh ben Israel, *Hope*, p.55.

Bestrijding van deze opvatting vinden we bij Seagar, *Discoverie*, p.98, en de Congregationalist Mather, *Mystery*, p.C5^f.

¹²³⁸ Maton, *Redemption Redeemed*, p.A4^f.

bekering der Joden dacht men aan een bijzondere uitstorting van de Heilige Geest¹²³⁹ en/of een verschijning van Christus¹²⁴⁰, voorafgaand aan zijn Wederkomst ten oordeel. Deze bekering door een uitstorting van de Heilige Geest of door het zien van Christus werd vaak verbonden met Zacharia 12: 10. Op deze wijze onderstreepte men dat bekering onlosmakelijk verbonden was met schuldbesef.¹²⁴¹ Daarnaast verwees men soms naar de bekering van Paulus door de verschijning van Christus aan hem, zoals beschreven in Handelingen 9: 3vv, die men dan opvatte als voorbeeld voor de algemene bekering van de Joden.¹²⁴² De Congregationalist *William Strong* verwachtte dat slechts een deel van de Joden op deze bijzondere wijze bekeerd zou worden; zij zouden het Evangelie weer aan andere Joden verkondigen en ook dezen zouden tot bekering komen.¹²⁴³

Expliciete kritiek op de opvatting dat slechts Gods directe handelen de Joden tot bekering zou brengen, vinden we voor het eerst bij de Particular Baptist *Thomas Collier*, die benadrukte dat God gebruikt maakt van middelen en erop wees dat de verkondiging van het Evangelie een opdracht was voor de kerk.¹²⁴⁴ Na hem vinden we deze kritiek nog tweemaal.¹²⁴⁵

Volgens *Popkin* was de verwachting van de nog komende bekering van de Joden “one of the most serious theological concerns in the 17th century”.¹²⁴⁶ Volgens hem kwam er in de Nederlanden en Engeland een nieuwe bezinning op gang in de kring van protestantse chiliasten, die de noodzaak zagen van een beter verstaan van de Joodse

¹²³⁹ Cotton, *Vials*, p.33; Maton, *Israels Redemption*, p.33, 40; *Redemption Redeemed*, p.A4^f, 106; *Reigne*, p.312; Holmes, *Resurrection*, p.395: “by the Divine Illumination of the Spirit they shall looke through and beyond sence, and carnall reason ... unto the spirituall minde, and meaning of all the Law of *Moses*, viz. unto the Gospel, and Christ Jesus, who is the spirit thereof.” Alle drie zijn zij Congregationalisten.

¹²⁴⁰ Congregationalisten: Cotton, *Vials*, p.21; Maton, *Redemption Redeemed*, p.A4^f, stelde dat hun bekering voltooid zou worden door de verschijning van Christus; Bridge, *Coming*, p.4; cf. p.7: “Christ shall come in the clouds again, when the poor Jews shall see him, and those which are called Forsaken, shall be called Beloved, the Kings Bride”; Holmes, *Resurrection*, p.97: “to this day that is a stumbling block to ... the Jewes that Christ is not yet come ... For this cause therefore Christ will appeare (at least for a time in the cloude) personally, to convince, and convert, and settle them.”; Strong, *Doctrine*, p.277. Baptisten: Tillam, *Witnesses*, p.129; Hammon, *Syons Redemption*, p.158. Onbekenden: Huit, *Daniel*, p.346; anon., *Day of the Lord*, p.39; Jeffery, *Whole Faith*, p.121; J.P., *Discoveries*, p.49.

¹²⁴¹ “Ik zal over het huis van David en over de inwoners van Jeruzalem uitgieten de Geest der genade en der gebeden; zij zullen hem aanschouwen, die zij doorstoken hebben, en over hem de rouwklacht aanheffen als de rouwklacht over een enig kind, ja, zij zullen over hem bitter leed dragen als het leed om een eerstgeborene.” (NBG) Cf. de Congregationalisten: Cotton, *Vials*, p.21; Maton, *Israels Redemption*, p.40, 69; Strong, *Doctrine*, p.276v; Mather, *Mystery*, p.90. De General Baptist Hammon, *Redemption Discovered*, p.95; en de onbekende Jeffery, *Whole Faith*, p.166v.

¹²⁴² Mxde, *Diatribae IV*, p.417v: “they shall be called by vision, and voyce from heaven, as *S. Paul* was”. Congregationalisten: Holmes, *Canticles*, p.417: “*Paul* ... was converted ... in a moment, when once Christ calls to him, Act.9. even so, and in like manner shall the rest of the Jews be converted at their time ... according to that Scripture of *Paul*, 1 Tim. 1.16. *For this cause I obtained mercy, THAT IN ME FIRST, Jesus Christ might shew forth all long suffering for a PATTERN*, to them which should hereafter believe in him to life everlasting.” God riep echter ook Joden door de bemiddeling van mensen: hun gebed en overtuigingskracht droegen ook vrucht (p.419); Strong, *Doctrine*, p.280; Mather, *Mystery*, p.90. De Puritein Wxll, in: Menasseh ben Israel, *Hope*, p.54: “Whether this his presence to them shall be personall, or only in the Spirit, I will not now say”; J.P., *Discoveries*, p.49.

¹²⁴³ Strong, *Doctrine*, p.280; blijkens p.286 verwachtte hij het begin van de bekering der Joden in het Noorden en Oosten (Dan. 11: 44). Daarmee volgde hij de uitleg die Finch, *Restauration*, p3, gegeven had.

¹²⁴⁴ Collier, *Brief Answer*, p.11v.

¹²⁴⁵ D.L., *Israels Condition*, p.7; Leigh, *Systeme 1662*, p.116.

¹²⁴⁶ Popkin, *Aspects*, p.3.

religie, wilden zij aan de Joden de waarheid van het christelijk geloof duidelijk kunnen maken. God zou een einde moeten maken aan de blindheid van de Joden, zodat zij de christelijke verkondiging konden gaan verstaan. Aan Joodse zijde waren het koppigheid en verbittering vanwege het eeuwenlange harde optreden van Christenen tegen de Joden, die het voor hen uiterst moeilijk maakten om zich positief op te stellen tegenover het Christendom. Christenen van hun kant waren zo onbekend met de feitelijke leerstellingen en gebruiken van de Joden, dat een groot deel van hun polemieken en verkondiging gericht was tegen een stereotiep Joods gehoor, dat in werkelijkheid niet bestond. Dit alles leidde volgens *Popkin* tot een nieuwe benadering, die drie elementen bevatte: a. het Christendom minder aanstootgevend maken voor de Joden; b. er voor zorgen dat de Christenen het feitelijke Jodendom, zoals dat in de zeventiende eeuw bestond, leerden begrijpen en waarderen; c. de Joden helpen de Joodse religie te verstaan, zodat ze konden zien dat het christelijk geloof niet tegenover het Joodse stond, maar veeleer de vervulling ervan was.¹²⁴⁷ Elementen hiervan hebben wij wel gevonden in de plannen van bijvoorbeeld *Dury*, maar de door *Popkin* geschetste benadering kan onmogelijk worden beschouwd als representatief, zelfs niet voor de chiliasten.

Ook werd volgens *Popkin* de nadruk op de rol van de Joden groter door de groeiende hoop dat het duizendjarig rijk spoedig zou aanbreken. Volgens hem spoorde de algemene opvatting, dat de bekering der Joden vòòr het aanbreken van dit rijk zou moeten plaatsvinden, aan tot haast met concrete maatregelen die de bekering der Joden dichterbij konden brengen. Bovendien was men er volgens hem van overtuigd, dat de Puriteinse Revolutie het millennium inleidde, zodat de bekering der Joden verbonden was met Engeland.¹²⁴⁸ In de door ons bestudeerde bronnen hebben wij geen enkel bewijs gevonden ter ondersteuning van zijn stelling dat men uitging van een sleutelrol van Engeland in het tot stand komen van het duizendjarig rijk. Bovendien overschat hij de diepgang van de bezinning op de wijze waarop de bekering der Joden tot stand zou kunnen worden gebracht en laat hij de invloed van de opvatting dat slechts een onmiddellijk handelen van God de Joden tot bekering zou brengen, buiten beschouwing. Tenslotte vinden we geen enkele maal een beroep op de nabijheid van het duizendjarig rijk als argument dat haast gemaakt moest worden met inspanningen ter bekering van de Joden.

4.4.5 SAMENVATTING

De verwachte bekering der Joden bleef men funderen in de vastheid van de verkiezing en Gods trouw aan zijn verbond. Over het algemeen verwachtte men de bekering en samenvoeging van de Tien en de Twee Stammen. De bijdrage die men van de Christenen verlangde aan de bekering der Joden bleef die van de verkondiging van het Woord, voorbeeld door leer en levenswandel en onderlinge eenheid en voorbede. Vanuit de kring der Baptisten bleef men wijzen op de verderfelijke invloed van vervolging en dwang. Er kwamen ook praktische voorstellen voor de bestudering van het Hebreeuws en Joodse geschriften en zelfs voor het stichten van een op zending onder de Joden gericht College, die getuigden van een meer doordachte missionaire visie.

Gedurende deze periode kwam een wezenlijk nieuwe opvatting naar voren: een aantal theologen, vooral Congregationalisten, verwachtte onder invloed van *Mxde* nog slechts van Gods directe handelen effect voor de bekering van de Joden. Blijkbaar beschouwden zij bemiddeling door missionaire inspanningen van Christenen als

¹²⁴⁷ Popkin, *Aspects*, p.4v.

¹²⁴⁸ Popkin, *Messianism*, p.70.

onmogelijk. Zij dachten in termen van een bijzondere uitstorting van de Heilige Geest en/of een verschijning van Christus aan de Joden, voorafgaand aan zijn Wederkomst ten oordeel. Slechts een enkeling nam de moeite om deze duidelijk afwijkende visie te weerleggen.

Nuttall suggereert dat de hoop op de bekering der Joden vooral sterk was bij Baptisten en Quakers¹²⁴⁹; wij zijn van mening dat de Congregationalisten hier een zeker zo belangrijke rol speelden. Op grond van de door ons gevonden werken van Quakers concluderen wij, dat zij wel geschriften publiceerden die de bedoeling hadden de Joden te bekeren, maar zich niet nader bezonnen op de aard en betekenis van deze bekering. Het valt op dat de Congregationalisten in de doordenking van de basis voor de verwachting van de bekering der Joden en de middelen daartoe geen hoofdrol speelden, terwijl zij duidelijk het meest betrokken waren bij de bezinning op de plaats van de bekering der Joden in de eschatologie (zie § 4.2) en de gevolgen van de bekering der Joden, zoals we in de volgende paragraaf nog zullen zien.

4.5 DE GEVOLGEN VAN DE BEKERING DER JODEN

Zowel bij chiliasten als bij theologen die spraken in termen van een geestelijke regering van Christus in de harten der gelovigen, vinden we hooggespannen verwachtingen ten aanzien van de gevolgen van de bekering der Joden. Concrete invullingen hiervan treffen we vooral aan bij Congregationalisten. Zo sprak men over een toename in kennis, vooral ten aanzien van het Oude Testament, doordat de Joden hun overvloedige kennis en geestelijk inzicht zouden delen met de Christenen uit de heidenen: de Joden zouden dan de geestelijke leidlieden zijn.¹²⁵⁰ Men verwachtte dat de Joden na hun bekering evangelisten zouden zijn en velen tot geloof zouden brengen.¹²⁵¹ Ook van de heiligheid en zuiverheid van de bekeerde Joden had men een hoge dunk.¹²⁵² Als gevolg hiervan zouden ook de Christenen zuiver en heilig worden.¹²⁵³ De Congregationalist *John Cotton* kon de bekering der Joden dan ook de opstanding van de kerken noemen.¹²⁵⁴ Volgens de Puritein *Robert Maton* leefde bij zowel Joden als Christenen uit de heidenen de neiging om de weldaden van de

¹²⁴⁹ Nuttall, *Visible Saints*, p.146.

¹²⁵⁰ Cotton, *Canticles 1642*, p.194: "They shall enjoy abundant light of heavenly knowledge."; Sedgwick, *Deliverance*, p.21; Fuller, *Pisgah-sight*, p.201; Strong, *Doctrine*, p.282, 287: de kerk van de bekeerde Joden zal de moederkerk zijn, verheven boven alle kerken der heidenen, die overvloedig gezegend zullen worden, wanneer de Joden zich tot Christus bekeren. De kerk der Joden zal alle onduidelijkheden in de Schrift duidelijk uitleggen, en de geheimenissen van God zullen openbaar worden; Mather, *Mystery*, p.64v: na de bekering der Joden zullen vele moeilijke vragen betreffende de Schrift en de leer beantwoord worden, en zal er geen corruptie van het geloof meer zijn.

¹²⁵¹ Cotton, *Canticles 1642*, p.210; cf. *Vials*, p.22; Strong, *Doctrine*, p.285, verwachtte dat de kerk van de bekeerde Joden een zeer groot aantal anderen tot bekering zou brengen; Durham, *Revelation*, p.617: "God may give them great possessions in the East, and make them much instrumentall for spreading of the Gospel to other Kings in these parts."; Mather, *Mystery*, p.61vv.

¹²⁵² Cotton, *Canticles 1642*, p.194; Strong, *Doctrine*, p.285; Mather, *Mystery*, p.100, 113vv: de Joden zullen "the most gracious, holy people that ever were upon earth" worden; ze zullen een zeer geestelijke kerk hebben, zonder wettische smetten.

¹²⁵³ Cotton, *Canticles*, p.221: "the Church was never so compleatly beautifull in all her parts, as it shall be when the Jewes are called."; deze opvatting werd gedeeld door de Arminiaan Hamxond, *Catechisme*, p.278, bij de bespreking van "Uw Koninkrijk kome": "At the famous much expected calling of the Jewes ... Christs Kingdome in the hearts of men shall be much more illustrious then now it is; more holinesse, more obedience, more sincere perfect subjection".

¹²⁵⁴ Cotton, *Resurrection*, p.8. Hij beriep zich hierbij op Rom.11 en Ez.37: slechts door de vereniging van Christenen uit de Joden en uit de heidenen kon de kerk tot volmaaktheid komen. Cf. D.L., *Israels Condition*, p.32.

Messias uitsluitend te beschouwen als voor zichzelf bestemd. Maar slechts in de herstelde eenheid tussen hen zouden zij samen voluit kunnen delen in de gaven van Christus.¹²⁵⁵ Bij hem en sommige anderen leefde de overtuiging dat door de bekering der Joden ook het (geestelijk) geluk van de kerk volmaakt zou worden.¹²⁵⁶ Volgens *Edward Lane*, een voorganger in de staatskerk, waren er drie redenen om in de toekomstige bekering van de Joden te geloven: ten eerste omdat dit zou leiden tot een universele eenheid van allen onder Christus, ten tweede omdat zo de kracht van de verlossing door Christus onderstreept werd¹²⁵⁷, en ten derde omdat geen andere leerstelling de Christenen uit de heidenen zo ten goede zou komen.¹²⁵⁸ Meermalen werd met name het aspect van de komende eenheid van de bekeerde Joden en de Christenen uit de heidenen benadrukt.¹²⁵⁹ *Lane* verwachtte dat de onderlinge verdeelde en twistende kerk door de bekeerde Joden op het rechte spoor gezet zou worden. Dit herstel van de kerk door de Joden gebruikte hij als argument om de Joden te bewegen tot bekering.¹²⁶⁰ Na deze bekering zouden de Christenen uit de heidenen de Joden in hun voorrangspositie erkennen.¹²⁶¹ Sommige theologen waren van mening dat de kerk uit de heidenen als een ‘surrogaat Israël’ de plaats van de Joden innam gedurende de tijd van de verwerping van de Joden. Maar bij hun bekering zouden de Joden hun oude plaats weer innemen.¹²⁶² Dit is dus niet de substitutie-theorie, die stelt dat de kerk definitief de plaats van Israël heeft ingenomen.

In brede kring ging men zowel uit van een bekering van de heidenen die vooraf zou gaan aan de bekering van de Joden - de volheid der heidenen waarover Paulus in

¹²⁵⁵ Maton, *Israels Redemption*, p.A4-II^f; “never will the happiness of either receive perfection (never shall they have full possession of the gifts and graces which Christ hath purchased for them) till both are folded together”.

¹²⁵⁶ Cotton, *Canticles 1642*, p.195: “They shall abound in consolations to the refreshing of themselves and others”; Maton, *Israels Redemption*, p.69; Sedgwick, *Deliverance*, p.21; Huit, *Daniel*, p.199; Calvert, *Jew*, p.B3^f; “O the blessedness of those times of the Church of the Jews and Gentiles sweetly commixt in one, when they shall all speak the same Language, *Hosanna’s to the Son of David!* this will be as the Resurrection from the dead.”

¹²⁵⁷ Cf. Hamxond, *Catechisme*, p.278, waar hij spreekt over “,the famous much expected *calling of the Iewes*, (those greatest enemies of *Christ*), so often prophecied of”. De bekering van de Joden was zo een bewijs van de overmacht van Christus, zelfs over de hardnekkigste tegenstanders.

¹²⁵⁸ Lane, *Look*, p.352: “It is doubtless a most Catholic doctrine, as tending to an universal Union onder Christ our Head, it is the most noble and Divine doctrine, next unto that of the great work of eternal Salvation wrought by Christ, ... and it is most advantageous to us *Gentiles* of all other Doctrines, therefore we should promote it”.

¹²⁵⁹ Congregationalisten: Hotker, *Treasury*, p.54; Owen, *Shaking*, p.266; Goodwin, *Works*, Vol. I, p.520v; Holmes, *Resurrection*, p.83, stelde dat de Joden na hun bekering “will lose the memory of their Genealogy ... their language will be lost, their blood and persons being swallowed up by mixture with other Nations; and so appear in the common crowd at the last judgement, no more distinguished then other Peoples and Nations.”; Burroughs, *Jerusalems Glory*, p.17. De Presbyteriaan Lightfoot, *Parergon*, p.377; de Puritein Leigh, *Systeme 1662*, p.1161; de voorganger in de staatskerk Lane, *Look*, p.166.

¹²⁶⁰ Lane, *Look*, p.124v: “we poor Novices are grown up to be a wanton Generation, quarelling and wrangling one with another oftentimes about trifles ... to the blemishing of our holy Profession among these that are without, and greiving af that good Spirit of the Lord that dwelleth in us and among us. All which would undoubtedly be remedied, if we had your Brotherly assistance to make us wiser.”

¹²⁶¹ Lane, *Look*, p.124: “upon your return unto that great Messiah, whom you have hitherto rejected ... we will yeild unto you that Preheminence which is your due”; cf. Archer, *Reigne*, p.26: God zal de glorie van Israël herstellen op basis van hun oorspronkelijke voorrangspositie.

¹²⁶² Mxde, *Key*, p.72: “the Church, even from the first rejection of the Iewes, hitherto, is gathered out of the Gentiles, succeeded in the room of Israel, and is, as I may so call it, surrogated Israel; and in that place for a little while esteemed by God, untill his old people again obtaining mercy.”; Dury, *Conscience*, p.254v; Durham, *Revelation*, p.389, 617; Mather, *Mystery*, p.58.

Romeinen 11: 25 spreekt -, als van een nog overvloediger bekering der heidenen die zou volgen op en veroorzaakt worden door de bekering der Joden, vaak in aansluiting bij Romeinen 11: 12.¹²⁶³ *Cotton* beschouwde de Reformatie als de terugkeer van de christelijke naties die met de Paus van Christus waren afgefallen; in navolging van hen zouden nu de Joden Christus erkennen als hun Messias. Daarna zouden de Joden zich inzetten voor de bekering van de heidenen, die nog niet eerder het Evangelie hadden gehoord.¹²⁶⁴ Dit spreken over de nog niet door het Evangelie bereikte heidenen hield een impliciete erkenning in van de blijvende geldigheid van de zendingsopdracht. *Maton* stelde dat de Joden die bekeerd waren door de eerste verkondiging van het Evangelie en in de tijden daarna, niet meer waren dan de eerstelingen, zodat de bekering van een groter aantal nog te verwachten was.¹²⁶⁵ Deze bekering van de Joden zou vervolgens de bekroning van de bekering der heidenen bewerken.¹²⁶⁶ Voor zover wij hebben gevonden, was *John Seagar*, een voorganger in de staatskerk, de enige die de verwachting van een massale bekering der heidenen volgend op die der Joden, expliciet ontkende.¹²⁶⁷

4.5.1 HERSTEL VAN ISRAËL ALS STAAT EN HET VERKRIJGEN VAN DE WERELDHEERSCHAPPIJ

Vaak vinden we in deze periode de verwachting dat de Joden na hun bekering zouden terugkeren naar Kanaän om het weer in bezit te nemen en Jeruzalem te herbouwen, een opvatting, die in Engeland het eerst door *Brightman* was verdedigd (zie § 3.6.1), en die ook gedeeld werd door *Mxde*. De Congregationalist *Archer* formuleerde het zo:

“*God before his ancients shall reigne, that is, his ancient people the twelve Tribes. Israelites and Jews, they shall be the subjects of Gods kingdom. ... the Cities of the Tribes shall be built againe, and inhabited by naturall Israelites, especially Ierusalem, which shall bee the most eminent city then in the world, or that ever was in the world.*”¹²⁶⁸

Deze opvatting werd uitgedragen door met name Congregationalisten en Fifth Monarchists.¹²⁶⁹ De basis voor de verwachting van het herstel van Israël als staat werd

¹²⁶³ Alsted, *Beloved City*, p.8; *Mxde, Works*, Vol. I, p.187. Congregationalisten: Burroughs, *Glimpse*, p.21vv; *Archer, Reigne*, p.26v; Mather, *Mystery*, p.2, 61vv. De Puriteinen: *Maton, Israels Redemption*, p.29v: “all the Gentiles that are left, shall through the wonderful deliverance of the Jewes, together with them serve the Lord.”; *Maton, Reigne*, p.82; *Bulkley, Gospel-Covenant*, p.18, 21; *Wxll*, in: Menasseh ben Israel, *Hope*, p.50v; *Whitfeld, Strength*, p.156v: “the Scripture speaks of a *double conversion* of the *Gentiles*, the first before the conversion of the *Jews* ... The second after the conversion of the *Jewes*”; *Sherwin, Logos*, p.6; de Fifth Monarchist *Cary, Mapped*, p.162; de Presbyteriaan *Edmund Hael, Manus*, p.59v; de Particular Baptist *Tillam, Witnesses*, p.150; de Separatist *Roger Wirliams, Fourth Paper*, p.18; de Arminiaan *Hamxond, Paraphrase*, p.521: “the addition of the multitude of Jewish believers [shall] be matter of confirmation of the faith to the Gentiles, and a means to bring them all to receive it, to convert the Gentiles over all the world.”; de Conformist *Day, Romans*, p.220, 228. Onbekenden: anon., *Day of the Lord*, p.10; *Hutcheson, XII Prophets*, p.266; *Jeffery, Whole Faith*, p.120, 126, 166, 170.

¹²⁶⁴ *Cotton, Vials*, p.22.

¹²⁶⁵ *Maton, Israels Redemption*, p.38; *Reigne*, p.310, waar hij de nog komende en algemene bekering stelde tegenover de “partiall, and ... typicall conversion of them”.

¹²⁶⁶ *Maton, Israels Redemption*, p.31.

¹²⁶⁷ *Seagar, Discoverie*, p.99.

¹²⁶⁸ *Archer, Reigne*, p.25v; cf. *Mxde, Interpretation*, p.120.

¹²⁶⁹ Congregationalisten: *Shepard, Sun-shine*, p.60; *Sadlier, Rights*, p.40 [=104], 38 [=102]; *Sterry, Commings*, p.12; *Strong, Doctrine*, p.285v; *Greenhill, Ezekiel*, p.462v; *Mather, Mystery*, p.53vv. Puriteinen: *Thorowgood, Iewes in America*, p.D4^v; *Bulkley, Gospel-Covenant*, p.17v: “let those

kort en krachtig naar voren gebracht door *John Dury*, de ijveraar voor eenheid tussen de Protestantse kerken in Europa: het ging om een “whole deliverance both spiritual and bodily”. Ook *Maton* en *James Durham*, hoogleraar theologie te Glasgow, stelden nadrukkelijk, dat het niet slechts ging om een verlossing van de ziel uit de macht der zonde, door het geloof in Christus, maar ook om verlossing uit de ballingschap en de verstrooiing.¹²⁷⁰ Daarmee komt de overeenkomst in motivatie tussen de verwachtingen aangaande het herstel van Israël als staat en die aangaande een duizendjarig rijk op aarde naar voren. Bij beide stond centraal de overtuiging dat het heil zowel geestelijk als lichamenlijk was.

Volgens velen zou de terugkeer van de Joden naar Kanaän leiden tot een conflict met de Turken, die uiteindelijk door de Joden verslagen zouden worden, een opvatting die we reeds vonden in *Brightmans* uitleg van Openbaring 16: 12.¹²⁷¹ Meermalen werden hierbij Rome en de Turken als de ‘westelijke en oostelijke Antichrist’ in één adem genoemd.¹²⁷² Bijzonder scherp kwam de negatieve visie op de Turken naar voren bij *James Durham*, die als één van de argumenten voor de terugkeer van de Joden naar Kanaän noemde:

“Considering also, that God hath reserved that Land unpossessed by any Christian, but such men as he mindeth to destroy, and to void it of for them: and considering that the conversion of the Jews and the destruction of these that possesse now their Land are trysted together at one time, Can any think that for nought?”¹²⁷³

Ook spraken sommigen over de bereidheid van de heidenen om de Joden terug te

Scriptures be examined which speake of their conversion, and it will appeare, that they speak as punctually concerning their inhabiting againe their owne Land, and their building and dwelling in their own Cities.”; Wxll, in: Menasseh ben Israel, *Hope*, p.59; Sherwin, *Considerations*, p.7, 20; *Logos*, p.6v. De Presbyteriaan Edmund Hael, *Manus*, p.A2. Fifth Monarchists: Cary, *Mappe*, p.158vv; Canne, *Voice*, p.27; Tillinghast, *Generation-Work*, p.59. De General Baptist Hammon, *Syons Redemption*, p.147, 152. Verder: *Annotations 1645*, bij Openb. 16: 12; Nicholas, *Apology*, p.7: het land was “lawfully theirs, by the donation of God himself”; anon., *Day of the Lord*, p.11; J.P., *Discoveries*, p.15.

¹²⁷⁰ Dury, *Information*, p.7. Dit zag hij uitgewerkt in: “1. The enlightening of their mind, to acknowledge the true Messiah. 2. Their freedom from the distress wherein they are by being kept out of the Land of their Inheritance.”; Maton, *Reigne*, p.18; Durham, *Revelation*, p.619.

¹²⁷¹ Robert Prker, *Vialls*, p.11v, schreef over *Brightman*: “he hath set the pens, tongues, and hearts of many on work, in the opening of this opinion, which is so plainly and firmly grounded on the Word of God, that I think it impossible to be infringed, and doe also without all question beleieve it shall be effected in its time.” *Parker* was overigens van mening dat in dit vers niet werd gesproken over de bekering der Joden; deze werd volgens hem pas in Openb. 20 en 21 behandeld.

¹²⁷² Mxde, *Interpretation*, p.101, 118. Congregationalisten: Cotton, *Canticles 1642*, p.195: “The Armies of the Jewes shall bee terrible to the Turkes and Tartars, and to the false Prophet then driven from Rome by ten Christian Princes, and associating himselfe to the Turke for succour.”; *Canticles 1655*, p.179; *Vials*, p.21; Shepard, *Sun-shine*, p.60; Holmes, *Canticles*, p.415: “when they are called, and begin to march towards their own Country, which the *Turk* now possesseth, great will be the opposition be, with all his Antichristian Auxiliaries will make against them: whom the *Jews* with their Christian assistants shall utterly destroy.”; cf. *Resurrection*, p.62, 87; Owen, *Sermon*, p.18; Strong, *Doctrine*, p.286; Mather, *Mystery*, p.25vv, 31, 34vv. Puriteinen: Trapp, *Commentary*, p.560; Hicks, *Revelation*, p.344; Sherwin, *Logos*, p.2v. De Particular Baptist Tillam, *Witnesses*, p.69v, 122vv, 129-136. De Fifth Monarchist Canne, *Voice*, p.28v. De General Baptist Hammon, *Syons Redemption*, p.169. De Schotse hoogleraar Durham, *Revelation*, p.617v. Onbekend: Huit, *Daniel*, p.347, 349 [=359]; anon., *Doomes-day*, p.2; anon., *Day of the Lord*, p.11.

Cf. Ball, *Expectations*, p.141-146, over de Turken als ‘oostelijke Antichrist’.

¹²⁷³ Durham, *Revelation*, p.619 (hij 16: 12).

brenge naar Kanaän.¹²⁷⁴ *Dury* vermeldde geruchten, dat dit land gedurende de laatste vijf jaren zeer vruchtbaar was geworden, als bewijs dat God het land klaarmaakte om de Joden te ontvangen.¹²⁷⁵

Op zichzelf stond de opvatting van de General Baptist *George Hammon*, die geen universitaire opleiding had genoten. Deze verwachtte dat er reeds voor hun bekering een algemene terugkeer van Joden, inclusief de Tien Stammen, zou zijn naar Kanaän. Deze teruggekeerde Joden zouden Jeruzalem en de Tempel herbouwen. Wachtend op de Messias zouden zij de offerdienst weer hervatten, totdat de Antichrist hen zou plunderen en Jeruzalem en de Tempel in bezit nemen. Uit deze overheersing zouden zij verlost worden door Christus, in Wie zij tot dan toe nog niet geloofden, die dan hun koninkrijk zou herstellen.¹²⁷⁶ Een andere afwijkende visie bood *John Tillinghast*, de enige Fifth Monarchist die poogde de Bijbelse profetieën tot een samenhangend geheel te ordenen.¹²⁷⁷

Hij stelde dat er onder de Joden die naar hun land zouden terugkeren velen zouden zijn, die niet tot geloof in Christus zouden komen. Dezen zouden hun tot het Christendom bekeerde volksgenoten vervolgen, maar door Gods oordeel ondergaan, zodat een heilige rest over zou blijven, waaraan Christus zou verschijnen, om met hen op aarde te regeren in het duizendjarig rijk, het herstelde koninkrijk van Israël.¹²⁷⁸ De heidenen zouden dan dienstbaar zijn aan de Joden; deze dienst zouden zij met vreugde verrichten.¹²⁷⁹

Aan de teruggekeerde - en bekeerde - Joden werd door velen grote eer en autoriteit toegeschreven: zij zouden de koningen der aarde zijn¹²⁸⁰ en nooit meer overheerst

¹²⁷⁴ Congregationalisten: Cotton, *Canticles 1642*, p.196; *Canticles 1655*, p.183; Holmes, *Canticles*, p.415, verwachtte assistentie van Christenen voor de Joden in hun strijd tegen de Turken. De Baptisten uit Amsterdam, Cartwrijght, *Petition*, p.13, verwachtten vooral van de Engelsen en Nederlanders praktische hulp: vervoer per schip. De Fifth Monarchist Tillinghast, *Generation-Work*, p.69vv: de ware Christenen zullen na Rome verwoest te hebben het Turkse rijk binnenvallen om de Joden, die naar Kanaän zijn opgetrokken, terzijde te staan; samen zullen zij de Turken verslaan. De Joden die zo ver weg wonen, dat ze slechts per schip kunnen terugkeren, zullen door Christenen worden opgehaald (p.77). De Particular Baptist Collier, *Brief Answer*, p.A3^f, zag een mogelijke rol voor *Cromwell* weggelegd bij de terugkeer naar Palestina. De Puritein Sherwin, *Logos*, p.6.

¹²⁷⁵ *Dury*, *Information*, p.10; Mather, *Mystery*, p.122, verwachtte dat na het herstel van de staat het land uitermate vruchtbaar zou zijn; hij verbond dit met de verlossing van de schepping uit de vruchteloosheid (cf. Rom. 8: 20v) tot de oorspronkelijke heerlijkheid (p.134v).

¹²⁷⁶ Hammon, *Redemption Discovered*, p.89-94, 112vv, en *Laws*, p.210; mogelijk heeft hij deze opvatting ontleend aan Grebner, *Brief Description*, p.5. Een jaar nadat Hammon deze opvatting publiceerde, werd door La Peyrère, *Men before Adam*, p.A7^f, dezelfde mening verkondigd. Een gemengder versie vinden we bij Canne, *Voice*, p.27-30, een leider van de Fifth Monarchists, die eerst de terugkeer en de overwinning op de Turken verwachtte, en vervolgens de bekering der Joden en de hereniging van de Twee en Tien Stammen.

¹²⁷⁷ Capp, *Fifth Monarchy*, p.192; R.L. Greaves, *Biographical Dictionary III*, p.242. In zijn eigen tijd verwachtte Tillinghast, *Generation-Work*, p.53-58: "Israel's Redemption"; "a large and plentiful conversion of Gentiles"; "uniting Saints that differ"; "pulling down of high and lofty things"; "the establishment of Justice and righteousness in the world"; "the pouring out of more abundance of the Spirit"; "Increase of light and grace" en "The exaltation of the Lord Christ alone as King".

¹²⁷⁸ Tillinghast, *Generation-Work*, p.87-93.

¹²⁷⁹ Tillinghast, *Generation-Work*, p.77: "And although at this day, the Gentiles, shall be in a manner *Servants* of the Jewes, yet shall their hearts be so *spirituall*, that considering it to be their *Fathers worke*, and will, they shall be so far from being offended to see these new-coming-in Guests so entertained, and welcommed, as that they must *wait* upon them, that they shall exceedingly *delight* in the thing."

¹²⁸⁰ Congregationalisten: Archer, *Reigne*, p.22, 26; Cotton, *Canticles 1642*, p.208; *Vials*, p.21: "the truth

worden door andere volken.¹²⁸¹ De onderworpen heidenen zouden volgens *Maton* met vreugde tot geloof komen; alle naties die zich tegen de Joden zouden verzetten bij hun herstel, zouden te gronde gericht worden.¹²⁸² Volgens de Particular Baptist *Thomas Collier* zou God zich dan zelfs wreken op alle naties die de Joden hadden verdrukt.¹²⁸³ Deze tijd van glorie voor Israël viel, afhankelijk van de opvattingen van de betreffende theoloog, samen met de bloeitijd van de kerk aan het einde van de geschiedenis, c.q. het duizendjarig rijk, hoewel slechts weinigen hieraan expliciet aandacht besteedden.¹²⁸⁴

Zoals we we boven in § 4.2 reeds zagen, verwachtten sommigen dat de bloeitijd van de kerk de Joden zou overtuigen van de waarheid van het christelijk geloof en zou leiden tot de bekering der Joden en het herstel van Israël; meestal beschouwde men echter de bekering der Joden als de gebeurtenis die het aanbreken van het rijk van Christus zou inluiden. Sommige radicalere chiliasten, voornamelijk Congregationalisten, stelden zelfs dat Christus bij of na de bekering van de Joden tot hen zou afdalen om hun koninkrijk te herstellen en met hen te heersen over de gehele aarde.¹²⁸⁵

is God doth by Covenant, account the whole Nation to be a royall Nation, and promiseth the Kingdomes of the World to be their Dominion”; Owen, *Sermon*, p.16: “what *Kingdome* soever, the Lord Christ will advance in the World, and exercise amongst his *holy Ones*, the beginning of it must be with the *Iewes*; they are to be the *caput Imperii*, the head and sext of this Empire must be amongst them.”; Mather, *Mystery*, p.11. De Puritein *Maton*, *Israels Redemption*, p.1vv, 6, 60; De Fifth Monarchist *Canne*, *Voice*, p.29. Philo-Judaeus, *Resurrection*, p.26: “God will at the last exalt his people *Israel* above other Nations.”. De Schotse hoogleraar *Durham*, *Revelation*, p.617 (bij 16: 12, de koningen van het Oosten): “God may at their conversion furnish them generally with such spiritual and royall induements, that the feeble amongst them may be as *David*, and give also unto them a large outward dominion”. De General Baptist *Hammon*, *Syons Redemption*, p.152. De Dissenter *Bagshaw*, *Doctrine*, p.22.

¹²⁸¹ *Huit*, *Daniel*, p.351; Mather, *Mystery*, p.117.

¹²⁸² *Maton*, *Israels Redemption*, p.11, 33, 50; *Reigne*, p.37: zo zal voor de gehele aarde een tijd van goddelijke vrede en voorspoed aanbreken voor een periode van duizend jaren; dit “will doubtlesse set forth the Justice, mercy and power of God in a more glorious and wonderfull manner, then all the victories of Christians or Protestants put together”. De onderwerping van de heidenvolken aan de Joden herinnert aan *Finch* (zie § 3.6.1).

¹²⁸³ *Collier*, *Brief Answer*, p.A2^v: “God hath a special eye over them, and takes not only notice of their sin (so as to afflict them), but of their punishment, and the cruel carriages of the Nations towards them, and wilt take vengeance to the full on all the nations that have afflicted them, when he comes to gather together his dispised outcasts, and will cause the world to know that he hath yet a respect unto thema.” Zie voor degelijke opvattingen ook §§ 4.3.2 en 4.3.5.

¹²⁸⁴ Congregationalisten: *Archer*, *Reigne*, p.27: in het rijk van Christus zal de hoogste eer toekomen aan de Joden “as the naturall branches of a stocke before a wild branch ingrafted; therefore it is called the Kingdome of Israel, Acts i, 6, though it containe all saints.”; *Goodwin*, A Brief History of the Kingdom of Christ, in: *Works*, Vol.III, p.209: “This kingdom of Christ shall he made up especially of Jews dispersed both east and west, and over all the world; and therefore hath the name from them, the New Jerusalem.” De Puritein *Maton*, *Reigne*, Chap. III, p.255-282, was gewijd aan de bewijsvoering “That the Kingdome of Israel, and the thousand yeares reigne of the Saints shall concurre.”

¹²⁸⁵ Congregationalisten: *Bridge*, *Coming*, p.4: “Christ will appeare at the Jews conversion, to set up his kingdome on earth, in that glorious, and blessed manier which all the Prophets beare witness unto.”; *Strong*, *Doctrine*, p.284: “[Christ] shall in a more special manner be *King of the Jews*, as being his own people, unto whom he hath a right of inheritance, more than he has over any people of the world besides.” Hij betwijfelde echter Christus ook in persoon op aarde zou regeren; *Holmes*, *Canticles*, p.419, stelde zelfs dat de bekeerde Joden na hun overwinning op de Turken “will set up the *Son of David* on his Throne, and establish his Kingdom of the Universal Church on Earth.” De Puritein *Maton*, *Israels Redemption*, p.50: met het ‘herstel van alle dingen’ in Hand. 3: 19 kan niets anders bedoeld zijn, “but the Jewes inhabiting againe of their owne land, and the bringing of all other Nations into subjection to them; then it is evident, that Christs comming at this time, shall be to accomplish this thing to *Israel*; and consequently to receive his appointed Kingdome.”; De General Baptist *Hammon*, *Redemption Discovered*, p.129, en *Syons Redemption*, p.152: “Christ shall be King over them, not

Naast alle verdedigers van de terugkeer van de Joden naar Kanaän en het herstel van de staat, was er ook een klein aantal critici van deze opvatting.¹²⁸⁶ Zo stelde de Duitse theoloog *David Pareus* in een bestrijding van de visie van *Brightman*, dat de bekering van de Joden niet zou leiden tot een terugkeer naar Kanaän. Het geloof in Christus was op geen enkele manier gebonden aan het gebied van Judea.¹²⁸⁷ De verder onbekende *John Eachard* stelde dat sinds de komst van Christus de oude landbelofte aan de aartsvaders veranderd was in de belofte dat de gehele aarde aan de gelovigen ten deel zou vallen in het rijk van Christus, zodat de verwachting van een terugkeer der Joden geen basis meer had, evenmin als het chiliasme.¹²⁸⁸ De kerkhistoricus *Thomas Fuller* bestreed de verwachting van de terugkeer. Alle teksten waarop de Joden zich beriepen, waren volgens hem vervuld met de terugkeer uit de Babylonische ballingschap. Bovendien was in de Schrift veelvuldig de totale en definitieve verwoesting van het land en de steden was aangezegd vanwege de zonden van het volk.¹²⁸⁹ Bisschop *Griffith Wigliams* noemde de verwachting van de terugkeer en heerschappij der Joden een waanvoorstelling.¹²⁹⁰

4.5.2 REACTIES OP HET OPTREDEN VAN SABBATAI ZVI

Bij de jurist en pamfletschrijver *George Wither* vinden we een scherpe afwijzing van de verwachte terugkeer der Joden en het herstel van hun koninkrijk tegen de achtergrond van de geruchten, die in Engeland waren binnengekomen aangaande *Sabbatai Zvi*, die zich op 31 mei 1665 had bekendgemaakt als de beloofde Messias onder wie de terugkeer van de Joden naar Kanaän zou plaatsvinden.¹²⁹¹ Hij beschouwde het optreden van *Sabbatai Zvi* als geïnspireerd door de duivel en vond het een bedrog dat de Joden bevestigde in hun eigen opvattingen en het christelijk geloof ondermijnde. Hij hield zijn hart vast voor de gevolgen van een herstel van de Joodse natie, terwijl de Joden bleven volharden in hun “malitious *Judaism*”. Zwakke Christenen zouden dan in de verleiding kunnen komen over te gaan tot het Jodendom, liever dan (onder vervolging) te volharden in het geloof in Christus en Diens komende Rijk.¹²⁹²

allegorically, as some ignorantly conceit.”

¹²⁸⁶ In 1642 schreef Sedgwick, *Deliverance*, p.5: “the calling of the Jewes to a happy estate in their owne Country, that they shall againe inhabit Jerusalem ... is subject to controversie.”

¹²⁸⁷ Pareus, *Revelation*, p.391 (bij 16: 12): “the opinion of this Interpreter, which indeed is pious, ingenious, much desired by the godlie, and perhaps probable also: notwithstanding his arguments are of little weight.... The mysterie foretold Rom.11. hath partly been already accomplished, some Iews now and then having been converted to Christ: and partly yet remaines to be fulfilled, when many every where in *Europe Asia and Africa*, shall umbrace the Gospell, yet without a miraculous passing over *Euphrates* (beyond which it is not certaine that any Iews do inhabit) or returning into their country: seeing the faith of Christ is not in the least tyed to the Territories of Iudea.” Cf. de Schotse Presbyteriaan Baillie, *Dissuasive*, p.233; bisschop Joseph Hall, *Revelation*, p.107v; de Congregationalist Robotham, *Witnesses*, p.352v: teksten die over een terugkeer leken te spreken, moesten geestelijk worden uitgelegd.

¹²⁸⁸ Eachard, *Great Day*, p.17.

¹²⁸⁹ Fuller, *Pisgah-sight*, p.194v.

¹²⁹⁰ Griffith Wigliams, *Judgment*, p.21.

¹²⁹¹ Wither, *Meditations*, p50: “*Rumour*, that they who call themselves *Israelites* have a wise and holy Prophet among them to be their Conductor, by whom their Design is carried on.” Een aantal van de geruchten, die tussen december 1665 en maart 1666 in Engeland bekend waren, vinden we in Oldenburg, *Correspondence*, Vol.II, p.637; Vol.III, p.23, 49, 59. Een weergave van de bekende reacties van Engelse Protestanten op het optreden van *Sabbatai Zvi* vinden we bij Popkin, *Messianism*, p.79-83, en Scholem, *Sabbatai*, passim.

¹²⁹² Wither, *Meditations*, p.45, 49.

De berichten aangaande *Zvi* en diens volgelingen, die Engeland bereikten, waren blijkens hun inhoud meer beïnvloed door reeds bestaande verwachtingen in christelijke kring dan door de werkelijke gebeurtenissen in het Midden-Oosten. Zo publiceerde de Nederlander *Petrus Serrarius*¹²⁹³ een anonieme brief, die meldde dat zich 1,6 miljoen Joden verzameld hadden in Arabië, waar zij reeds meerdere gevechten gevoerd zouden hebben met de Turken. Deze gevechten zouden door de Joden, die behoorden tot de Tien Stammen en uit waren op de vernietiging der Turken, overtuigend gewonnen zijn. Vele van deze Joden zouden ook geloven in Jezus als de ware Messias.¹²⁹⁴ In een aan de Congregationalist *Nathanael Holmes* geschreven brief vermeldde *Serrarius* op grond van berichten die hij uit Jeruzalem en Tunis ontvangen zou hebben, dat door de Tien Stammen gezonden Joden Mekka belegerden, zodat er in dat jaar (1665) geen bedevaart van de Moslims kon plaatsvinden. Volgens deze brief stond de terugkeer van de Joden naar Kanaän voor de deur en waren reeds vele Turkse soldaten gedood in gevechten. Volgens andere berichten zouden vele Joden zich verzamelen in Marokko; hun leger zou onverslaanbaar zijn.¹²⁹⁵ De Puritein *John Davenport* plaatste enige jaren later de aandacht voor dergelijke geruchten in het kader van de verwachtingen die bij Christenen leefden betreffende de toekomst van Israël; volgens hem hadden vele vrome en wijze personen daarin het begin van het herstel van Israël gezien.¹²⁹⁶ Ook de publicist *John Evelyn*, die als eerste in Engeland in 1669 een beschrijving van het optreden van *Sabbatai Zvi* publiceerde, legde een verbinding tussen de verwachte bekering, c.q. terugkeer van de Joden naar Kanaän in het jaar 1666 en het geloof dat men in christelijke kring hechte aan de verhalen die de ronde deden. Volgens hem was men toen bereid alles te geloven.¹²⁹⁷ De bereidheid om in publicaties aandacht te besteden aan deze Joodse messiaanse beweging, was echter bijzonder klein; vergeleken met *Menasseh ben Israel* maakte *Sabbatai Zvi* nauwelijks indruk in Engeland, waarschijnlijk mede omdat Engeland niet betrokken was bij de verwickelingen rondom deze laatste persoon. Zoals we reeds vaker in ons onderzoek zagen, ontwikkelden Engelse Protestanten liever denkbeelden over de toekomst van de Joden dan dat zij zich inspanden om de verwachtingen, opvattingen, overtuigingen en leefomstandigheden van de Joden van hun eigen tijd te leren kennen.

4.5.3 SAMENVATTING

Als gevolg van de bekering der Joden verwachtte men een toename in geestelijk inzicht, groei van de kerk door de bekering van vele heidenen en het herstel van de eenheid tussen Joden en Christenen. De verwachting van het herstel van Israël als staat, die zou leiden tot een positie van glorie voor Israël temidden van de volkeren, won gedurende deze periode terrein. Slechts in een zevental publicaties werd hiertegen verzet aangetekend. Dat men een dergelijk herstel van Israël verwachtte, is het duidelijkste bewijs dat men overtuigd was van een niet verloren gegane eigen

¹²⁹³ Zie Van der Wall, *Sabbatai*, p.112-120; volgens Scholem, *Sabbatai*, p.333, was hij “more active than anyone else spreading the first news both of the lost tribes and of Sabbatai Sevi among his Christian co-religionists.”

¹²⁹⁴ *Serrarius*, *Last Letters*, p.1vv. Hetzelfde materiaal werd ook gepubliceerd in het anoniem uitgegeven *Message*.

¹²⁹⁵ *Serrarius*, *Last Letters*, p.2vv. Ook R.R., *Restoration*, waarin door *Serrarius* doorgegeven informatie werd gepubliceerd, maakte melding van geruchten aangaande Joodse legers en het optrekken van vele Joden naar Kanaän.

¹²⁹⁶ *Davenport*, An Epistle to the reader, *Mather*, *Mystery*, p.A6^f: “this seemed to many godly and judicious people to be a beginning of that Prophecie [Ezekiel 37:7].”

¹²⁹⁷ *Evelyn*, *Sabbatai*, p.41v.

positie van Israël, die niet door de kerk kon worden overgenomen. Dit herstel van Israël als staat werd verdedigd met een beroep op de ‘letterlijke’ uitleg van de Schrift; de traditionele christelijke uitleg, die inzette bij de vervulling en bevestiging van Gods beloften in Christus, werd in dit verband meestal impliciet, maar soms ook expliciet, verworpen. Dit is een duidelijke parallel met de verdediging van het chiliasme, zoals we die in § 4.2. vonden. Met slechts een enkele uitzondering waren degenen die de terugkeer van de Joden naar Kanaän en een herstel van de staat verwachtten dan ook chiliasten.

Voor wat betreft de relaties tussen opvattingen en groepen valt op, dat de concrete uitwerking van wat men na de bekering der Joden verwachtte voor een belangrijk deel kwam uit de kring van Congregationalisten, Fifth Monarchists en Baptisten. Auteurs behorend tot deze groepen besteedden de meeste aandacht aan de beschrijving van de terugkeer van de Joden naar Kanaän, de strijd tussen de Joden en de Turken, het herstel van Israël als staat, de voorrangspositie van Israël temidden van de volkeren en de toekomstige eenheid van Joden en Christenen. Bijna zonder uitzondering verbonden zij deze glorie van Israël met het (duizendjarig) rijk van Christus op aarde. Presbyterianen, Arminianen en Quakers hielden zich met deze onderwerpen niet of nauwelijks bezig.

De aandacht voor de Joodse messiaanse beweging rond *Sabbatai Zvi* bleef in Engeland beperkt tot een uiterst kleine groep mensen en viel in het niet vergeleken met de discussies die tussen 1648 en 1657 gevoerd waren rond de toelating van de Joden. Naast het feit dat het hier ging om gebeurtenissen die zich ver buiten Engeland afspeelden en Engelse Protestanten zich slechts met hoge uitzondering verdiepten in Joodse verwachtingen en opvattingen, speelt hierin ook een rol dat de aandacht voor de bekering der Joden en de toekomst van Israël na 1660 dramatisch was teruggelopen. Deze aandacht hiervoor had zich met name ontwikkeld in het kader van de hooggespannen verwachtingen van de meer radicale Puriteinen betreffende het spoedig aanbreken van het Rijk van Christus op aarde, of in ieder geval een bloeitijd van de kerk. Na de Restoratie had dit optimisme in Engeland zijn basis verloren en er kwam een abrupt einde aan de greep van de Puriteinen op de staat. De kaders waarbinnen de verwachte bekering der Joden en het herstel van hun staat een plaats hadden, vielen weg. Slechts een volhardende enkeling zette de bezinning op dit onderwerp voort. Een tijdperk was ten einde gekomen.

4.6 SAMENVATTING VAN HOOFDSTUK 4

De periode van 1640 tot 1670 wordt gekenmerkt door een sterke toename van het aantal geschriften waarin men aandacht besteedde aan de bekering der Joden en de toekomst van Israël. Waar sinds 1547 tot 1641 gemiddeld per jaar één werk verscheen, dat hieraan aandacht besteedde, liep dit op tot gemiddeld vier à vijf per jaar van 1642 tot en met 1649 en tot gemiddeld negen per jaar van 1650 tot en met 1658. Daarna zette een duidelijke daling in tot gemiddeld twee werken per jaar vanaf 1662. Door onderlinge verdeeldheid verloren de Puriteinen hun greep op het verloop van de gebeurtenissen en kregen degenen die het koningschap in Engeland wilden herstellen de overhand. Door het herstel van de Engelse staatskerk kwamen de Puriteinen die zich niet aan bisschoppelijke wijding en het Book of Common Prayer wilden onderwerpen, na 1662 buiten de staatskerk te staan en vervloog de hoop dat er op korte termijn een geheel zuivere kerk in Engeland zou bestaan. Ook de chiliastische visies verloren hun invloed op de theologische bezinning; na de hooggespannen verwachtingen stonden nu gematigdheid en orde hoog in het vaandel. De voedingsbodem voor de bezinning op de vragen rond de toekomst van de Joden en

Israël verdween, toen bleek dat de verwachte heilstijd niet aanbrak.

Wat de 108 Engelse protestantse theologen betreft, die wij in dit hoofdstuk hebben genoemd: van een vijfde deel hebben wij niet kunnen achterhalen tot welke groep of stroming zij behoorden, ruim 70 van hen staan bekend als Puriteinen (Congregationalisten, Presbyterianen, Fifth Monarchists, Separatisten) of behoorden tot de Baptisten en Quakers. De helft van de Puriteinen is voor 1640 of na 1660 uit de Engelse staatskerk gezet. Wat betreft de aandacht voor de behandelde thema's: 65 auteurs besteedden aandacht aan de eschatologie, 58 aan de bekering der Joden, 52 aan de gevolgen van deze bekering. Slechts 37 van hen gingen in op de beoordeling van de Joden.

Het valt op dat zich onder de door ons gevonden theologen, die hun opvattingen betreffende de Joden en hun toekomst publiceerden tussen 1640 en 1670, een vrij grote groep Congregationalisten en Non-conformisten bevindt, die aan Emmanuel College, Cambridge (in 1570 gesticht om Puriteins gedachtegoed te verbreiden¹²⁹⁸), studeerden en werkten. Dat waren *John Cotton* (1597-1606, Fellow 1606-10), *Thomas Hooker* (1607-09, Fellow 1609-18), *Anthony Tuckney* (1613-19, Fellow 1619-c40), *John Robotham* (1614-16), *William Bridge* (1616-26, Fellow 1626-31), *Jeremiah Burroughs* (1617-24), *Thomas Shepard* (1620-27), *Anthony Burgess* (1623-, Fellow), *Peter Sterry* (1629-36, Fellow 1636-49) en *John Sadler* (1630-39, Fellow 1639-50). Van hen maakten *Bridge*, *Burgess*, *Burroughs*, *Sterry* en *Tuckney* deel uit van de Westminster Assembly. Hoewel minder belangrijk voor de ontwikkeling van het spreken over de toekomst van de Joden dan degenen die aan Christ's College, Cambridge, verbonden waren (zie § 3.7), hebben ook deze theologen, die voor het merendeel in ieder geval in hun eigen tijd aanzien en bekendheid genoten, een duidelijke bijdrage geleverd aan de bezinning op de bekering der Joden en de toekomst van Israël.

Tai Liu heeft er de aandacht op gevestigd dat sinds de verschijning van Geoffrey F. Nuttals *Visible Saints* (1957) en Leo F. Solts *Saints in Arms* (1959) de nadruk gelegd wordt op de invloed van het chiliasme op de Engelse Puriteinen gedurende de Engelse Revolutie.¹²⁹⁹ Hij heeft aangetoond dat na het aantreden van het 'Long Parliament' in 1640, dat aandrong op hervormingen en het einde betekende van de macht van de Arminianen en aartsbisschop *Laud*, de verdedigers van de Engelse staatskerk ophielden zich te beroepen op de apocalyptische traditie. De enige uitzondering hierop vormde bisschop *Joseph Hall* van Norwich, die wij in dit hoofdstuk meermalen citeren.¹³⁰⁰ Bij de Puriteinen was er toen echter een overvloed van apocalyptische en chiliastische motieven waar te nemen.¹³⁰¹ De invloed van *Thomas Brightman*, die Engeland vergeleek met het lauwe Laodicea dat op twee gedachten hinkte, is bij velen aan te wijzen.¹³⁰² De werken van *Mede* en *Brightman* werden op last van het Parlement in 1643 en 1644 in vertaling gepubliceerd.¹³⁰³ *Christianson* heeft erop

¹²⁹⁸ Davies, *Worship*, p.49.

¹²⁹⁹ Liu, *Discord*, p.xiii; cf. p.3: "The Puritan vision of a glorious millennium of Christ's kingdom here on earth is no longer regarded merely as the ideology of the reckless Fifth Monarchy Men; on the contrary, it is now considered a central theme in Puritanism during the whole course of the Puritan Revolution."

¹³⁰⁰ Liu, *Discord*, p.8; cf. Lamont, *Godly Rule*, p.78v.

¹³⁰¹ Liu, *Discord*, p.30: "Behind all the sermons of the Puritan divines, whatever immediate purposes these sermons might be contrived to serve, lay their millenarian zeal to destroy Babylon and their chiliastic vision of the coming Kingdom of Christ."

¹³⁰² Lamont, *Godly Rule*, p.94.

¹³⁰³ Hill, *Conversion*, p.274.

gewezen dat pas na het uitbreken van de Burgeroorlog chiliastische geschriften gepubliceerd werden door Congregationalisten.¹³⁰⁴ Vanaf 1646 begon zich de scheiding af te tekenen tussen Presbyterianen en Congregationalisten; de eersten kozen voor een staatskerk met een van bovenaf opgelegde kerkorde, de laatsten voor onafhankelijke plaatselijke gemeentes en legden er de nadruk op dat er nog verdergaande hervormingen nodig waren. *Liu* ziet hierin een teken van het verval van de toekomstvisie van de Presbyterianen. Volgens hem waren het congregationalistische theologen als *Thomas Goodwin* en *William Strong*, die in de hoofdstroom van de Puriteinse Revolutie bleven staan en vasthielden aan chiliastische verwachtingen.¹³⁰⁵ Ook de naam van *Nathanael Holmes* mag in dit verband niet onvermeld blijven.

Vanaf ongeveer 1650 kwamen de Fifth Monarchists op, voornamelijk uit de kring van de radicale Congregationalisten. Zij waren teleurgesteld in de mate waarin kerk en samenleving waren hervormd en benadrukten de rol van de toegewijde gelovigen in het tot stand brengen van Gods rijk.¹³⁰⁶ Een minderheid schuwde zelfs gewapende actie niet als middel om de heerschappij der 'heiligen' te bewerkstelligen: in 1657 en 1661 organiseerden zij in Londen een vruchteloze opstand.

In het opkomen van de Fifth Monarchists ziet *Liu* een verdere radicalisering van de eschatologie, die er vanaf 1652 toe leidde dat meer en meer Congregationalisten zich begonnen af te keren van hun vroegere chiliastische verwachtingen. De conservatieve Congregationalisten, onder leiding van *John Owen*, benadrukten het geestelijke karakter van het Rijk van Christus en waren bereid te wachten tot Christus dat Rijk wilde vestigen.¹³⁰⁷

De uitkomsten van ons onderzoek ondersteunen de conclusies van *Liu*. Bij Congregationalisten, Fifth Monarchists en Baptisten vinden we de meest gedetailleerde chiliastische verwachtingen. Bij degenen die op onderdelen of het geheel hiervan kritiek uitoefenden, waren Presbyterianen (die duidelijk minder vaak over de Joden schreven dan Congregationalisten) en degenen die geen overwegende bezwaren tegen de oude staatskerk hadden, duidelijk in de meerderheid.

De belangrijkste theologen voor ons onderwerp, dat wil zeggen, degenen die uitgebreid ingingen op de aspecten die wij aan de orde hebben gesteld, zijn de Congregationalisten *John Cotton*, *Nathanael Holmes*, *Increase Mather* en *William Strong*, de Puritein *Robert Maton*, die later met de Fifth Monarchists zou sympathiseren, de Separatist en stichter van de kolonie Rhode Island, *Roger Williams*, *John Dury*, de ijveraar voor eenheid tussen de protestantse kerken in Europa en de gematigde kerkhistoricus *Thomas Fuller*. De invloed van de in 1638 overleden *Jospeh Mede*, Fellow van Christ's College, Cambridge, is op meerdere punten duidelijk aan te wijzen. Van de genoemde theologen is *Maton* het minst bekend, maar wel degene die gezien zijn publicaties vanuit het perspectief van ons onderzoek het eerst in aanmerking zou komen voor een nadere bestudering.

Nieuwe ontwikkelingen gedurende deze periode waren de opkomst van het

¹³⁰⁴ Christianson, *Reformers*, p.217: "For whatever reason, members of the congregational brotherhood - with one exception who only dropped broad hints - held back from a pursuit of the millennium prior to the outbreak of the civil war." Deze uitzondering was *Goodwin*, die wij in § 3.2. ontmoet hebben.

¹³⁰⁵ *Liu*, *Discord*, p.37vv, 43vv.

¹³⁰⁶ *Liu*, *Discord*, p.63vv. Wilson, *Canne*, p.43: "It is important to emphasize that this movement revised a generally accepted chronology and in fact it pronounced the apocalyptic events to be less far advanced than previously thought. It was a product of disappointment rather than of more immediate expectation."

¹³⁰⁷ *Liu*, *Discord*, p.63vv, 73v, 121; cf. Watts, *Dissenters*, p.135.

premillennialisme, vooral bij de Congregationalisten, en de mening dat menselijke bemiddeling geen bijdrage zou kunnen leveren aan de bekering der Joden, die we voor het eerst vinden bij *Mede* en eveneens vooral door Congregationalisten werd overgenomen. De verwachting van de bekering der Joden was wijdverbreid, evenals de verwachting van hun terugkeer naar Kanaän en het chiliesme in een of andere vorm. Verzet hiertegen kwam slechts van een minderheid.

Volgens *Nahum Sokolow*, die de wortels van het Zionisme ziet teruggaan tot het zeventiende-eeuwse Engeland, lag er een duidelijke verbinding tussen de verwachting van het herstel van Israël als staat en het streven naar toelating van de Joden tot Engeland.¹³⁰⁸

“Facts prove with what steadfastness of aim and consistency of thought the problem was attacked and conquered by the Puritan theologians and writers, and to what an extent their defence of the Jews formed one comprehensive and consistent scheme, of which the readmission of the Jews (justice applied to *individuals*) was one part, and the Restoration of Israel (justice applied to the *nation as a whole*) was another.

Whoever studies Manasseh’s writings and the Puritan literature of that epoch will have no difficulty in recognizing that the idea of national justice to the Jews underlies all the discussions and controversies and is common to all schools of thought.”

Als verklaring wijst *Sokolow* op de aandacht voor de Bijbel in Engeland. Op grond van het door ons gevonden materiaal kunnen we deze stelling slechts afwijzen. Men dacht niet in termen van mensen- en volkenrecht en met uitzondering van een aantal Baptisten, die toelating beschouwden als middel om het onrecht ongedaan te maken dat de Joden door de Engelsen was aangedaan (cf. § 4.3.2), was men niet geïnteresseerd in het recht doen aan de Joden. Van degenen die de terugkeer van de Joden naar Kanaän verwachtten, verdedigden slechts de verder onbekende *Edward Nicholas*, *John Dury* en de Puritein *Thomas Thorowgood* de toelating van de Joden tot Engeland. Onze conclusie luidt dus dat er geen duidelijk verband is tussen de verwachting van de terugkeer der Joden naar Kanaän en de verdediging van hun toelating tot Engeland. Van een omvattende en samenhangende verdediging van de Joden door de Engelse Puriteinen is geen sprake. Het enige onderwerp met betrekking tot de Joden waaraan bepaalde groepen uitgebreid aandacht besteedden, was hun bekering, de basis en voorwaarden daarvoor en de gevolgen ervan. Afgezien hiervan was de aandacht voor de Joden vrijwel nihil.

¹³⁰⁸ Sokolow, *Zionism*, vol. I, p.53v.

HOOFDSTUK 5. CONCLUSIES

In dit slothoofdstuk willen wij in het kort de belangrijkste conclusies van ons onderzoek op een rij zetten. Om te beginnen vatten wij samen hoe de apocalyptische traditie en de bezinning op de verkiezingsleer in Engeland bijdroegen aan de visie op de plaats van de Joden in de eschatologie. Vervolgens geven wij aan hoe men binnen deze kaders de Joden beoordeelde. Tenslotte noemen wij de belangrijkste theologen en groepen binnen de Engelse kerk, die nader ingingen op de bekering der Joden en de toekomst van Israël.

5.1 DE APOCALYPTISCHE TRADITIE

Wij hebben in onze studie aangetoond, dat de uitwerking en verbreiding van positieve verwachtingen ten aanzien van de bekering der Joden en de toekomst van Israël bij de Engelse Protestanten in de periode 1547-1670 plaatsvond binnen het kader van de ontwikkeling van een nieuwe visie op de (kerk)geschiedenis. De overtuiging dat de Reformatie een nieuwe fase inluidde, waarin het Evangelie zich opnieuw krachtig baan zou breken, zoals ten tijde van de apostelen, was het centrale element hierin. Daarnaast stonden ontwikkelingen in de wijze waarop de Schrift werd uitgelegd, vanuit de overtuiging dat de aan de Wederkomst van Christus voorafgaande gebeurtenissen en ontwikkelingen duidelijk in de Schrift beschreven stonden. De manier waarop teksten, die men beschouwde als profetisch, werden uitgelegd, laat zien dat men profetie voornamelijk gelijkstelde aan voorspelling. Men was ervan overtuigd dat het mogelijk was om periodes en gebeurtenissen in de geschiedenis sinds de tijd van het Nieuwe Testament te identificeren en te duiden aan de hand van teksten en pericopen uit de Schrift. Deze wijze van uitleg hebben wij in deze studie aangeduid als ‘apocalyptisch’. Volgens de verdedigers ervan was dit inzicht in het verloop van de geschiedenis en de betekenis van de eigentijdse gebeurtenissen door de Reformatie als vanzelf in het leven geroepen. De conclusie valt niet te ontlopen, dat zowel de ‘beschrijving’, of beter gezegd, de interpretatie van de kerkgeschiedenis, als de eschatologie, die in het kader van de apocalyptische traditie werd ontwikkeld, een zeer speculatief karakter droeg. Men construeerde een geschiedenis, waarvan het verloop de zaak van het Protestantisme steunde, en bekleedde deze met het gezag van de Schrift. Een bezinning op de basis van deze benaderingswijze ontbrak.

Eenzijds was de aandacht gericht op het vinden van criteria ter beoordeling van de voornaamste ecclesiologische en dogmatische posities, ter verdediging van de protestantse kerken tegenover de Rooms-Katholieke kerk. Anderzijds ging het om het ontdekken en eventueel dateren van toekomstige gebeurtenissen en tekenen van de Wederkomst. Men ontwikkelde in eerste instantie vooral een beschrijving van de kerkgeschiedenis tot aan de eigen tijd, die de historische en morele noodzaak van de Reformatie moest aantonen. Nauwkeurig traceerde men de ontwikkeling van de positie van Rome en de Paus als een geschiedenis van verval ten opzichte van de apostolische oorsprong en een aaneenschakeling van vervolgingen van degenen die dit verval aan de kaak stelden. Zo duidelijk mogelijk moest het afvallige karakter van de Rooms-Katholieke kerk worden aangetoond, vanuit de overtuiging dat sinds eeuwen de ware kerk, gebaseerd op bijbels-apostolische fundamenten, tegenover Rome stond. Reformatie van de Engelse kerk betekende dat zij zich van alle smetten van Rome moest ontdoen. In dit licht was de Reformatie het laatste reddende ingrijpen van God, waardoor Hij zijn uitverkorenen redde uit de Roomse duisternis, voorafgaande aan de Wederkomst van Christus en het Laatste Oordeel. Reeds bij *John Bale* komen de verwachting van de ondergang van Rome, de Antichrist, gevolgd door een bloeitijd van de kerk en de bekering van de Joden naar voren in de beschrijving van de

toekomst.

In de al dan niet vertaalde werken van continentale Protestanten, die in de zestiende eeuw in Engeland werden gepubliceerd, valt op dat zij over het algemeen negatiever oordeelden over de Joden en duidelijker een aardse invulling van de toekomstverwachting afwezen dan de in dezelfde periode gepubliceerde werken van Engelse Protestanten. De verwachte bekering van de Joden gaf deze zestiende-eeuwse theologen geen aanleiding om uitgebreid in te gaan op de wijze waarop deze bekering zou plaatsvinden of op de gebeurtenissen in het einde der tijden. Chiliastische opvattingen werden, voor zover al genoemd, resoluut afgewezen. Alleen *Wolfgang Musculus* lijkt voor dergelijke verwachtingen ruimte gelaten te hebben, terwijl het optimisme van *Martin Bucer* aangaande de gevolgen van de bekering der Joden verdere ontwikkelingen in deze richting mogelijk gestimuleerd heeft.

Vòòr 1590 kwam de toekomst van Israël bij de Engelse Protestanten nog weinig ter sprake. Men behandelde deze in twee kaders: het ene was dat van het vormen van een beeld van het verloop van de gebeurtenissen in het einde der tijden, het andere dat van de bezinning op de bekering van de Joden, voornamelijk vanuit de overtuiging dat God vasthield aan de verkiezing van Israël, een opvatting die opkwam in samenhang met de bezinning op de verkiezingsleer. In deze eerste periode werd door sommige Engelse Protestanten reeds openlijk gesproken over een toekomstige heilstijd op aarde; veroordelingen van chiliastische verwachtingen ontbraken zo goed als geheel. Een mogelijke verklaring hiervan is, dat de afwijzing van de verwachtingen van de Wederdopers in Engeland minder noodzakelijk was dan op het Continent.

In deze periode vinden we overigens nog geen afzonderlijke behandeling van vragen betreffende de positie en de toekomst van de Joden. Aansluitend bij traditionele, laat-middeleeuwse verwachtingen en ingebed in de groeiende overtuiging dat het verloop van het einde der tijden uit de Schrift kon worden afgeleid en berekend, werd in een aantal geschriften gesproken over de bekering der Joden. Gedurende deze periode functioneerden de Joden vooral als afschrikwekkend voorbeeld voor de Christenen, als toonbeeld van de uitwerking van Gods straf voor ontrouw en ongeloof. Uit het feit dat men soms ook naar de Joden verwees als positief voorbeeld ter navolging voor de Christenen, blijkt dat men de Joden niet uitsluitend negatief beoordeelde.

De invloedrijke Calvinist *William Perkins*, Fellow van Christ's College, Cambridge, was de eerste in Engeland die de verwachte bekering der Joden hanteerde als argument voor de overtuiging, dat de Wederkomst van Christus en het Laatste Oordeel niet op korte termijn zouden plaatsvinden; hij opende daarmee de weg voor een nadere bezinning op de plaats van de bekering der Joden in het einde der tijden. De eerste systematische doordenking van de bekering der Joden en de toekomst van Israël binnen de voor een belangrijk deel door calvinistische leerstellingen bepaalde context van de protestantse theologie in Engeland, werd in 1590 gepubliceerd door *Perkins'* collega *Andrew Willet*.

De opvatting, die opkwam na de wonderbaarlijke ondergang van de Spaanse Armada in 1588, dat er voorafgaand aan het Laatste Oordeel grote, heilbrengende daden van God te verwachten waren, leidde ertoe dat men meer en meer ging spreken over nog niet vervulde profetieën in de Schrift. De overtuiging kwam op, dat de toekomst nieuwe ontwikkelingen zou brengen en dat de bloeitijd van de kerk op aarde nog moest komen. Daardoor kwam de weg open te liggen voor verdere uitwerking van de eschatologie en ontstond er ruimte voor een nadere concrete invulling van de verwachtingen aangaande de toekomst van Israël. De apocalyptische traditie

ontwikkelde zich van instrument ter verklaring van het verval van de kerk in de Middeleeuwen, zodat de Reformatie als noodzakelijk en onvermijdelijk kon worden verdedigd tegenover de Rooms-Katholieke kerk, tot gids voor het meer of minder gedetailleerd schetsen van het verloop van de toekomst. *Thomas Brightman* was de eerste Engelse Protestant die een voluit chiliastische visie publiceerde. Hij verwachtte de terugkeer van de Joden naar Kanaän en het herstel van Israël als staat. Deze verwachting laat zich duiden als een consequentie van de overtuiging dat profetie (letterlijke) voorspelling was. Sinds *Brightman* werd de verwachting van de bekering der Joden tot een onderdeel van de apocalyptische traditie. Brightman opvatting betreffende de terugkeer naar Kanaän vond vòòr 1640 slechts navolging van *Thomas Draxe*, *Sir Henry Finch* en *Thomas Goodwin*. Daarna volgden vooral Congregationalisten hem; slechts een enkeling bestreed deze opvatting expliciet. Een aantal auteurs besteedde in deze periode aandacht aan de bekering der Joden, zonder een beschrijving te bieden van de gebeurtenissen die daarna nog te verwachten waren.

De overtuiging dat profetie letterlijke voorspelling was en dat een letterlijke uitleg van de Schrift moest leiden tot het verwachten van een heilstijd op aarde, waarin Israël een duidelijk eigen plaats zou innemen, werd slechts eenmaal expliciet onderwerp van discussie. Dit was in de polemiek die zich na 1644 ontspon tussen *Robert Maton*, die een grammaticaal-letterlijke uitleg voorstond, en *Alexander Petrie*, die het traditionele christelijke uitgangspunt verdedigde, dat de beloften en profetieën uit het Oude Testament hun vervulling vonden in Christus, en daarom in het licht van het Nieuwe Testament dienden te worden geïnterpreteerd. Dit was de enige maal dat hermeneutische uitgangspunten min of meer systematisch aan de orde werden gesteld, zonder dat men overigens duidelijke conclusies trok. Duidelijk werd wel dat de door *Maton* verdedigde uitleg omstreden bleef voor de meerderheid van de Engelse Protestanten. De gedetailleerde, chiliastische invulling van de eschatologie hield een breuk in met de uitleg van de Schrift, zoals die zich in de traditie van de kerk ontwikkeld had. Ook met de ‘theologie crucis’ stond het chiliasme op gespannen voet: het verwachtte binnen de geschiedenis, vòòr het Laatste Oordeel, een tijd van bloei en glorie voor de kerk op aarde.

Binnen het chiliasme tekenden zich twee hoofdstromen af. Postmillennialistisch was de opvatting die terugging op *Brightman*, dat de val van Rome vooraf zou gaan aan de bekering der Joden, waarna er op aarde een bloeiperiode voor de kerk zou aanbreken. Dit duizendjarig rijk zou worden afgesloten door de Wederkomst van Christus en het Laatste Oordeel, waarna de heiligen met Christus in de hemel zouden regeren. In de premillennialistische visie, gestimuleerd door de invloed van *Joseph Mede* en de Duitse theoloog *Johann Heinrich Alsted*, waren de val van Rome en de bekering der Joden de laatste tekenen voorafgaand aan de Wederkomst, die gevolgd zou worden door het duizendjarig rijk, dat zou duren tot het Laatste Oordeel. Deze laatste visie was pessimistischer over de mogelijkheden van een meer geleidelijke ontwikkeling van het Rijk van Christus op aarde: Christus zou in eigen persoon de komst van zijn Rijk moeten bewerken. In Duitsland hing dit samen met de invloed van de uiterst bloedige Dertigjarige Oorlog, in Engeland met de interne verdeeldheid door het conflict tussen Arminianen en Calvinisten. In dit kader was er een duidelijke tendens om ook de bekering der Joden te verwachten door de verschijning van Christus en niet door bemiddeling van de Christenen door de verkondiging van het Evangelie.

Voor een verdediging van de toelating van de Joden tot Engeland bleek de bezinning

op de plaats van de Joden in het kader van de eschatologie nauwelijks van belang te zijn. Slechts een uiterst klein aantal theologen pleitte voor toelating met als argument, dat dit zou bijdragen aan de bekering der Joden. Met uitzondering van hen en de Baptisten, die fervente verdedigers waren van godsdienstvrijheid, verdedigde geen van de theologen die zich bezonnen op de toekomst van Israël, in zijn geschriften de toelating der Joden.

Het vastlopen van de Engelse revolutie, in samenhang met het uiteenvallen van de Puriteinen in zich tegen elkaar afgrenzende groepen, en het verdwijnen van het optimisme aangaande de nabije en verdere toekomst na de Restoration in 1660, betekende ook het einde van het kaartenhuis van de tot dan toe overheersende eschatologie. Dit had tot gevolg dat de bezinning op de bekering der Joden en de toekomst van Israël grotendeels verdween. De geruchten en berichten aangaande *Sabbatai Zvi*, die Engeland in 1665 en 1666 bereikten, riepen dan ook nauwelijks enige reactie op.

5.2 DE VERKIEZINGSLEER

Naast de eschatologie vormde ook de wijze waarop men zich in Engeland bezon op de verkiezingsleer een bron voor de verwachting van de bekering der Joden. De predestinatieleer, opgekomen als verdediging van de verlossing uitsluitend op grond van Gods onverdiende en vrij geschonken genade, ontwikkelde een sterke en voor de praktische geloofsbeleving fundamentele nadruk op de onherroepelijkheid van Gods genade en Diens trouw aan Zijn beloften en verbond. Voluit beled men dat men uitsluitend op grond van het door God uit genade geschonken geloof in gemeenschap met Hem stond. Deze relatie bleef in stand op grond van Gods trouw. Dat was de kern van Paulus' argumentatie in Romeinen 9-11, dezelfde hoofdstukken, die zoveel materiaal boden voor de ontvouwing van de visie op de bekering van de Joden. De invloed van met name het elfde hoofdstuk van Paulus' brief aan de Romeinen op de verwachting van de bekering der Joden kan moeilijk overschat worden. Keer op keer waren het de begrippen uit dit hoofdstuk, die voor de beoordeling van de Joden en de verdediging van hun plaats in het toekomstige heilshandelen van God bepalend waren. Voor de Calvinisten was, op grond van hun nadruk op de blijvende kracht van Gods verbond en verkiezing, de huidige verwerping een theologisch probleem. De bekering der Joden zou de spanning tussen hun huidige verwerping en de vastheid van het verbond, opheffen.

Accentverschillen konden optreden in de omvang van de bekering der Joden die men verwachtte. Waar men de verkiezing behandelde met het oog op de individuele Joden, neigde men er toe te benadrukken dat slechts een beperkt aantal Joden bekeerd zou worden. Waar men de aandacht richtte op Gods verbond met Israël, sprak men nadrukkelijk over een algemene, massale bekering der Joden, zij het niet van iedere individuele Jood. Overigens kwamen deze accenten meestal samen voor, samenhangend met het feit dat men de uitwerking van Gods verkiezing en verbond niet in een sluitend systeem kon of wilde vastleggen. Israël werd op deze wijze erkend als volk waaraan God op grond van zijn eigen onvoorwaardelijke keuze zijn verbond geschonken had. Hoezeer de ontrouw van Israël, toegespitst in de verwerping van Jezus als de Messias, de uitwerking van dit verbond ook had tegengehouden, het feit dat de positie van Israël gefundeerd was in Gods keuze, maakte het onmogelijk om van een definitief einde van Gods verbond met Israël te spreken. De bekering der Joden was de eschatologische vervulling en voltooiing van dit verbond, dat dan einde-

lijk voluit vrucht zou dragen. De verwachte heilstijd op aarde zou tegen deze achtergrond geïnterpreteerd kunnen worden als de vanaf het begin beoogde vrucht van de verkiezing van Israël tot zegen voor alle geslachten van de aardbodem (Genesis 12: 3), hoewel geen van de bestudeerde bronnen in deze termen spreekt.

De verkiezingsleer werd onderwerp van felle discussie in het conflict tussen Arminianen en Calvinisten, en later ook binnen de kring van de Calvinisten rond het Antinomianisme. Toch bleef gedurende de periode van ons onderzoek de nadruk op Gods trouw aan zijn verbond bestaan als de basis voor de verwachting van de bekering der Joden en de daaruit voortvloeiende ontwikkelingen. Deze nadruk op Gods trouw zouden we dus kunnen beschouwen als het punt waar de verwachting aangaande de bekering der Joden en de toekomst van Israël verankerd was in de theologie van de Engelse Protestanten. Het feit dat deze verwachting tevens ingebed was in de eschatologie, die een zo duidelijke ontwikkeling doormaakte in de door ons bestudeerde periode, verklaart dan hoe men kon komen tot de verschillende ontwerpen voor de toekomst van Israël.

Het feit dat men de absolute prioriteit van Gods initiatief tot het schenken van genade op grond van zijn verkiezing beleed, kan verklaren waarom men in het algemeen over de bekering van de Joden sprak zonder een uitgewerkte visie te bieden op de wijze waarop deze bekering tot stand zou komen. Op deze basis was het niet moeilijk het feit van de bekering der Joden te verdedigen; maar door het ontbreken van een zendingsvisie en contacten met eigentijdse Joden gaf men geen praktische uitwerking van deze overtuiging. *Hugh Broughton* en *John Dury* zijn eigenlijk in de gehele door ons bestudeerde periode de enigen bij wie we een praktisch uitgewerkte missionaire ijver aantreffen. Daarnaast echter begon vanaf 1648 een kleine groep theologen te pleiten voor de toelating van de Joden tot Engeland met het oog op hun bekering daar. Daartegenover staat dat in navolging van *Joseph Mede* door een aantal theologen ontkend werd, dat menselijke bemiddeling een bijdrage zou kunnen leveren aan deze bekering.

Deze twee kaders waarin over de bekering der Joden werd gesproken, de eschatologie en de verkiezingsleer, behoorden tot het hart van de geloofsbeleving en de theologische bezinning van met name de Puriteinen. De bezinning op de eschatologie had geresulteerd in de overtuiging dat het mogelijk was het verloop van de toekomst te schetsen. De nadruk op Gods onverdiende genade als de voorwaarde en garantie voor het delen in het eeuwige heil resulteerde in een diepere doordenking van de blijvende betekenis van de door God aan Israël geschonken verbond. De nadruk op de absolute prioriteit van de genade in calvinistische kring verbond de verkiezing van Israël als Gods volk met de verkiezing van de heidenen tot eeuwig leven in Christus en onderstreepte zo dat Israël samen met de heidenen bestemd was te delen in hetzelfde heil door het geloof in Jezus Christus. Toen na de Restoration de invloed van het Calvinisme in Engeland sterk terugliep, verdween ook grotendeels de aandacht voor de bekering van de Joden.

5.3 DE BEOORDELING VAN DE JODEN

Het is merkwaardig dat in Engeland zoveel aandacht besteed werd aan bezinning op de toekomst van de Joden, terwijl er pas sinds 1656 weer een Joodse gemeenschap openlijk in Engeland kon functioneren. Slechts enkele Engelse theologen deden pogingen om een nauwkeuriger inzicht te krijgen in de argumenten van de Joden voor

de afwijzing van het Christendom en de weigering om Jezus als de Messias te aanvaarden. De bezinning op de toekomst van Israël droeg een theoretisch karakter; het beeld van de Joden in de eigen tijd werd bepaald door de christelijke traditie en de interpretatie van de wijze waarop zij in het Nieuwe Testament genoemd werden.

Het oude beeld van de Joden als handlangers van de duivel en sinistere moordenaars was nog niet verdwenen en een enkele maal vinden we traditionele beschuldigingen als kindermoord of hostieschending. Ook werd woeker genoemd als behorend bij de Joden. De beoordeling van de Joden van de eigen tijd werd echter beheerst door de wezenlijke theologische geschilpunten tussen Jodendom en Christendom. Wat men over het algemeen vasthield, was de overtuiging dat de Joden Christus en de Christenen haatten. Centraal in de negatieve beoordeling van de Joden stonden het al dan niet aanvaarden van Jezus als de Messias en de uitleg van de Schrift. De afwijzing van Christus en het Christendom, dat men algemeen beschouwde als zowel moreel als rationeel superieur, kon men slechts verstaan als koppige onwil der Joden om zich te laten overtuigen ondanks alle bewijzen van de waarheid van het christelijk geloof. De volharding in dit ongelooft voerde men tevens terug op geestelijke blindheid, die men beschouwde als straf van God voor de verwerping van Jezus als de Messias door de Joden. Voluit hield men vast aan de algemene inzichtelijkheid van de waarheid en superioriteit van het christelijk geloof en de christelijke uitleg van het Oude Testament. Ook verweten vooral degenen die chiliastische verwachtingen afwezen het Jodendom een gerichtheid op het aardse, in tegenstelling tot het Christendom dat gericht zou zijn op het hemelse en geestelijke. Vanuit de optiek van de Engelse Protestanten was een Jood niet meer, maar misschien zelfs minder dan een ongelovige. De nadruk op Gods trouw aan zijn verbond met Israël kan dan ook geïnterpreteerd worden als de verwachting dat God het ongelooft van de Joden zou breken: door straf en vervolging, door intellectuele weerlegging of door een positieve openbaring van de waarheid en majesteit van Christus door de kerk of door Diens verschijning. Hoewel men instemde met de vermaning van Paulus, om ten opzichte van de Joden niet hoogmoedig te zijn, werd dit niet uitgewerkt in een herbezinning op de relatie tussen kerk en synagoge.

Op grond van de theologische afwijzing van het Jodendom propageerden echter slechts enkelen een hardhandig optreden tegen de Joden; dit had tot 1656 natuurlijk ook weinig zin, omdat er geen als zodanig erkende Joodse gemeenschap in Engeland was.

In de beoordeling van de Joden tekende zich duidelijk een driedeling af. De Joden uit de periode van het Oude Testament werden erkend als het volk van Gods verbond, dat door Hem bijzonder begenadigd was. Soms werd benadrukt dat de ware gelovigen in deze periode in de 'sacramenten' van het Oude Testament, zoals besnijdenis en offer, hetzelfde heil ontvingen, dat de Christenen nu in Christus geschonken werd. Sinds de verwerping door de Joden van Christus als de Messias en tot aan hun bekering tot Hem beschouwde men Israël als tijdelijk verworpen. De Joden die Hem niet als Messias erkenden, beschouwde men als levend onder de terecht geachte straf van God. Tegelijkertijd bleef volgens de overgrote meerderheid van de theologen die over Israël, c.q. de Joden, spraken, Gods belofte van herstel en bekering voor Israël onveranderd van kracht. De uitwerking hiervan bleef een onderwerp van discussie: de opvattingen varieerden van een opgaan van de bekeerde Joden in de kerk, eventueel resulterend in een glorieus tijd van de kerk op aarde, tot een wereldheerschappij van de herstellende staat Israël. Slechts een enkeling stelde dat Israël zijn positie als volk van God definitief verloren had.

Het feit dat men de bekering der Joden een vaste plaats gaf vèbr de Wederkomst en het Laatste Oordeel, geeft aan dat men impliciet overtuigd was van de incompleetheid van de kerk uit de heidenen zonder Israël. Expliciet werd dit zelden zo gesteld; men had een helderder zicht op de relatie van God met Israël, dan op de relatie tussen Israël en de kerk. De superioriteit van de kerk ten opzichte van Israël bleef voor de meesten een niet ter discussie staande vooronderstelling: Israël was op zijn best een voorloper van de kerk en had slechts toekomst voor zoverre het kerk zou worden.

In de opvatting dat er in de Schrift exclusief voor het historische Israël bestemde beloften stonden, zoals we deze vaak bij de meer radicale chiliasten aantreffen, tekenden zich echter onmiskkenbaar aanzetten af voor het verdedigen van een door God gegarandeerde eigen plaats van Israël, die niet zondermeer samenviel niet die van de kerk. Centraal in de verwachtingen stond de bekering van de Joden, hun erkenning van Jezus Christus als de Messias van Israël. Deze christocentrische benadering was en bleef het zwaartepunt van zowel de bezinning op de bekering der Joden en de toekomst van Israël, als van de bezinning op de eschatologie in het algemeen.

Voor de beoordeling van de Joden in de eigen tijd lag een grote nadruk op de vastheid van Gods verkiezing, Zijn verbond met en beloften aan Israël, zodat er nog een herstel van (de rest van) Israël te verwachten was. Men twijfelde er niet aan dat God het door Hem verkoren volk ook daadwerkelijk trouw zou blijven. Dat wil zeggen dat men principieel de blijvende plaats van Israël in Gods heilsplan erkende als verankerd in de onherroepelijke keuze van God, zodat ook de kerk Israël als draagster van Gods onverbreekelijke beloften moest erkennen. Dit was een duidelijke en belangrijke barrière voor een uitsluitend negatieve beoordeling van de Joden. Ondanks de afwijzing en veroordeling van de Joden en het Jodendom, erkende men de in het heden latente kracht van de keuze van God om Israël tot zijn volk te maken, die haar volle uitwerking zou tonen in de mogelijk reeds voor de deur staande roeping en bekering van de Joden tot geloof in Jezus als de Messias van Israël.

Tegelijkertijd kan de conclusie niet vermeden worden, dat deze verwachte bekering de enige basis vormde voor een positief oordeel over de Joden. Dat wil zeggen: over de Joden op zich wist men zo goed als niets positiefs te noemen; elke positieve beoordeling van hen bleef voorwaardelijk, op voorwaarde van hun bekering. Totdat deze had plaatsgevonden, stonden de Christenen als verdedigers van de eer van Christus en de waarheid van het Evangelie tegenover de Joden. Doordat de aandacht voor de Joden in hun eigen situatie en voor hun verwachtingen en geloofsovertuiging minimaal was, kwam er geen fundamentele verandering in het heersende stereotiepe beeld dat men van de Joden had. Men formuleerde opvattingen over hen, los van feitelijke kennis over en ontmoeting met hen. Men bleef hen beschouwen als vijanden van het christelijk geloof, die door God verworpen waren zolang zij volhardden in het niet-erkennen van Jezus Christus als de Messias van Israël. Waar de verwachtingen betreffende hun toekomst sterk waren, kon de nadruk komen te liggen op hun bekering en toekomstige status, maar tot een fundamentele afwijzing van het traditionele negatieve oordeel over de Joden kwam het tot aan 1670 in Engeland niet.

Het feit dat men positieve verwachtingen betreffende de toekomst der Joden bijna altijd combineerde met een negatief oordeel over de Joden van de eigen tijd, is een overtuigend argument tegen de stelling dat het philosemitisme in de zestiende en zeventiende eeuw in Engeland een belangrijke rol speelde. Slechts zelden werd

gesproken van een bijzondere positie die de Engelsen ten opzichte van de Joden zouden innemen; van een identificatie van de Engelsen met de lijfelijke afstammelingen van de Tien Stammen was in de door ons bestudeerde periode geen sprake. Daarmee is duidelijk dat de wijze waarop *H.J. Schoeps*, *Herbert Schöffler* en *Wolfgang Philipp* de aandacht van de Engelse Protestanten voor de Joden verklaren, door ons onderzoek niet gesteund wordt.

De nadruk op de absolute prioriteit van de genade, die aan de mens geschonken wordt niet op grond van diens kwaliteiten of prestaties, maar uitsluitend op grond van Gods wil, maakt het mogelijk te begrijpen hoe men een negatieve beoordeling van de Joden op grond van hun afwijzing van Christus als de Messias kon verenigen met duidelijk positieve verwachtingen met betrekking tot hun bekering en de gevolgen daarvan. De reden dat Israël toekomst had, lag niet in Israël zelf, maar in de trouw van God aan zijn verbond met hen. We zouden zelfs kunnen stellen, dat de Joden, wier verkiezing tot verbondsvolk in de Schrift uitvoerig beschreven is, op deze wijze het voorbeeld bij uitstek waren van Gods verkiezing en verwerping: zelfs de felste vijanden van Christus zouden door God geroepen worden, de meest bevoorrechten, leden van het volk waarmee God zijn verbond had gesloten, vielen ook onder zijn verwerping.

5.4 DE BELANGRIJKSTE THEOLOGEN EN GROEPERINGS

Duidelijk is dat de bezinning op de toekomst der Joden vooral, maar niet uitsluitend voorkwam bij Puriteinse theologen binnen de staatskerk, die kritisch stonden ten opzichte van de liturgische vormen en de structuur van de kerk; velen van hen werden onder aartsbisschop *William Laud* (vanaf 1633) of na de Restoration (1660) uit hun ambt gezet. Ook oudere theologen als *John Bale*, *William Perkins* en *Thomas Brightman* stonden kritisch tegenover de staatskerk en verlangden verdere hervormingen. In hun theologie waren deze theologen bijna zonder uitzondering Calvinisten. Met uitzondering van *Henry Hammond* en *Henry More* lieten Arminianen zich kritisch uit over positieve verwachtingen met betrekking tot de Joden. Hoewel er geen reden is om aan te nemen dat zij niet de bekering der Joden verwachtten, onthielden zij zich van nadere bezinning hierop. Na 1640 speelden Congregationalisten de duidelijkste rol; Presbyterianen behoorden meer tot de critici van radicalere opvattingen dan dat zij eigen opvattingen uiteenzetten.

Min of meer op zichzelf stonden de Baptisten, die vanaf het begin van de zeventiende eeuw pleitten voor godsdienstvrijheid en tolerantie, ook voor de Joden, en later ook voor de toelating der Joden tot Engeland; zij wezen principieel elk staatsgezag in de kerk en elke dwang inzake geloof af. Hun verdediging van godsdienstvrijheid bleek de meest stabiele basis te zijn voor een aandringen op toelating van de Joden tot Engeland. Dit pleidooi was niet gekoppeld aan de verkiezingsleer of de apocalyptische traditie, die het theologisch spreken over de Joden voor het grootste deel beheersten.

Het merendeel van de wezenlijke ontwikkelingen die de opvattingen tot 1670 bepaalden, vond plaats tussen 1590 (Andrew Willets *De vocatione*) en 1621 (Sir Henry Finch' *Restoration*), in de werken van de Puriteinse theologen van Christ's College in Cambridge. Uit de regeringsperiode van *Edward VI* (1547-1553) dateert echter de eschatologie van *John Bale* en de exegese van Romeinen 11: 25v van *Martin Bucer* en *Peter Martyr*, die de bekering der Joden verbond met de verkiezingsleer. In de periode na de wonderbaarlijke ondergang van de Spaanse Armada (1588), en voordat de opkomst van het Arminianisme de aandacht begon op te eisen, overheerste er optimisme over de mogelijkheid van een triomf van het Evangelie binnen de kaders

van de geschiedenis. De bekering der Joden werd toen een afzonderlijk thema binnen de eschatologie.

De belangrijkste theologen die bijgedragen hebben aan de ontwikkeling van de verwachtingen ten aanzien van de toekomst van de Joden, waren *John Bale*, *William Perkins*, *Andrew Willet*, *Hugh Broughton*, *Thomas Brightman*, *Thomas Draxe*, *Henry Finch* (jurist, geen geestelijke), *Richard Sibbes*, *Joseph Mede*, *John Cotton*, *Robert Maton*, *Roger Williams*, *John Dury*, *William Strong*, *Nathanael Holmes* en *Increase Mather*. *Holmes* en *Maton* hadden gestudeerd in Oxford, *Dury* in Sedan, Leiden en Oxford, *Mather* aan Harvard College in Noord-Amerika, en de overigen in Cambridge. Op de achtergrond stond de invloed van reformatoren als *Martin Bucer*, *Peter Martyr* en *Wolfgang Musculus*. Onder de vooraanstaande critici van verwachtingen betreffende de bekering en toekomst der Joden moeten *Heinrich Bullinger*, aartsbisschop *William Laud*, bisschop *Joseph Hall*, de Schotse Presbyteriaan *Alexander Petrie*, de Hebraïst *John Lightfoot*, die tijdens de Burgeroorlog de Presbyterianen steunde tegen de Congregationalisten en zich in 1662 conformeerde aan de Anglicaanse staatskerk, en bisschop *Griffith Williams* vermeld worden.

Gedurende de eerste decennia van de zeventiende eeuw gaf de macht van de Contrareformatie in Europa de leiding van de staatskerk aanleiding om de eenheid tussen de Engelse Protestanten zoveel mogelijk te bewaren. Om hen niet van de staatskerk te vervreemden, werden de Puriteinen niet al te nadrukkelijk tot conformisme gedwongen en was er ruimte voor de publicatie van radicalere opvattingen. Het aantal publicaties dat van belang is voor onze studie nam vanaf 1608 toe; na 1622 zette een lichte daling in.

De periode 1625-1640 was de tijd waarin het Arminianisme met steun van Charles I de boventoon voerde in de Engelse staatskerk. Het wegvallen van de macht van de Arminiaanse leiding van de staatskerk vanaf 1640 en de afschaffing van de censuur leidde tot een explosieve toename van het aantal publicaties, met het hoogtepunt rondom 1656; bijna de helft van de voor dit onderzoek geraadpleegde werken werd gepubliceerd tussen 1640 en 1660. De Restoration in 1660 betekende het einde van de hoop, dat de bloeiperiode van de kerk in het Rijk van Christus voor de deur stond. Slechts een enkeling hield nog vast aan de apocalyptische traditie, waarin men uit de Schrift het verloop van de geschiedenis meende te kunnen aflezen. Ook het Calvinisme verloor veel terrein. Het aantal gepubliceerde werken dat van belang is voor ons onderzoek, liep sterk terug.

In het kort willen wij nog aangeven welke elementen onzes inziens de aandacht voor de bekering der Joden en de toekomst van Israël bevorderden, en waarom deze aandacht zich ging concentreren bij de Congregationalisten, Baptisten en Fifth Monarchists. Daarbij dienen we niet te vergeten dat de verwachting van een nog komende massale bekering der Joden een vaste plaats had in zowel de middeleeuwse theologie als bij veel kerkvaders. De uitwerking hiervan door Engelse Protestanten varieerde van een massale bekering kort voor de Wederkomst van Christus tot de opvatting dat na deze bekering de Joden zouden optrekken naar Kanaän en het zouden veroveren op de Turken, waarna de Joden zouden heersen over de gehele aarde.

In de eerste plaats was er de openheid voor de apocalyptische traditie. De bekering der Joden werd in dit kader verbonden met de hartstochtelijk verlangde ondergang van de Rooms-Katholieke kerk en de voltooiing van de bekering der heidenen tot het christelijk geloof. Deze gebeurtenissen beschouwde men òf als laatste tekenen

voorafgaand aan de Wederkomst van Christus en het Laatste Oordeel, òf als de gebeurtenissen, die de vestiging van het Rijk van Christus op aarde mogelijk maakten. Daarbij komt de overtuiging dat Gods trouw aan zijn verbond met Israël nog beloften voor het volk der Joden openhield, die zich op opvallende wijze zouden verwezenlijken. Deze opvatting concentreerde zich rond de exegese van Romeinen 11: 25v: het behoud van geheel Israël interpreteerde men als de nog komende massale bekering van de Joden. Deze opvattingen leefden met name in calvinistische kring, in samenhang met de bezinning op de verkiezingsleer. In de zeventiende eeuw waren de meest strikte Calvinisten in Engeland vooral te vinden in de kring der Congregationalisten.

Binnen het kader van de twee bovengenoemde elementen kon zich volgens ons de invloed ontplooiën van de nadruk op de zichtbaarheid van de ware kerk op aarde, zoals we die vinden in de ecclesiologie van de Congregationalisten. Centraal hierin stonden de autonomie van de plaatselijke gemeente en de overtuiging dat de ware gelovigen onderscheiden konden worden van de huichelaars, zodat het mogelijk was gemeentes te vormen die geheel bestonden uit ware gelovigen. Deze ecclesiologie werd gedeeld door de Fifth Monarchists en de Baptisten. In deze visie kon dus de ware kerk in principe reeds voor het Laatste Oordeel zichtbare gestalte aannemen op aarde. Het is in dit verband opvallend dat ook de eerste verdediger van het chiliasme in Engeland, *Thomas Brightman*, de overtuiging koesterde, dat het ware geloof slechts in afgescheiden gemeentes zuiver bewaard kon worden. De overtuiging dat de Rooms-Katholieke kerk ten onder zou gaan, sluit hierbij goed aan. Dit streven naar zichtbaarheid van de ware kerk leidde tot een relativering van de *theologia crucis*: men accepteerde wel dat vóór het duizendjarig rijk de ware kerk verborgen bleef en leed, maar verwachtte dat in dit millennium binnen de geschiedenis de ware kerk op aarde in glorie zichtbaar zou zijn. Men hield het dus voor mogelijk dat het Evangelie binnen de geschiedenis zou overwinnen. Doordat men ervan overtuigd was dat ook de bekering der Joden door Gods verkiezing zeker was, werd het mogelijk ook het zichtbare herstel van Israël te verbinden met de komende glorie-tijd van de kerk. Volgens *Liu* was het Congregationalisme een toepassing op het gebied van kerkbestuur van een bepaalde visie op de aard van het Rijk van Christus in het komende millennium. Met evenveel recht zou onzes inziens gesteld kunnen worden, dat de eschatologie van de Congregationalisten hun ecclesiologie op het vlak van de geschiedenis vertaalde: de ware kerk zou in zuiverheid zichtbaar worden op aarde. Hierbij grepen zij terug op reeds door anderen gepubliceerde opvattingen betreffende de toekomst. Hun eschatologische verwachtingen publiceerden zij ook pas toen de vervulling van hun ecclesiologische opvattingen vanaf 1642 een reële mogelijkheid leek te worden; de invloed van *Brightman*, *Mede* en *Alsted* op hen is duidelijk. Zo komen wij dus tot de hypothese, dat het de ecclesiologie van de Congregationalisten en de aan hen verwante groepen was, die leidde tot een grotere aandacht voor de toekomst van Israël dan wij bij de overige Engelse Protestantenvinden.

Het feit dat wij in ons onderzoek slechts een enkele maal op werken van Arminianen gestoten zijn, kan mogelijk daaruit verklaard worden dat zij de nadruk legden op geloof en ongelooft als *daad* van de mens en als criterium voor de uitverkiezing door God. Evenals alle andere mensen hadden de Joden de mogelijkheid om zich te bekeren, en het hing van hen af of zij deze mogelijkheid zouden benutten. De bekering der Joden kon daarom verwacht worden, maar de wijze en omvang daarvan waren onbekend; theologische argumenten voor een bijzondere positie van Israël temidden van de heidenen waren er voor hen niet. De Calvinisten daarentegen beschouwden

geloof nadrukkelijker als een gave van God, die in staat was ongelof te overwinnen; zij hadden in hun theologisch begrippenkader ruimte voor een *belofte* van bekering en geloof, die een massale bekering der Joden zou bewerken. Bovendien stonden de Arminianen sceptisch tegenover de apocalyptische traditie en relativeerden zij het conflict met de Rooms-Katholieke kerk; hun aandacht voor de kerkvaders verbond hen nadrukkelijker met de voor-reformatorische christelijke traditie.

Op deze wijze verklaren wij de aandacht voor de toekomst van Israël bij Engelse Protestanten in de periode 1547-1670 op grond van hun eschatologie en hun omgang met de verkiezingsleer. Daarmee sluiten wij ons in hoofdlijnen aan bij de verklaringen, die, zoals we zagen in hoofdstuk 1, door *Robert M. Healey* en *Mayir Vreté* gegeven zijn voor de opkomst van de bezinning op de toekomst van Israël. De denkkaders die zich in deze periode ontwikkelden, leidden ertoe dat velen in Engeland hoopvolle verwachtingen hadden voor de Joden. Dit leverde de Joden echter weinig concreet voordeel op, omdat de meeste Engelse Protestantse theologen tenminste vasthielden aan de bekering van de Joden, of zelfs het aanbreken van een Messiaanse tijd als voorwaarde voor een nieuwe eervolle positie van de Joden. Groot waren de verwachtingen die men ten aanzien van de Joden koesterde, gering echter de aandacht voor de Joden zelf en beperkt de ruimte die men hun bood.

APPENDIX: BIOGRAFISCHE GEGEVENS

In deze appendix zijn de belangrijkste biografische gegevens opgenomen van de Engelsen, wier werken wij in deze studie verwerkt hebben, evenals van de buitenlanders, onder wie meerdere Schotten, die langere tijd in Engeland woonden, en/of van wie één of meer geschriften in Engeland gepubliceerd werden. Deze gegevens zijn ontleend aan de *Dictionary of National Biography* (DNB) en de *Biographical Dictionary of British Radicals*; door de toegankelijkheid van deze werken achten wij ons ontslagen van de plicht te verwijzen naar deel en pagina. De gegevens worden in de volgende volgorde gegeven. Na de naam volgen de jaartallen van geboorte en overlijden; daarna de plaats en het College waar de betreffende persoon studeerde, sinds het daarbijgenoemde jaartal. Daarna volgen de graad of graden en het jaar waarin deze behaald werd(en). Dan volgt eventueel het College, waar de betreffende persoon Fellow was, met de jaartallen. Vervolgens wordt/worden de functie(s) genoemd, die deze persoon heeft bekleed, met waar mogelijk het jaartal van aanvang. Tot slot nog eventuele opmerkingen, vooral betreffende de groepering waartoe de betreffende persoon behoorde en het aanzien dat hij genoot. Uit het feit dat vaak dergelijke opmerkingen ontbreken, kan worden afgelezen hoe weinig er bekend is over velen wier werk van belang is voor ons onderwerp.

De termen 'Puritein' en 'Non-conformist' worden als synoniemen gehanteerd en duiden die leden van de staatskerk aan, die kritiek uitten op de vormen van de eredienst of de episcopale vorm van de staatskerk; vanaf ±1620 vooral kritiek op het meer en meer officieel aanvaarde Arminianisme. Wanneer wij iemand als 'Conformist' betitelen, dan duiden wij met deze term aan, dat hij lid was van de staatskerk zonder zich te verzetten tegen haar liturgische vormen of episcopale structuur. Daarmee is nog weinig gezegd over zijn theologische positie: er waren zowel calvinistische en arminiaanse Conformisten als Non-conformisten. Verklaring van de gebruikte tekens en afkortingen.

'<'en'>' bij jaartallen: op grond van de beschikbare gegevens in ieder geval vòòr, c.q. nà, het genoemde jaartal.

'c' voor een jaartal: circa.

'?' na een jaartal: waarschijnlijk in dit jaar; anders: onbekend.

'C' = Cambridge, 'O' = Oxford, 'Col.' = College.

'*': heeft een academische opleiding genoten, maar het is onbekend waar en wanneer; òf heeft deze graad behaald, maar het jaartal is onbekend.

Adams, Thomas (1590-1653) * <1601; BA * MA 1606.

Voorganger in staatskerk. Puritein; kwam in conflict met Laud wegens scherpe afwijzing van Arminianisme; was een vooraanstaand prediker.

Allen, Thomas (1608-1673) C, Caius Col. >1620; BA * MA *.

Voorganger in staatskerk 1634, 1636 uit ambt en excommunicatie.

Congregationalist; vertrok naar New England, was daar voorganger 1638-1651; terug in Engeland 1651, voorganger 1651, 1662 uit ambt gezet; nauw contact met Hooker, Cotton en Shepard.

Andrewes, Lancelot (1555-1626) C, Pembroke Hall 1571; BA 1574 MA 1581 BD * DD * Fellow C, Pembroke Hall 1576-1605.

Master Pembroke Hall, C 1589-1605; 1605 bisschop van Chicester; bisschop van Ely 1609, bisschop van Winchester 1619; Chaplain van aartsbisschop Whitgift en Elizabeth 1; werkte als vertaler mee aan King James' Version.

Archer, John (-1642) ?; BA ?. Voorganger in staatskerk 1627, problemen wegens

non-conformisme 1630. Congregationalist; ballingschap in Nederlanden vanaf 1637, voorganger Engelse kerk Arnhem 1538-42.

Bagshaw, Edward (1629-1671) O, Christ Church Col. 1646; BA 1649 MA 1651. Voorganger in staatskerk 1659, 1662 uit ambt gezet.

Baillie, Robert (1599-1662) Schot > 1610; BA * MA * BD * DD *.

Hoogleraar theologie Glasgow 1642. Een van de geleerdste Schotse presbyteriaanse theologen; als Schots afgevaardigde lid van Westminster Assembly.

Baker, Sir Richard (1568-1645) O, Hart Hall 1584; BA * MA 1594.

Bale John (1495-1563) *; BA * MA * BD * DD *. Bisschop van Ossory (Ierland) 1553. Ballingschap in Duitsland 1540-1547, in Basel 1553-1559.

Barlow, Thomas (1607-1691) O, Queen's Col. 1624; BA 1630 MA 1633 BD * DD 1660 Fellow O, Queen's Col. 1633-75. Hoogleraar theologie 1660, bisschop van Lincoln 1675. Onderwees onder anderen John Owen filosofie en logica; strikt Calvinist, ook na Restoration.

Baxter, Richard (1615-1691); geen academische opleiding. Schoolmeester 1638; voorganger in staatskerk 1641-60. Presbyteriaan, gematigd Calvinist; invloedrijk politiek en theologisch leider, verliet Church of England in 1662.

Becon, Thomas (1512-1567) C, St. John's Col. c1527; BA 1530.

Chaplain van aartsbisschop Cranmer in 1538. Vanwege sterke pleiten voor Reformatie meermalen vervolgd; onder Mary ballingschap in Straatsburg.

Blacklach, John: geen biografische gegevens beschikbaar.

Boys, John (1571-1625) C, Corpus Christi Col. 1585; BA * MA * BD * DD 1605 Fellow C, Clare Hall 1593-1619. Dean van Canterbury 1619.

Bradford, John (1510-1555) C, Pembroke Hall 1548; BA * MA 1549 Fellow C, Pembroke Hall 1549-55. Vriend van Bucer; leermeester van Whitgift; gevangengezet 1553, terechtgesteld 1555.

Brerewood, Edward (1565?-1613) O, Brasenose Col. 1581; BA 1587 MA 1590. Hoogleraar astronomie Londen 1596-1613.

Brett, Samuel: geen biografische gegevens beschikbaar.

Bridge, William (1600?-1670) C, Emmanuel Col. 1616; BA * MA 1626 Fellow C, Emmanuel Col. 1626-31. Voorganger in staatskerk 1631, 1636 uit ambt gezet en excommunicatie. Congregationalistisch voorganger Rotterdam 1636, samen met Burroughs; 1641 terug in Engeland, lid Westminster Assembly, High Calvinist.

Brightman, Thomas (1562-1607) C, Queen's Col. 1576; BA 1581 MA 1584 BD 1591 Fellow C, Queen's Col. 1584-92.

Voorganger in staatskerk 1592. Sympathiseerde met Presbyterianen.

Brinsley, John (1600-1665) C, Emmanuel Col. 1613; BA 1619 MA 1623. Voorganger in staatskerk, 1660 uit ambt gezet.

Neef van Joseph Hall, die hij naar Synode van Dort vergezelde.

Broughton, Hugh (1549-1612) C, Magdalene Col. 1569; BA 1570 Fellow C, St. John's Col. 1570-c73, Christ's Col. c1573-80. Vertrok in 1580 naar Londen en maakte daar naam als prediker met puriteinse sympathieën; 1590-91, 1592-1603 in Duitsland, 1604-1611 voorganger Engelse gemeente Middelburg.

Bulk(e)ley, Peter (1583-1659) C, St. John's Col. c1599; BA * MA 1608 BD ? Fellow C, St. John's Col. c1608-. Voorganger in staatskerk 1620, geschorst 1635. Non-conformist; vertrok in 1635 New England.

Burgess, Anthony (<1610->1662) C, St. John's Col. 1623; BA ? Fellow C, Emmanuel Col. >1626-Voorganger in staatskerk, 1662 uit ambt gezet. Calvinist, lid Westminster Assembly.

Burroughs, Jeremiah (1599-1646) C, Emmanuel Col. 1617; BA 1621 MA 1624.

Voorganger in staatskerk, geschorst 1636, uit ambt gezet 1637. Congregationalistisch voorganger in Rotterdam 1637, 1641 terug in Engeland, lid Westminster Assembly.

Button, Henry (1578-1648) C, St. John's Col. <1596; BA * MA 1602. Voorganger in staatskerk 1625, uit ambt gezet 1637. Anti-arminiaans; prive-secretaris van prins Henry, en later prins Charles sinds 1612; 1625 ontslagen na kritiek op de bisschoppen Laud en Neile; gevangengezet 1637; 1640 vrijgelaten op bevel Parlement, werd toen congregationalistisch voorganger.

Burton, William (1609-1657) O, Gloucester Hall 1625-1630; BA ?

Werkte voornamelijk als schoolmeester; vertaalde Alsteds *Beloved City*.

Busher, Leonard (c1571-> 1642); geen academische opleiding.

General Baptist, een van de leiders.

Byfield, Nicholas (1579-1622) O, Exeter Col. 1596; behaalde geen graad. City Preacher Chester 1600. Calvinist.

Calvert, Thomas (1606-1679) C, Magdalene Col. 1622; BA * MA 1629.

Voorganger in staatskerk te York; 1662 uit ambt gezet.

Correspondeerde met de vooraanstaande geleerden van zijn tijd.

Canne, John (c1590-c1667) ?; BA ?.

Congregationalist, excommunicatie uit staatskerk 1629, werd Baptist en voorganger in Londen 1629-1632, 1632-1647 in Amsterdam, waar hij geschriften van zichzelf en anderen publiceerde. Werd na terugkeer in Engeland vooraanstaand Fifth Monarchist.

Cartwright, Johanna and Ebenezer: geen biografische gegevens beschikbaar.

Cartwright, Thomas (1535-1603) C, Clare Hall 1547, St. John's Col. 1550; BA • MA 1560 Fellow C, St. John's Col. 1560-62, C, Trinity Col. 1562-71.

Hoogleraar theologie 1569-1570; Fellowship ontnomen 1571. Presbyteriaan; 1553-58 ballingschap op continent, 1571-1585 hernieuwde ballingschap.

Cary, Mary (c1620-> 1653) geen universitaire opleiding. Fifth Monarchist.

Chardon, John (1549?-1601) O, Exeter Col. 1562; BA 1567 MA 1572 BD 1581 DD 1586 Fellow O, Exeter Col. 1567-68. Schoolmeester 1568; bisschop van Down en Connor (Ierland) 1596. Verdedigde de orde van de kerk tegen Puriteinen.

Clapham, Henoah (>1580-1614?) ?; BA ?.

Voorganger in Engelse gemeente in Amsterdam 1595; 1603 in Londen.

Collier, Thomas (<1623-1691); geen academische opleiding.

Particular Baptist voorganger sinds 1643; bekend als rondreizend prediker.

Cooper, Thomas (<1575 - >1615) O, Christ Church Col. 1586; BA 1590 MA 1593 BD 1600. Voorganger in staatskerk. Conformist, Calvinist.

Corro, Antonio del (1527-1591) Spanje; BA * MA *.

Reader of Divinity te Oxford 1579-91. Verliet Rooms-Katholieke kerk rond 1557; 1568 naar Londen; rond 1570 beschuldigd van Pelagianisme; 1582 beschuldigd van afwijkende opvattingen over predestinatie.

Cotton, John (1584-1652) C, Emmanuel Col. 1597; BA 1604 MA 1606 BD 1613 Fellow C, Emmanuel Col. 1606-.

Congregationalist, High Calvinist; 1615 problemen door non-conformisme; 1633 herhaalde aanklacht, 1634 naar New England.

Cowper, William (1568-1619) Schot, St. Andrews 1580; BA * MA 1583. Bisschop van Gailoway (Ierland) 1612.

Cranmer, Thomas (1489-1556) C 1502; BA 1512 MA 1515 BD * DD * Fellow C, Jesus Col. 1515-1533 aartsbisschop van Canterbury; 1556 ter dood veroordeeld.

Crowe, William (1616-1675) C, Caius Col. 1632; BA ?. Bibliograaf.

Davenport, John (1597-1670) O, Merton Col. 1613-1615 Magdalen Hall 1615; BA * MA * BD 1625. Congregationalist. Voorganger in Engelse kerk te Amsterdam en

vervolgens Rotterdam 1633-1637; in 1637 op advies van Cotton en anderen naar New England, waar hij mede-stichter werd van de kolonie New Haven. Werd uitgenodigd voor Westminster Assembly, maar ging niet.

Day, William (<1612-) C, King's Col. 1624; BA 1629 MA 1632 Fellow C, King's Col. 1632-. Conformist.

Deios, Lawrence (<1560-1618) C, St. John's Col. 1571; BA 1573 MA 1576 BD 1583 Fellow C, St. John's Col. 1573-90. Voorganger in staatskerk.

Dent, Arthur (<1560-1607) C, Christ's Col. 1571; BA 1576 MA 1579.

Voorganger in staatskerk 1580. Puritein; problemen wegens non-conformisme 1584: verwierp ambtskleding en gebruik kruisteken bij doop.

Dickson, David (1583?-1663) Schot, Glasgow <1603; BA * MA *.

Hoogleraar filosofie 1610-18; hoogleraar theologie Glasgow 1640, Edinburgh 1650; 1660 uit functie gezet wegens weigering Oath of Supremacy.

Dove, John (1561-1618) O, Christ Church Col. 1580; BA 1583 MA 1586 BD 1593 DD 1596. Voorganger in staatskerk sinds 1596.

Draxe, Thomas (<1590-1618) C, Christ's Col. <1600; BA * MA * BD 1609.

Voorganger in staatskerk 1601.

Durant, John (1620-> 1662); geen academische opleiding; kende wel klassieke talen. Voorganger in staatskerk, uit ambt gezet 1662. Congregationalist sinds 1644.

Durham, James (1622-1658) Schot, St.Andrews/Glasgow >1634; BA * MA *.

Hoogleraar theologie Glasgow 1650. Zeer hoog geacht door tijdgenoten.

Dury, John (1596-1680) Sedan / Leiden / O 1624; BA * MA ?

Anglicaanse wijding 1634; lid Westminster Assembly 1645. Werkte aan eenheid tussen Protestantse kerken, reisde door heel Europa, 1645-54 in Engeland.

Eachard, John: geen biografische gegevens beschikbaar.

Eliot, John (1604-1690) C, Jesus Col. 1619; BA 1622.

Schoolmeester onder Thomas Hooker; congregationalistisch voorganger in New-England 1631. Wijdde zich aan zendingswerk onder Indianen.

Elton, Edward: geen biografische gegevens beschikbaar.

Evelyn, John (1620-1706) O 1637-41; behaalde geen graad.

Publicist, geen theoloog.

Fell, Margaret (1614-1702); geen academische opleiding. Echtgenote George Fox 1669. Quaker. Volgens Hill, *Conversion*, p.285, de Quaker die het meest actief was in het vragen van aandacht voor de bekering der Joden.

Fenner, Dudley (1558-1587?) C, Peterhouse 1575; behaalde geen graad.

Presbyteriaan in navolging van Cartwright; moest Universiteit verlaten voordat hij graad behaald had, en ging naar Antwerpen; na terugkeer voorganger in staatskerk, maar spoedig uit ambt gezet; na korte gevangenschap naar Middelburg, waar hij in Engelse kerk werkte. Een van de beste verdedigers van puriteinse opvattingen, scholastisch.

Finch, Sir Henry (1558-1625) C, Christ's Col. <1574; BA 1576. Rechtenstudie Gray's Inn 1577; advocaat 1585. 1616 in adelstand verheven; lange tijd de autoriteit op gebied van gewoonterecht.

Forbes, Patrick (1564-1635) Schot, Glasgow/St.Andrews 1613; BA 1616.

Bisschop van Aberdeen 1618. Zeer gezien.

Fox, George (1624-1691); geen academische opleiding.

Quaker; Society of Friends ontstond door zijn prediking vanaf ongeveer 1646.

Foxe, John (1516-1587) O, Brasenose Col. 1532, Magdalen Col. 1538; BA 1537 MA 1543 Fellow O, Magdalen Col. 1538-45. Diaken 1550, priester 1560. Beviend met Tyndale, Latimer, Bale; balling onder Mary; 1563 eerste editie Acts and Monuments.

Frewen, John (1558-1628) ?; BA ?.

Voorganger in staatskerk 1583. Puritein.

Fulke, William (1538-1589) C, St. John's Col. 1555; BA 1558 MA 1563 BD 1568 DD 1572 Fellow C, St. John's Col. 1564-78. Master Pembroke Hall, C 1578-89; Vice-Chancellor 1582. Presbyteriaan (later gematigd), nauw contact met Cartwright; uit Fellowship gezet in 1566 wegens rol in Vestiarian Controversy, 1567 weer toegelaten.

Fuller, Thomas (1608-1661) C, Queen's Col. 1621; BA 1625 MA 1628 BD 1635 DD 1660. Anglicaanse wijding 1630. Kerkhistoricus; riep na 1640 op tot matiging en compromis, verdacht in ogen van aanhangers van het Parlement.

Gifford, George (c1550-1620) O, Hart Hall 1565; BA ?. Voorganger in staatskerk; 1584 uit ambt gezet wegens presbyteriaanse sympathieën. Volgens Collinson, *Movement*, p.265v, 401, een van de leiders van de Presbyterianen.

Goodwin, Thomas (1600-1680) C, Christ's Col. 1613, Catherine Hall 1619; BA 1617 MA 1620 BD 1630 DD 1653 Fellow C, Catherine Hall 1619-33. Voorganger in staatskerk 1633. Congregationalist sinds 1633 onder invloed van John Cotton, High Calvinist; 1634-39 in Londen, ballingschap in Nederland 1639-41, voorganger in Arnhem, 1641 Londen, lid Westminster Assembly; President Magdalen Col., O 1650-60; samen met Owen de meest invloedrijke congregationalistische leider.

Gouge, William (1578-1653) C, King's Col. 1595; BA 1598 MA 1602 BD 1611 DD 1628 Fellow C, King's Col. 1598-1608. Voorganger in staatskerk 1608; lid Westminster Assembly, assessor 1647. Invloedrijk Puritein.

Gower, Stanley: geen biografische gegevens beschikbaar.

Greenham, Richard (1535?-1594?) C, Pembroke Hall 1559; BA 1564 MA 1567 Fellow C, Pembroke Hall c1566-. Volgens Miller, *Rise*, p.26, 218, een van de leiders van de Puriteinen onder Elizabeth I.

Greenhill, William (1598-1671) C, Caius Col. 1613; BA 1619 MA 1622 Voorganger in staatskerk 1629, 1638 uit ambt gezet; werd toen congregationalistisch voorganger. Vriend van Henry Burton, lid Westminster Assembly.

Guild, William (1586-1657) Schot >1598; BA * MA * BD * DD *.

Voorganger in staatskerk 1608. Presbyteriaan sinds 1640; anti-arminiaans.

Hall, Edmund (1620?-1687) O, Pembroke Col. 1636; BA * MA 1650 Fellow O, Pembroke Col. 1647-1651. Presbyteriaan; streed aan zijde van Parlement; 1651-52 gevangen wegens verdediging van de monarchie en kritiek op Cromwell's pretenties; conformeerde zich na Restoratie.

Hall, Joseph (1574-1656) C, Emmanuel Col. 1589; BA 1592 MA 1596 BD 1603 DD 1610 Fellow C, Emmanuel Col. 1595-1601. Bisschop van Exeter 1627, Norwich 1641. Calvinist, voorganger in staatskerk 1601; afgevaardigde Synode van Dort; verdedigde na 1640 episcopaat, sympathiseerde met Puriteinen.

Hall, Thomas (1610-1665) O, Pembroke Col. 1624; BA 1629 MA * BD 1652.

Schoolmeester 1629, later ook voorganger in staatskerk.

Presbyteriaan; 1662 uit ambt gezet.

Hammon, George (<1630-1680); geen academische opleiding.

General Baptist voorganger. Gevangengezet 1660-61.

Hammond, Henry (1605-1660) O, Magdalen Col. 1618; BA 1622 MA 1625 BD 1634 DD 1639 Fellow O, Magdalen Col. 1625-33. Voorganger in staatskerk 1633; Archdeacon van Chichester. Arminiaan en Royalist, zeer geacht ook door tegenstanders.

Harrison, John (< 1580->1638) ?; BA ?. Kamerdienaar prins Henry; bekleedde overheidsfuncties, ondermeer gezant naar 'Barbary' (Noord-Afrika).

Hartlib, Samuel (c1600-1662) BA ?.

Geboren in Duitsland, woonde vanaf 1628 in Engeland; spande zich in voor eenheid van de Protestanten, onderwijservorming en vermeerdering van kennis op allerlei gebied, in de verwachting, dat Christus' Wederkomst nabij was. Stond in nauw contact met onder anderen Comenius en Dury en vele vooraanstaande geleerden in Europa.

Harvey, John (1563?-1592) C, Queen's Col. 1578; BA 1580 MA 1584.

Astroloog en arts.

Hayne, Thomas (1582-1645) O, Lincoln Col. 1599; BA 1605 MA 1612.

Schoolmeester 1605.

Helwys, Thomas (c1575-1616?) Gray's Inn, Londen 1593 rechtenstudie.

General Baptist, lid van gemeente van John Smyth in Amsterdam voor 1608, keerde in 1612 met groot deel van deze gemeente terug naar Londen, waar zij de eerste Baptistengemeente in Engeland vormden. Helwys werd spoedig gearresteerd en stierf in gevangenschap.

Hicks, William (1621-1660) O, Wadham Col. 1638; behaalde geen graad. Werd door familie teruggeroepen om aan zijde van Parlement te strijden; fanatiek anti-Royalist.

Holland, Hezekiah (<1624-1661) Dublin <1636; BA 1638.

Voorganger in staatskerk. Puritein; invloedrijk door zijn geschriften.

Ho(l)mes, Nathanael (1599-1678) O, Magdalen Col. 1617; BA 1620 MA 1623 BD 1633 DD 1637. Voorganger in staatskerk. Presbyteriaan, rond 1643 Congregationalist, strikt Calvinist; 1662 uit ambt gezet. Studeerde onder John Prideaux.

Hooker, Thomas (1586?-1647) C, Queen's Col. 1604 Emmanuel Col. 1607; BA 1608 MA 1611 Fellow C, Emmanuel Col. 1609-18.

Voorganger in staatskerk 1620, 1629 geschorst wegens Puritanisme.

Congregationalist; werkte 1629-30 als schoolmeester samen met John Eliot; 1630 naar Nederlanden, 1633 New England, invloedrijk op religieus en politiek gebied.

Hooper, John (<1506-1555) O, <1517; BA 1519.

Bisschop van Gloucester 1551, met Worcester 1552.

Puritein, in 1539 naar continent om te ontkomen aan vervolging wegens ketterij; 1547-49 in Zurich, bevriend met Bullinger, correspondeerde met Bucer; 1549 terug in Engeland en leider radicalere hervormers; droeg door zijn houding bij aan het populariseren van radicale puriteinse visies.

Hughes, William: geen biografische gegevens beschikbaar.

Huit, Ephraim: geen biografische gegevens beschikbaar.

Hutcheson, George: geen biografische gegevens beschikbaar.

Jackson, Arthur (1593?-1666) C, Trinity Col. <1611; BA * MA 1617.

Voorganger in staatskerk 1617; 1662 uit ambt gezet.

Presbyteriaan na 1640, Royalist.

Jeffery, William: geen biografische gegevens beschikbaar.

Jessey, Henry (1601-1663) C, St. John's Col. 1618; BA 1623 MA 1626 Voorganger in staatskerk 1633-34; congregationalistisch voorganger 1637. Liet zich in 1645 overdopen en werd Particular Baptist, gematigd Fifth Monarchist, goed thuis in Hebreeuws en rabbijnica.

Joye, George (<1500-1553) C c1510; BA 1513 MA 1517 Fellow C, Peterhouse 1517-27. Naar Straatsburg 1527, Antwerpen 1534, waar hij Tyndale leerde kennen; 1535-42 terug in Engeland, waarna hernieuwde ballingschap.

King, Henry (1592-1669) O, Christ Church Col. 1609; BA 1611 MA 1614 BD

DD 1625. Archdeacon van Colchester 1617; bisschop van Chichester 1642.

Lane, Edward (1605-1685) C, St. John's Col. 1622; BA 1626 MA 1629. Voorganger in staatskerk.

Lalimer, Hugh (1485?-1555) C 1506; BA 1510 MA 1514 BD 1524 DD * Fellow C, Clare Hall 1510-Bisschop van Worcester 1535. Nam in 1539 ontslag uit protest tegen Six Articles Act; nam functie in 1540 weer op.

Laud, William (1573-1645) O, St. John's Col. 1589; BA 1594 MA 1598 BD 1604 DD 1608 Fellow O, St. John's Col. 1593-1610. President St. John's Col. 1611-21; bisschop van St. Davids 1621, Bath and Wells 1626, Londen 1628, aartsbisschop van Canterbury 1633. Arminiaan; gevangezet 1641; executie 1645.

Leigh, Edward (1602-1671) O, Magdalen Hall 1617; BA 1620 MA 1623. Parlements lid 1640-48; lid Westminster Assembly.

Puritein; tijdens burgeroorlog kolonel aan zijde van Parlement.

Lightfoot, John (1602-1675) C, Christ's Col. 1617; BA * MA * BD * DD 1652. Voorganger in staatskerk, Master St. Catherine Hall, C 1650-75.

Presbyteriaan; lid Westminster Assembly; autoriteit op gebied van Hebreeuws en rabbinica.

Love, Christopher (1618-1651) O, New Inn Hall 1635; BA 1639 MA 1642.

Presbyteriaans voorganger. Wegens verraad (contact met Charles II) terechtgesteld.

Marten, Anthonie (c1545-1597) C, Trinity Hall <1564; behaalde geen graad. In dienst van Elizabeth I sinds 1570.

Mason, Thomas (1580-1619) O, Magdalen Col. 1594; behaalde geen graad. Voorganger in staatskerk 1614.

Mather, Increase (1639-1723) Amerika, Harvard <1652; BA * MA 1656.

Fellow Harvard 1656-. President van Harvard College 1684.

Congregationalist; tussen 1657 en 1660 in Engeland en Ierland.

Maton, Robert (1607-1653?) O, Wadliam Col. 1623; BA 1627 MA 1630.

Voorganger in staatskerk. Puritein; sympathiseerde met Fifth Monarchy Men.

Mayer, John (1583-1664) C, Emmanuel Col. 1597; BA 1602 MA 1605 BD 1612 DD 1627. Voorganger in staatskerk 1609. Publiceerde commentaren op alle Bijbelboeken.

Mede, Joseph (1586-1638) C, Christ's Col. 1602; BA * MA 1610 BD 1618 Fellow C, Christ's Col. 1613-38. Lecturer Grieks.

Conformist; befaamd wegens encyclopedische kennis, correspondeerde met velen.

Menasseh ben Israel (1604-1657). Voorganger en leraar Joodse gemeente Amsterdam 1620; drukker en uitgever sinds 1626.

Monck, Thomas: General Baptist; geen biografische gegevens beschikbaar.

More, Henry (1614-1687) C, Christ's Col. 1631; BA 1635 MA 1639 Fellow C, Christ's Col. 1639-87.

Anniniaan; wees elke promotie af om zich aan studie te kunnen wijden.

Murton, John (c1587-c1626); geen academische opleiding.

General Baptist voorganger. Vertrok met John Smyth in 1608 naar Amsterdam, keerde in 1612 met Helwys terug naar Londen, volgde Helwys op als leider van de General Baptists; gevangezet 1616, in gevangenschap overleden.

Napier, John (1550-1617) Schot, St.Andrews 1563; BA ?.

Wiskundige, uitvinder van logaritmen; schreef Plaine Discovery als polemieek tegen Rome.

Nicholas, Edward: geen biografische gegevens beschikbaar.

Norrice, Edward (1584-1659) O, Magdalen Col. 1599; BA 1607 MA 1609.

Voorganger in staatskerk en schoolmeester.

Puritein; wegens problemen 1639 naar Amerika.

Norwood, Robert: geen biografische gegevens beschikbaar.

Oldenburg, Henry (1615?-1677) Bremen >1627; BA *.

Secretaris Royal Society 1660. In Engeland 1640-48; 1653-57; 1660-77.

- Overton, Richard** (< 1620->1663) C, Queen's Col. 1631 behaalde geen graad. Professioneel toneelspeler, politiek leider. Particular Baptist, Leveller; pamfletschrijver.
- Owen, John** (1616-1683) O, Queen's Col. 1631; BA 1632 MA 1635 DD 1653. Dean Christ Church Col., O 1651-60, Vice-Chancellor Oxford University 1652-58, in 1660 uit functies ontheven. Congregationalist sinds 1633, onder invloed van John Cotton; een van de meest vooraanstaande puriteinse theologen en verdedigers van het Calvinisme in Engeland.
- Page, Samuel** (1574-1630) O, Christ Church Col. 1587; BA 1591 MA 1594 BD 1604 DD 1611 Fellow O, Christ Church Col. 1591-97. Voorganger in staatskerk 1597.
- Pagitt, Ephraim** (1575?-1647) O, Christ Church Col. 1593; BA ? Voorganger in staatskerk 1601; linguïst. Presbyteriaan en Royalist.
- Palfreyman, Thomas** (-1589?) ?; BA ?. Conformist; leketheoloog, vooraanstaand in Engelse kerk.
- Parker, Robert** (1564?-1614) O, Magdalen Col. 1575; BA 1582 MA 1587 Fellow O, Magdalen Col. 1585-92. Voorganger in staatskerk 1592-1607. Puritein; problemen in 1607, en vlucht naar Nederlanden.
- Parker, Thomas** (1595-1677) O, Magdalen Col. <1611; BA * MA 1617. Voorganger 1634. Puritein; zoon van Robert Parker, studeerde tevens in Dublin en Leiden; 1634 naar New England.
- Parr, Elnathan** (<1580-1622) C, King's Col. 1593; BA 1597 MA 1601 BD 1615. Voorganger in staatskerk 1615. Calvinist.
- Paynell, Thomas** (c1508-c1562). Oorspronkelijk Augustijner monnik; vertaler.
- Pearson, John** (1613-1686) C, King's Col. 1632; BA 1635 MA 1639 BD * DD 1660 Fellow C, King's Col. 1634-40. Hoogleraar theologie C 1661-72; bisschop van Chester 1673. Conformist; voorganger in staatskerk 1640-61.
- Penington, Isaac** (1616-1679) C, Catherine Hall 1637; behaalde geen graad. Quaker sinds 1657, vooraanstaand, schoonvader van William Penn; tussen 1661-71 zesmaal gevangengezet.
- Perkins, William** (1558-1602) C, Christ's Col. 1577; BA * MA 1584 Fellow C, Christ's Col. 1584-94. Befaamd als prediker, grote reputatie als leraar. Sympathiseerde met Presbyterianen; werken zeer invloedrijk.
- Perrot, John** (-1671?); geen academische opleiding. Quaker-zending naar Paus 1657; gevangen in Rome 1658-61, schreef toen vele werken.
- Peter(s), Hugh** (1598-1660) C, Trinity Col. 1612; BA 1618 MA 1622. Voorganger in staatskerk 1623, geschorst 1628. Congregationalistisch voorganger 1629 in Nederlanden, 1636 in Massachusetts, 1641 terug in Engeland, invloedrijk onder Congregationalisten; terechtgesteld in 1660 wegens betrokkenheid bij executie Charles I.
- Petrie, Alexander** (1594?-1662) Schot, St.Andrews <1610; BA * MA 1615. Schoolmeester 1620-30; Presbyteriaans voorganger 1632. Presbyteriaan; uitgezonden als voorganger Schotse gemeente Rotterdam 1643.
- Powell, Vavasor** (1617-1670) O, Jesus Col. 1634; behaalde geen graad. Schoolmeester; rondreizend evangelist 1639. Congregationalist; Baptist sinds 1654; werkte sinds 1646 vooral in Wales; gevangen 1660-67, 1668-70.
- Prideaux, John** (1578-1650) O, Exeter Col. 1596; BA 1600 MA 1603 BD 1611 DD 1612 Fellow O, Exeter Col. 1601-15. Hoogleraar theologie 1615-1642, bisschop van Worcester 1641. Een van de Calvinisten, die een episcopaal kerkbestuur acceptabel achtten; leider van

tegenstand tegen Arminianen in Oxford; benoemd in Westminster Assembly, maar nam geen deel.

Prynne, William (1600-1669) O, Oriël Col. 1618; BA 1621.

Rechtenstudie Lincoln's Inn 1621; jurist 1628.

Leke-theoloog; fel tegenstander Arminianisme, publicaties sinds 1627; 1633 gevangengezet en 1640 op bevel van Parlement vrijgelaten. Sindsdien fel tegenstander van episcopaal bestuur en van aartsbisschop Laud. Vanaf 1644 fel verzet tegen Independenten; gevangen 1650-53. Na de Restoratie fel in aanval op voormalige machthebbers en verdedigde hij de Presbyterianen.

Ravis, Christian (1613-1677) Wittenberg; BA * MA * Fellow O, Magdalen Col. 1648-50. Geboren in Duitsland, studeerde in Wittenberg 1630-36; vertrok na een bezoek aan Oxford in 1638 naar Midden-Oosten, waar hij veel manuscripten verzamelde; hoogleraar in Upsala 1650.

Richardson, John (1580-1654) Dublin, Trinity Col. <1600; BA * MA * BD * DD 1614 Fellow Dublin 1600-10. Voorganger in staatskerk 1610; bisschop van Armagh 1633-41. Vluchtte in 1641 wegens Ierse opstand naar Engeland.

Robinson, Henry (1605?-1644?) O, St. John's Col. 1621; behaalde geen graad. Koopman. Non-conformist; tegenstander van Prynne's afwijzing van tolerantie.

Robotham, John (<1600->1660) C, Emmanuel Col. <1614; BA 1616.

Voorganger 1647; 1660 uit ambt gezet. Congregationalist.

Rogers, Thomas (<1561-1616) O, Christ Church Col. 1573; BA 1576.

Voorganger in staatskerk 1581; later Chaplain van aartsbisschop Bancroft.

Rollock Robert (1555?-1599) Schot, St. Andrews 1574; BA * MA *.

Hoogleraar theologie St. Andrews c1580; Edinburgh 1587.

Werd in 1583 hoofd van New College, Edinburgh (de latere Universiteit), dat door James VI was gesticht; invloedrijk binnen Schotse kerk: was synode-voorzitter 1590.

Ross, Alexander (1590-1654) Schot, Aberdeen 1604; BA ?

Schoolmeester 1616. Publiceerde over theologie, geschiedenis, filosofie.

Sadler, John (1615-1674) C, Emmanuel Col. 1630; BA 1633 MA 1638 Fellow C, Emmanuel Col. 1639-50. Master Magdalene Col., C, 1650-1660.

Sinds 1644 in overheidsdienst, lid Council of State 1653; in 1660 alle functies en bezittingen afgenomen.

Sandys, Edwin (1516?-1588) C, St. John's Col. <1537; BA 1539 MA 1541 BD 1547 DD 1549. Master St. Catherine Hall, C 1547-53 Bisschop van Worcester 1559, Londen 1570, aartsbisschop van York 1577.

Sympathiseerde met Puriteinen, vriend van Bucer; gevangen 1553; ballingschap in Antwerpen, Augsburg, Straatsburg, waar hij colleges Martyr bijwoonde 1554- 1559.

Sclater, William (1609-1661) C, King's Col. 1626; BA * MA 1630 BD * DD 1651 Fellow C, King's Col. 1629-33. Puriteïn, Calvinist.

Scudder, Henry (<1590-1652) C, Christ's Col. c1600; BA * MA 1606. Voorganger in staatskerk; lid Westminster Assembly. Presbyteriaan.

Seagar, John (<1602-1656) O, Wadham Col. c1614; BA 1617 MA 1620.

Voorganger in staatskerk.

Sedgwick, William (1610?-1669?) O, Pembroke Col. 1625; BA 1628 MA 1631.

Voorganger in staatskerk 1634. Puriteïn; steunde afwisselend Congregationalisten, Presbyterianen en Baptisten; conformeerde in 1663.

Shelford, Robert (-1627) ?; BA ?. Arminiaan.

Shepard, Thomas (1604-1649) C, Emmanuel Col. 1620; BA 1623 MA 1627.

Voorganger in staatskerk 1627, streng puriteïns. Congregationalistisch voorganger in Amerika 1634; betrokken bij zending onder Indianen.

Sherwin, William (1607-1687?) ?; BA ?.

Voorganger in staatskerk 1645; 1660 of 1662 uit ambt gezet.

Sibbes, Richard (1577-1635) C, St. John's Col. 1595; BA 1599 MA 1602 BD 1610 DD 1627 Fellow C, St. John's Col. 1601-09.

Lecturer C 1609, 1615 uit functie wegens Puritanisme; 1617 Gray's Inn Londen, een gemeenschap van juristen; 1626 Master St. Catherine's Hall, C. Calvinist; een van de meest geziene Puriteinen; beïnvloedde ondermeer John Cotton en Thomas Goodwin.

Smith, John (1563-1616) O, St. John's Col. 1577; BA * MA 1585 BD 1591 Puriteinse sympathieën.

Spencer, Sir Edmund: geen biografische gegevens beschikbaar.

Sprigge, Joshua (1618-1684) O, New Inn Hall/Edinburgh 1634; BA * MA 1639 Fellow O, All Souls Col. 1649-60. Voorganger 1643-49; volgens Yule, *Independents*, p.143, was hij een Congregationalist. Trok zich na Restoration terug.

Sterry, Peter (<1617-1672) C, Emmanuel Col. 1629; BA 1633 MA 1637 Fellow C, Emmanuel Col. 1636-49. Lid Westminster Assembly; Chaplain Cromwell 1649. Congregationalist, anti-presbyteriaans; gematigd Calvinist; leidde na Restoration een conventikel.

Strong, William (<1616-1654) C, Catherine Hall <1628; BA * Fellow C, Catherine Hall 1631-40. Voorganger in staatskerk 1640-43; lid Westminster Assembly 1645. Congregationalistisch voorganger 1647.

Sutton, Thomas (1585-1623) O, Queen's Col. 1602; BA 1606 MA 1609 BD 1616 DD 1620 Fellow O, Queen's Col. 1611-

Voorganger in staatskerk, bekend wegens anti-Roomse preken; Calvinist.

Sweeper, Walter: geen biografische gegevens beschikbaar. Anti-arminiaans.

Symonds, William (1556-1616?) O, Magdalen Col. 1573; BA 1578 MA 1581 BD * DD 1613 Fellow O, Magdalen Col. 1578-83.

Voorganger in staatskerk 1583.

Thorowgood, Thomas (c1600->1651) C, Queen's Col. c1615; BA * MA * BD 1624. Lid Westminster Assembly. Puritein.

Tillam, Thomas (<1620-c1676); geen academische opleiding. Particular Baptist voorganger. Tot 1637 Rooms-Katholiek; na 1660 Fifth Monarchist.

Tillinghast, John (1604-1655) C, Gonville and Caius Col 1621; BA 1625 Voorganger in staatskerk tot 1643. Congregationalist rond 1650; assistent van William Bridge in 1651; werd vooraanstaand Fifth Monarchist.

Tomlinson, William (<1620-1696) C, Trinity Col. 1632; BA ?

Quaker vanaf 1653.

Trapp, John (1601-1669) O, Christ Church Col. 1619; BA 1622 MA 1624.

Schoolmeester 1622; voorganger in staatskerk 1636. Koos zijde Parlement in Burgeroorlog; bekend prediker, geleerd commentaarschrijver.

Traske, John (1585-1626); geen academische opleiding.

Aanvankelijk schoolmeester, sinds 1611 voorganger in staatskerk 1611; voorganger onafhankelijke gemeente in Londen 1615. Wegens opvattingen over Sabbatswetten in 1617 gevangengezet; na herroeping van veroordeelde opvattingen in 1620 weer voorganger in staatskerk, 1627 nieuwe conflicten en gevangenschap, daarna lid congregationalistische gemeente.

Tuckney, Anthony (1599-1670) C, Emmanuel Col. 1613; BA 1617 MA 1620 BD 1627 DD 1649 Fellow C, Emmanuel Col. 1619-c1640.

Master Emmanuel Col, C 1645-53; St. John's Col., C 1653-61.

Puritein; hoogleraar theologie 1655-61; invloedrijk lid Westminster Assembly; neef van John Cotton.

Twisse, William (1578?-1646) C, New Col. 1596; BA 1600 MA 1604 BD 1612 DD 1614 Fellow C, New Col. 1598-1613.

Voorganger in staatskerk 1613, gematigd Puriteïn, die het Calvinisme tegen Arminianen verdedigde. Stond in opvattingen dicht bij Cotton. Sloeg een uitnodiging om hoogleraar theologie in Franeker te worden af. Werd in 1643 benoemd tot Prolocutor (voorzitter) van Westminster Assembly.

'Tymme, Thomas (<1570-1620) C, Pembroke Hall; behaalde geen graad. Voorganger in staatskerk; vertaler.

Tyndale, William (c1490-1536) O, Magdalen Hall 1510; BA 1512 MA 1515. Onder invloed van Luthers geschriften sinds 1523; 1524 naar Hamburg en bezocht Luther in Wittenberg 1525; vertaling Nieuwe Testament gedrukt 1526; naar Antwerpen 1529, waar hij in 1535 werd gevangengenomen en in 1536 terechtgesteld.

Usher, James (1581-1656) Dublin, Trinity Col. 1594; BA 1597? MA 1601 BD 1607 DD 1614 Fellow Dublin 1599-1605. Hoogleraar theologie 1607; bisschop van Meath 1621; aartsbisschop van Armagh 1625. Gematigd Calvinist.

Wall, Moses (<1600->1650) O, Exeter Coll <1611; BA 1613. Puriteïn.

Ward, Richard: geen biografische gegevens beschikbaar.

Weemse, John (1579?-1636) Schot, St.Andrews <1595; BA * MA 1600. Voorganger in staatskerk.

Bekend om zijn Bijbels-theologische studies, vooral over de Pentateuch.

Welsch, John (1570?-1622) Schot, Edinburgh <1584; BA * MA 1588.

Voorganger in staatskerk 1589; verbannen 1606. Schoonzoon van John Knox.

Whitfeld, Henry (<1610-1660?) *; BA * MA * BD *.

Voorganger in staatskerk. Non-conformist; 1639-1650 in New England.

Whitgift, John (1530?-1604) C, Pembroke Hall 1550; BA 1554 MA 1557 BD 1563 DD 1567 Fellow C, Peterhouse 1555-67.

Hoogleraar theologie Cambridge 1563-69, Master Trinity Col., C 1567-77, bisschop van Worcester 1577, aartsbisschop van Canterbury 1583.

Wilcox, Thomas (1549?-1608) O, St. John's Col. 1564?; BA ?.

Voorganger in staatskerk. Presbyteriaan, een van de opstellers van de Admonition to the Parliament (1572), gevangenschap 1572-73.

Willet, Andrew (1562-1621) C, Christ's Col. 1577; BA 1580 MA 1584 BD 1591 DD 1601 Fellow C, Christ's Col. 1583-88.

Voorganger in staatskerk. Calvinist; was zeer belesen, en een van de belangrijkste auteurs van anti-Roomse polemieken.

Williams, Griffith (1589?-1672) O, Christ Church Col. 1604, C, Jesus Col. 1605 BA 1606 MA 1609 BD 1616 DD 1621.

Voorganger in staatskerk vòòr 1608; bisschop van Ossory (Ierland) 1641, moest na een maand vluchten voor Ierse opstand; hervatte ambtsuitoefening in 1660. Kwam wegens zijn ecclesiologie meermalen in botsing met Puriteïnen; verdedigde gedurende de Burgeroorlog in meerdere geschriften de koning.

Williams, Roger (c1603-1683) C, Pembroke Hall <1625; BA 1627.

Voorganger. Separatist, 1630 naar Massachusetts; stichtte in 1635 na verbanning de kolonie Rhode Island. Actief in zendingswerk onder Indianen.

Wilson, Thomas (1563-1622) O, Queen's Col. 1581; BA 1584 MA 1586.

Voorganger in staatskerk 1586. Invloedrijk Puriteïn, Calvinist.

Wither, George (1588-1667) O, Magdalen Col. 1603; behaalde geen graad. Jurist; studie vanaf 1610, lid Lincoln's Inn 1615. Dichter en pamfletschrijver, vocht aan zijde Parlement.

BRONNEN

N.B. Het in het werk genoemde jaar van uitgave is vermeld; hierbij dient in rekening te worden gebracht, dat men de Juliaanse kalender hanteerde: het nieuwe jaar begon op 25 maart.

Adams, Thomas, *A Commentary or, Exposition upon the Divine Second Epistle Generall, Written by the blessed Apostle St. Peter*. London 1633. [**Peter**]

Allen, Thomas, *A Chain of Scripture Chronology; from the Creation of the World to the Death of Jesus Christ*. London 1659. [**Chain**]

Alsted, Johann Heinrich, *The Beloved City or, The Saints Reign on Earth a Thousand Yeares; Asserted, and Illustrated from LXV. places of Holy Scripture; Besides the judgement of Holy Learned men, both at home and abroad; and also Reason it selfe. Faithfully Englished; With some occasional notes; And the Judgement herein ... of some of our owne famous Divines*. [By William Burton] London 1642. [**Beloved City**]

Andrewes, Lancelot, *A Pattern of Catechistical Doctrine. Wherein many profitable Questions touching Christian Religion are handled, and the whole Decalogue succinctly and judiciously expounded*. London 1661. (in: *The Works of Lancelot Andrewes, sometime Bishop of Winchester. Vol. VI.* (Library of Anglo-Catholic Theology) Oxford 1854) Eerste druk in 1630. [**Pattern**]

Andrewes, Lancelot, *A Speech Delivered in the Starr-Chamber against the two Iudaicall Opinions of Mr. Traske. By the R. Honorable and R. Father in God, Lancelot, late Bishop of Winchester, deceased*. London 1629. (in: *Two Answers to Cardinal Perron and other Miscellaneous Works of Lancelot Andrewes, sometime Bishop of Winchester*. (ed. James Bliss; Library of Anglo-Catholic Theology) Oxford 1854) [**Traske**]

Annotations Upon all the Books Of The Old and New Testament; wherein The Text is Explained, Doubts Resolved, Scriptures Paralleled, and Various Readings observed. By the Joynt-Labour of certain Learned Divines, thereunto appointed, and therein employed, As is expressed in the Preface. London 1645. [**Annotations 1645**]

Annotations upon all the Books of the Old and New Testament: This Third, above the First and Second, Edition so enlarged, As they make an entire Commentary on the Sacred Scripture: The like never before published in English. London 1657. [**Annotations 1657**]

Anon., *Doomes-day: or, The great day of the Lords Judgment, proved by Scripture; and two other Prophecies, the one pointing at the yeare 1640. the other at this present yeare 1647. to be even neer at hand. With the gathering together of the Jews in great Bodies under Josias Catrius (in Illyria, Bithinia, and Cappadocia)for the conquering of the Holy Land*. London 1647. [**Doomes-day**]

Anon., *The Day of the Lord; or, Israels Return, With an humble presentation of the Divine Characters whereby this Wondetfull Day may seem very neer approaching*. London 1654. [**Day of the Lord**]

Anon., *The Jewes Message to Their Brethren in Holland; and a New Letter touching their further Proceedings sent from the Kingdom of Scotland ... Also, another Letter from Dr. Serarias, to Doctor Homes*. N.p. 1665. [**Message**]

Archer, John, *The Personall Reigne of Christ upon Earth. In a Treatise wherein is fully and largely laid open and proved, That Jesus Christ, together with the Saints, shall visibly possesse a Monarchical State and Kingdome in this World*. London 1642. [**Reigne**]

Bagshaw, Ed., *The Doctrine of the Kingdom and Personal Reign of Christ Asserted*

and Explained in An Exposition upon Zach. 14.5,9. N.p. 1669. **[Doctrine]**

Baillie, Robert, *A Dissuasive from the Errours Of the Time: Wherein the Tenets of the principall Sects, especially of the Independents, are drawn together in one Map, for the most part, in the words of their own Authors, and their maine principles are examined by the Touch-Stone of the Holy Scriptures.* London 1645. **[Dissuasive]**

Baker, Sir Richard, *Meditations and Disquisitions upon the Lords prayer.* London 1636. **[Meditations]**

Bale, John, *The first Examynacion of Anne Askewe, lately martyred in Smythfelde, by the Romysh Popes upholders, with the Elucydacyon of John Bale.* [Wesel] 1546. (in: *Select Works of John Bale, D.D., Bishop of Ossory.* (ed. Henry Christmas; The Parker Society) Cambridge 1849. **[Examynacion]**

Bale, John, *The Image of bothe churches after the moste wonderfull and heavenly Revelacion of Sainct Iohn the Evangelist* London 1547. (in: *Select Works of John Bale, D.D., Bishop of Ossory.* (ed. Henry Christmas; The Parker Society) Cambridge 1849. **[Image]**

Bargishai, Eleazar (=Paul Isaiah), *A Brief Compendium of the vain Hopes of the Jews Messias. The Ignorant Fables of their Rabbies, and the Confuting of the Jewish Religion.* London 1652. **[Compendium]**

Barlow, Thomas, *The Case of the Jews,* in: *Several Miscellaneous and Weighty Cases of Conscience, Learnedly and Judiciously Resolved By the Right Reverend Father in God, Dr. Thomas Barlow, Late Lord-Bishop of Lincoln.* London 1692. **[Case]**

Baxter, Richard, *The Life of Faith.* London 1660. **[Life]**

Becon, Thomas, *An Invective agaynste the moste wycked and detestable vice of swearing, compiled by Thomas Becon.* N.p. 1543. (in: *The Early Works of Thomas Becon, S.T.P. Chaplain to Archbishop Cranmer, Prebendary of Canterbury, etc. Being the Treatises published by him in the Reign of King Henry VIII.* (ed. John Ayre; The Parker Society) Cambridge 1843. **[Invective]**

Becon, Thomas, *The Displaying of the Popish Mass.* N.p. 1637. (in: *Prayers and other Pieces of Thomas Becon ...* (ed. John Ayre; The Parker Society) Cambridge 1844. **[Mass]**

Becon, Thomas, *The flower of godly prayers, very necessary to be used of the faythfull Christians in these our dayes for the safeguarde, health and comfort of all degrees and estates, newly made by Thomas Becon.* N.p. 1551. (in: *Prayers and other Pieces of Thomas Becon ...* (ed. John Ayre; The Parker Society) Cambridge 1844. **[Flower]**

The Bible and Holy Scriptures conteyned in the Olde and Newe Testament. Geneva 1562. **[Bible 1562]**

The Bible and Holy Scriptures conteyned in the Olde and Newe Testament. ("Breeches"- Bible) Geneva 1569. **[Bible 1569]** N.B.: De annotaties in deze uitgave zijn gelijk aan die van *Bible 1562.*

The Third Part of the Bible, (after some division) conteyning five excellent bookes ... Faithfully translated out of the Ebrewes, and expounded with most profitable Annotations upon the harder places. London 1580. **[Bible 1580]**

The Bible; That is, the Holy Scriptures conkind in the Olde and Newe Testament. London 1587. **[Bible 1587]**

The Holy Bible, Conteyning the Old Testament, and the New. Newly Translated out of the Originall tongues: and with the former Translations diligently compared and revised, by his Majesties speciall Commandement. Appointed to be read in Churches. (King James Version) London 1611. **[King James Version]**

Blacklach, John, *Conviction for the Jewes, and Confirmation and Comfort for*

Christians. Or that, Jesus Christ is the true Meſſiah, and is alreadie Come. London 1656. **[Conviction]**

Boys, John, *The Works of John Boys Doctor in Divinitie and Deane of Canterburie.* London 1622. **[Works]**

Bradford, John, *Meditation on the Kingdom of Christ.* London 1562?. (in: *The Writings of John Bradford MA., Fellow of Pembroke Hall, Cambridge, and Prebendary of St. Paul's, Martyr 1555, containing Letters, Treatises, Remains.* (ed. Aubrey Townsend; The Parker Society) Cambridge 1853. **[Meditation]**

Bradford, John, *The Restoration of all things.* London 1555?. (in: *The Writings of John Bradford MA., Fellow of Pembroke Hall, Cambridge, and Prebendary of St. Paul's, Martyr 1555, containing Letters, Treatises, Remains.* (ed. Aubrey Townsend; The Parker Society) **[Restoration]**

Brerewood, Edw., *Enquiries Touching the Diversity of Languages, and Religions through the cheife parts of the world.* London 1614. **[Enquiries]**

Brett, Samuel, *A Narrative of the Proceedings of a great Council of Jews, assembled in the Plain of Ageda in Hungary ... to examine the Scriptures concerning Christ, on the Twelfth of October, 1650.* London 1655. (in: *The Harleian Miscellany: A Collection of scarce, curious, and entertaining Pamphlets and Tracts, as well in Manuscript as in Print.* Ed. William Oldys and Thomas Park. Vol. I. London 1808) **[Narrative]**

Bridge, William, *Chnsts coming Opened in a Sermon Before the Honorable House of Commons in Margarets Westminster: May 17. 1648,* in: *Twenty one several Books of Mr. William Bridge ... Collected into Two Volumes.* Vol. I. London 1648. **[Coming]**

Brightman, Thomas, *The Revelation of S. Iohn: Containing an Exposition of the whole book of The Revelation of Saint John, Illustrated with Analysis and Scholions. Wherein the sence is opened by the Scriptures, and the event of things fore-told, shewed by Histories. The third Edition Corrected and amended.* Leyden 1616. **[Revelation]** Eerste editie Amsterdam 1611,

Brightman, Thomas, *The Workes of that Famous, Reverend, and Learned Divine Mr. Tho: Brightman: viz. A Revelation of the Apocalyps: Containing an Exposition of the whole book of The Revelation of Saint John, Illustrated with Analysis and Scholions. Wherein the sence is opened by the Scripture, and the event of things foretold, shewed by History. Whereunto is added, A most comfortable Exposition of the last and most difficult part of the Prophetie of Daniel, Wherein the restoring of the Jews, and their calling to the faith of Christ, after the utter overthrow of their three last Enemies, is set forth in lively colours. Together with a Commentary on the whole Book of Canticles, or Song of Salomon.* London 1644. **[Workes]**

Brinsley, John, *Tears for Ierusalem; or The compassionate Lamentation of a tenderhearted Saviour over a rebellious and obdurate people.* London 1656. **[Tears]**

Brocardo, Giacopo, *The Revelation of S. Ihon reveled, written in Latine and Englished by James Sanford.* London 1582. **[Revelation]**

Broughton, Hugh, *A Comment upon Coheleth or Ecclesiastes: Framed for the instruction of Prince Henri Our hope.* [Amsterdam] 1605. **[Coheleth]**

Broughton, Hugh, *A Declaration unto the Lordes, of the Iewes desire these fiftene yeres for Ebrew explication of our Greke Gospell: hindered by a brase of wicked selly DD: whereof the God of Iewes and Gentiles hath payd the one: and will pay the other: when he hath detected who he is.* [Middelburg?] 1611. **[Declaration 1611]**

Broughton, Hugh, *A Most Humble Supplication unto the King, For present performance of long purposed allowance, to open the Law in the letter and tongue of Adam: for Iewes and all the sonnes of Adam.* [Middelburg?] 1609. **[Supplication]**

1609]

Broughton, Hugh, *A Petition to the King. For Authority and Allowance to expound the Apocalyps in Hebrew and Greke.* [Amsterdam] 1611. [**Petition**]

Broughton, Hugh, *A Require of Agreement To the grounds of Divinitie studie: wherein great Scholars falling, and being caught of Iewes disgrace the Gospel: and trap them to destruction.* [Middelburg] 1611. [**Require**]

Broughton, Hugh, *A Revelation of the holy Apocalyps.* [Amsterdam] 1610. [**Revelation**]

Broughton, Hugh, *A Seder Olam, that is: Order of the worlde: or yeeres from the fall to the restoring.* N.p. 1594. [**Seder Olam**]

Broughton, Hugh, *Iob. A Colon-Agrippina studie of one moneth, for the metricall translation: But of many yeres, for Ebrew difficulties.* N.p. 1610. [**Iob**]

Broughton, Hugh, *The Works of the Great Albionean Divine, renown'd in many Nations For rare Skill in Salems and Athens Tongues, And Familiar Acquaintance with all Rabbinicall Learning, Mr. Hugh Broughton.* (ed. John Lightfoot) London 1662. [**Works**]

Bucer, Martin, *Mataphrases et Enarrationes perpetuae Epistolarum D. Pauli Apostoli, quibus singulatim Apostoli omnia, cum argumenta, tum sententiae et verba, ad auctoritatem D. scripturae, fidemque Ecclesiae catholicae tam priscae quam presentis, religiose ac paulo fusius excutuntur. Tomus Primus. Continens metaphrasim en enarrationem in Epistolam ad Romanos.* Argentorati 1586. [**Ad Romanos**]

Bulkley, Peter, *The Gospel-Covenant; or, The Covenant of Grace opened. Preached in Concord in New-England by Peter Bulkeley, sometimes fellow of Saint Johns Colledge in Cambridge. The Second Edition, much enlarged, and corrected by the Author.* London 1651. [**Gospel-Covenant**]

Bullinger, Heinrich, *A Hundred Sennons upon the Apocalyps of Jesu Christe.* (transl. John Daus) London 1561. [**Sermons**]

Bullinger, Heinrich, *Of the end of the world and the Iudgement of our Lord Jesus Christe to come, and of the moste grevous perils of this our most corrupt age or time, preached in latin and now lately englished by T Potter.* N.p. [1580?] [**End**]

Bullinger, Heinrich, *The Decades of Henry Bullinger* (4 vols.). (ed. Thomas Harding; The Parker Society) Cambridge 1849-52. [**Decades**]

[Buonaccorsi, Andrea], *Newes from Rome. Of two mightie Armies, as well footemen as horsmen: The first of the great Sofy, the other of an Hebrew people, till this time not discovered, comming from the Mountaines of Caspij, who pretend their warre is to recover the Land of Promise, and expell the Turks out of Christendome. With their multitude of Souldiers, and new invention of weapons. Also certaine prophecies of a Iew serving to that Armie, called Caleb Shilocke, prognosticating many strange accidents, which shall happen the following yeere, 1607. Translated out of Italian into English, by W.W.* [London 1606]. (in: Sokolow, *Zionism*, Vol.2, Appendix XXV, p.190-206) [**Newes from Rome**] Eerste editie London 1563 onder de titel: *Newes come latle from Pera...*

Burgess, Anthony, *A Demonstration of the Day of Judgment, against Atheists and Hereticks.* London 1657. [**Judgment**]

Burroughs, Jeremiah, *A Glimpse of Sions Glory: or, The Churches Beautie specified.* London 1641. [**Glimpse**] (Zie voor de toewijzing aan Burroughs: Christianson, *Reformers*, p.251)

Burroughs, Jeremiah, *Jerusalems Glory Breaking forth into the World, Being a Scripture Discovery Of the New Testament Church, In the Latter Days Immediately*

- before the Second Coming of Christ.* London 1675. **[Jerusalems Glory]**
- Burton, Henry, *The seven vials. Or A briefe and plaine Exposition upon the 15: and 16: Chapters of the Revelation, very pertinent and profitable for the Church of God in these last times.* London 1628. **[Vials]**
- Busher, Leonard, *Religious Peace: Or A Pica for Liberty of Conscience ... Printed in the Yeare 1614.* London 1646. (in: Edward Bean Underhill, *Tracts on liberty of conscience and persecution 1614-1661.* London 1864) **[Peace]**
- Byfield, Nicholas, *The Rule of Faith: or, An Exposition of the Apostles Creed ...* London 1626. **[Rule]**
- Calvert, Thomas, *The blessed Jew of Marocco: Or, A Blackmoor made White. Being a demonstration of the true Messias out of the Law and Prophets, by Rabbi Samuel a Jew, turned Christian ... now Englished. To which are annexed a Diatriba of the Jews sins, and their miserie all over the world ...* York 1648. **[Jew]**
- Calvin, John, *A Harmonie upon the three Evangelists, Matthew, Mark and Luke, with the Commentarie of M. John Calvine. Faithfullie translated out of Latine into English, by E. P..* London 1584. **[Harmonie]**
- Calvin, John, *A Commentarie upon the Epistle of Saint Paul to the Romanes, written in Latine by M. Iohn Calvin, and newly translated by Christopher Rosdell preacher.* London 1583. **[Romanes]**
- Calvin, John, *The Holy Gospel of Jesus Christ, according to John, with the Commentary of M. Iohn Calvine: Faithfully translated out of Latine into Englishe by Christopher Fetherstone, student in Divinitie.* London 1584. **[John]**
- Calvin, John, *The Institution of Christian Religion, written in Latine by maister Ihon Calvin, and translated into Englysh according to the authors last edition.* London 1561. **[Institution]**
- Canne, John, *A Voice From the Tempte to the Higher Powers.* London 1653. **[Voice]**
- Cartwright, Johanna and Ebenezer, *Petition for readmission of the Jews.* N.p. 1649. (in: Lucien Wolf, *The Re-Settlement of the Jews in England.* London 1888) **[Petition]**
- [Cartwright, Thomas?], *A Plaine Explanation of the whole Revelation of Saint John. Very necessary and comfortable in these dayes of trouble and affliction in the Church. Penned by a faithfull Preacher, now with God, for more private use, and now published for the further benefit of the people of God.* London 1622. **[Revelation]**
- Cary, Mary, *A new and more exact Mappe or, Description of New Jerusalems Glory when Jesus Christ and his Saints with him shall reign on earth a Thousand years and possess all Kingdoms.* London 1651. **[Mappe]**
- Cary, Mary, *The Little Horns Doom and Downfall: or a Scripture-Propheisie of King James, and King Charles, and of this present Parliament unfolded.* London 1651. **[Doom]**
- Chardon, John, *A Sermon preached in S. Peters Church in Exceter ... of the second comming of Christ unto iudgement, and of the end of the world.* London 1580. **[Sermon]**
- Clapham, Henoeh, *A Chronological Discourse touching 1 The Church. 2 Christ. 3 AntiChrist. 4 Gog and Magog. etc.* London 1609. **[Discourse]**
- Collier, Thomas, *A Brief Answer To some of the Objection and Demurs Made against the coming in and inhabiting of the Jews in this Common-wealth.* London 1656. **[Brief Answer]**
- Collier, Thomas, *The Glory of Christ and the Ruine of Antichrist, Unvaild, as they are held forth in Revelation, by the Seales, Trumpets and Vialls.* N.p. 1647. **[Glory]**
- Cooper, Thomas, *The Blessing of Iapheth, proving the Gathering in of the Gentiles, and Finall Conversion of the Iewes.* London 1615. **[Blessing]**

- Corranus, Antonie [=Antonio del Corro], *A Theological Dialogue. Wherein the Epistle of S. Paul the Apostle to the Romanes is expounded.* London 1575. [**Romanes**]
- Cotton, John, *A Brief Exposition Of the whole Book of Canticles, or, Song of Solomon; lively describing the Estate of the Church in all the Ages thereof, both Jewish and Christian, to this day: And Modestly pointing at the Gloriousnesse of the restored Estate of the Church of the Iewes, and the happy accesse of the Gentiles, in the approaching daies of Reformation when the Wall of Partition shall bee taken away.* London 1642. [**Canticles 1642**]
- Cotton, John, *A Brief Exposition with Practical Observations Upon the whole Book of Canticles.* London 1655. [**Canticles 1655**]
- Cotton, John, *The Churches Resurrection, or the Opening of the Fift and sist verses of the 20th Chap. of the Revelation.* London 1642. [**Resurrection**]
- Cotton, John, *The Powring out of the Seven Vials: or an Exposition, of the 16. Chapter of the Revelation, with an Application of it to our Times.* London 1642. [**Vials**]
- Cowper, William, Pathmos; or, A Commentary on the Revelation of Saint Iohn. London 1623. (in: *The Workes of Mr. William Cowper Late Bishop of Galloway.* London 1623. [**Pathmos**] Eerste editie 1619.
- Cranmer, Thomas, *Miscellaneous Writings and Letters of Thomas Cranmer, Archbishop of Canterbury, Martyr 1556.* (ed. John Edmund Cox; The Parker Society) Cambridge 1846. [**Writings**]
- Crowe, William, *An Exact Collection or Catalogue of our English Writers on the Old and the New Testament, either in whole, or in part.* London 1663. [**Collection**]
- Danaeus, Lambertus, *A Fruitfull Commentarie upon the twelve Small Prophets, Briefe, Plaine, and Easie, Going over the same verse by verse ... newly turned into English by John Stock-wood Minister and Preacher at Tunbridge.* Cambridge 1594. [**Small Prophets**]
- Day, William, *A Paraphrase and Commentary upon the Epistle of Saint Paul to the Romans.* London 1666. [**Romans**]
- Deios, Laurence, *That the Pope is That Antichrist: and An answer to the Obiections of Sectaries, which condemne this Church of England.* London 1590. [**Antichrist**]
- Dent, Arthur, *The Ruine of Rome: or An Exposition upon the whole Revelation.* London 1603. [**Ruine**]
- Dickson, David, *A Brief Exposition of the Evangel of Jesus Christ According to Matthew. The Third Edition.* London 1651. [**Matthew**]
- Dickson, David, *An Exposition of all St. Pauls Epistles, together With an Explanation of those other Epistles of the Apostles, St. James, Peter, John and Jude: Wherein the sense of every Chapter and Verse is Analytically unfolded, and the Text enlightened.* London 1659. [**Epistles**]
- Dove, John, *A Sermon preached at Pauls Crosse the 3. of November 1594 intreating of the second comming of Christ, and the disclosing of Antichrist.* N.p. [1594]. [**Sermon**]
- Dove, John, *The Conversion of Salomon. A Direction to holinesse of life, Handled by way of Commentarie upon the whole Booke of Canticles.* London 1613. [**Canticles**]
- Draxe, Thomas, *An Alarum to the Last Iudgement. Or an exact discourse of the second comming of Christ, and of the generall and remarkable Signes and Forerunners of it past, present, and to come; soundly and soberly handled, and wholesomely applied.* London 1615. [**Alarum**]
- Draxe, Thomas, *The Generall signes and forerunners of Christs comming to iudgement, soundly and sincerely collected out of holy Scripture, and serving as well*

to awaken the drowsie and slumbering Protestant, as to comfort and revive the Godly and afflicted Christian. N.p. 1608. **[Signes]**

Draxe, Thomas, *The Worldes Resurrection or The generall calling of the Jewes, A familiar Commentary upon the eleventh Chapter of Saint Paul to the Romaines.* London 1608. **[Resurrection]**

Durant, John, *Christs Appearance the Second Time for the Salvation of Beleevers.* (in: idem, *The Salvation of the Saints by the Appearance of Christ, 1 Now in Heaven, 2 Hereafter from heaven ...*). London 1653. **[Appearance]**

Durham, James, *A Commentarie Upon the Book of the Revelation.* London 1658. **[Revelation]**

Dury, John, *A Case of Conscience; Whether it be lawful to admit Jews into a Christian-Commonwealth.* London 1656. (in: *The Harleian Miscellany*, ed. William Oldys and Thomas Park, Vol VII. London 1811) **[Conscience]**

Dury, John, *An Epistolicall Discourse Of Mr. John Dury, To Mr. Thorowgood. Concerning his conjecture that the Americans are descended from the Israelites. With the History of a Portugall Iew, Antonie Montezinos, attested by Manasseh ben Israel, to the same effect.* (in: Thorowgood, *Iewes in America*) **[Epistolicall Discourse]**

[Dury, John], *An Information concerning The Present State of the Jewish Nation in Europe and Judea. Wherein The footsteps of Providence preparing a way for their Conversion to Christ, and for their Deliverance from Captivitie, are discovered.* London 1658. **[Information]**

Dury, John, *A Seasonable Discourse Written by Mr. John Dury upon The earnest request of many, briefly showing these Particulars: (1) What the Grounds and Methods of our Reformation ought to be in Religion and Learning; (2) How even in these times of distraction, the Work may be advanced By the Knowledge of Oriental tongues and Jewish mysteries, By an Agency for Advancement of Universal Learning.* London 1649. **[Seasonable Discourse]**

E(achard), J(ohn), *The Great Day at the Dore. And He cometh with Clouds that shall judge the Quick and the Dead, and reigne on the Earth with all his Saints. Against all those Cabalisticall Millenaries, and Jew restorers for a thousand yeares ...* London 1648. **[Great Day]**

E(achard), J(ohn), *The Great Deliverance of the Whole House of Israel. What it truly is, by whom it shall be performed, and in what Year. Declared plainly by the word of God. In Answer to a Book called, The Hope of Israel. Written by a Learned Jew of Amsterdam Named Menasseh ben Israel.* London 1652. **[Deliverance]**

E(achard), J(ohn), *The Land of Promise, and The Covenant thereof: Explained by certaine questions and propositions propounded.* London 1641. **[Promise]**

Eliot, John / Thomas Mayhew, *The Glorious Progress of the Gospel, amongst the Indians in New England. Manifested by three Letters, under the hand of that famous Instrument of the Lord Mr. John Eliot, And another from Mr. Thomas Mayhew jun. ... Together, With an Appendix to the foregoing Letters, holding forth Conjectures, Observations, and Applications. By I[ohn] D[ury] Minister of the Gospell. Published by Edward Winslow.* London 1649. (in: *Collections of the Massachusetts Historical Society. Vol. IV of the third series: Tracts relating to the Attempts to convert to Christianity the Indians of New England.* Cambridge (Mass.) 1834) **[Progress]**

Elton, Edward, *A plaine and easie exposition upon the Lords Prayer in Questions and Answers.* London 1624. **[Lords Prayer]**

Erasmus, Desiderius, *The first tome or volume of the Paraphrase of Erasmus upon the newe testamente.* London 1548. **[Paraphrase, Vol.1]**

Erasmus, Desiderius, *The seconde tome or volume of the Paraphrase of Erasmus upon*

the newe testamente. London 1549. [**Paraphrase, Vol.2**]

Evelyn, John, *The History of Sabatai Sevi, The Pretended Messiah of the Jewes, In the Year of our Lord, 1666.* (in: idem, *The History of the Three late famous Impostors*. London 1669) [**Sabbatai**]

Fell, Margaret, *A Call unto the Seed of Israel, That they may come out of Egypts Darkness, and House of Bondage, unto the Land of Rest*. London 1668. [**Call**]

Fell, Margaret, *A Loving Salutation to the seed of Abraham among the Jewes: where ever they are scattered up and down the face of the earth. And to the seed of Abraham among all people upon the face of the earth*. London 1657. [**Salutation**]

Fell, Margaret, *For Manasseth Ben Israel. The Call of the Jewes out of Babylon*. London 1656. [**Manasseth**]

Fermer, Dudley, *The Song of Songs, That is, the most excellent song which was Solomons, translated out of the Hebrue into Englishe meeter, with as little libertie in departing from the wordes as any plaine translation in prose can use: and interpreted by a short commentarie*. Middleburgh 1587. [**Song**]

Finch, Sir Henry, *Exposition of the Song of Salomon: called Canticles. Together with Profitable Observations, collected out of the same. Perused and published by William Gouge, Preacher of Gods Word in Black-Friers, London*. London 1615. [**Song**]

Finch, Sir Henry, *The Sacred Doctrine of Divinitie, gathered out of the worde of God*. [Middelburg] 1599. [**Doctrine**]

Finch, Sir Henry, *The Summe of Sacred Divinitie*. London n.d. (vòdr 1621) [**Summe**]

Finch, Sir Henry, *The Worlds Great Restauration. Or The Calling of The Iewes, and (with them) of all the Nations and Kingdomes of the earth, to the faith of Christ. Published by William Gouge, B. of D.*. London 1621. [**Restauration**]

Forbes, Patrick, *An Exquisite Commentarie upon the Revelation of Saint John*. London 1613. [**Revelation**]

Forbes, Patrick, *A Learned Commentarie upon the Revelation of Saint John, wherein both the course of the whole booke, as allo the more abstruse and hard places thereof, are more clearly and evidently explained then heretofore they have been. Newly corrected, and the defectes and errors of the first Edition, supplied and amended*. Middelburg 1614. [**Learned Commentarie**]

Fox, George, *A Declaration to the Jews, for them to read over: in which they may see that the Messiah is come, according to their own Profets, and Gabriel the Angel, and according to their own Number of Time and Years, out of Daniel 9*. London 1661. (in: *The Works of George Fox. Vol. IV*. Philadelphia 1831) [**Declaration**]

Fox, George, *A Visitation to the Jews. From them whom the Lord hath visited from on High, among whom he hath performed his Promise made to Abraham, Isaac, and Jacob*. London 1656. (in: *The Works of George Fox. Vol. IV*. Philadelphia 1831) [**Visitation**]

Foxe, John, *A Sermon preached at the Christening of a certaine Iew at London, by John Foxe. Containing an exposition of the xi. Chapter of S. Paul to the Romanes. Translated out of Latine into English by James Bell*. London 1578. (in: *The English Sermons of John Foxe. Facsimile reproductions with an introduction by Warren W. Wooden*. New York 1978) [**Sermon**]

Foxe, John, *Eicasmī seu meditationes in sacram Apocalypsin*. (ed. Samuel Foxe) London 1587. [**Eicasmī**]

Foxe, John, *The Acts and Monuments of John Foxe. Fourth edition: revised and corrected, with appendices, glossary, and indices, by the Rev. Josiah Pratt*. (8 Vols.) London n.d. [**Acts**]

Frewen, John, *Certaine Sermons vpon the 2, 3, 4, 5, 6, 7, and 8. Verses of the eleventh*

- Chapter of S. Paule his Epistle to the Romans.* London 1612. [**Romans**]
- Fulke, William, *Praelections upon the Sacred and holy Revelation of S. John.* (transl. George Gifford) London 1573. [**Revelation**]
- Fuller, Thomas, *A Pisgah-sight of Palestine and The Confines thereof with the Historie of the Old and New Testament acted thereon.* London 1650. [**Pisgah-sight**]
- Geveren, Sheltco a, *Of the ende of this world, and the second comming of Christ.* (transl. Thomas Rogers) London 1577. [**Ende**]
- Gifford, George, *Fifteene Sermons upon the Song of Salomon.* London 1598. [**Song**]
- Gifford, George, *Sermons upon the whole booke of the Revelation.* London 1596. [**Revelation**]
- Goodwin, Thomas, *A Sermon of the Fifth Monarchy. Proving by Invincible Arguments, That the Saints shall have a Kingdome here on Earth, Which is yet to come, after the Fourth Monarchy is destroy'd by the Sword of the Saints, the followers of the Lamb.* London 1654. [**Sermon**]
- Goodwin, Thomas, *The Works of Thomas Goodwin, D.D. Sometime President of Magdalene College, Oxford.* (Nichol's Series of Standard Divines. Puritan Period) Edinburgh 1861-1866. [**Works**]
- Goodwin, Thomas, *An Exposition of the Revelation.* London 1639. (in: Works, Vol. III) [**Revelation**]
- Gouge, William, *A Guide to goe to God: or, an explanation of the Perfect Patterne of Prayer, The Lordes Prayer.* London 1626. [**Guide**]
- Gouge, William, *A Learned and very useful Commentary on the whole Epistle to the Hebrewes.* London 1655. [**Hebrewes**]
- Gouge, William, *The Progresse of Divine Providence.* London 1645. [**Progresse**]
- Gower, Stanley, *Things Now-a-doing: or, The Churches Travaile Of the Child of Reformation now-a-bearing.* London 1644. [**Things**]
- Grebner, Paul, *A brief Description Of the future History of Europe, from Anno 1650 to An. 1710 ... Manuscript of Paul Grebner extant in Trinity Colledge Library in Cambridge.* N.p. 1650. [**Brief Description**]
- Greenham, Richard, *The Workes, fifth edition.* London 1612. [**Workes**] Eerste editie 1599.
- Greenhill, William, *The Exposition Continued Upon The Nineteen last Chapters of the Prophet Ezekiel, with Many useful Observations thereupon, Delivered in several Lectures in London.* London 1662. [**Ezekiel**]
- Griffiths, John (ed.), *The Two Books of Homines appointed to be read in Churches.* (2 Vols.) Oxford 1859. (Oorspr. 1547 en 1563) [**Homines**]
- Guild, Willliam, *Loves Entercours between The Lamb and his Church. Or, A clear Explication and Application of the Song of Solomon.* London 1658. [**Entercours**]
- Guild, William, *The Harmony of all the Prophets: Breathing with one mouth the mysterie of Christs comming: and of that Redemption which by his Death hee was to accomplish: To confirme the Christian; and convince the Iew.* London 1619. [**Harmony**]
- Guild, William, *The Sealed Book Opened, or A clear Explication Of the Prophecies Of the Revelation.* London 1656. [**Sealed Book**]
- [Hall, Edmund] *Testis-mundus Catholicus Scotanglo-Britanicus, Manus Testium movens: or, A Presbyteriall Glosse Upon many of those obscure prophetick Texts ... Which point at The Great Day of the Witnesses Rising, Antichrists ruine, and the Jews conversion, neare about this time.* N.p. 1651. [**Manus**]
- Hall, Joseph, *Salomons Divine Arts ... Drawne into Method, out of his Proverbs and Ecclesiastes. With an open and plaine Paraphrase, upon the Song of Songs.* London

1609. **[Song]**

Hall, Josef, *The Revelation Unrevealed. Concerning The Thousand-Yeares Reigne of the Saints with Christ upon Earth. Laying forth the weak Grounds, and stronge Consequences of the plausible, and too-much received Opinion.* London 1650.

[Revelation]

Hall, Joseph, *The Works of the Right Reverend Joseph Hall, D.D. Bishop of Exeter and afterwards of Norwich.* (e.d. Philip Wynter) Oxford 1863. **[Works]**

Hall, Thomas, *A Practical and Polemical Commentary Or, Exposition upon the Third and Fords Chapters of the latter Epistle of Saint Paul to Timothy.* London 1658.

[Timothy]

Hall, Thomas, *Chiliasto-mastix redivivus, Sive Homesus enervatus. A confutation of the Millenarian Opinion ...* London 1658. **[Chiliasto-mastix redivivus]**

Hammon, George, *Syons Redemption, and original sin Vindicated.* London 1658.

[Syons Redemption]

Hammon, George, *Syons Redemption Discovered.* London 1655. **[Redemption Discovered]**

Hammon, George, *The Good Ancient Laws and Statutes of King Jesus Vindicated. Wherein in proved by several Scriptures, and several Grounds and Reasons drawn from Scriptures, That all the Laws, Statutes, and Ordinances of King Jesus, given forth in his last Will and Testament, are practicable, and to be practised by the Lords People in all Ages, until the Worlds end, or till the second Coming of the Lord Jesus Christ to Judgment.* London 1660. **[Laws]**

Hammond, Henry, *A Paraphrase, and Annotations Upon all the Books of the New Testament. Briefly explaining all the difficult places thereof.* London 1653.

[Paraphrase]

Hammond, Henry, *A Practicall Catechisme.* Oxford 1645. **[Catechisme]**

Harrison, John, *The Messiah already come. Or Profes of Christianitie, both out of the Scriptures, and auncient Rabbis, to convince the Iewes, of their palpable, and more then miserable blindnesse ... Written in Barbarie, in the yeare 1610, and for that cause directed to the dispersed Iewes of that Countrie, and in them to all others now groaning under the heavy yoake of this their long and intollerable captivitie, which yet one day shall have an end: (as all other states and conditions in the World, they have their periods) even when the fulnesse of the Gentiles is come in, and when that vayne shall be taken away from their hearts, as is prophecied.* Amsterdam 1619. **[Messiah]**
Eerste editie 1613.

Hartlib, Samuel, *Clavis Apocalyptica: or, the Revelation Revealed: In which the great Mysteries in the Revelation of St. John, and the Prophet Daniel are opened; it beeing made apparent that the Prophetical Numbers come to an end with the Year of our Lord 1655. Written by a Germane D.D. and for the rareness of the Subject, and benefit of the English Nation, Translated out of High Dutch. ... The second Edition, much Inlarged, and many things explained for the Capacitie of the weaker sort.* London 1651. **[Clavis]**

[Hartlib, Samuel], *England's Thankfulnesse, or An Humble Remembrance presented to the Committee for Religion in the High Court of Parliament for that happy Pacification betweene the two Kingdomes. By a faithful well-wisher to this Church and Nation. Wherein are sumarily discovered a naive and most subtile Plot of the Pope and his conclave against Protestancy. Their true method and policy how to undermine the same. The best and principal meanes of reestablishing the Palatin House and preserving all Evangelical Churches. As likewise three special Instruments of the publique goud in the ways of Religion Learning and the Preparatives for the*

conversion of the Jewes. London 1642. (in: Webster, *Hartlib*, p.90-97)

[Thankfulness]

Harvey, John, *A Discursive Probleme concerning Prophetes, How far they are to be valued, or credited, according to the surest rules, and directions in Divinitie, Philosophie, Astrologie, and other learning ...* London 1588. **[Prophetes]**

Hayne, Thomas, *Christs Kingdome on Earth, Opened according to the Scriptures. Herein is examined, What Mr. Th. Brightman, Dr. J Alstede, Mr. I. Mede, Mr. H. Archer, The Glympse of Sions Glory, and such as concur in opinion with them, held concerning the thousand years of the Saints Reign with Christ, And of Satans binding: Herein also their Arguments are answered.* London 1644. **[Kingdome]**

Helwys, Thomas, *The Mistery of Iniquitie.* [Amsterdam?] 1612. (Facsimile edition by H. Wheeler Robinson, London 1935) **[Iniquitie]**

Hicks, William, *The Revelation Revealed. Being a Practical Exposition On the Revelation of St. John. Whereunto is annexed a small Essay, Entituled Quinto-Monarchiae ..* London 1659. **[Revelation]**

Holland, Hezekiah, *An Exposition or, A short but full, plaine, and perfect Epitome of the most choice Commentaries Upon the Revelation of Saint John. Especially of the most learned and judicious Authors, as Bullinger of Helvetia, Francis Iunius, Thomas Brightman, Aug. Marlorate, Aug. de Civitate dei, but especialty (among many) the excellent and learned David Pareus.* London 1650. **[Revelation]**

Ho(l)mes, Nathanael, *A Commentary Literal or Historical, and Mystical or Spiritual On the whole Book of Canticles.* (in: *The Works of Dr. Nathanael Homes.* Londen 1652) **[Canticles]**

Ho(l)mes, Nathanael, *Miscellanea: Consisting of Three Treatises.* London 1666. **[Miscellanea]**

Ho(l)mes, Nathanael, *The Resurrection Revealed: or The Dawning of the Day-Star, About to rise, and radiate a visible incomparable Glory, far beyond any, since the Creation, upon the Universal Church on Earth, For a Thousand yeers Yet to come, before the ultimate Day, of the General Judgement.* London 1653. **[Resurrection]**

Ho(l)mes, Nathanael, *The Resurrection-Revealed Raised, Above Doubts, and Difficulties in Ten Exercitations.* Londen 1661. **[Raised]**

Hooker, Thomas, *An Exposition of the Principles of Religion.* London 1645. **[Exposition]**

Hooker, Thomas, *Heavens Treasury Opened in a Fruitfull Exposition of the Lords Prayer.* London 1645. **[Treasury]**

Hooper, John, *An Answer unto my lord of wynchesters booke intylyd a detection of the devyls Sophistrye wherwith he robbith the unlernyd people of the true byleaf in the moost blessyd sacrament of the aulter made by Johan Hopen Zurich 1547.* (in: *Early Writings of John Hooper, D.D.* (ed. Samuel Carr; The Parker Society) Cambridge 1843. **[Answer]**

Hooper, John, *Certeine comfortable Expositions of the constant Martyr of Christ, M. John Hooper, Bishop of Gloucester and Worcester, written in the time of his tribulation and imprisonment, upon the XXIII, LXII, LXXIII, and LXXVII psalmes of the prophet David.* London 1580. (in: *Later Writings of Bishop Hooper, together with his letters and other pieces.* (ed. Charles Nevinson; The Parker Society) Cambridge 1852. **[Expositions]**

H[ughes], W[illiam], *Anglo-Judaeus, or the History of the Jews, Whilst here in England. Relating to their Manners, Carriage, and Usage, from their Admission By William the Conqueror, to their Banishment. Occasioned by a Book [The Humble Adresses] ... for their Readmission, By Rabbi Menasses ben Israel.* Londen 1656.

[Anglo-Judaeus]

Huit, Ephraim, *The Whole Prophecie of Daniel explained, By a Paraphrase, Analysis and briefe Comment. Wherein the severall Visions shewed to the Prophet, are clearly interpreted, and the Application thereof vindicated against dissenting opinions.* London 1644. **[Daniel]**

The Humble Petition and Representation of the ... Anabaptists. London 1660. (in: Edward Been Underhill, *Tracts on liberty of conscience and persecution 1614-1661.* Londen 1864) **[Humble Petition]**

Hutcheson, George, *A Brief Exposition on the XII Smal Prophets.* London 1655. **[XII Prophets]**

Jackson, Arthur, *Annotations Upon the five Books, immediately following the Historicall Part of the Old Testament, (Commonly called the five Doctrinal, or Poeticall Books.) To wit, The Book of Job, the Psalms, the Proverbs, Ecclesiastes, and the Song of Solomon.* London 1658. **[Annotations]**

Jeffery, William, *The Whole Faith of Man: Being the Gospell declared in plainness, as it is in Jesus, and the way thereof of old confirmed by divers Signs, Wonders, Miracles, and gifts of the holy Ghost.* London 1659. **[Whole Faith]**

[Jessey, Henry], *A Narrative of the late Proceedings at White-hall, concerning the Jews: Who had desired by Rabbi Manasses, an Agent for them, that they might return into England ...* London 1656. (in: *The Harleian Miscellany: A Collection of scarce, curious, and entertaining Pamphlets and Tracts, as well in Manuscript as in Print.* Ed. William Oldys and Thomas Park. Vol. VII. London 1808) **[Narrative]**

Joye, George, *The Exposition of Daniel the Prophete gathered oute of Philip Melanchthon / Johan Ecolampadius / Chonrade Pellicane and out of Johan Draconite. etc..* [Antwerpen] 1545. **[Daniel]**

King, Henry, *An Exposition upon The Lords Prayer.* London 1628. **[Lords Prayer]**

L., D., *Israels Condition and Cause pleaded; Or some Arguments for the Jews Admission into England. Objections answered, Cautions added, with a Vindication of Mr Peters from those foul and unjust Aspersion cast upon him by W. Prynne, Esq;.* London 1656. **[Israels Condition]**

La Peyrère, Isaac de, *Men before Adam. Or, A Discourse upon the twelfth, thirteenth, and fourteenth Verses of the Fifth Chapter of the Epistle of the Apostle Paul to the Romans. By which are prov'd, That the first Men were created before Adam.* London 1656. **[Men before Adam]**

Lane, Edward, *Look unto Jesus, or An Ascent to the Holy Mount, To see Jesus Christ in his Glory. ... At the end of the Book is an Appendix, shewing the certainty of the Calling of the Jews.* London 1663. **[Look]**

Latimer, Hugh, *Sermons by Hugh Latimer, sometime Bishop of Worcester, Martyr 1555.* (ed. George Elwes Corrie; The Parker Society) Cambridge 1844. **[Sermons]**

Latimer, Hugh, *Sermons and Remains of Hugh Latimer, sometime Bishop of Worcester, Martyr 1555.* (ed. George Elwes Corrie; The Parker Society) Cambridge 1845. **[Remains]**

Laud, William, *The Works of the most Reverend Father in God, William Laud D.D. Sometime Lord Archbishop of Canterbury.* (Library of Anglo-Catholic Theology) Oxford 1847. **[Works]**

Leigh, Edward, *A Systeme or Body of Divinity: Consisting of Ten Books Wherein the Fundamentals and main Grounds of Religion are Opened....* London 1654. **[Systeme 1654]**

Leigh, Edward, *A Systeme or Body of Divinity: Consisting of Ten Books Wherein the Fundamentals and main Grounds of Religion are Opened ... The Second Edition*

corrected, and enlarged. London 1662. [**Systeme 1662**]

Leigh, Edward, *A Treatise of the Divine Promises in five Books.* London 1633. [**Promises**]

Lightfoot, John, *The Works of the Reverend and Learned John Lightfoot D.D. Late Master of Katherine Hall in Cambridge; Such as were, and such as Never before were Printed. In Two Volumes.* (Volume I: Revised and Corrected by George Bright D.D.; Volume II: Published by the Care and Industry of John Strype M.A.) London 1684. [**Works**]

Lightfoot, John, *The Harmony, Chronicle and Order of the New Testament.* [London 1647] (in: *Works, Vol. I*) [**Harmony**]

Lightfoot, John, *Parergon. Concerning the fall of Jerusalem, and The Condition of the Jews in that Land after.* (in: *Works, Vol. I*) [**Parergon**]

Love, Christopher, *The Penitent Pardoned. ... Wherein The Opinion of the Chiliasts is considered, and solidly confuted.* London 1657. [**Penitent**]

Luther, Martin, *A very Comfortable, and necessary Sermon concerning the comming of our Saviour Christ to iudgement, and the signes that go before the last day.* (transl. T[homas] B[econ]) London 2570 [-=1570]. [**Sermon**]

Marlorat, Augustine, *A Catholike and Ecclesiastical exposition of the holy Gospell after S. Mathewe, gathered out of all the singuler and approved Devines (which the Lorde hath geven to his Churche).* (transl. Thomas Tymme) London 1570. [**Mathewe**]

Marlorat, Augustine, *A Catholike exposition upon the Revelation of Sainct Iohn Collected by M. Augustine Marlorate out of divers notable writers.* (transl. Arthur Golding) [London] 1574. [**Revelation**]

Marten, Anthonie, *A second Sound, or Warning of the Trumpet unto Judgement.* London 1589. [**Sound**]

Martyr Vermigli, Peter, *Most learned and fruitfull Commentaries ... upon the Epistle of S. Paul to the Romanes: wherin are diligently and most profitably entreated all such matters and chiefe common places of religion touched in the same Epistle. Lately translated out of Latine into Englishe, by H. B[illingsley].* London 1568. [**Romanes**]

Martyr Vermigli, Petrus, *Another Collection of certeine Divine matters and doctrines of the same M.D. Peter Martyr Translated, and partlie gathered by the said Anthonie Marten.* [London] 1583. (in: *Common Places*) [**Another Collection**]

Martyr Vermigli, Petrus, *The Common Places of the most fanious and renowned Doctor Peter Martyr, divided info foure principall parts; with a large addition of manie theological and necessarie discourses, some never extant before. Translanted and partlie gathered by Anthonie Marten.* [London] 1583. [**Common Places**]

Mason, Thomas, *A Revelation of the Revelation. Wherein is contayned, a most true, plaine, and briefe manifestation of the meaning and scope of all the Revelation, and of every Mystery of the same. Whereby the Pope is most plainely declared and proved to bee Antichrist.* London 1619. [**Revelation**]

Mather, Increase, *The Mystery of Israels Salvation, explained and applyed or, a Discourse Concerning the General Conversion of the Israelitish Nation.* London 1669. [**Mystery**]

Maton, Robert, *Christs Personall Reigne on Earth, One Thousand Yeares with his Saints.* London 1652. [**Reigne**] Zeer onregelmatige paginanummering: 1-18, 193-200 (I), 19-101, 112 (=102), 103-200 (II), 199-329 (III)

Maton, Robert, *Israels Redemption or the Propheticall History of our Saviours Kingdome on Earth; That is, Of the Church Catholicke, and Triumphant.* London 1642. [**Israels Redemption**]

Maton, Robert, *Israels Redemption Redeemed. Or, The Jewes generall and*

miraculous conversion to the faith of the Gospel: and returne into their owne Land: And our Saviours personall Reigne on Earth, cleerly proved out of many plaine Prophecies of the Old and New Testaments. London 1646. **[Redemption Redeemed]**

The newe Testament of oure savyoure Iesu Christ, newly and dylygently translated into English, with Annotations in the Mergent, and other godlye Notes in the ende of the Texte. London 1551. (Matthewe Bible; vertaling van William Tyndale, noten van Thomas Rogers) **[Matthewe Bible]**

Mayer, John, *A Commentarie upon The New Testament. Representing the Divers Expositions thereof, out of the Workes of the most Learned, both ancient Fathers and moderne Writers: And hereby sifting out the true sense of every passage, for the benefit of all that desire to reade with understanding. The Second Volume. Upon all the Epistles of the Apostle Paul, being fourteene.* London 1631. **[Paul]**

Mayer, John, *Ecclestatica Interpretatio: or the Expositions upon the Difficult and Doubtful Passages of the seven Epistles called Catholike, and the Revelation. Collected out of the best esteemed, both old and new Writers, together with the Authors examinations, determinations, and short Annotations.* London 1627. **[Interpretatio]**

Mayer, John, *The English Catechisme. Or A Commentary on the short Catechisme set forth in the Booke of Common Prayer.* London 1621. **[Catechisme]**

Mede, Joseph, *A Paraphrase and Exposition Of the Prophetie of S' Peter, Concerning the Day of Christ's Second Coming: Described in the Third Chapter of his Second Epistle.* London 1652. **[Peter]** Eerste editie London 1642.

Mede, Joseph, *Diatribae. III. Part. Or, A continuation of certaine Discourse on Sundry Texts of Scripture: Delivered upon severall occasions.* London 1650, (in: *The Works of That Reverend, Iudicious, and Learned Divine, Mr. Joseph Mede, B.D. Late Fellow of Christs Colledge in Cambridge.* London 1648). **[Diatribae III]**

Mede, Joseph, *Diatribae Pars IV. Discourses on Sundry Texts of Scripture: Delivered upon severall Occasions; by Joseph Mede, B.D. Sometimes Fellow of Christs Colledge in Cambridge. Never before Published. And Mr. Mede his Epistles ...* London 1652. **[Diatribae IV]**

Mede, Joseph, *The Apostasy of the Latter Times. The second Edition Corrected.* London 1644. **[Apostasy]** Eerste editie London 1641.

Mede, Joseph, *The Interpretation of the little Booke: or of the other System of the Visions of the Revelation,* in: *Key, tweede paginering.* **[Interpretation]**

Mede, Joseph, *The Key of the Revelation, searched and demonstrated out of the Naturall and proper Charecters of the Visions. With A Coment thereupon, according to the Rule of the same Key, ... Translated into English by Richard More.* London 1643. **[Key]** Eerste editie in Latijn London 1627.

Mede, Joseph, *The Works of The Pious and Profoundly-Learned Joseph Mede, B.D. Sometime Fellow of Christ's Colledge in Cambridge.* (2 Vols; ed. John Worthington) London 1664. **[Works]**

Menasseh ben Israel, *The Hope of Israel Written by Menasseh ben Israel, An Hebrew Divine, and Philosopher. The second Edition corrected and amended. Whereunto are added, In this second Edition, some Discourses upon the point of the Conversion of the Jewes, By Moses Wall.* London 1652. (in: Wolf, *Mission*) **[Hope]** Eerste editie London 1650.

Menasseh ben Israel, *To his Highnesse the Lord Protector of the Common-wealth of England, Scotland, and Ireland. The Humble Addresses of Menasseh Ben Israel, a Divine, and Doctor of Physick, in behalfe of the Jewish Nation.* [London 1655] (in: Wolf, *Mission*) **[Humble Addresses]**

- Menasseh ben Israel, *Vindiciae Judaeorum, or a Letter In Answer to certain Questions propounded be a Noble and Learned Gentleman, touching the reproaches cast on the Nation of the Jewes; wherein all objections are candidly, and yet fully cleared.* [London] 1656. (in: Wolf, *Mission*) [**Vindiciae Judaeorum**]
- Monck, Thomas, *Sion's Groans for her Distressed.* N.p. 1661. (in: Edward Bean Underhill, *Tracts on liberty of conscience and persecution 1614-1661.* London 1864) [**Groans**]
- More, Henry, *An Explanation of The grand Mystery of Godliness; or, A True and Faithfull Representation of the Everlasting Gospel Of our Lord and Saviour Jesus Christ, the Onely Begotten Son of God and Sovereign over Men and Angels.* London 1660. [**Mystery**]
- Murton, John, *Persecution for Religion judg'd and condemn'd.* N.p. 1662. (Herdruk van de oorspronkelijke versie uit 1615) [**Persecution**]
- Murton, John(?), *Obiections: Answered by way of Dialogue, wherein is proved ... That no man ought to be persecuted for his religion* N.p. 1615. (in: Edward Bean Underhill, *Tracts on liberty of conscience and persecution 1614-1661.* London 1864) [**Obiections**]
- Musculus, Wolfgang, *Common places of christian religion.* London 1578. [**Commonplaces**] Eerste editie London 1563.
- Napier, John, *A Plaine Discovery of the whole Revelation of Saint John.* Edinburgh 1593. [**Plaine Discovery**]
- Nicholas, Edward, *An Apology for the honorable Nation of the Jews, And all the Sons of Israel.* London 1648. [**Apology**]
- Norice, Edward, *The New Gospel, not the True Gospel or, A discovery of the Life and Death, Doctrin, and Doings of Mr Iohn Traske, and the effects of all, in his Followers.* London 1638. [**New Gospel**]
- Norwood, Capt. Robert, *Proposals for propagation of the Gospel, Offered to the Parliament.* London 1652. [**Proposals**]
- Notestein, Wallace e.a. (ed.), *Commons Debates 1621.* (7 Vols.) (Yale Historical Publications. Manuscripts and Edited Texts XIV) New Haven 1935. [**Commons Debates**]
- Oldenburg, Henry, *The Correspondence of Henry Oldenburg. Edited and Translated by A. Rupert Hall and Marie Boas Hall.* Madison 1966. [**Correspondence**]
- Osiander, Andreas, *The coniectures of the ende of the worlde, translated by George Ioye.* [Antwerpen] 1548. [**Coniectures**]
- Overton, Richard, *The Araignment of Mr. Persecution.* London 1645. (in: William Haller (ed.), *Tracts on liberty in the Puritan Revolution 1638-1647.* 3 vols. New York 1934) [**Persecution**]
- Owen, John, *A Sermon preached to The Parliament, Octob.13.1652. A Day Of Solemne Humiliation. Concerning the Kingdome of Christ, And the Power of Civile Magistrate about the things of the Worship of God.* Oxford 1652. [**Sermon**]
- Owen, John, *Ouranoon ourania: The Shaking and Translating of Heaven and Earth.* London 1649. (in: *The Works of John Owen, D.D.. Edited by the Rev. William H. Goold, Vol. VIII.* Edinburgh and London 1851) [**Shaking**]
- Owen, John, *The Advantage of the Kingdom of Christ in the Shaking of the Kingdoms of the world; or, Providential Alterations in their subserviency to Christ's Exaltation.* London 1651. (in: *The Works of John Owen, D.D.. Edited by the Rev. William H. Goold, Vol. VIII.* Edinburgh and London 1851) [**Advantage**]
- P., J., *Discoveries of the Day-dawning to the Jews. Whereby they may know in what state the shall inherit the riches and glory of Promise.* London 1661. [**Discoveries**]

- P., J., *Romes Ruin or A Treatise Of the certaine Destruction of Rome and of Antichrist before the ende of the World*. N.p. 1629. [**Romes Ruin**]
- Page, Samuel, *A Godly Learned Exposition, together with apt and profitable Notes on the Lords Prayer*. London 1631. [**Lords Prayer**]
- Pagitt, Ephraim, *Heresiography: or, A description of the Heretickes and Sectarians of the latter times*. London 1645. [**Heresiography**]
- Palfreyman, Thomas, *A Paraphrase uppon the Epistle of the holie Apostle S. Paule to the Romanes*. London [1572?] [**Romanes**]
- Pareus, David, *A Commentary upon the divine Revelation of the Apostle and Evangelist John. Translated out of the Latine into English, By Elias Arnold*. Amsterdam 1644. [**Revelation**]
- Parker, Robett, *The Mystery of the Vialls opened: Being a short Exposition upon the pouring out of the four last Vialls, mentioned in the 16. Chapter of the Revelation*. London 1651. [**Vialls**]
- Parker, Thomas, *The Visions and Prophecies of Daniel Expounded: Wherein the Mistakes of former Interpreters are modestly discovered, and the true meaning of the Text made plain by the Words and Circumstances of it*. London 1646. [**Daniel**]
- Parr, Elnathan, *A Plaine Exposition upon the whole 8.9.10.11 Chapters of the Epistle of Saint Paul to the Romans*. London 1618. [**Exposition**]
- Paynell, Thomas, *A Frutefull booke of the comon places of all S. Pauls Epistles right necessarye for all sortes of people, but especially for those of the ministerye dyligintelye sette foorth*. London 1562. [**Pauls Epistles**]
- Pearson, John, *An Exposition of the Creed*. London 1659. [**Creed**]
- Penington, Isaac, *Some Considerations Propounded to the Jewes, that they may hear and consider, and their Hearts at length may be Turned towards that which alone is able to Convert Them to God, that they may once more become his People ...* [London 1660] [**Considerations**]
- Perkins, William, *A Commentarie, or, Exposition upon the five first Chapters of the Epistle ot the Galatians: penned by the godly, learned, and iudicious Divine, M^r. William Perkins. Now published for the Benefit of the Church, and continued with a Supplement upon the sixt Chapter, by Ralfe Cudworth Bachelour of Divinitie*. London 1604. [**Galatians**]
- Perkins, William, *A Fruitfull Dialogue Betweene the Christian and the Worldling, concerning the End of the World*. N.p. 1587. (in: *The Workes of that famous and worthy Minister of Christ in the University of Cambridge, M. W.Perkins. The third and last volume*. London 1631) [**Dialogue**]
- Perkins, William, *A golden Chaine: or, The Description of Theologie, containing the order of the causes of Salvation and Damnation, according to Gods word*. Cambridge 1600. [**Chaine**]
- Perkins, William, *An Exposition of the Symbole or creede of the Apostles, according to the tenour of the Scripture, and the consent of the Orthodoxe Fathers of the Church. Renewed and corrected*. Cambridge 1600. [**Symbole**] Eerste editie Cambridge 1595.
- Perrot, John, *Immanuel The Salvation of Israel*. London 1658. [**Immanuel**]
- Peters, Hugh , *A Word for the Armie. And two words to the Kingdome. To Cleare the One, And cure the Other*. London 1647. [**Word**]
- Petrie, Alexander, *Chiliasto-mastix. Or, The Prophecies in the Old and New Testament concerning the Kingdome of our Saviour Jesus Christ, Vindicated from the misinterpretations of the Millenaries and specialty of Mr. Maton in his book called Israels redemption*. Rotterdam 1644. [**Chiliasto-mastix**]

- Philo-Judaeus, J.J., *The Resurrection of Dead Bones, or, the Conversion of the Jewes*. London 1655. [**Resurrection**]
- Piscator, Johann, *Analysis Logica Epistolarum Pauli ad Romanos*. London 1590. [**Ad Romanos**]
- Powell, Vavasor, *Christ and Moses Excellency, or Sion and Sinai's Glory. Being A Triplex Treatise, distinguishing and explaining the Two Covenants or the Gospel and Law*. London 1650. [**Christ and Moses**]
- Prideaux, John, De Judaeorum Vocatione. Oratio VI. Inauguralis in Promotione Doctorum Pauli Godwin. Rob. Robotham. Thomae Godwin. Rich. Hall. Io. Hughes. Oxonii in Comitiiis habita Anno 1621, in: *Viginti-duae Lectiones de totidem Religionis Capitibus, praecipue hoc tempore controversis, prout publice habebantur Oxoniae in Vesperiiis. Quibus accesserunt Tredecim Orationes Inaugurales Subnectuntur Sex Conciones pro more habitae ...* Oxford 1648. [**De Judaeorum Vocatione**]
- Prideaux, John, De Mille Annis Apocalypticis. Lectio XIII In Vesperiiis Comitiorum Oxon. habita Mense Iulii. Anno Dom. 1628, in: *Viginti-duae Lectiones ...* Oxford 1648. [**De Mille Annis**]
- Prideaux, John, *The Christians Expectation. A Sermon preached at the court*. Oxford 1636. [**Expectation**]
- Prynne, William, *A Short Demurrer to the Jewes long discontinued barred Remitter into England. The second Edition, enlarged*. London 1656. [**Demurrer**]
- R., R., *The Restauration of the Jewes: Or, A true Relation of their Progress and Proceedings in order to the regaining of their Ancient Kingdom. Being the Substance of several Letters*. London 1665. [**Restauration**]
- Ravis, Christian, A Discourse Concerning the Easterne Tongues; to wit, Ebrew, Calde, Samaritane, Syriac, Arabic, and Ethiopick, in: *A General Grammer For the ready attaining of the Ebrew, Samaritan, Calde, Syriac, Arabic, and the Ethiopic Languages. With a Pertinent Discourse of the Oriental Tongues*. London 1650. [**Discourse**]
- Rhegius, Urbanus, *The Sermon which Christ made on the way to Emaus wherein he hath gathered and expounded the chiefe prophecies of the old Testament concerning Christ*. (transl. W. Hilton) London 1578. [**Sermon**]
- Richardson, John, *Choice Observations and Explanations Upon the Old Testament*. London 1655. [**Observations**]
- Robinson, Henry, Liberty of Conscience: Or, The only means to obtain Peace and Truth. N.p. 1644. (in: William Haller (ed.), *Tracts on liberty in the Puritan Revolution 1638-1647. 3 vols.* New York 1934) [**Liberty**]
- Robotham, John, *An Exposition On the whole booke of Salomons Song, Commonly called the Canticles. Wherein the Text is explained and usefull Observations raised thereupon*. London 1651. [**Canticles**]
- Robotham, John, *The Mystery of the two Witnesses unvailed*. London 1654. [**Witnesses**]
- Rogers, Thomas, The Faith, Doctrine and religion, professed, and protected in the Realm of England, and dominions of the same: Expressed in 39 Articles, concordably agreed upon by the Reverend Bishops, and Clergy of this Kingdom, at two several meetings, or Convocations of theirs, in the year of our Lord, 1562, and 1604. Cambridge 1607. (in: *The Catholic Doctrine of the Church of England, An Exposition of the Thirty-Nine Articles, by Thomas Rogers, M.A., Chaplain to Archbishop Bancroft*. (ed. J.J.S. Perowne; The Parker Society) Cambridge 1854) [**Doctrine**]
- RoIllock, Robert, *Analysis dialectica Roberti Rolloci Scoti ... in Pauli Apostoli Epistolani ad Romanos*. Edinburgh 1594. [**Analysis**]

R[oss], A[lexander], *A View of the Jewish Religion containing The manner of Life, Rites, Ceremonies and Customes of the Iewish Nation throughout the World at this present time; Together with the Articles of their Faith as now received.* London 1656.

[View]

Ross, Alexander, *Pansebeia: Or, A View of All Religions in the World, From the Creation, to these times. Together with A Discovery of All Known Heresies, in all Ages and Places.* London 1653. **[Pansebeia]**

Sadler, John, *Rights of the Kingdom; or, Customs of our Ancestours ... With an Occasionall Discourse of Great Changes yet expected in the World.* London 1649.

[Rights]

Sandys, Edwin, *The Sermons of Edwin Sandys, D.D., successively Bishop of Worcester and London, and Archbishop of York; to which are added some miscellaneous pieces, by the same author.* (ed. John Ayre; The Parker Society) Cambridge 1842. **[Sermons]**

Sclater, William, *The Grand Assises: or, the Doctrine of the Last Generall Judgment, with the Circumstances thereof: comprised and laid forth in a Sermon preached at the Assises holden for the Country of Southampton at Winchester, on Wednesday, July 28, 1652.* London 1653. **[Assises]**

Scudder, Henry, *A Key of Heaven: The Lords Prayer opened and so applied, that a Christian may learne how to procure all things which may make for the glory of God, and lho Bood of hiniself, and of his neighbour.* London 1620. **[Key]**

Seagar, J., *A Discoverie of the World to Come According to the Scriptures.* London 1650. **[Discoverie]**

Sedgwick, William, *Zions Deliverance and her Friends Duty: or The Grounds of Expecting, and Meanes of Procuring Jeruzalems Restauration. In a Sermon preached at a Publicke Fast. Before the Honourable House of Commons.* London 1642.

[Deliverance]

Serrarius, Petrus, *The Last Letters To the London Merchants and Faithfull Ministers Concerning The further Proceedings of the Conversion and Restauration of the Jews.* N.p. 1665. **[Last Letters]**

Shelford, Robert, *Five Pious and Learned Discourses.* Cambridge 1635. **[Discourses]**

Shepard, Thomas, *The Clear Sun-shine of the Gospel breaking forth upon the Indians in New-England.* London 1648. (in: Collections of the Massachusetts Historical Society. Vol. IV of the third series: Tracts relating to the Attempts to convert to Christianity the Indians of New England. Cambridge (Macs.) 1834) **[Sun-shine]**

Sherwin, William, *Logos peri logou: or the Word Written, Concerning the Word Everliving, viz, As touching his glorious Kingly office in Earth to come.* London 1670.

[Logos]

Sherwin, William, *Peaceable Considerotions of Christs peaceful Kingdome to come upon the Earth in the Thousand years, Rev.20. lately published.* N.p. 1665.

[Considerations]

Sibbes, Richard, *A Miracle of Miracles: or, Christ in our Nature.* London 1638. (in: *The Complete Works of Richard Sibbes, D.D., Master of Catherine Hall, Cambridge; Preacher of Gray's Inn, London.* (cd. Alexander Balloch Grossart; Nichol's Series of Standard Divines. Puritan Period) Vol. 7. Edinburgh 1864) **[Miracle]**

Sibbes, Richard, *The Bride's Longing for her Bride-Groomes second comming.* London 1638. (in: *The Complete Works ... Vol 6.* Edinburgh 1864) **[Bride]**

Sibbes, Richard, *The Bruised Reed and Smoaking Flax. Some Sermons contracted out of the 12. of Matth. 20. Fifth, corrected edition.* N.p. 1635. (eerste druk 1630) (in: *The Complete Works ... Vol. I.* Edinburgh 1862) **[Bruised Reed]**

- Sibbes, Richard, *The Churches Eccho*. In one Sermon. London 1638. (in: *The Complete Works ... Vol. 7*. Edinburgh 1864) **[Eccho]**
- Smith, John, *An Exposition of the Creed: or, An Explanation of the Articles of our Christain Faith*. London 1632. **[Creed]**
- Spencer, Sir Edmund, *An Epistle to the Learned Menasseh ben Israel in answer to his dedicated to the Parliament*. London 1650. **[Epistle]**
- S[pencer], E[dmund], *To the Translator of Menasseh; Ben Israels Spes Israelis*, in: Menasseh ben Israel, *Hope*. London 1652. **[To the Translator]**
- Sprigge, Joshua, *A Testimony to An Approaching Glory. The Second Edition, corrected*. London 1649. **[Testimony]** Erste editie London 1648.
- Sterry, Peter, *The Commings Forth of Christ In the Power of his Death. Opened In a Sermon Preached before the High Court of Parliament, on Thursday the first of Novemb. 1649. being a publike Thanksgiving for the Victories obtained by the Parliaments Forces in Ireland, especially for the taking of Droghedah, since which Wexford also was taken*. London 1650. **[Commings]**
- Strong, William, *Clavis Apocalyptica ad Incuedem Revocata, Vel, Clavis Reclusa; Apocalypsis quoad temporis supputationem, reclusa*. [London 1653] **[Clavis]**
- Strong, William, *The Doctrine of the Jews Vocation*. Preached at Gregories Lecture, in: XXXI. *Select Sennons, Preached On Special Occasions*. London 1656. **[Doctrine]**
- Sutton, Thomas, *Lectures Upon the Eleventh Chapter to The Romans*. London 1632. **[Lectures]**
- Sweeper, Walter, *Israels Redemption by Christ. Wherein is confuted the Arminian Universal Redemption*. London 1622. **[Redemption]**
- Symonds, William, *Pisgah Evangelica. By the Method of the Revelation, presenting to publike view Chose Cananites over whom our Lord Iesus Christ and his holie Church shall triumph after severall Battailles*. London 1606. **[Pisgah]**
- Thorowgood, Thomas, *Iewes in America, or, Probabilities That the Americans are of that Race. With the removal of some contrary reasonings, and earnest desires for effectuall endeavours to maken them Christian*. London 1650. **[Iewes in America]**
- Tillam, Thomas, *The Two Witnesses: Their Prophecy, Slaughter, Resurrection and Ascension: or, An Exposition of the eleventh Chapter of the Revelation ...* London 1651. **[Witnesses]**
- Tillinghast, John, *Generation-Work: The Second Part. Wherein is shewed, what the Designs of God abroad in the World, may in all likelihood be, at this present day, and in the dayes approaching. Being an Exposition of the Seven Vials, Rev.16. And other Apocalyptical Mysteries*. London 1654. **[Generation-Work]**
- Tillinghast, John, *Knowledge of the Times, or, The resolution of the Question, how long it shall be unto the end of Wonders*. London 1654. **[Knowledge]**
- Tomlinson, William, *A Bosome opened to the Jewes: holding forth to others some reasons for our receiving them into our nation*. London 1656. **[Bosome]**
- Trapp, John, *A Commentary or Exposition upon All the Epistles and the Revelation of John the Divine*. London 1648, **[Commentary]**
- Trapp, John, *Solomonis Panaretos: or, a Commentary Upon the Books of Proverbs, Ecclesiastes, And the Song of Songs*. London 1650. **[Song]**
- Traske, John, *A Pearle for a Prince, or a Princely Pearle, As it was delivered in two Sermons*. London 1615. **[Pearle]**
- Traske, John, *A Treatise of Libertie from Judaisme, or An Acknowledgment of true Christian Libertie, indited and published By John Traske: Of late stumbling, now happily running againe in the Race of Christianitie*. London 1620. **[Libertie]**
- Traske, John, *Christs Kingdome Discovered, or, That the true Church of God is in*

England, clearely made manifest against all Sectaries whatsoever. London 1615.

[Kingdome]

Traske, John, *The Power of Preaching: or, The Powerfull Effects of the Word truly preached, and rightly applyed, as it was delivered in one or more Sermons.* London 1623. **[Preaching]**

Tuckney, Anthony, *None but Christ, or a Sennon Upon Acts 4.12. (July 4, 1652). To which is annexed, an Enquiry after what hope may be had of the salvation of 1. Heathens. 2. Those of the old world, the Jews and others before Christ. 3. Such as die Infants, and Idiots etc. now under the Gospel.* London 1654. **[None]**

Tymme, Thomas, *The Figure of Antichrist, with the tokens of the end of the world ... a Catholike and Divine exposition of the seconde Epistle of Paul to the Thessalonians.* London 1586. **[Antichrist]**

Tyndale, William, *An Answer to Sir Thomas More's Dialogue, The Supper of the Lord after the true meaning of John VI. and 1 Cor. XI. and Wm. Tracy's Testament Expounded. By William Tyndale, Martyr 1536.* [Antwerpen 1531] (ed. Henry Walter; The Parker Society) Cambridge 1850. **[Answer]**

Tyndale, William, *Doctrinal Treatises and Introductions to Different Portions of the Holy Scriptures. By William Tyndale, Martyr 1536.* (ed. Henry Walter; The Parker Society) Cambridge 1848. **[Treatises]**

Tyndale, William, *The Newe Testamente of our Saviour Iesu Christe. Faithfully translated out of the Greke. With the notes and expositions of the dark places therein.* London 1552. **[Newe Testamente]**

Tyndale, William, *The whole workes of W. Tyndall, Iohn Frith, and Doct. Barnes three worthy martyrs, etc. collected and compiled in one tome together.* (ed. John Foxe) London 1573. **[Workes]**

Ursinus, Zacharias, *The Summe of Christian Religion. Delivered by Z. Ursinus in his Lectures upon the Catechisme.* Oxford 1601. **[Summe]** Eerste editie London 1587.

Ussher, James, *A Body of Divinity, or the Summe and Substance of Christian Religion, Catechistically Propounded, and Explained, by way of Question and Answer, Methodically and familiarly handled.* London 1645. **[Body]**

Ward, Richard, *Theological Questions, Dogmaticall Observations, And Evangelicall Essays, upon The Gospel of Jesus Christ, according to St. Matthew.* London 1640. **[Matthew]**

Weemse, John, *A Treatise of the foure degenerate sonnes, viz. the Atheist the Magician the Idolator and the Jew. Wherein are handled many profitable questions concerning Atheisme, Witchcraft, Idolatry, and Iudaisme: and sundry places of Scipture, cleared out of the Originall Tongues.* (in: *The Workes of Mr. Ioh. Weemse of Lathocker in Scotland, and Prebend of Dunelm.* London 1636) **[Treatise]**

Welsch, John, *The Second Part of the Reply Against Maister Gilbert Browne Priest, concerning the Masse and Antichrist, in: A Reply Against Maister Gilbert Browne Priest.* Edinburgh 1602. **[Reply]**

Whitfeld, Henry (ed.), *The Light appearing more and more towards the perfect Day. Or, A farther Discovery of the present state of the Indians in New-England, Concerning the Progresse of the Gospel amongst them.* London 1651. (in: Collections of the Massachusetts Historical Society. Vol. IV of the third series: Tracts relating to the Attempts to convert to Christianity the Indians of New England. Cambridge (Mass.) 1834) **[Light]**

Whitfeld, Henry (ed.), *Strength out of Weaknesse; Or a Glorious Manifestation Of the farther Progresse of the Gospel among the Indians in New-England.* London 1652. (in: Collections of the Massachusetts Historical Society. Vol. IV of the third series:

- Tracts relating to the Attempts to convert to Christianity the Indians of New England. Cambridge (Mass.) 1834. [**Strength**]
- Whitgift, John, *The Works of John Whitgift* (ed. John Ayre; The Parker Society) Cambridge 1851. [**Works**]
- Wilcox, Thomas, *An Exposition upon the Booke of the Canticles, otherwise called Schelomons Song*. London 1585. [**Canticles**]
- Willet, Andrew, *De universali et novissima Iudaeorum vocatione*. Cambridge 1590. [**De vocatione**]
- Willet, Andrew, *Hexapla in Danielelem*. Cambridge 1610. [**Daniel**]
- Willet, Andrew, *Hexapla: that is, a Sixfold Commentarie upon the most Divine Epistle of the holy Apostle S. Paul to the Romanes ...* Cambridge 1611. [**Romanes**]
- Williams, Griffith, *The Judgment of the World*. (in: idem, *Four Treatises*. London 1667) [**Judgment**]
- Williams, Griffith, *The true church: Shewed to all men, that desire to be members of the same*. London 1629. [**True Church**]
- Williams, Roger, *The Bloody Tenent, of Persecution, for cause of Conscience, discussed in a Conference betweene Truth and Peace*. N.p. 1644. (in: Publications of the Narragansett Club. First Series, Volume 3. Providence 1867) [**Bloudy Tenent**]
- R[oger], *The Fourth Paper, Presented by Maior Butler, To the Honourable Committee of Parliament, for the Propagating the Gospel of Christ Jesus*. London 1652. [**Fourth Paper**]
- Williams, Roger, *The Hireling Ministry, None of Christs: or, a discourse touching the propagating of the Gospel of Christ Jesus*. London 1652. [**Hireling**]
- Wilson, Thomas, *A Commentarie upon the most Divine Epistle of S. Paul to the Romans. Containing for Matter, the degeneration of our Nature by Adams Fall; And the restauration thereof by the Grace of Christ: Together with the perfection of Faith and the imbecillity of Works, in the cause of Iustification of elect sinners, before God*. London 1614. [**Romans**]
- Wither, George, *Meditations upon the Lords Prayer: with a Preparatory Preamble, To the Right Understanding, and True Use of this Pattern*. London 1665. [**Meditations**]
- Wolf, Lucien, *Menasseh ben Israel's Mission to Oliver Cromwell. Being a reprint of the Pamphlets published by Menasseh ben Israel to promote the Re-admission of the Jews to England 1649-1656. Edited with an Introduction and Notes by Lucien Wolf*. London 1901. [**Mission**]

SECUNDAIRE LITERATUUR

Bainton, Roland H., *The Bible in the Reformation*, in: *The Cambridge History of the Bible*, Vol. 3: *The West from the Reformation to the Present Day*. (Ed. S.L. Greenslade). Cambridge 1963. **[Bible]**

Bakker, Dr. J.T., *Eschatologische prediking bij Luther*. Kampen 1964. **[Prediking]**

Ball, Bryan W., *A great Expectation; Eschatological thought in English Protestantism to 1660*. Leiden 1975. **[Expectation]**

Baron, Salo Wittmayer *Late Middle Ages and Era of European Expansion 1200-1650. Citizen or Alien Conjuror*, in: *A Social and Religious History of the Jews*, Volume XI. Second Edition, Revised and Enlarged. New York 1967. **[History, Vol. XI]**

Baron, Salo Wittmayer, *Late Middle Ages and Era of European Expansion 1200-1650. Resettlement and Exploration*, in: *A Social and Religious History of the Jews*, Volume XV. Second Edition, Revised and Enlarged. New York 1973. **[History, Vol. XV]**

Baron, Salo Wittmayer, *Medieval Heritage and Modern Realities in Protestant-Jewish Relations*, in: Leon A. Feldman (ed.), *Ancient and Medieval Jewish History. Essays by Salo Wittmayer Baron*. New Brunswick 1972. **[Relations]**

Bauckham, Richard, *Chiliasmus. IV Reformations- und Neuzeit*, in: *Theologische Realenzyklopädie*, herausgegeben von Gerhard Krause und Gerhard Müller Band VII, p. 737-745. Berlin/New York 1981. **[Chiliasmus]**

Bauckham, Richard, *Tudor Apocalypse: Sixteenth Century Apocalypticism, Millenarianism and the English Reformation: from John Bale to John Foxe and Thomas Brightman*. (Courtenay Library of Reformation Classics 8) Oxford 1978. **[Tudor Apocalypse]**

Bender, Harold S., *Täufer und Religionsfreiheit im 16. Jahrhundert*, in: *Zur Geschichte der Toleranz und Religionsfreiheit*. Herausgegeben von Heinrich Lutz (Wege der Forschung, Band CCXLVI). Darmstadt 1977. **[Täufer]**

Berg, Johannes van den, *Continuity within a changing context: Henry More's millenarianism, seen against the background of the millenarian concepts of Joseph Mede*, in: *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus. Band 14* (1988): *Chiliasmus in Deutschland und England im 17. Jahrhundert*, p.185-202. **[Continuity]**

Bicknell, E.J., *A Theological Introduction to the Thirty-Nine Articles of the Church of England*. Third Edition, revised by H.J. Carpenter. London 1955. **[Articles]**

Biographical Dictionary of British Radicals in the Seventeenth Century. Volume I-III. Edited by Richard L. Greaves and Robert Zaller. London 1982-84. **[Biographical Dictionary]**

Blench, J.W., *Preaching in England in the late Fifteenth and Sixteenth Centuries. A Study of English Sermons 1450-c.1600*. Oxford 1964. **[Preaching]**

Brachlow, Stephen, *The Communion of Saints. Radical Puritan and Separatist Ecclesiology 1570-1625*. Oxford 1988. **[Communion]**

Brienen, T., *Reformatie en Nadere Reformatie over de plaats van Israël in het heilshandelen van God*, in: *Zicht op Israël. Israël in het licht van de Bijbel en in de traditie van de Reformatie*. Onder redactie van: ds. C. den Boer, ds. M. van Campen, ir. J. van der Graaf. 's Gravenhage 1983. **[Israël]**

Brown, David, *The Restoration of the Jews: the History, Principles, and Bearings of the Question*. Edinburgh 1861. **[Restoration]**

Cadbury Henry Joel, *Hebraica and the Jews in Early Quaker Interest*, in: *Children of Light*. In Honor of Rufus M. Jones. Edited by Howard H. Brinton. New York 1938.

[Hebraica]

Capp, B.S., Extreme Millenarianism, in: Peter Toon (ed.), *Puritans, the Millennium and the Future of Israel: Puritan Eschatology 1600 to 1660*. Cambridge 1970.

[Extreme Millenarianism]

Capp, B.S., *The Fifth Monarchy Men*, London 1972. **[Fifth Monarchy]**

Capp, Bernard, Godly Rule and English Millenarianism, in: *Past and Present* 52 (1971), p.106-117. **[Godly Rule]**

Capp, Bernard, The Fifth Monarchists and Popular Millenarianism, in: J.F. McGregor and B. Reay (ed.), *Radical Religion in the English Revolution*. Oxford 1986. **[Popular Millenarianism]**

Capp, Bernard, The Millennium and Eschatology in England, in: *Past and Present* 57 (1972), p.156-162. **[Millennium]**

Capp, Bernard, The political dimension of apocalyptic thought, in: C.A. Patrides and J. Wittreich (editors), *The Apocalypse in English Renaissance Thought and Literature; patterns, antecedents and repercussions*. Manchester 1984. **[Political dimension]**

Christianson, Paul, From Expectation to Militance: Reformers and Babylon in the First Two Years of the Long Parliament, in: *Journal of Ecclesiastical History* 24, Nr.3 (1973), p.225-244. **[Militance]**

Christianson, Paul, *Reformers and Babylon: English Apocalyptic vision from the reformation to the eve of the civil war*. Toronto 1978. **[Reformers]**

Clements, Keith W., Kongregationalismus, in: *Evangelisches Kirchenlexikon. Internationale theologische Enzyklopädie*. Herausgegeben von Erwin Fallbusch e.a. Dritte Auflage (Neufassung), Band II, p.1383-1387. Gillingen 1989.

[Kongregationalismus]

Clifton, Robin, Fear of Popery, in: *The Origins of the English Civil War*. Edited by Conrad Russell. London 1973. **[Popery]**

Clouse, R.G., The Rebirth of Millenarianism, in: Peter Toon (ed.), *Puritans, the Millennium and the Future of Israel: Puritan Eschatology 1600 to 1660*. Cambridge 1970. **[Rebirth]**

Clouse, Robert G., Johann Heinrich Alsted and English Millennialism, in: *Harvard Theological Review* 62 (1969), p.189-207. **[Alsted]**

Clouse, Robert G., John Napier and Apocalyptic Thought, in: *The Sixteenth Century Journal* 5-1 (1974), p.101-114. **[Napier]**

Clouse, Robert G., *The Influence of John Henry Alsted on English Millenarian Thought in the seventeenth century*. (typescript) Iowa 1963. **[Influence]**

Cohn, N., *The Pursuit of the Millennium*. London 1957. **[Pursuit]**

Collinson, Patrick, A Mirror of Elizabethan Puritanism, in: *Godly People. Essays on English Protestantism and Puritanism*. London 1983. **[Mirror]**

Collinson, Patrick, *Archbishop Grindal 1519-1583. The Struggle for a Reformed Church*. London 1979. **[Grindal]**

Collinson, Patrick, Calvinism with an Anglican Face, in: *Godly People. Essays on English Protestantism and Puritanism*. London 1983. **[Anglican]**

Collinson, Patrick, England and International Calvinism, 1558-1640, in: *International Calvinism 1541-1715. Edited by Menna Prestwich*. Oxford 1985. **[Calvinism]**

Collinson, Patrick, The Early Dissenting Tradition, in: *Godly People. Essays on English Protestantism and Puritanism*. London 1983. **[Dissenting Tradition]**

Collinson, Patrick, *The Elizabethan Puritan Movement*. London 1967. **[Movement]**

Collinson, Patrick, The Protestant Nation, in: *The Birthpangs of Protestant England. Religious and Cultural Change in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. (The Third Anstey Memorial Lectures in the University of Kent at Canterbury 12-15 May 1986).

London 1988. [**Protestant Nation**]

Cragg, C.R., *From Puritanism to the Age of Reason. A Study of Changes in Religious Thought within the Church of England 1660 to 1700.* Cambridge 1950. [**Reason**]

Cremins, Charles Davis, *The Reception Of Calvinistic Thought In England.* (Illinois Studies in the Social Sciences. Volume XXXI, Number 1.) Urbana 1949. [**Calvinistic Thought**]

Dallison, A.R., Contemporary Criticism of Millenarianism, in: Peter Toon (ed.), *Puritans, the Millennium and the Future of Israel: Puritan Eschatology 1600 to 1660.* Cambridge 1970. [**Criticism**]

Davies, Horton, *Worship and Theology in England. Volume I: From Cranmer to Hooker, 1534-1603.* Princeton 1970. [**Worship**]

Dictionary of National Biography. Edited by Sir Leslie Stephen and Sir Sidney Lee. London 1885-1900. [**DNB**]

Dickens, A.G., *The English Reformation.* London 1968⁴. [**Reformation**]

Eckert, Willehad Paul, Antisemitismus V. Mittelalter, in: *Theologische Realenzyklopädie*, herausgegeben von Gerhard Krause und Gerhard Müller. Band III, p.137-143. Berlin/New York 1981. [**Antisemitismus**]

Edelstein, Alan, *An Unacknowledged Harmony. Philo-Semitism and the survival of European Jewry.* Westport, Conn. 1982. [**Harmony**]

Escribano-Alberca, Ignacio, Eschatologie. Von der Aufklärung bis zur Gegenwart, in: *Handbuch der Dogmengeschichte*, Band IV, Faszikel 7d. Hrsg. von Michael Schmaus, Alois Grillmeier, Leo Scheffczyk und Michael Seybold. Freiburg 1987. [**Eschatologie**]

Ettinger, S. The beginnings of the change in the attitude of European society towards the Jews, in: *Scripta Hierosolymitana, Volume VII: Studies in History*, ed. by Alexandr Fuks and Israel Halpern, p.193-219. Jerusalem 1961. [**Change**]

Fairfield, Leslie P., *John Bale: Mythmaker for the English Reformation.* West Lafayette 1976. [**Bale**]

Firth, Katherine R., *The Apocalyptic Tradition in Reformation Britain, 1530-1645.* Oxford 1979. [**Tradition**]

Fraidl, Franz, *Die Exegese der Siebzig Wochen Daniels in der alten und mittleren Zeit.* Graz 1883. [**Siebzig Wochen**]

Gaßmann, Günther, Die Lehrentwicklung im Anglikanismus. Von Heinrich VIII. bis zu William Temple, in: *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte. Zweiter Band: Die Lehrentwicklung im Rahmen der Konfessionalität.* Herausgegeben von Carl Andresen. Göttingen 1980. [**Anglikanismus**]

Glassman, Bernard, *Anti-Semitic stereotypes without Jews. Images of the Jews in England 1290-1700.* Detroit 1975. [**Stereotypes**]

Graafland, C., De toekomstverwachting der Puriteinen en haar invloed op de Nadere Reformatie, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie 3, nr.3* (1979), p.65-95, [**Toekomstverwachting**]

Graafland, C., *Het vaste verbond. Israël en het Oude Testament bij Calvijn en het gereformeed protestantisme.* Amsterdam 1978. [**Verbond**]

Greef, W. de, *Calvijn en het Oude Testament.* Amsterdam 1984. [**Calvijn**]

Greenslade, S.L., English Versions of the Bible, 1525-1611, in: *The Cambridge History of the Bible*, Vol. 3: The West from the Reformation to the Present Day. (Ed. S.L. Greenslade). Cambridge 1963. [**English Versions**]

Guggisberg, Hans R., Wandel der Argumente für religiöse Toleranz und Glaubensfreiheit im 16. und 17. Jahrhundert, in: *Zur Geschichte der Toleranz und Religionsfreiheit.* Herausgegeben von Heinrich Lutz (Wege der Forschung, Band

- CCXLVI). Darmstadt 1977. [**Glaubensfreiheit**]
- Haigh, Christopher, The recent historiography of the English Reformation, in: *The English Reformation Revised*. Edited by Christopher Haigh. Cambridge 1987. [**Historiography**]
- Haller, William, *Foxe's Book of Martyrs and the Elect Nation*. London 1963. [**Nation**]
- Haller, William, *The Rise of Puritanism: Or, The way to the New Jerusalem as set forth in pulpit and press from Thomas Cartwright to John Lilburne and John Milton, 1570-1643*. New York 1938. [**Rise**]
- Hartvelt, Dr. G.P., *Het gebinte van de tijd. Een historische studie over constructies van de geschiedenis, met name in de tijd der Reformatie*. Kampen 1977. [**Gebinte**]
- Healey, Robert M., The Jew in Seventeenth-Century Protestant Thought, in: *Church History* 46 (1977), p.63-79. [**Jew**]
- Hill, Christopher, *Antichrist in Seventeenth-Century England*. London 1971. [**Antichrist**]
- Hill, Christopher, "Till the conversion of the Jews.", in: *The Collected Essays of Christopher Hill, Volume II*. Brighton 1986. [**Conversion**]
- Hof, W.J. op 't, Een pamflet uit 1623 betreffende de bekering der Joden, in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 65 (1985), p.35-45. [**Pamflet**]
- Huddleston, Lee Eldridge, *Origins of the American Indians. European Concepts, 1492-1729*. Austin and London 1967. [**Origins**]
- Huxtable, John, Kongregationalismus, in: *Theologische Realenzyklopädie*, herausgegeben von Gerhard Krause und Gerhard Müller. Band XIX, p.452-462. Berlin-New York 1990. [**Kongregationalismus**]
- Hyamson, Albert M., *A History of the Jews in England*. Second edition, revised and extended. London 1928. [**History**]
- Hyamson, Albert M., *The Sephardim of England*. London 1951. [**Sephardim**]
- Iserloh, Erwin, Das Englische Schisma und die Reformation in England, in: *Handbuch der Kirchengeschichte, Band IV: Reformation, Katholische Reform und Gegenreformation*, p.341-354. (Hrsg. Hubert Jedin) Freiburg 1985. [**England**]
- Israel, Jonathan I., *European Jewry in the Age of Mercantilism 1550-1750*. Oxford 1985. [**European Jewry**]
- Jansen, Dr. Hans, *Christelijke theologie na Auschwitz*. Deel I. Theologische en kerkelijke wortels van het antisemitisme. Deel II. A1 Diagnose en therapie in geschriften van Joden en christenen. (2 banden). 's Gravenhage 1981, 1985. [**Theologie I, II**]
- Jong, J.A. de, *As the waters cover the sea: Millennial expectations in the rise of Anglo-American Missions 1640-1810*. (Diss. VU) Kampen 1970. [**As the waters**]
- Jordan, W.K., *The Development of Religious Toleration in England. (4 volumes)*. London 1932-1940. [**Toleration I-IV**]
- Kantzenbach, F.W., Johann Wolfgang Brenks Stellung in der Geschichte des "Philosemitismus" des 18. Jahrhunderts, in: *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 31 (1979), p.78-98. [**Brenk**]
- Katz, David S., English Redemption and Jewish Readmission in 1656, in: *Journal of Jewish Studies* 34 (1983). [**Redemption**]
- Katz, David S., Menasseh ben Israel's Christian Connection: Henry Jessey and the Jews, in: *Menasseh ben Israel and his world*. Edited by Yosef Kaplan, Henry Méchoulan and Richard H. Popkin. Leiden 1989. [**Jessey**]
- Katz, David S., *Philo-semitism and the readmission of the Jews to England 1603-1655*. Oxford 1982. [**Philo-semitism**]
- King, John N., *English Reformation Literature. The Tudor Origins of the Protestant*

- Tradition*. Princeton 1982. [**Literature**]
- Kirby, Ethyn W., *William Prynne. A Study in Puritanism*. Cambridge, Mass. 1931. [**Prynne**]
- Knappen, M.M. (ed.), *Two Elizabethan Puritan Diaries by Richard Rogers and Samuel Ward*. Chicago / London 1933. [**Diaries**]
- Knappen, M.M., *Tudor Puritanism. A Chapter in the History of Idealism*. Chicago 1939. [**Tudor Puritanism**]
- Kobler, Franz, Sir Henry Finch (1558-1625) and the first English Advocates of Restoration of the Jews to Palestine, in: *The Jewish Historical Society of England. Transactions Sessions 1945-1951*. Volume XVI (1952), p.101-120. [**Finch**]
- Konrad, Robert, Chiliasmus III. Mittelalter, in: *Theologische Realenzyklopädie*, herausgegeben von Gerhard Krause und Gerhard Miller. Band VII, p.734-737. Berlin/New York 1981. [**Chiliasmus**]
- Kromminga, D.H., *The Millennium in the Church. Studies in the History of Christian Chiliasm*. Grand Rapids 1945. [**Millennium**]
- Krüger, Horst, *Erben des Evangeliums. Calvin und die Juden*. (Scrie Kamper Cahiers; dl. 57) Kampen 1985. [**Calvin**]
- Lake, Peter, *Anglicans and Puritans? Presbyterianism and English Conformist Thought from Whitgift to Hooker*. London 1988. [**Presbyterianism**]
- Lake, Peter, The significance of the Elizabethan identification of the Pope as Antichrist, in: *Journal of Ecclesiastical History* 31 (1980), p.161-178. [**Antichrist**]
- Lamont, William M., *Godly Rule: Politics and Religion, 1603-1660*. London 1969. [**Godly Rule**]
- Leith, John H., *Assembly at Westminster. Reformed Theology in the Making*. Richmond 1973. [**Westminster**]
- Levy, F.J., **Tudor Historical Thought**. San Marino 1967. [**Historical Thought**]
- Levy, S., Bishop Barlow on the "Case of the Jews", in: *The Jewish Historical Society of England. Transactions Sessions 1896-8* Vol. 3 (1899), p.151-156. [**Barlow**]
- Levy, S., John Dury and the English Jewry, in: *The Jewish Historical Society of England, Transactions Sessions 1899-1901* Vol. 4 (1903), p.76-82. [**Dury**]
- Liu, Tai, *Discord in Zion: the Puritan Divines and the Puritan Revolution 1640-1660*. 's Gravenhage 1973. [**Discord**]
- Lloyd Jones, G., *The discovery of Hebrew in Tudor England*. Manchester 1983. [**Hebrew**]
- Locher, Gottfried W., Calvin spricht zu den Juden, in: *Theologische Zeitschrift* 23 (1967), p.180-196. [**Calvin**]
- Loetscher, L.A., Presbyterianer, in: *Evangelisches Kirchenlexikon. Kirchlich-theologisches Handwörterbuch*. Herausgegeben von Heinz Brunotte und Otto Weber. Band III, p.309-315. Göttingen 1956-61. [**Presbyterianer**]
- Lupton, Lewis, Calvin, the Geneva Bible and Eschatology, in: *The Gospel Magazine, December 1969*, p.562-571. [**Geneva Bible**]
- Meier, Gerhard, *Die Johannesoffenbarung und die Kirche*. (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 25) Tübingen 1981. [**Johannesoffenbarung**]
- Matar, N.I., The Idea of the Restoration of the Jews in English Protestant Thought: Between the Reformation and 1660, in: *The Durham University Journal* 78 (1985-86) New Series Volume 47, p.23-35. [**Restoration**]
- McGinn, Bernard, *The Calabrian Abbot: Joachim of Fiore in the History of Western Thought*. New York 1985. [**Joachim**]
- McGinn, Bernard, *Visions of the End. Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*. New York 1979. [**Visions**]

- Méchoulan, Henry and Nahon, Gérard, *Menasseh ben Israel. The Hope of Israel. The English Translation by Moses Wall, 1652.* Oxford 1987. [**Menasseh**]
- Melnick, Ralph, *From Polemics to Apologetics. Jewish-Christian rapprochement in 17th century Amsterdam.* Assen 1981. [**Polemics**]
- Milward, Peter, *Religious Controversies of the Jacobean Age. A Survey of Printed Sources.* London 1978. [**Controversies**]
- Moltmann, Jürgen, Jacob Brocard als Vorläufer der Reich-Gottes-Theologie und der symbolisch-prophetischen Schriftauslegung des Johann Coccejus, in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte, Vierte Folge 9. Band 71* (1960), p.110-129. [**Brocard**]
- Moore, LeRoy, Religionsfreiheit: Roger Williams und die revolutionäre Ära, in: *Zur Geschichte der Toleranz und Religionsfreiheit.* Herausgegeben von Heinrich Lutz (Wege der Forschung, Band CCXLVI). Darmstadt 1977. [**Roger Williams**]
- Mozley, J.E., *John Foxe and his Book.* London 1940. [**John Foxe**]
- Müller, E.F.K., *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche.* In authentischen Texten mit geschichtlicher Einleitung und Register. Leipzig 1903. [**Bekenntnisschriften**]
- Müller, Gerhard, Antisemitismus VI. 16. und 17. Jahrhundert, in: *Theologische Realenzyklopädie*, herausgegeben von Gerhard Krause und Gerhard Müller. Band III, p.143-155. Berlin/New York 1981. [**Antisemitismus**]
- Müller, Johannes, *Martin Bucers Hennenetik* (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, Band XXXII). Gütersloh 1965. [**Hermeneutik**]
- Mullett, Michael A., *Radical Religious Movements in Early Modern Europe.* (Early Modern Europe Today 2) London 1980. [**Radical Religious Movements**]
- Murray, Iain H., *The Puritan Hope. A Study in Revival and the Interpretation of Prophecy.* Edinburgh 1975². [**Hope**]
- New, John F.H., *Anglican and Puritan: The Basis of their Opposition, 1558-1640.* Stanford 1964. [**Anglican**]
- Norskov Olsen, Viggo, *John Foxe and the Elizabethan Church,* Berkeley and Los Angeles 1973. [**John Foxe**]
- Nuttall, G.F., Kongregationalisten, in: *Evangelisches Kirchenlexikon. Kirchlich-theologisches Handwörterbuch.* Herausgegeben von Heinz Brunotte und Otto Weber. Band II, p.900-902. Göttingen 1956-61. [**Kongregationalisten**]
- Nuttall, Geoffrey F., *The Welsh Saints 1640-1660. Walter Cradock, Vavasor Powell. Morgan Llwyd.* Cardiff 1957. [**Welsh Saints**]
- Nuttall, Geoffrey F., *Visible Saints. The Congregational Way 1640-1660.* Oxford 1957. [**Visible Saints**]
- Nijenhuis, W., A remarkable historical argumentation in Bucer's "Judenratschlag", in: idem, *Ecclesia Reformata. Studies on the Reformation.* (Kerkhistorische Bijdragen, deel III) Leiden 1972. [**Judenratschlag**]
- Nijenhuis, W., Bucer and the Jews, in: idem, *Ecclesia Reformata. Studies on the Reformation.* (Kerkhistorische Bijdragen, deel III) Leiden 1972. [**Bucer**]
- O'Donovan, Oliver, *On the Thirty-Nine Articles: a Conversation with Tudor Christianity.* Oxford 1986. [**Articles**]
- Oberman, Heiko A., *Wurzeln des Antisemitismus. Christenangst und Judenplage im Zeitalter von Humanismus und Reformation.* Berlin 1981. [**Antisemitismus**]
- Osterman, Nathan, The Controversy over the proposed Readmission of the Jews to England (1655), in: *Jewish Social Studies. A Quarterly Journal Devoted to Contemporary and Historical Aspects of Jewish Life.* Vol. III (1941), p.301-328. [**Controversy**]
- Parker, Kenneth L., *The English Sabbath. A study of doctrine and discipline from the*

Reformation to the Civil War. Cambridge 1988. [**Sabbath**]

Parkes, James, Jewish-Christian Relations in England, in: V.D. Lipman (ed.), *Three Centuries of Anglo-Jewish History*. A Volume of Essays. Cambridge 1961.

[**Relations**]

Parry, G.J.R., *A Protestant Vision. William Harrison and the Reformation of Elizabethan England*. Cambridge 1987. [**Protestant Vision**]

Patinkin, Don, Mercantilism and the Readmission of the Jews to England, in: *Jewish Social Studies* 8 (1946), p.161-178. [**Mercantilism**]

Peake, Arthur S., Cerinthus, in: *Encyclopaedia of Religion and Ethics*. Edited by James Hastings. Vol. III, p.318-320. Edinburgh 1910. [**Cerinthus**]

Philipp, Wolfgang, *Das Werden der Aufklärung in theologiegeschichtlicher Sicht*. Göttingen 1957. [**Werden**]

Philipp, Wolfgang, *Das Zeitalter der Aufklärung*. Bremen 1963. [**Zeitalter**]

Philipp, Wolfgang, „Spätbarock und frühe Aufklärung. Das Zeitalter des Philosemitismus“, in: *Kirche und Synagoge. Handbuch zur Geschichte von Christen und Juden*. Herausgegeben von K.H. Rengstorff & S. von Kortzfleisch. Band II, p.23vv. Stuttgart 1970. [**Spätbarock**]

Philips, Henry E.I., An Early Stuart Judaising Sect, in: *The Jewish Historical Society of England. Transactions Sessions 1939-1945*. Vol. XV (1946), p.63-72. [**Judaising Sect**]

Poliakov, Léon, *The History of Anti-Semitism. Volume I: From Roman times to the Court Jews* (translated from the French by Richard Howard). London 1974. [**Anti-Semitism**]

Pollard, A.W., and Redgrave, G.R. (eds.), *A Short-Title Catalogue of Books Printed in England, Scotland, and Ireland and of English Books Printed Abroad 1475-1640*. Second edition revised and enlarged, begun by W.A. Jackson and F.S. Ferguson, completed by Katharine F. Pantzer. London 1976. [**Pollard-Redgrave**]

Popkin, R.H., Some Aspects of Jewish-Christian Theological Interchanges in Holland and England 1640-1700, in: *Jewish-Christian Relations in the Seventeenth Century*. Studies and Documents. Edited by J. van den Berg and Ernestine G.E. van der Wall. (International Archives of the History of Ideas 119) Dordrecht 1988. [**Aspects**]

Popkin, Richard H., Introduction, in: *Millenarianism and Messianism in English Literature and Thought 1650-1800*. Edited by Richard H. Popkin. (Clark Library Lectures 1981-1982) Leiden 1988. [**Introduction**]

Popkin, Richard H., Jewish Messianism and Christian Millenarianism, in: *Culture and Politics from Puritanism to the Enlightenment*. Edited by Perez Zagorin. Berkeley 1980. [**Messianism**]

Popkin, Richard H., The Rise and Fall of the Jewish Indian Theory, in: *Menasseh ben Israel and his world*. Edited by Yosef Kaplan, Henry Méchoulan and Richard H. Popkin. Leiden 1989. [**Jewish Indian Theory**]

Prest, Wilfrid R., The Art of Law and the Law of God: Sir Henry Finch (1558-1625), in: Donald Pennington and Keith Thomas (eds.), *Puritans and Revolutionaries*. Essays in Seventeenth-Century History presented to Christopher Hill. Oxford 1978. [**Finch**]

Quistorp, H., *Calvin's Doctrine of the Last Things*. London 1955. [**Last Things**]

Reeves, M., *Joachim of Fiore and the Prophetic Future*. London 1976. [**Joachim**]

Reeves, M., *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages. A Study in Joachimism*. Oxford 1969. [**Prophecy**]

Reeves, Marjorie, History and Eschatology: Medieval and Early Protestant Thought in Some English and Scottish Writings, in: *Medieval and Renaissance Spirituality*, ed. Paul Maurice Clogan. *Mediaevalia et Humanistica, Studies in Medieval and*

- Renaissance Culture. New Series Number 4* (1973), p.99-123. [**History and Eschatology**]
- Reventlow, Henning Graf, *Bibelautorität und Geist der Moderne. Die Bedeutung des Bibleverstandnisses für die geistesgeschichtliche und politische Entwicklung in England von der Reformation bis zur Aufklärung*. Gatingen 1980. [**Bibelautorität**]
- Rogers, Jack Bartlett, *Scripture in the Westminster Confession. A Problem of Historical Interpretation for American Presbyterianism*. (Diss.) Kampen 1966. [**Westminster**]
- Rogers, P.G., *The Fifth Monarchy Men*. London 1966. [**Fifth Monarchy Men**]
- Roi, J.F.A. de le, *Die evangelische Christenheit und die Juden unter dem Gesichtspunkt der Mission geschichtlich betrachtet. Band I*. Karlsruhe und Leipzig 1884. [**Mission**]
- Roth, Cecil, *A History of the Jews in England*. Oxford 1942. [**History**]
- Roth, Cecil, *A Life of Menasseh ben Israel.. Rabbi, Printer, and Diplomat*. New York 1975. [**Life**]
- Roth, Cecil, *England in Jewish History*. (The Lucien Wolf Memorial Lecture 1949) London 1949. [**England**]
- Roth, Cecil, *Essays and Portraits in Anglo-Jewish History*. Philadelphia 1962. [**Essays**]
- Roth, Cecil, The Resettlement of the Jews in England in 1656, in: V.D. Lipman (ed.), *Three Centuries of Anglo-Jewish History. A Volume of Essays*. Cambridge 1961. [**Anglo-Jewish History**]
- Russell, Conrad, Arguments for Religious Unity in England, 1530-1640, in: *Journal of Ecclesiastical History* 18, Nr.2 (1967), p.201-226. [**Arguments**]
- Sanford, Charles L., *The Quest for Paradise. Europe and the American Moral Imagination*. Urbana 1961. [**Paradise**]
- Sehaff, P., *The Creeds of Christendom, with a History and Critical Notes, Vol. III*. New York 1882. [**Creeds**]
- Schmidt, M., Kongregationalismus, in: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*. Dritte, völlig neu bearbeitete Auflage. Herausgegeben von Kurt Galling. Band III, p.1768-71. Tübingen 1959. [**Kongregationalismus**]
- Schmidt, M., Presbyterianer I. Kirchengeschichtlich, in: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*. Dritte, völlig neu bearbeitete Auflage. Herausgegeben von Kurt Galling. Band V, p.541-44. Tübingen 1959. [**Presbyterianer**]
- Schmidt-Biggemann, Wilhelm, Apokalyptische Universalwissenschaft. Johann Heinrich Alsted's „Diatriben de mille annis apocalypticis“, in: *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus. Band 14* (1988): Chiliasmus in Deutschland und England im 17. Jahrhundert, p.50-71. [**Alsted**]
- Schoeps, H.J., *Barocke Juden, Christen und Judenchristen*. Bern 1965. [**Barocke Juden**]
- Schoeps, H.J., Philosemitismus im Barock, in: *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* I (1948), p.19-33, 245-269. [**Philosemitismus**]
- Schoeps, H.J., *Philosemitismus im Barock. Religions- und geistesgeschichtliche Untersuchungen*. Tübingen 1952. [**Philosemitismus im Barock**]
- Schöffler, Herbert, *Abendland und Altes Testament: Untersuchung zur Kulturmorphologie Europas, insbesondere Englands* (in: *Wirkungen der Reformation. Religionssoziologische Folgerungen für England und Deutschland*. Frankfurt am Main 1960). Erste druck 1937. [**Abendland**]
- Scholem, Gershom, *Sabbatai Sevi. The Mystical Messiah 1626-1676*. London 1973, [**Sabbatai**]

- Scult, Mel, *Millennial Expectations and Jewish Liberties. A Study of the Efforts to Convert the Jews in Britain, up to the Mid-Nineteenth Century.* (Studies in Judaism in Modern Times, Volume Two.) Leiden 1978. [**Expectations**]
- Semitsch, Chiasmus, in: *Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche.* Begründet von J.J. Herzog. In dritter verbesserter und vermehrter Auflage herausgegeben von D. Albert Hauck. Drifter Band, p.805-817. Leipzig 1897. [**Chiasmus**]
- Sokolow, Nahum, *History of Zionism 1600-1918.* (Two volumes in one) New York 1969. [**Zionism**]
- Solt, Leo F., *Saints in Arms. Puritanism and Democracy in Cromwell's Army.* Stanford (Calif.) 1959. [**Saints in Arms**]
- Sprunger, Keith L., *Dutch Puritanism. A History of English and Scottish Churches of the Netherlands in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* Leiden 1982. [**Dutch Puritanism**]
- Toon, Peter, Conclusion, in: Peter Toon (ed.), *Puritans, the Millennium and the Future of Israel: Puritan Eschatology 1600 to 1660.* Cambridge 1970. [**Conclusion**]
- Toon, Peter, Introduction, in: Peter Toon (ed.), *Puritans, the Millennium and the Future of Israel: Puritan Eschatology 1600 to 1660.* Cambridge 1970. [**Introduction**]
- Toon, Peter, The Latter-day Glory, in: Peter Toon (ed.), *Puritans, the Millennium and the Future of Israel: Puritan Eschatology 1600 to 1660.* Cambridge 1970. [**Latter-day Glory**]
- Toon, Peter, The Question of Jewish Immigration, in: Peter Toon (ed.), *Puritans, the Millennium and the Future of Israel: Puritan Eschatology 1600 to 1660.* Cambridge 1970. [**Jewish Immigration**]
- Torrance, T.F., *Kingdom and Church. A Study in the Theology of the Reformation.* Edinburgh 1956. [**Kingdom**]
- Torrance, T.F., The Eschatology of the Reformation, in: *Eschatology. Scottish Journal of Theology, Occasional Papers 2.* Edinburgh 1952. [**Eschatology**]
- Trachtenberg, Joshua, *The Devil and the Jews. The Medieval Conception of the Jew and its relation to Modern Antisemitism.* New York 1966. [**Devil**]
- Trevor-Roper, Hugh, Introduction, in: idem, *Catholics, Anglicans and Puritans. Seventeenth Century Essays.* London 1987. [**Introduction**]
- Trevor-Roper, Hugh, Laudianism and Political Power, in: idem, *Catholics, Anglicans and Puritans. Seventeenth Century Essays.* London 1987. [**Laudianism**]
- Trinterud, Leonard J. (ed.), *Elizabethan Puritanism.* (A Library of Protestant Thought) New York 1971. [**Puritanism**]
- Tuveson, Ernest Lee, *Millennium and Utopia. A Study, in the Background of the Idea of Progress.* New York 1964. [**Millennium**]
- Tyacke, Nicholas, *Anti-Calvinists. The Rise of English Arminianism c.1590-1640.* Oxford 1987. [**Anti-Calvinists**]
- Tyacke, Nicholas, Puritanism, Arminianism and Counter-Revolution, in: *The Origins of the English Civil War.* Edited by Conrad Russell. London 1973. [**Arminianism**]
- Underwood, T.L., Early Quaker Eschatology, in: Peter Toon (ed.), *Puritans, the Millennium and the Future of Israel: Puritan Eschatology 1600 to 1660.* Cambridge 1970. [**Quaker**]
- Vander Molen, Ronald J., Anglican Agaitut Puritan: Ideological Origins during the Marian Exile, in: *Church History 42* (1973), p.45-57. [**Anglican**]
- Vreté, Mayir, The Restoration of the Jews in English Protestant Thought 1790-1840, in: *Middle Eastern Studies, Volume II* (1972), p.3-50. [**Restoration**]
- Wall, Ernestine G.E. van der, A Philo-Semitic Millenarian on the Reconciliation of Jews and Christians: Henry Jessey and his "The Glory and Salvation of Jehuda and

Israel" (1650), in: *Sceptics, millenarians and Jews*. Edited by David S. Katz and Jonathan I. Israel. (Brill's Studies in Intellectual History, Volume 17) Leiden 1990.

[Jessey]

Wall, Ernestine G.E. van der, A Precursor of Christ or a Jewish Impostor? Petrus Serrarius and Jean de Labadie on the Jewish Messianic Movement around Sabbatai Sevi, in: *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus. Band 14* (1988): Chiliasmus in Deutschland und England im 17. Jahrhundert, p.109-124. **[Sabbatai]**

Wall, Ernestine G.E. van der, *De mystieke chiliast Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn wereld*. (Diss.) Leiden 1987. **[Serrarius]**

Wall, Ernestine G.E. van der, The Amsterdam Millenarian Petrus Serrarius (1600-1669) and the Anglo-Dutch Circle of Philo-Judaists, in: *Jewish-Christian Relations in the Seventeenth Century*. Studies and Documents. Edited by J. van den Berg and Ernestine G.E. van der Wall. (International Archives of the History of Ideas 119) Dordrecht 1988. **[Philo-Judaists]**

Wall, Ernestine G.E. van der, Three Letters by Menasseh Ben Israel to John Durie, in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis 65* (1985), p.46-63. **[Letters]**

Wallace, Dewey D., Jr., From eschatology to Arian heresy: the case of Francis Kett (d. 1589), in: *Harvard Theological Review 67* (1974), p.459-473. **[Kett]**

Wallace, Dewey D., Jr., *Puritans and Predestination. Grace in English Protestant Theology 1525-1695*. Chapel Hill 1982. **[Predestination]**

Wallace, Dewey D., Jr., The Doctrine of Predestination in the Early English Reformation, in: *Church History 43* (1974), p.201-215. **[Doctrine]**

Wallmann, Johannes, Zwischen Reformation und Pietismus. Reich Gottes und Chiliasmus in der lutherischen Orthodoxie, in: *Verifikationen. Festschrift für Gerhard Ebeling zum 70. Geburtstag*. Herausgegeben von Eberhard Jüngel, Johannes Wallmann, Wilfrid Werbeck. Tübingen 1982. **[Reich]**

Watts, Michael R., *The Dissenters. Volume I: From the Reformation to the French Revolution*. Oxford 1978. **[Dissenters]**

Webster, Charles, *Samuel Hartlib and the Advancement of Learning*. Cambridge 1970. **[Hartlib]**

Webster, Charles, *The Great Instauration. Science, Medicine and Reform 1626-1660*. London 1975. **[Instauration]**

Weerda, J., Presbyterialverfassung, in: *Evangelisches Kirchenlexikon. Kirchlich-theologisches Handwörterbuch*. Herausgegeben von Heinz Brunotte und Otto Weber. Band III, p.304-309. Göttingen 1956-61. **[Presbyterialverfassung]**

White, B.R., John Trask and London Puritanism, in: *Transactions. The Congregational Historical Society*. Volume XX, no. 7 (May 1968), p.223-233. **[Traske]**

White, B.R., *The English Separatist Tradition*. Oxford 1971. **[Separatist]**

Wilensky, M., The Literary Controversy in 1656 Concerning the Return of the Jews to England, in: *Proceedings of the American Academy for Jewish Research. Vol. XX* (1951), p.357-393. **[Controversy]**

Wilensky, Mordecai L., Thomas Barlow's and John Dury's Attitude towards the Readmission of the Jews to England, in: *The Jewish Quarterly Review. New Series, Volume L* (1959-1960), p.167-175, 256-268. **[Barlow / Dury]**

Williamson, Arthur H., Latter-Day Judah, Latter-Day Israel: The Millennium, the Jews, and the British Future, in: *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus. Band 14* (1988): Chiliasmus in Deutschland und England im 17. Jahrhundert, p.185-202. **[Latter-Day Judah]**

Williamson, Arthur H., The Jewish Dimension of the Scottish Apocalypse: Climate,

Covenant and World Renewal, in: *Menasseh ben Israel and his world*. Edited by Yosef Kaplan, Henry Méchoulan and Richard H. Popkin. Leiden 1989. [**Jewish Dimension**]

Wilson, John F., Another Look at John Canne, in: *Church History* 33 (1964), p.35-48. [**Canne**]

Wilson, John F., *Pulpit in Parliament. Puritanism during the English Civil Wars 1640- 1648*. Princeton 1969. [**Pulpit**]

Wing, Donald (ed.), *Short-Title Catalogue of Books Printed in England, Scotland, Ireland, Wales, and British-America and of English Books Printed in Other Countries 1641-1700*. In Three Volumes. Second Edition, revised and enlarged. New York 1972-1988. [**Wing**]

Winterhager, J.W., *Die Vorstellung vom auserwählten Volk in England*. Berlin 1934. [**Volk**]

Yule, George, *The Independents in the English Civil War*. Cambridge 1958. [**Independents**]

Zakai, Avihu, Thomas Brightman and the English Apocalyptic Tradition, in: *Menasseh ben Israel and his world*. Edited by Yosef Kaplan, Henry Méchoulan and Richard H. Popkin. Leiden 1989. [**Brightman**]

SUMMARY¹³⁰⁹

The object of this research is to gain insight into the expectations of the English Protestants between 1547-1670 with regard to the future of the Jews, against the background of their eschatology. This period begins with the appearance of *John Bale's* commentary, in 1547, on the Revelation of St. John, the first writing of an English Protestant in which the expected conversion of the Jews was integrated into a description of future events. This period ends shortly after the rise of the Jewish Messianic movement that originated around Sabbatai Zvi, who proclaimed himself to be the Messiah in 1665 in Smyrna. This happened shortly after 1656 when the small Jewish community in London was given permission to open a synagogue. This permission to settle and worship was of an unofficial character; the expulsion from 1290 was not annulled formally. This was, however, the effective end of the period in which it was forbidden for Jews to remain in England. An intensive debate had preceded this readmission, especially in reaction to the petitions by Rabbi Menasseh ben Israel from Amsterdam. From the reaction, or rather the lack of reaction, to the Jewish Messianic movement around Sabbatai Zvi, it appears that the conversion and future of the Jews was a theme of theological discussion for only a small group in England. As a result of the decline of the Puritan Revolution and the Restoration of the monarchy in 1660, the high expectations that resulted from the eschatology, and the Calvinist theology had lost their grip on the English Protestants.

We restrict ourselves to the study of the writings of English Protestants in which the conversion of the Jews and the future of Israel is debated. We also look at the works of Continental Protestant theologians which were translated into English, or were published in England in the period under research, and which influenced the reflection on Israel and the eschatology in England.

In the first chapter we turn our attention to research to date. We conclude that the study carried out by the Germans *Herbert Schöffler*, *H.J. Schoeps* and *Wolfgang Philipp* on the conception of 'Philosemitism' was not very thorough and made little use of original sources. According to them the English Puritans identified themselves with the lost Ten Tribes of Israel. This was supposed to have sprung from the Calvinist preference for the Old Testament, which, according to these researchers, had influenced English culture more than any other West European culture. In our research we found no evidence to support this notion.

Research in related subjects has brought to light only a few useful conclusions. Some have pointed out that the defence of religious freedom and tolerance, especially by the Baptists, created a better atmosphere for the Jews. Although some defend the idea that the study of the Old Testament and Hebrew clearly influenced the way in which the Jews were judged, others, such as *G. Lloyd Jones*, reject this. More convincing are the arguments of *Robert M. Healey*, *David S. Katz*, *Richard H. Popkin* and *Mayir Vreté* who conclude that the eschatology of the Protestants offered clear grounds for a rethinking of the position of the Jews in salvation history. Further there are other authors who state that the re-evaluation of the Jews and their future originated amongst the Calvinists. Only *Katz* in his *Philo-semitism and the readmission of the Jews to England, 1603-1655* (1982), offers a representative selection of the available English works of the 16th and 17th centuries. He, however, concentrates on the factors

¹³⁰⁹ I wish to thank Mrs. A.C. van den Boom-Cairns and Ms. E.M. Cairns, for their help in translating this summary.

that led to the readmission of the Jews to England, and only briefly refers to the eschatology.

Our research is structured as follows:

1. We open each chapter with an introduction to the period, in which we concentrate on the rise and development of groups within and without the English state church that are relevant to our research. Following that we look into developments in the area of eschatology. The specific forms of the eschatology in the period we are researching had their roots in the interpretation by the English Protestants of the role of the Reformation in God's plan and in the course of history. We try to answer the following questions: what was said about the possibility to know the future course of history or to predict the dates of future events? Which developments were expected to take place before the Second Coming and the Last Judgment? Did they expect 'golden times' or a millennial reign of Christ, what forms did this expectation take, and how did it influence the ideas about the conversion of the Jews and the future of Israel?
2. Then we describe the main themes in the English judgment of the Jews in connection with the expectations about their future. We pay attention to what was written about the supposed hatred of the Jews against Christ and the Christians; how English Protestants interpreted the fact that the Jews did not acknowledge Jesus to be the Messiah and gave a different interpretation of the Scriptures than Christians; what was thought about the circumstances under which the Jews lived; and finally which views were upheld concerning the permanent position of the Jews as God's chosen people.
3. Next we look at the recommended attitudes towards the Jews (this was mainly limited to ways of thinking about them) and the results that were hoped for or expected from the attitude of Christians towards the Jews with a view to their conversion. Here we also describe the defence of tolerance of the Jews.
4. Following this, we describe the conception of the conversion of the Jews and the role that Christians, hopefully, would play in this. Thus it shall become clear that English Calvinist reflection on the future of the Jewish people was nurtured by emphasizing God's faithfulness to His covenant and promises to Israel, an emphasis that linked the reflection on Israel's position with the doctrine of predestination.
5. In closing we raise the question of the expected consequences of the conversion of the Jews, in relation to the eventual 'golden times' on earth or the millennium, and the expected position of the restored state of Israel among the nations after the Jews' return to Canaan. By 'state' we mean national autonomy on their own territory.

In the summaries following most of the paragraphs we state which theologians have had an important influence on the development of the subjects treated and what relationship there is between the ideas we found and the most important schools of thought in English Protestantism until 1670. Given the number of authors, only a very brief summary of the theological background and importance of each is possible. Also very little is known about many of them. A brief survey of the most important biographical material is to be found in the appendix following chapter five.

In the fifth chapter we summarise what, in our opinion, was the place of the reflection on the conversion of the Jews and the future of Israel in the theology of the English Protestants.

In the period until 1589, dealt with in chapter two, we see only the first thoughts about the future of the Jews. In this period a specifically Protestant vision of church history

and eschatology developed in England under the influence of German and Swiss Protestants. The ‘apocalyptic tradition’ developed out of the search for a key to the interpretation of church history. In this tradition, the whole of history, past, present, and future, was conceived as the fulfilment of the prophecies in the Revelation of St. John and in Daniel. Central to this was the conviction that the Roman Catholic was the church of the Antichrist, which had persecuted the true church throughout history. The Reformation was seen as the beginning of the downfall of this false church.

In the first place this way of thinking offered support during the intense conflict with the Roman Catholic church: in this way Protestants could call upon the Scriptures against Rome and its traditions. Additionally this exegesis helped them to find God’s promises for their own situation. They described in detail the history of the church as an ongoing struggle between the true and the false church. Initially it was expected that this struggle would be resolved swiftly by the Second Coming of Christ. But as early as 1547 we find, in the works of *John Bale*, an expectation of a time of peace and prosperity on earth for the persecuted church. According to him, this would be the time of the conversion of the Jews.

In 1587 the prominent Puritan *William Perkins* rejected the suggestion that the end was near; his argument was that the conversion of the Jews had not yet taken place. The conviction that a large-scale conversion of the Jews was to be expected was supported by reference to Romans 11: 25v. The belief that ‘all Israel’, i.e. the Jewish people, would be saved through their conversion, was defended by *Martin Bucer* and *Peter Martyr Vermigli*, professors of theology in Cambridge and Oxford during the reign of *Edward VI*. Under their influence the expectation of the Jews’ conversion became inextricably linked to the doctrine of predestination. Because the majority of the English clergy accepted the Calvinist theology, the emphasis on the permanence of God’s covenant with the Jews was generally accepted. Consequently in our research we have found only very rarely a rejection of the idea that the Jews, because of the covenant, would never lose their position as God’s chosen people.

Nevertheless, the traditional medieval view of the Jews as enemies of Christ and the Christians continued; only a few references were made to the Jews as a positive example for Christians.

The third chapter treats the period 1589-1639. The wreck of the Armada in 1588 was, in the eyes of the English Protestants, a miraculous delivery from the threat of Spain. As a result of this a more optimistic eschatology began to develop. An increasing number of English Protestants began to believe that the Gospel would triumph within the framework of history. At the same time many retained a strong conviction that before the (imminent) Second Coming there would be no bettering of the position of the true church. Within the growing optimism it became possible for chiliast views to emerge such as those of *Thomas Brightman* and *Joseph Mede*, in whose opinion the millennium (Revelation 20) had only just begun or had not yet begun at all. This was a break with opinion in England prior to 1589 that the millennium was past and also with the even older tradition going back to St. Augustine who saw the millennium as running concurrently with the time of the church on earth. Even many who rejected this millenarianism did connect the conversion of the Jews with a time of peace and prosperity for the church. In this period, however, the emphasis was mainly on the certainty of the conversion of the Jews because of the permanence and strength of God’s election. This becomes apparent from the first substantial writing about the conversion of the Jews, the Calvinist Andrew Willet’s *De universale et novissima Iudaeorum vocatione*, published in 1590.

Already in the sixteenth century, the attention for the conversion of the Jews was to be found mainly amongst more radical Protestants, who wanted furtherreaching reforms than queen *Elizabeth I* and the hierarchy of the church would allow. In the first decades of the seventeenth century this attention became concentrated in Puritan circles. Conformists and Arminians concerned themselves little or not at all with these issues.

From 1589 onwards there remains virtually no trace of the medieval imagery of the Jews as murderers and poisoners, nor are they connected with the Antichrist. Central to the criticism of the Jews was the reproach that the Jews did not understand the Scriptures, or even wilfully distorted them, and that they did not recognise Jesus as the Messiah. In spite of the fact that the rejection of the Jews by God was emphasized, there remained a firm belief in the permanence of the covenant between God and the Jews. Whatever expectations were fostered about the Future of the Jews, of the people themselves they had nothing positive to say.

Christians were expected to pray for the conversion of the Jews and to ensure that their own doctrine, public worship and moral code would not be a hindrance. It would seem that the underlying conviction was that the Reformation would at last bring about a pure church and a Christian society. *Hugh Broughton* was the only one who made specific, if perhaps unrealistic, plans for the conversion of the Jews. The first plea for religious freedom and tolerance came from the Baptists in 1612; they rejected conversion by coercion and persecution on religious grounds. The Jews were explicitly named.

It was expected that with the conversion of the Jews the church would flourish. *Thomas Brightman* was the first to broach the idea that the Jews would return to Canaan after their conversion; prior to 1640 only a handful of theologians, like *Sir Henry Finch* and the prominent Congregationalist *Thomas Goodwin* followed him in this view.

In the period from 1640 to 1670, to which chapter four is devoted, a new situation arose following the outbreak of the Civil War and the abolition of the state church. The Puritans attempted to realize their ideals for both state and church. The Congregationalist showed the deepest interest in the future of Israel. They remained the most committed to Calvinist theology; chiliastic expectations, mainly in premillennial form, were to be found especially among them, the Baptists and the Fifth Monarchists. Both the high expectations arising from the eschatology and Calvinist theology lost their grip on English Protestantism with the Restoration in 1660.

Previously the conviction had been strong that the course of the future could be discerned in the Scriptures. Most of those studying chronology expected the conversion of the Jews between 1650 and 1660; a large group of theologians did not involve themselves in these computations or rejected them. One example of this was the *Westminster Confession of Faith*. The most important development in eschatology was the emergence and spread of premillennialism, which gained support through the writings of *Joseph Mede* and the German Calvinist *Johann Heinrich Alsted*. Many expected that Christ would literally reign on earth for a thousand years. In the official confessions of this time, the *Westminster Confession of Faith* (Presbyterian, 1648) and the *Savoy Declaration* (Congregational, 1658) we do find optimism about the future of the church on earth, but no explicit millennialism.

The claim made by those in the apocalyptic tradition that a distinction could be made between fulfilled and unfulfilled prophecies in the Scriptures became subject of the

polemic debate between the Puritan chiliast *Robert Maton* and the Scottish Presbyterian *Alexander Petrie*. The former defended a grammatically literal interpretation of the Old Testament prophecies regarding the future of Israel. The latter defended the traditional position, according to which these prophecies had to be interpreted as fulfilled in Christ and as a typological description of the salvation in which the church participated. *Maton* also referred to the missionary possibilities of an exegesis that took millennia' expectations of a future reign of Christ on earth as the fulfilment and correction of Jewish expectations of a Messianic reign.

There was less negative criticism of the Jews after 1640 than in the previous hundred years, but the content remained the same. From 1648 onwards some writers argued for the readmission of Jews to England. For some this was a practical outcome of their own longing for the conversion of the Jews; for the Baptists it was the result of their lasting commitment to religious freedom. It is evident that only a few English Protestants had a positive outlook on the Jews. From the reactions to the petitions of the Amsterdam Rabbi *Menasseh ben Israel* it is clear that only a small minority was prepared to officially permit the Jews to return to England. Opponents, especially the jurist *William Prynne*, published anti-semitic pamphlets to hinder the readmission of the Jews.

Hopes for the conversion of the Jews remained founded upon the conviction that God's election of Israel was still in force and that He remained faithful to his covenant. A number of theologians, especially Congregationalists, under the influence of *Joseph Mede* became convinced that human activity could not lead to this conversion; they expected that Christ would appear to the Jews or would pour out his Spirit upon them and thus bring them to conversion.

After 1640 most theologians expected that, as a consequence of this conversion of the Jews, there would be a flourishing church and that many unbelievers would become Christians. The expectation of a re-emergence of the state of Israel grew, especially among chiliasts, who defended the necessity of a 'literal' exegesis.

The Restoration in 1660 brought about the end of the Puritan Revolution and of the influence of their theology. Rumours reaching England in 1665/6 with regard to the Jewish Messianic movement around *Sabbatai Zvi* caused virtually no reaction.

Our conclusion is that during the period 1547 to 1670 reflection on the conversion of the Jews and the future of Israel by the English Protestants took place within the framework of the apocalyptic tradition and the doctrine of predestination. This reflection was mostly to be found among the Puritans, after 1640 particularly among the Congregationalists. Many had high hopes for the future of the Jews, but this did not bring much benefit to the Jews because almost all English Protestants held to the view that the Jews should be converted before they would be restored to honour. Although there were great expectations about them, the Jews themselves were given only limited attention and little room to live in freedom.

Stellingen behorend bij het proefschrift
 ‘Toekomst voor Israël’ Kampen 1992,
 door R.J. van Elderen.

STELLINGEN

1.

De poging om de breuk met Rome en met een deel van de christelijke traditie op Schriftuurlijke gronden te verdedigen, leidde bij de Engelse Protestanten ondermeer tot de overtuiging dat het verloop van de geschiedenis beschreven, c.q. voorspeld, werd door de Bijbel.

2.

De nadruk, die Engelse Protestanten tot aan 1670 legden op God's trouw aan zijn verbond met Israël, dient verstaan te worden als een consequentie van de bezinning op het ‘sola gratia’.

3.

Ondanks het feit dat men de toekomstige bekering der Joden verwachtte, kwam het bij de Engelse Protestanten niet tot een wezenlijk positiever beoordeling van de Joden (contra Robert M. Healy, *The Jew in Seventeenth-Century England*, in: *Church History* 46 (1977), p.77); van een nieuwe waardering van de afstamming der Joden van de aartsvaders was in het geheel geen sprake (contra Alan Edelstein, *An Unacknowledged Harmony. Philo-Semitism and the survival of European Jewry*. Westport (Conn.) 1982, p.109; Bernard Glassmann, *Anti-Semitic stereotypes without Jews. Images of the Jews in England 1290-1700*. Detroit 1975, p.104).

4.

De uitleg, die Calvijn gaf van het behoud van ‘geheel Israël’ (Romeinen 11: 26), als de bekering van alle uitverkorenen uit Joden en heidenen gedurende de gehele kerkgeschiedenis, vond in Engeland tot 1670 geen navolging van betekenis.

5.

Tot aan 1670 waren de Engelse Protestanten unaniem in hun erkenning van de unieke, onverliesbare positie die God door Zijn verbond aan Israël, het volk der Joden, geschonken had. De stelling dat de kerk de plaats van Israël had ingenomen, werd slechts bij hoge uitzondering verdedigd.

6.

De vertaling van 1 Korintiërs 11: 21, 33 met ‘neemt ieder vooraf zijn eigen deel’ en ‘wacht op elkander’ (NBG), wekt ten onrechte de indruk dat de rijken van tevoren zich hebben tegoed gedaan, en oververzadigd aan de maaltijd des Heeren deelnemen, terwijl Paulus’ verwijt zich richt tegen de rijken die zich voor de ogen van de armen in de gemeente tegoeddoen, en weigeren hun overvloed aan de tafel des Heren met de armen in de gemeenschap te delen. (Met: G. Theissen, *Soziale Integration und sakramentales Handeln. Eine Analyse von 1 Cor XI 17-34*, in: *Novum Testamentum, Volume XVI* (1974), p.189, 195v).

7.

De vertaling van Job 42: 6 met: “Daarom herroep ik, ja ik heb berouw van stof en as.” is grammaticaal verantwoord en verdient theologisch gezien de voorkeur. (Met: Donald Capps, *Reframing, a new method in pastoral care*. Minneapolis 1990, p.159)

8.

Slechts de heerlijkheid van het Rijk van God zal een bevredigend antwoord kunnen bieden op de vraag waarom God het lijden toestaat (cf. Romeinen 8: 18vv).

9.

De voorwaarde van een wetenschappelijke theologische opleiding voor het vervullen van het ambt van voorganger, zoals deze door de grotere Protestantse kerken in Nederland gesteld wordt, is slechts dan zinvol, wanneer deze wetenschappelijke bezinning zich, in het licht van de Schrift en de geloofstraditie, richt op de vragen en problemen waarmee een voorganger in zijn of haar dagelijks werk wordt geconfronteerd.

10.

De opmerking van Dr. O. Jager: “Ondanks een lange traditie van spiritualiteit hebben de kerken nauwelijks plaats voor spirituele vorming”, roept de vraag op wie deze vorming zouden moeten verzorgen.

Het verdient daarom sterke aanbeveling dat predikantsopleidingen uitgebreid aandacht besteden aan zowel de spirituele vorming van de studenten zelf als aan de wijze waarop zij anderen op dit gebied kunnen begeleiden.

(Okke Jager, *Geloven wordt onwennig*. Baarn 1987, p.16).

11.

Het zoeken van een plaats voor de ‘dienst der genezing’ in het functioneren van de gemeente is niet slechts een mogelijkheid, maar behoort tot de blijvende, door de Heere gegeven opdracht aan de gemeente om te onderhouden al wat Hij haar bevolen heeft.

12.

Het verdient aanbeveling in de eredienst het gebruik van eigentijdse, toegankelijke en zingbare liederen te stimuleren, ook wanneer dit ertoe zou leiden, dat een deel van de gebruikte liederen slechts plaatselijk of regionaal bekend zou zijn.

13.

Het steeds toenemende papierverbruik doet de vraag rijzen of een milieuheffing op papier bij kan dragen aan zorgvuldiger gebruik.